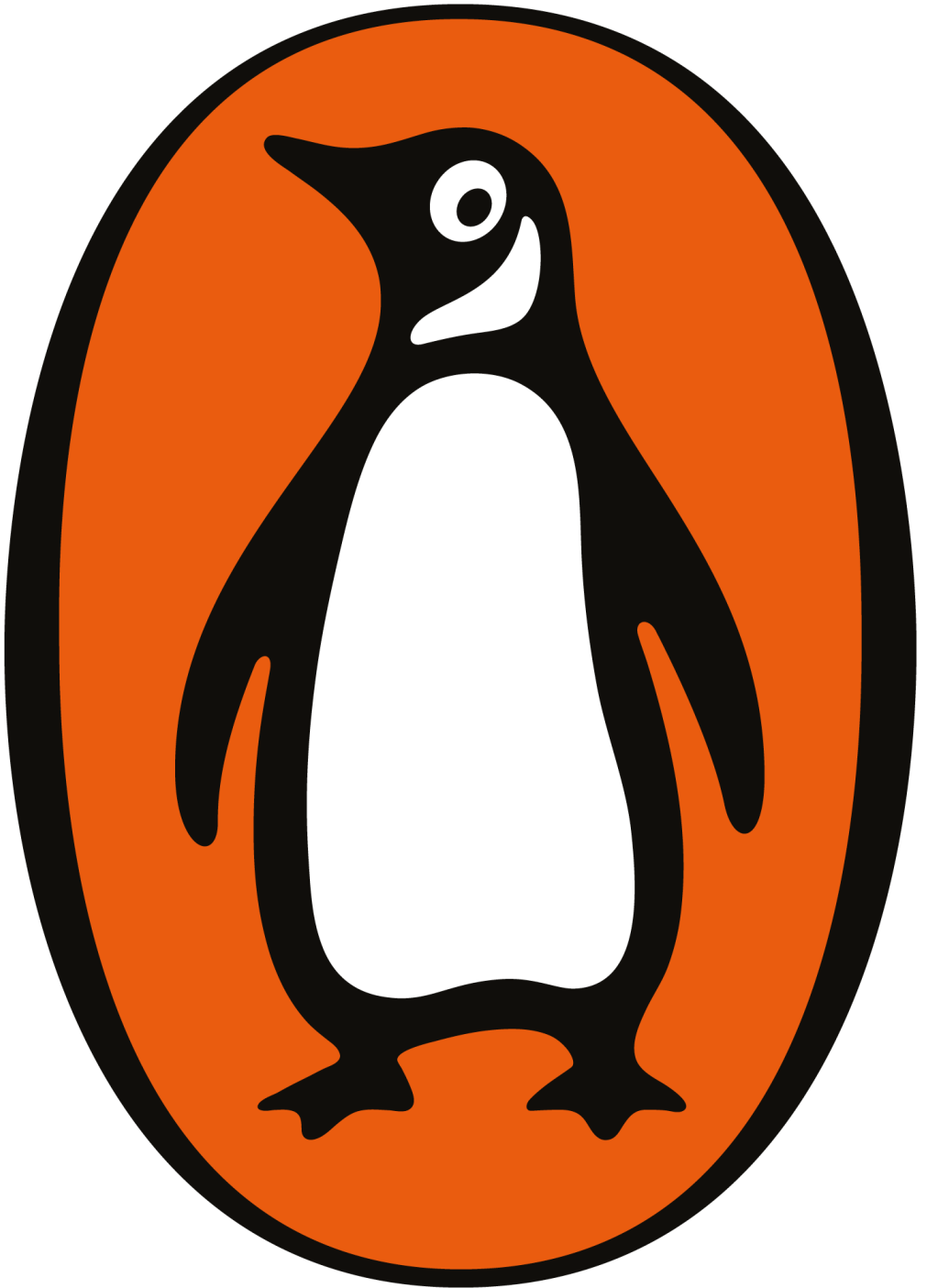

ДЖОРДАН Б.
ПІТЕРСОН

12 ПРАВИЛ
ЖИТТЯ:

ЛІКИ ПРОТИ ХАОСУ

"Один із найважливіших мислителів,
що з'явилися на світовій арені
за багато років" THE SPECTATOR

Джордан Б. Пітерсон

---

12 ПРАВИЛ ЖИТТЯ

Ліки проти хаосу

Передмова Нормана Дойджа
Ілюстрації Ітана Ван Скайвера

Про переклад

Автор ідеї та спонсор

Ігор «Медихронал» Солодрай

Переклад і редагування

Virake

Редагування

Волдмур

Допомагали

Тарас «MisterBond» Синюк і archdron

Окрема подяка

Спільноті [«Українська локалізація»](#) в Discord

Відмова від відповідальності

Цей переклад – неофіційний і некомерційний. Ми, автори перекладу розуміємо, що така свавільна українізація – це піратство, та змушені йти на такий крок, адже іншої можливості читати цю книжку українською мовою наразі не існує. Закликаємо читачів підтримати автора добровичним внеском або шляхом покупки офіційного видання книжки (якщо таке з'явиться).

Покликання:

Доброчинні внески на «Patreon»:

patreon.com/jordanbpeterson

Офіційний сайт автора

jordanbpeterson.com/

Канал на «YouTube»:

youtube.com/user/JordanPetersonVideos

Зауваги редактора

З метою популяризації питомої української мови цей переклад книги Джордана Пітерсона «Дванадцять правил життя: Ліки проти хаосу» редаговано згідно з класичним українським правописом (1929 р.), проектом нового українського правопису (2018 р.), а також елементами деяких давніших українських правописів.

За чинним правописом книгу можна прочитати за цим покликанням:

<https://toloka.to/t97253>

В тексті трапляються деякі важкозрозумілі й забуті слова, пояснення яких подано нижче.

Гарувáти – важко, без відпочинку працювати.

Гебрáй – юдей, єврей.

Однострíй – мундир, військова форма одягу.

Прямовíсний, *прямовíслий* – вертикальний.

Спóрзний – брудний, порочний, хтивий.

Стóтний – саме такий, як треба, достовірний, точний, прецизний.

Устíйніти – уточнити, устотнити.

Шкарáдний – бридкий, гидкий.

Шкóрба – стара зморщена висохла жінка.

Волдмур

Зміст

[Передмова до українського перекладу](#)

[Передмова Нормана Дойджа](#)

[Вступ](#)

[Правило 1: Встаньте і розправте плечі](#)

[Правило 2: Ставтеся до себе, як до когось, кому ви зобов'язані допомагати](#)

[Правило 3: Дружіть з тими, хто бажає вам найкращого](#)

[Правило 4: Порівняйте себе з тим, ким були вчора, а не з іншою людиною](#)

[Правило 5: Не дозволяйте своїм дітям робити те, через що вони вам не подобаються](#)

[Правило 6: Досконало владнайте власний дім, а тоді вже критикуйте решту світу](#)

[Правило 7: Добивайтеся суттєвого \(а не швидкоплинного\)](#)

[Правило 8: Кажіть правду, або хоч не брешіть](#)

[Правило 9: Вважайте, що ваш співрозмовник може знати те, чого не знаєте ви](#)

[Правило 10: Дотримуйтеся стотности в тому, що кажете](#)

[Правило 11: Не займайте дітей, коли ті на скейтбордах](#)

[Правило 12: Погладьте kota, якого зустрінете на вулиці](#)

[Кода](#)

[Джерела](#)

[Подяка](#)

[Читайте Penguin](#)

[Авторські права](#)

Передмова до українського перекладу

Хто такий Джордан Пітерсон і чому я вирішив перекласти його книжку?

Джордан Пітерсон – унікальний феномен нашого часу. Ця людина присвятила своє життя формулюванню і вирішенню неможливої проблеми. Навіть декількох неможливих проблем. Понад три десятиріччя він досліджував тоталітаризм, намагаючись зрозуміти, що діється в голові людини, яка з власної волі стає наглядачем у концтаборі. Чому так часто цілі країни стають на шлях ненависти до людей і буття як такого? Як так сталося, що у ХХ столітті людство опинилося дуже близько до повного самознищення?

Шукаючи відповіді на ці запитання, Пітерсон побудував успішну кар'єру як вчений-психолог і психотерапевт. Результатом його пошуків стала книжка «Карти значення: Будова переконання» (Maps of Meaning: The Architecture of Belief), видана ще у 1999 році. Ця книжка стала документацією його досліджень, що тривали кілька десятиріч. Фундаментальним висновком цієї праці стала теза, що найкращий рівень аналізу соціальних перетворень і катастроф – це особистість, індивід. І саме від рішень кожної конкретної людини врешті залежить доля народу, і навіть світу.

Незважаючи на його академічні успіхи та помірну популярність серед студентів, мало хто у світі знав про існування цього канадського професора. Все змінилося у 2016 році. На той момент він уже кілька років мав канал на «YouTube», куди регулярно викладав свої лекції. Пітерсон виступив із різкою критикою канадського законопроекту С-16 (зараз він уже став законом), який серед іншого запроваджував як обов'язкове вживання штучних займенників при звертанні до так званих «трансгендерів». Головною тезою його критики було те, що в англійській традиції права ще ніколи досі не було примусу до вживання слів, і це неприпустимо. Тоді він твердо сказав: «Я цього не робитиму».

Здавалося б, що кому до думки якогось там професора? Однак саме розвиток цього конфлікту, який супроводжувався протистоянням із адміністрацією університету, публічними протестами як на підтримку, так і проти позиції Пітерсона, а також раптової популярності цієї теми в інтернеті, про нього стало дізнаватися щораз більше й більше людей. І багато з тих, хто раз спробував послухати його, зрештою захотіли почути більше.

Сам я вперше дізнався про нього від колеги, який розповів, що подивився кілька «прикольних відеороликів», де якийсь професор ставить на місце

радикальних феміністок», і що цей професор «має пунктик щодо неомарксистів». Про те, що йшлося саме про Пітерсона, я довідався пізніше.

Цікаво, що ниточкою, за яку я потяг і вже не зміг зупинитися, став огляд книжки, яку ви оце збираєтеся читати. Я загуглив автора і подивився найпопулярніше на той момент відео з ним. Це було [інтерв'ю з британською журналісткою Кетті Ньюмен](#), яка намагалася Пітерсона «перемогти», показавши його в поганому світлі. Вийшло в неї не дуже. Тоді я послухав [подкаст Джо Роґана](#), куди Пітерсона вперше запросили. Потім послухав одну з його лекцій, уже на його каналі. Згодом ще одну. А далі просто не міг зупинитися. Може, мені просто цікаві теми, які він зачіпає? А може, мене захопила унікальність його роботи? Так чи інакше, я дізнався багато нового, і особисто для мене це було так само корисно, як і цікаво.

Людей, які цінують працю Пітерсона, можна грубо поділити на дві групи. Люди з першої, до якої, мабуть, належу і я, кажуть: «Він зумів чітко сформулювати речі, які я й так знав, але не міг описати». А люди з другої: «Я був у „темряві“, розгублений і нігілістичний. Пітерсон допоміг згадати, що життя важливе, і є сенс до чогось прагнути».

Він говорить про такі речі, як зв'язок між почуттям сенсу життя і добровільно взятою на себе особистою відповідальністю; про фундаментальну реальність, у якій живуть люди: постійну боротьбу між Хаосом і Порядком; про те, що етика і мораль мають глибоке біологічне підґрунтя; що життя – сповнене страждань, але сила людини в тому, що вона здатна їх долати. Все це він аргументує з одного боку – науковими дослідженнями з неврології, психології, еволюційної теорії і багатьох інших наук; з іншого – метафоричними істинами, закладеними в стародавніх міфах та релігійних текстах. Та головне, що його лекції це не просто розповіді про те, що йому відомо. Це пошук відповідей на питання.

Ясна річ, Пітерсон має своїх критиків. Як казав один мій друг: «Якщо назва книжки містить словосполучення „правила життя“, я не буду її читати». В наш час не модно шукати моральних настанов, чи не так?

Основні критики Пітерсона – це, як він їх сам називає, «постмодерні неомарксистичні» – люди, ідейно радикальні ліві, які навіть не намагаються обговорювати його ідей, а просто воюють із ним самим, бо він не вписується у їхній світогляд. На жаль, такі люди сьогодні заповнили традиційні медіа, відділи кадрів усяких західних організацій і вищі навчальні заклади. Їхня критика – демагогічна. Вона зводиться до того, щоб асоціювати його з якимось неприємним ярликом, на кшталт «неонацист», «альтправий», «жінконенависник», «трансфоб», «гомофоб» тощо. Статей із назвами схожими на «Джордан Пітерсон – новий захисник нацизму» можна знайти чимало. Якісна критика ідей у таких статтях майже завжди відсутня.

Іншу поширену категорію критиків ідейно можна охарактеризувати як «нові атеїсти» (є такий неформальний рух в західних країнах). Вони бодай намагаються обговорювати ідеї та твердження, а не тільки самого Пітерсона

як людину. Їхня основна претензія полягає в тому, що Пітерсон (за)багато уваги приділяє дослідженню й еволюційному тлумаченню релігійних текстів, а це, на їхню думку, марнування часу. Найрізкіші представники цього табору взагалі відмовляються сприймати Пітерсона серйозно, вважаючи його віруючим, бо той уникає чітких і коротких відповідей на запитання про Бога.

Незважаючи на все це, більшість слухачів Пітерсона позитивно відгукуються про його працю. Зараз його лекції і виступи, де він продовжує розповідати про свої пошуки, збирають повні зали по всьому світі.

Ця книжка – «12 правил життя: ліки від Хаосу» – це розгорнута відповідь на запитання, яке хтось колись поставив на «Quora»: «Що потрібно знати кожному?» Пітерсон відповів на це 40-ма правилами, і його відповідь стала однією з найпопулярніших на цілому сайті. Ці правила – не алгоритм хорошого, правильного життя. Ці правила і пояснення до них формулюють те, що кожен із нас може робити, щоб зробити своє життя більш значущим – в першу чергу для самого себе.

Теми, які піднімає Пітерсон, варті уваги й обговорення. На ці теми хочеться дискутувати, ділитися ідеями. Особливо у нашій країні, де і в суспільному, і часто в особистому житті окремої людини досі панує безвідповідальність, брехня і непередбачуваність – Хаос. «Моя хата скраю, нічого не знаю» – точніше і не скажеш. Ми звикли скидати з себе відповідальність і закривати очі на те, що нам неприємно бачити. Пітерсон застерігає проти такої стратегії – адже саме так, на його думку, людство дійшло до жабів і катастроф ХХ століття.

Після знайомства з діяльністю Пітерсона в мене часто виникало бажання поділитися його ідеями. Але тут я зіткнувся з проблемою, що в Україні досі складно ділитися англійським контентом. Люди не знають англійської, або знають її погано. Багато хто навіть не намагається це виправити. Саме тому ще навіть не прочитавши цю книжку, я знав, що мушу її перекласти. Раніше я займався «піратським» перекладом ігор, але розумів, що сам не впораюся із перекладом такої монументальної праці. Тож звернувся до свого (тепер уже) друга по допомогу. Десять місяців копіткої праці – і ось, результат перед вами.

Сподіваюся, ця книжка допоможе вам перевідкрити щось таке, що ви й так добре знаєте, але не хочете (або не можете) витягти на світло.

Ігор «Медихронал» Солодрай
09.12.2018

Передмова Нормана Дойджа

Правила? Ще більше правил? Серйозно? Хіба життя не достатньо складне, не добряче сковує навіть без абстрактних правил, які не враховують особливостей наших обставин? Зважаючи на те, що наші мізки пластичні та розвиваються по-різному залежно від життєвого досвіду, звідки знати, що додаткові правила стануть у пригоді?

Люди не прагнуть правил. Навіть у Біблії... коли Мойсей сховався з гори після довгої відсутності, маючи в руках таблички з десятьма заповідями, він побачив, що діти Ізраїлю розпустилися. Вони були рабами Фараона і підкорялися тиранічним законам чотириста років, а після того Мойсей піддавав їх тяжким випробуванням у пустелі ще сорок років, аби очистити від рабських звичок. Тепер, коли вони нарешті стали вільні, їх опанувала нестримність, вони втратили над собою владу, танцювали навколо ідола – золотого теляти і проявляли всіляке осквернення плоти.

«Я маю добру новину... і погану новину» – гукнув до них законодавець. «Яку волієте почути першою?»

«Добру!» – відповіли гедоністи.

«Я переконав Його зменшити кількість заповідей з п'ятнадцяти до десяти!»

«Алілуя!» – вибухнув непогамовний натопв.- «А погана?»

«Перелюб – все ще гріх».

Тож правила будуть – але, будь ласка, не дуже багато. Ми не в захваті від правил навіть тоді, коли знаємо, що вони нам допомагають. Якщо наші душі живі, якщо у нас є характери, правила здаються нам гнітом, чимось ворожим до почуття самостійності і гордості за те, що ми здатні порядкувати власними життями. Чому нас мають судити за чийсь правилами?

А таки судять. Врешті-решт Бог дав Мойсею не «Десять підказок», а саме Заповіді.^[1] Якщо я – істота вільна, то першою реакцією на чийсь накази цілком може бути таке: ніхто, навіть сам Бог не сміє мені вказувати, навіть якщо це на благо. Але історія із золотим телям також вчить нас, що без правил ми швидко стаємо рабами власних пристрастей – а в цьому ніякої свободи нема.

Також ця історія має й інше послання: без проводу, залишені жити на власний розсуд, ми схильні прагнути легкодоступного і прославляти те, що є нижчим за нас – у даному разі рукотворного ідола в образі тварини, який пробуджує наші звірячі інстинкти і ніяким чином їх не впорядковує. Стара гебрайська історія ясно показує, що стародавні люди думали про те, які можуть бути перспективи нашої цивілізованої поведінки за відсутності правил, тобто того, що би підносило наші погляди і стандарти до чогось вищого.

От що добре в Біблійній історії, то це те, що вона не просто перелічує правила, як це роблять адвокати, депутати або адміністратори; вона загортає їх у драматичні перекази, які наочно показують, нащо правила потрібні. Таким чином їх легше зрозуміти. Так само і в цій книзі професор Пітерсон не просто пропонує свої дванадцять правил, а також розповідає історії. Через пізнання багатьох сфер він ілюструє та пояснює, чому найкращі правила насправді не обмежують нас, а сприяють нашим цілям, роблять життя повнішим і вільнішим.

Уперше я зустрів Джордана Пітерсона 12-го вересня 2004-го року в помешканні наших спільних друзів, ТБ-продюсера Водека Шемберга та лікаря-терапевта Естери Бекер.^{u2} Це була вечірка, присвячена народинам Водека. Водек і Естера – польські емігранти, що виростили в Радянській імперії, де загальноприйнятим було замовчувати багато тем. Той, хто необережно висловлювався про певні суспільні домовленості або філософські ідеї (не кажучи вже про сам режим), ризикував потрапити у велику халепу.

Тепер господарі насолоджувалися невимушеними, щирими розмовами на елегантних гостинах, де можна було висловлювати те, що думаєш *насправді*, без жодних обмежень. Тут діяло правило «Говори, що думаєш». Якщо мова заходила про політику, люди різних переконань розмовляли одне з одним – і навіть чекали цього з нетерпінням, що буває все рідше. Інколи Водекові власні думки або істини вибухали з нього разом із реготом. Тоді він обіймав того, хто змусив його сміятися або спровокував на більшу відвертість, ніж він збирався виявити. Це була найрозкішніша частина тих гостин, його відвертість і теплі обійми були вартими провокацій. Тим часом голос Естери линув кімнатною чітко визначеним шляхом до призначеного слухача. Вибухи правди не робили атмосферу менш дружньою для компанії, навпаки, вони спонукали лише до більших виявів правди! Це робило нас вільними, ми не переставали жартувати, і вечір ставав що далі, то приємнішим. З дерепресивними східноєвропейцями на кшталт Шембергів-Бекерів ви завше знаєте, з ким маєте справу, і ця відвертість була життєдайною. Оноре де Бальзак, письменник, описуючи бали і вечірки своєї рідної Франції, якось зауважив, що одна вечірка насправді складалася з двох. У перші години вона складалася зі знуджених людей, які прикидалися і позували для вигляду, з гостей, які приходили, аби зустріти когось одного, хто би підтвердив їхній блиск і статус. Згодом, вже набагато пізніше, коли більшість запрошених пішла, починалася друга, справжня вечірка. Тепер розмови точилися між усіма присутніми, а щирі серця жарту заступали на зміну накрохмаленій сухості. На вечірках же Естери й Водека така щира відкритість і близькість починалася, щойно ми заходили до кімнати.

Водек – такий собі сивооривий мисливець, що невтомно шукає потенційних «народних інтелектуалів». Він знає, як відрізнити того, хто вміє

по-справжньому розмовляти перед камерою і бути при цьому ширим (камера теж це помічає). Він часто запрошує такого шибу людей на ті вечірки. Того дня Водек привів професора психології з мого рідного університету в Торонто. Він добре розраховував: розум та емоції гармонійно поєднані. Водек перший, хто посадив Джордана Пітерсона перед камерою. Він скидався на вчителя, що шукає учнів – бо завжди був готовий пояснювати. Не завадило також і те, що камера Пітерсонові сподобалася, і що приязнь була взаємна.

Того полудне у саду Шембергів-Бекерів накрили стіл на багатьох. Навколо розсівся звичний набір ротів і вух, а також віртуозів усного слова. Нас діймали надокучливі бджоли, а тут з'явився цей новий гість із альбертським акцентом і в ковбойських чоботях, який не зважав ні на що і говорив собі далі. Він розповідав, а ми грали в «музичні крісла», щоб відганяти комарів, але водночас намагалися не відходити від столу, бо цей незнайомиць був напрочуд цікавий.

Він мав дивну звичку розмовляти про найглибші питання з будь-ким, хай хто сидів за столом – більшість він бачив уперше – неначе це були пустопорожні балачки. Навіть тоді, коли він говорив про щось неважливе, то проміжок між реченнями «Як ви познайомилися з Водеком і Естерою» чи «Я був пасічником і звик до бджіл» і більш серйозними темами складав лише долі секунди.

Обговорення таких питань можна почути на вечірках, де збираються професори і фахівці, але зазвичай розмова залишається між двома спеціалістами певної сфери, які забиваються кудись у куток. Якщо ж хтось і розповідає про таке для всього загалу, то за тим здебільша стоїть бажання просто похизуватися. Але цей Пітерсон попри ерудицію не створював враження людини з показовою вченістю. В ньому пломенив ентузіазм дитлаха, який дізнався щось нове, і просто не міг цим не поділитися. Йому, як бачиться, здавалося, наче тій дитині, що, раз йому щось цікаве, то воно може зацікавити й інших. У ковбоєві було щось пацанське. Ну хоч би в тому, що він піднімав дразливі теми, ніби ми всі вирости разом в одному селі – а то й в одній родині – і вже давно думали про ті самі проблеми людського існування.

Пітерсон не був «ексцентриком»; він мав достатньо рис звичайної людини, був професором Гарварду, джентльменом (наскільки це можливо для ковбоя), проте часто *лаявся по-сільському*, наче в 1950-х роках. Але всі слухали із неабияким зацікавленням, бо він і справді зачіпав питання, які турбували кожного з присутніх.

Було щось воледайне у тому, щоб бути поряд із людиною настільки освіченою, але яка висловлювалася без купюр. Його мислення було моторичне; здавалося, він був змушений думати *вголос*, використовувати свій апарат мовлення для розумової діяльності. Аби злетіти. Не маніякально, але його звична швидкість була висока. Надхненні думки так і вистрибували

назовні. Але на відміну від багатьох академіків, які видиралися на педестал і намагалися там залишатися, йому навпаки *подобалося*, коли хтось виправляв його або кидав виклик. Він не ставав дибки. За таких обставини він по-народному казав «Ага», мимохідь схиляв голову, похитував нею, якщо десь схибив, сміявся над собою за спрощене судження. Він цінував, коли йому показували інший бік питання. Діялог для нього був основним способом розмірковування над проблемою.

Не може не дивувати й інша його риса: як на яйцеголового, Пітерсон напрочуд практичний. Майже всі його приклади із повсякденного життя: бізнес-менеджмент, виготовлення меблів (яких він чимало зробив власноруч), проектування простого будинку, перетворення кімнати на лялечку (що вже перетворилося на інтернет-мем). В іншому конкретному випадку, пов'язаному з освітою: створення онлайн-проєкту з писання, завдяки якому учні з меншин не покидали школи. Їм доручали психоаналітичну справу, в рамках якої вони вільно проводили асоціації зі своїм минулим, теперішнім та майбутнім (зараз це називається «Self-Authoring Program»).

Я завжди захоплювався вихідцями з Середнього Заходу, які виростили на фермах або в дуже маленьких містечках посеред прерій. Люди такого шибку звикли до праці, вміли робити речі власними руками, проводили багато часу надворі, поріднилися з природою, часто самостійно здобували освіту і йшли до університетів наперекір долі. Як на мене, вони зовсім не схожі на витонченіших, проте позбавлених природності містян, яким вища освіта судилася від початку. Завдяки цьому вони часом сприймають її як належне або не вважають особливою цінністю, а лише черговим шаблоном кар'єрної драбини. Ті західняки були інакші: самостійні, непахаті, прямолінійні, товариські і не такі боязко-білорукі, як їхні міські співгромадяни, що проводять понадміру багато часу вдома, маніпулюючи символами на компютері. Цей ковбой переймався певною думкою тільки тоді, якщо вона могла якимось чином комусь допомогти.

Ми стали друзями. Як психіатра, психоаналітика і шанувальника літератури, він викликав мою симпатію тим, що був начитаним лікарем-практиком, який не просто любив філософію, античну міфологію й душевні російські романи, а ставився до цих речей, як до найцінніших скарбів. Ще він проводив статистичні дослідження особистості й темпераменту, вивчав неврологію. Хоча його готували на поведінкового спеціаліста, все ж його тягло на психоаналіз, зосереджений на снах, архетипах, конфліктах, вкоренілих з дитинства, як також цікавила роля захисту і раціоналізації у повсякденному житті. Відрізнявся від інших він ще і тим, що був єдиним членом Кафедри психології Університету Торонто, який не полишав клінічної практики.

Під час моїх відвідин наші розмови починалися з легкої балачки і сміху – так він вітав гостя у своєму домі. Таким був цей Пітерсон-селяк з альбертського загумінку, що виріс на фільмі «Фубар».¹³ Свій будинок

Пітерсон і його дружина Теміⁱⁿ⁴ буквально випатрали зсередини. Вони перетворили його на одну із найцікавіших і найбільш приголомшливих домівок середнього класу, які я бачив. У них були картини, якісь вирізьблені маски, абстрактні портрети, але все це блякло на тлі велетенської збірки оригінальних полотен соціал-реалістів, із зображеннями Леніна та раних комуністів, виконаних на замовлення СРСР. Незадовго по падінню Радянського Союзу, коли більша частина світу з полегшенням зідхнула, Пітерсон почав скуповувати цю пропаганду в інтернеті. Картини, що прославляли радянський революційний дух, повністю заповнили кожную стіну, всю стелю і навіть лазнички. Це було зроблено не тому, що Джордан мав якісь симпатії до тоталітаризму. Він бажав нагадувати собі те, що сам та решта світу воліли би радше забути: мільйони людей було замордовано заради утопії.

Важко було так зразу звикнути до цього будинку, «прикрашеного» мареннями, які майже знищили людство. Втім, сприйняття цього всього було не аж таким прикрим завдяки його прекрасній і неповторній дружині Темі. Вона цілком приймала екзотичну атрибутику сама і навіть заохочувала інших до такого незвичного вираження. Ті картини давали відвідувачам перше вікно, за яким розверзалася Джорданова стурбованість здатністю людини творити зло в ім'я добра, цією психологічною загадкою самообману. Як людина може сама себе обдурити і не бачити цього? Зацікавленість цим феноменом була для нас спільною. Крім цього, ми не одну годину провели за обговоренням того, що я б назвав меншою проблемою (меншою, бо не так поширеною): здатність людини творити зло задля зла, радість, яку одним приносить знищення інших. Це з дивовижною проникливістю виразив Джон Мілтон, англійський поет сімнадцятого століття у творі «*Втрачений рай*».

От ми й балакали, попиваючи чай у Пітерсона на кухні, схожий на підземний світ, зі стінами, вимощеними тією дивною колекцією картин. Вони засвідчували його щирі поривання перейти за межі простої ідеології, лівої чи правої, і не повторювати помилок минулого. З часом уже не було нічого незвичного у тому кухонному чаюванні, обговоренні сімейних справ, свіжих читацьких знахідок разом зі всіма тими картинами, які нависали над нами. Це було просто життя у світі, який колись існував, а деінде – ще існує.

У своїй книжці «*Карти значення*»,ⁱⁿ⁵ першій та єдиній, яка вийшла перед цією, він ділиться своїми глибинними відкриттями в універсальних сферах світової міфології. Він пояснює, як усі культури створили перекази, аби допомогти нам боротися проти хаосу, до якого ми потрапляємо після народження, і врешті-решт скласти його карту. Цей хаос є всім, чого ми не знаємо, нерозвіданими землями, які нам належить пізнати, як у світі докола, так і всередині психіки.

Тут поєднано еволюцію, неврологію емоцій, найкраще від Юнга, трохи Фрейда, багато з чудових доробків Ніцше, Достоєвського, Солженіцина, Еліаде, Ноймана, Пяже, Фрая і Франкля. Книга «*Карти значення*» (видана

майже два десятиріччя тому) показує широкий підхід Джордана до з'ясування того, як людські істоти і людський мозок справляються з одвічною обставиною, яка виникає щоразу, коли ми натрапляємо на незрозуміле. Вага і блиск цієї праці в тому, що у ній показано корені обставини, яка виростає з еволюції, нашої ДНК, наших мізків і найдревніших переказів. Пітерсон твердить, що ці перекази вижили і дійшли до нас саме тому, що досі здатні бути дороговказами у наших зіткненнях з непевністю і невідомим, яких неможливо уникнути.

Однією з багатьох корисних функцій книги, яку ви читаете, є те, що вона позначає пункт входу до *«Карт значення»*, праці неймовірно складної внаслідок того, що Джордан відточував свій підхід до психології під час її написання. Але це було засадничим, оскільки – незалежно від відмінностей у генах, життєвій спадщині чи тим, як по-різному наш пластичний мозок запрограмувався досвідом – нам усім доводиться мати справу з невідомим і ми всі намагаємося просуватися від хаосу до порядку. Тому чимало правил із цієї книги (а вони засновані на *«Картах значення»*), мають у собі силу універсальності.

«Карти значення» були зачаті у голові Джордана пекучим усвідомленням ще у підлітковому віці в часи Холодної війни: людство стояло за крок від того, щоб висадити в повітря цілу планету заради захисту своїх ріжноманітних ідентичностей. Йому захотілося зрозуміти, як же так склалося, що люди були готові пожертвувати усім заради якоїсь незрозумілої «ідентичності». Також він прагнув зрозуміти ідеології, які штовхали тоталітарні режими на таку поведінку: убивство власних громадян. У *«Картах значення»* і ще раз у цій книзі, він попереджає і закликає читачів остерігатися ідеології, хай би хто її намагався підсунути, і байдуже з якою метою.

Ідеології є простими ідеями, замаскованими під науку чи філософію, які на позір пояснюють складнощі світу і пропонують рішення, що нібито зроблять його досконалим. Ідеологи – це люди, які прикидаються, що знають, як «зробити світ кращим», незважаючи на панування хаосу всередині них самих (личина воїна, створена ідеологією, прикриває цей хаос). Ясна річ, це зарозумілість, а разом і одна з найважливіших тем цієї книги: спершу «наведіть лад у власній оселі». Джордан дає практичні поради, як це зробити.

Ідеології є заміниками справжнього знання, а ідеологи завжди небезпечні, коли приходять до влади, бо підхід обмежених всезнайок не годен охопити всю складність існування. Ба більше, коли їхні суспільні проекти зазнають краху, ідеологи покладають вину не на себе, а на всіх, кого не надурили їхні спрощення. Інший видатний професор з Торонтського університету Льюїс Фоер¹⁶ у своїй книзі *«Ідеологія та ідеологи»*¹⁷ спостеріг, що ідеології повторно використовують ті самі релігійні історії, які обіцяли замінити, але позбуваються при цьому розповідної і психологічної повноти. Комунізм позичив історію «Дітей Ізраїлю в Єгипті» з його поневоленням

класом, багатими гнобителями, лідером на кшталт Леніна, який мандрує за кордон, живе серед поневоловачів, а тоді веде невільників до землі обітваної (утопія; диктатура пролетаріату).

Щоб зрозуміти ідеологію, Джордан багато прочитав не тільки про радянський гулаг, але й про голокост, і про виникнення нацизму. Мені раніше не траплявся ніхто, хто народився християнином, ще й у моєму поколінні, і кого б настільки мучило те, що у Європі трапилося з гебраями, і який би так сильно прагнув зрозуміти причини цього. Я теж це поглиблено вивчав. Мій власний батько пережив Авшвіц. Моя бабуся була середнього віку, коли їй довелося зустрітися віч-на-віч із доктором Йозефом Менгелем, нацистським лікарем, який ставив над своїми жертвами невимовно жорстокі досліди. Вона вижила в Авшвіці завдяки тому, що не підкорилася наказу стати серед старих, сивих і німечних, натомість ставши до молодих. Вдруге їй вдалося уникнути газової камери, вимінюючи їжу на фарбу для волосся, щоб її не вбили за старечу зовнішність. Мій дідусь, її чоловік, вижив у концентраційному таборі Мавтагавзен, але вдався першим шматком твердої їжі, яку отримав всього за день до звільнення. Я розповідаю про це, бо через багато років після того, як ми стали друзями, коли Джордан зайняв клясичну ліберальну позицію щодо свободи слова, лівацькі екстремісти звинуватили його в праворадикальному бузувірстві.

Дозвольте ж сказати з усією поміркованістю, на яку здатен: *в найкращому разі*, його обвинувачі просто не розібралися належним чином. А я розібрався. Маючи таку родинну історію, як у мене, мимоволі розвиваєш навіть не радар, а підводний сонар для виявлення ультраправих бузувірів. Більше того, навчаєшся помічати й тих, хто має розуміння, засоби, бажання і мужність на боротьбу із ними – і от саме до *таких* людей належить Джордан Пітерсон.

Я був вельми незадоволений тим, як сучасна політологія намагалася пояснити появу нацизму, тоталітаризму й упередженості. Це стало суттєвим чинником у моєму рішенні підкріпити мої дослідження політики вивченням несвідомого, проєкції, психоаналізу, регресивного потенціалу групової психології, психіатрії та мозку. Джордан покинув політологію зі схожих причин. Маючи такі вагомні спільні зацікавлення, ми далеко не завжди погоджувалися щодо «відповідей» (і слава Богу), зате майже завжди доходили спільної думки щодо самих питань.

Наша дружба аж ніяк не була гнітючою і похмурою. У мене з'явилася звичка відвідувати лекції моїх колег-професорів у нашому університеті. На лекціях Джордана, де завжди було велелюдно, я мав можливість спостерігати те, що згодом мільйони людей побачили вже в інтернеті: блискучого, а часом і сліпучого оратора, чиї найліпші промови нагадували гру джазмузиканта. Інколи він був схожий на проповідника з прерій, але не богословям, а пристрасною і здатністю розповідати історії, де показані життєво важливі рішення, пов'язані із вірою чи невірою у певні ідеї. При цьому він дуже легко

переходив до захопливого і систематичного підведення підсумків серії наукових досліджень. Він був неперевершений, допомагаючи студентам ставати свідомішими і глибше сприймати себе та своє майбутнє. Навчив їх поважати великі книги, написані впродовж історії людства. Він подавав яскраві приклади зі своєї клінічної практики, був (у межах пристойного) відкритим навіть щодо власних вразливостей. Звертав увагу на цікаві звязки між еволюцією, мозком та релігійними історіями. У світі, де мислителі на кшталт Річарда Довкінса¹⁸ привчають студентів вважати еволюцію та релігію протилежностями, Джордан доводив своїм студентам, що саме еволюція допомагає пояснити глибоку психологічну привабливість і мудрість багатьох стародавніх переказів від Гільгамеша до життя Будди, єгипетської міфології та Біблії. Наприклад, він показав, що історії про добровільну подорож у невідоме – мономіф – є віддзеркаленням універсальних завдань, задля яких еволюціонував мозок. Він поважав ці історії, не займався редукціонізмом і не заявляв, що вичерпав їхню мудрість. Коли він обговорював такі теми, як упередження, споріднені з цим емоції страху й огиди чи пересічні відмінності між статями, то йому вдавалося показати, як ці якості еволюціонували і чому вижили.

Понад усе він звертав увагу своїх студентів на теми, яких рідко торкаються в університетах. Серед них простий факт: усі древні від Будди до авторів Біблії знали те саме, що відомо кожному досвідченому дорослому – що життя це страждання. Якщо страждаєте ви або хтось із ваших близьких, це прикро. Але попри все у цьому нема нічого особливого. Ми не страждаємо просто через «тугих політиків» чи «корумповану систему». І не через те, що ми з вами, як і більшість людей, завжди можемо *правдиво* описати себе, як жертву чогось або когось. Справжня причина в тому, що ми народилися людьми, а вже це одне гарантує нам щедрю дозу страждань. Якщо ви або ваші кохані не страждаєте зараз, то є суттєва вірогідність, що років за п'ять уже будете, хіба що неймовірно пощастить. Дітей виховувати – це важко, працювати важко, старіти, хворіти і померати теж важко. Джордан підкреслює, що робити це все на самоті, без підтримки коханої людини, без мудрости, без психологічних підказок найбільших психологів – ще важче. Він не залякував студентів. Навпаки, його щирі розповіді здавалися їм такими, що додають упевнености, оскільки у глибині душі більшість із них знали – він каже правду. Це попри те, що майданчика для обговорення таких речей у них не було. Можливо, дорослі настільки прагли їх захистити, що самі себе обманули, вирішивши, що уникання розмов про страждання може чарівним чином йому запобігти.

Також він розповідав про «міф героя». Цю міжкультурну тему шляхом психоаналізу досліджував Отто Ранк, який зазначив (ідучи слідами Фрейда), що героїчні міфи у всяких культурах між собою подібні. Цю ж тему підхопили Карл Юнг, Джозеф Кемпбел, Еріх Нойман та інші. Фрейд здійснив великий внесок до пояснення феномену неврозу, зокрема, тим, що

зосередився на з'ясуванні так званої «історії героя-невдахи» (тієї, що про Едіпа), а Джордан зосередився на героях-переможцях. У всіх цих тріумфальних історіях героєві доводиться вирушати у невідоме, до нерозвіданих земель, давати раду новим великим випробованням і йти на великі ризики. За цей час якась частина героя має померти, або її доведеться віддати, щоб він міг переродитися і зустріти виклик. Це вимагає сміливості – риси, про яку дуже рідко згадують на лекціях чи в підручниках із психології. Нещодавно він привселюдно висловився за свободу слова і проти того, що я називаю «примусом слова» (це коли уряд примушує громадян проголошувати певні політичні позиції). В той час ставки були дуже високі; він знав, як багато міг втратити. Тим не менше, на моїх очах він (і Темі, якщо на те пішло) проявили не тільки сміливість, але й здатність жити за багатьма з правил, що описані у цій книзі, а це не легко.

Я бачив, як він виріс із непересічної людини до когось іще сильнішого і впевненішого – завдяки життю за цими правилами. Саме написання цієї книги, а також розробка цих правил, спонукали його зайняти позицію проти примусу слова. І саме тому – під час тих подій – він почав викладати в інтернет свої думки про життя і ці правила. Тепер, коли він набрав 100 мільйонів переглядів на «YouTube», ми знаємо: його почули.

Враховуючи нашу відразу до правил, як же пояснити цю неймовірну реакцію на його лекції, де йдеться про правила? У випадку Джордана справа, безперечно, в його харизмі та бажанні непохитно стояти на принципах, які на початку і привернули таку широку увагу (кількість переглядів його перших заяв на «YouTube» швидко перевалила за сотні тисяч). Але люди продовжували слухати, адже те, що він каже, відповідає невисловленій глибинній потребі. Ця потреба полягає в тому, що попри наше бажання бути вільними від правил, ми всі прагнемо впорядкування.

В наш час багато молодих людей не без причини спрагли до правил чи бодай керівних принципів. Принаймні на Заході, міленіяли¹⁰⁹ переживають унікальну історичну обставину. Як на мене, вони є першим поколінням, якого так ретельно навчали одночасно двох, здавалося б, протилежних ідей про мораль. У їхніх школах, коледжах і університетах цим займалися багато хто з мого власного покоління. Ця суперечливість залишила їх розгубленими і невпевненими, без дороговказів і – що ще трагічніше – позбавленими багатств, про існування яких вони навіть не знають.

Перша ідея, або напрям вчення, полягає в тому, що мораль є відносною чи принаймні особистою «оцінкою цінностей». *Відносно* означає, що нема нічого абсолютно правильного або абсолютно хибного. Натомість мораль і пов'язані з нею правила є всього-на-всього особистою думкою, випадковістю, «відносною» до певної структури, наприклад, етносу, виховання, культури чи історичного моменту, на який припало чиясь народження. Не більше за випадковість народження. Відповідно до цього аргументу (який уже перетворився на кредо), історія вчить, що релігії, племена, нації та етнічні

групи схильні до непорозуміння в певних засадничих питаннях, і так було завжди. Сьогодні постмодерністи-ліваки заявляють, що чиясь мораль є *винятково* намаганням здійснювати владу над іншою групою. Коли стає очевидним, наскільки довільними є моральні цінності ваші і вашого суспільства, доброю справою є проявити терпимість до людей, які думають інакше і походять з інших (різноманітних) обставин життя. Наголос на терпимості настільки сильний, що багато людей вважають однією з найгірших вад характеру схильність до «осуду»^{fn1}. А оскільки ми не можемо відрізнити правильне від хибного, не знаємо, що є добрим, то *найнепристойніше, що може зробити дорослий – це дати життєву пораду молодій людині.*

От і виросло покоління ненавчене тому, що влучно називають «практичною мудрістю», якою керувалися попередні покоління. Міленіама часто кажуть, що вони отримали найкращу освіту, яка тільки може бути. А насправді вони постраждали від важкого інтелектуального і морального занедбання. Багато релятивістів із покоління, до якого належимо і ми з Джорданом, стали професорами тих міленіялів і поклали собі знецінити тисячі років людського знання про чесноти. Вони відкинули його як таке, що віджило своє, як «невідповідне» чи навіть «гнітюче». Вони в цьому досягли такого успіху, що сьогодні навіть саме слово «чеснота» звучить як застаріле, а той, хто його використовує, скидається на самовдоволеного мораліста із минулого століття.

Втім, вивчення чесноти дещо відрізняється від вивчення моралі (слухне і хибне, добро і зло). Арістотель визначив чесноти просто як поведінку, яка найбільш ефективно веде до щастя в житті. А вади – поведінка, яка найменш ефективно веде до щастя. Він помітив, що чесноти завжди тяжіють до рівноваги та уникають крайнощів, за якими починаються вади. Арістотель досліджував чесноти і вади у своїй *«Нікомаховій етиці»*. Це була книга, в основі якої лежали досвід та спостереження (а не припущення) щодо доступного для людей щастя. Розвиток *судження* щодо різниці між чеснотою і вагою є початком мудрости, а це ніколи не може застаріти.

А наш сучасний релятивізм, навпаки, починається з твердження, що неможливо судити про те, як належить жити, бо не існує *справжнього* добра, і не існує *справжніх* чеснот (бо вони теж є відносними). Тож у релятивізмі найближчим приблизним відповідником «чесноти» є «терпимість». Тільки терпимість згуртує наше суспільство, поділене на всякі групи, і врятує нас від заподіяння кривди одне одному. Тому ви через «Facebook» та інші соціальні медія подаєте сигнали про свою так звану чесноту. Кажете всім, які ви терпимі, відкриті та співчутливі, і чекаєте, коли накрапають вподобайки. І це при тому, що розповіді про власні чесноти є не чеснотою, а саморозхвалюванням. Сигнал про чесноту^{fn10} не є чеснота. Цілком вірогідно, що це наша найпоширеніша вада.

Нетерпимість до чужих поглядів (байдуже, наскільки непослідовних чи сповнених невігластва) це не просто неправильно. У світі, де немає слухного чи хибного, це ще гірше: це ознака того, що вам непристойно бракує витонченості або ви можете становити небезпеку.

Але, як виявилось, чимало людей не можуть терпіти вакуум – хаос – який є невід'ємним від життя, але стає гіршим через цей моральний релятивізм; вони не можуть жити без морального компасу, без ідеалу, якого можна було б прагнути в житті (а для релятивістів ідеали теж є цінностями, а, отже – теж відносними і не вартими жертв). Поряд із релятивізмом розростаються нігілізм і розпач, а також протилежність морального релятивізму: сліпа певність, обіцяна ідеологіями, які нібито мають відповіді на всі питання.

Такими стежинами ми прийшли до другого вчення, яким бомбардують міленіялів. Вони йдуть на гуманітарний курс, аби вивчати найбільш значущі книги в історії людства. Але їм не пропонують книги, натомість їх піддають ідеологічним штурмам, заснованим на якихось жахливих спрощеннях. У той час як релятивіст пройнятий непевністю, ідеолог – цілковита протилежність. Він або вона є понад усяку міру осудливими, нетерпимими до инакodomства; завжди знають, що в іншій людині не так, і що з цим треба робити. Іноді здається, що в суспільстві релятивістів єдиний, хто готовий давати поради, це той, кому заледве є чим поділитися.

Сучасний моральний релятивізм має численні джерела. Мірою того, як ми на Заході вивчали більше історії, ми розуміли, що різні епохи мали різні моральні кодекси. Коли ми плавали через моря і відкривали нові землі, ми дізнавалися про існування далеких племен на всяких континентах, чий моральні кодекси мали сенс стосовно або всередині лаштунку їхніх суспільств. Наука теж зіграла ролю, нападаючи на релігійне бачення світу, таким чином розмиваючи релігійний ґрунт етики та правил. Матеріалістична соціологія натякала, що ми можемо розділити світ на факти (які всі можуть бачити, які є об'єктивні та «реальні») і на цінності (які є суб'єктивні і особисті). В такому разі ми можемо спершу дійти згоди щодо фактів, а тоді, можливо, колись розробимо і науковий кодекс етики (чого досі не сталося). Більше того, натякаючи, що цінності менш дійсні за факти, наука зробила ще один внесок до морального релятивізму, який теж розглядав «цінність» як другорядну. Втім, думка про те, що ми здатні легко відрізнити факти і цінності залишається наївною; до певної межі чийсь цінності визначають, на що буде звернено увагу, і що буде вважатися фактом.

Ідея про те, що різні суспільства мають різні правила і мораль була відома і в античному світі, і досить цікаво порівнювати їхню відповідь на це усвідомлення із сучасною відповіддю (релятивізм, нігілізм та ідеологія). Коли древні греки приплили до Індії та інших місць, вони теж виявили, що правила, моралі та звичаї різняться від місця до місця, і побачили, що

пояснення слухного і хибного впливало із якоїсь спадкової влади. Відповіддю греків був не відчай, а новий винахід: філософія.

Реагуючи на невпевненість (що походила від усвідомлення існування цих моральних кодексів, які не збігалися з місцевими) Сократ не вирішив стати нігілістом, релятивістом чи ідеологом. Натомість він присвятив своє життя пошуку мудрости, яка б могла порозумітися із цими відмінностями. Інакше кажучи, він допоміг винайти філософію. Ціле своє життя ставив бентежні, засадничі питання, наприклад, «Що таке чеснота?», «Як людині жити добрим життям?» чи «Що таке справедливість?». Він розглядав усякі підходи, питав, які з них видавалися найбільш послідовними та відповідними людській природі. На мою думку, питання такого шибу дають цій книзі життя.

Стародавніх людей не парализувало відкриття того, що інші народи мали інакші ідеї про те, як належить жити. Воно поглибило їхнє розуміння людства і привело до чи не найбільш вичерпних розмов, будь коли ведених між людьми – про те, як можна жити.

Схоже і з Арістотелем. Замість того, щоб упадати у відчай від цих відмінностей між моральними кодексами, Арістотель заявив, що, хоча конкретні правила, закони і звичаї є різними у різних місцях, але не змінюється те, що людям за їхньою природою властиво створювати ці правила, закони і звичаї. По-сучасному кажучи, здається, що всі люди є біологічно обдаровані якимсь непереборним зацікавленням, через що створюємо правила всюди, хай де ми є. Ідея, що людське життя може бути вільне від правил – фантазія.

Ми – генератори правил. А враховуючи, що ми є моральними тваринами, то чим же для нас обертається сучасний спрощений релятивізм? Це значить, що ми самі себе плутаємо, прикидаючись тими, ким не є. Це маска, хоч і дивна, адже дурить переважно того, хто її носить. *Дряпніть* ключем по мерседесі найрозумнішого професора-постмодерніста-релятивіста і одразу ж побачите, як хутко з нього спаде маска релятивізму (з його вигадкою про те, що нема ні слухного, ні хибного). Спадуть і шати радикальної терпимости.

Оскільки ми ще не маємо етики, заснованої на сучасній науці, Джордан не намагається писати свої правила з чистого аркуша – нехтуючи тисячами років мудрості, ніби то якісь звичайні забобони, та не звертаючи уваги на наші найбільші моральні досягнення. Набагато доцільніше буде включити найліпше з того, що ми зараз дізнаємося з книг, які люди вважали за потрібне зберігати понад тисячоліття, з історіями, які попри все пережили нищення часом.

Він робить те, що розсудливі провідники робили завжди: не заявляє, що людська мудрість починається з нього, а натомість спершу звертається до власних провідників. І хоча теми його книги поважні, Джордан почасти розповідає про них із дрібною гумору, що видно з назв розділів. Він не

переконуює, що володіє вичерпним знанням. Деякі розділи становлять широкі дискусії про нашу психологію, як він її розуміє.

То чому би не назвати цю книгу збіркою підказок – набагато легший, привітний і не такий твердий на слух вираз, як «правила»?

Бо це й справді правила. І першим правилом є те, що ви маєте взяти відповідальність за власне життя. Крапка.

Маючи покоління, якому без кінця товкмачили їхні ідеологічні вчителі про права, права, права, які їм належать – можна подумати, що це покоління заперечуватиме, якщо хтось скаже, що їм краще зосередитися на відповідальності. У цьому поколінні багато хто виріс у маленьких сім'ях із надмірно турботливими батьком-матір'ю, на гральних майданчиках і мякою підлогою, а тоді вчився в університетах із «безпечними територіями», де їм не доводилося слухати того, чого вони не хотіли чути. Їх учили уникати ризиків, і тепер серед них мільйони людей, пригнічених цією недооцінкою їхньої потенційної міцності. Саме вони сприйняли повідомлення Джордана, яке полягало в тому, що на кожній людині лежить основоположна відповідальність, що для повноцінного життя слід навести порядок у власній оселі й тільки тоді думати про ще більшу відповідальність. Масштаб цієї реакції часто доводив нас обидвох ледь не до сліз.

Инколи ці правила багато вимагають. Вони вимагають, щоб ви розпочали поступовий процес, який з часом виведе вас до нових меж. Для цього, як я вже казав, належить вирушити до невідомого. Щоб вивести себе за межі свого чинного «я», конче треба уважно вибирати ідеали, а тоді рухатися до них: тих, які там, вище за вас, кращі за вас – тих, в досяжності яких не завжди буде певність.

Але якщо ми не певні, що наші ідеали можна досягти, то навіщо взагалі пробувати? Бо якщо до них не прагнути, то вже стотно буде певність в одному: ви ніколи не відчуватимете, що ваше життя має сенс.

А також, можливо, тому, що в глибині душі – як би це дивно не звучало – ми всі прагнемо, щоб нас судили.

Доктор Норман Дойдж,
автор книги «Мозок, який сам себе змінює»
(The brain that changes itself)

Вступ

У цієї книги є коротка і довга історії. Почнімо з короткої.

У 2012-му я став учасником веб-сайту «Quoga». Тут кожен міг поставити будь-яке питання і кожен міг відповісти. Читачі голосували за відповіді, які їм подобалися, й проти тих, які не подобалися. Так найкорисніші відповіді підіймалися до верхівки, а інші падали в безодню забуття. Я зацікавився цим сайтом. Мені сподобалася його властивість – він був відкритий і безкоштовний для всіх. Обговорення завше здавалося цікавим, і цікаво було спостерігати різнобарвний спектр думок, утворених одним питанням.

Коли робив перерву (чи ухилився від роботи), я частенько зазиравав до «Quoga» у пошуках питань для обговорення. Я обміркував і врешті-решт відповів на питання «У чому різниця між „бути щасливим” і „бути задоволеним”?», «Що в житті стає краще, коли старієш?» і «Що робить життя змістовнішим?»

«Quoga» дає знати, скільки людей переглянуло вашу відповідь і скільки за неї проголосувало. У такий спосіб можна визначити своє охоплення і бачити, що міркують люди про ваші думки. Тільки невелика кількість тих, хто переглядає відповідь, за неї голосують. Станом на Липень 2017-го, коли я пишу це (тобто через п'ять років по тому, як відповів на «Що робить життя змістовнішим?») моя відповідь на згадане питання набула відносно невеликої аудиторії (14 000 переглядів і 133 голосів «за»), в той час як моя відповідь на питання про старіння була переглянута 7 200 людьми й отримала 36 голосів «за». Не дуже великі досягнення. Однак, цього варто було очікувати. На таких сайтах більшість відповідей привертає мало уваги, у той час як незначна меншість стає непропорційно популярною.

У скорім часі я відповів на інше питання: «Що такого найціннішого кожному варто знати?» Я написав список правил чи принципів; деякі серйозні, інші з гумором – «Будьте вдячні попри страждання», «Не робіть те, що ненавидите», «Не ховайте нічого в тумані» тощо. Читачі «Quoga» виявилися задоволені цим списком. Вони коментували та поширювали його. Говорили: «Я обов'язково роздрукую цей список і триматиму для довідки. Просто феноменально», і «Ви виграли „Quoga”». Тепер можна просто закрити сайт». Студенти з університету в Торонто, де я викладаю, підійшли до мене і сказали, як сильно їм сподобався цей список. На сьогодні моя відповідь на питання «Що такого найціннішого...» була переглянута сто двадцятьма тисячами людей, і за неї віддали свій голос дві тисячі триста. Тільки декілька сотень з приблизно шестисот тисяч питань на «Quoga» здолали двотисячний бар'єр голосів. Мої роздуми, нав'яні прокрастинацією,^{ml1} припали людям до серця. Я написав відповідь, яка покривала 99,9 відсотків.

Коли я писав список правил життя, для мене було не очевидно, що він настільки добре себе зарекомендує. Я вельми старався, складаючи ті

відповіді (яких було близько шістдесят), що виклав впродовж кількох місяців до і після того допису. Але «Quora» забезпечує маркетингові дослідження у найдовшенішому вигляді. Відповідачі анонімні. Вони незацікавлені (у найкращому розумінні). Їхні думки спонтанні й неупереджені. Тож я звернув увагу на результати і замислився про причини непропорційного успіху цієї відповіді. Можливо, коли я складав правила, то досяг слушної рівноваги між знайомим та незнайомим. Можливо, людей привернула структура, яку передбачають ці правила. Може, людям просто подобаються списки.

Де кілька місяців перед цим, у березні 2012-го, я отримав електронного листа від літературної посередниці. Вона почула, як я висловлювався на радіостанції «СВС» під час шоу *«Просто скажи щастю „ні“*», де я критикував ідею, що щастя – це належна ціль життя. За минулі десятиріччя я прочитав чимало моторошних книг про двадцяте століття, приділяючи особливу увагу нацистській Німеччині і Радянському Союзові. Александр Солженіцин (великий документаліст жахів рабсько-трудоного табору, яким був СРСР) колись писав, що «жалюгідна ідеологія», яка стверджувала, що «люди створені для щастя», була такою ідеологією, яка «розвалювалася після першого ж удару нарядчикового кийка».¹ В умовах кризи неunikненне страждання, викликане життям, може швидко виставити на посміховисько ідею, що щастя – це належне прагнення особистості. На радіо-шоу я висловив думку, що потрібен глибший сенс. Вказав, що природа цього сенсу була багато разів представлена у великих історіях минулого і що він більше пов'язаний із розвитком характеру у стані страждання, ніж зі щастям. Це частина довгої історії праці, яку ви бачите перед собою.

З 1985 по 1999 я працював по три години на день над єдиною іншою книгою, яку опублікував: *«Карті значення: Будова переконання»*. Впродовж цього часу і в наступні роки я також викладав курс за матеріалами в цій книзі спочатку в Гарварді, а тепер у Торонтському університеті. У 2013, спостерігаючи за сходженням сайту «YouTube», а також через популярність роботи, яку виконував із «TVO» (громадською телестанцією в Канаді), я поклав собі фільмувати свій університет і публічні лекції, викладаючи записи в інтернет. На квітень 2016 року вони встигли привернути велику аудиторію – понад мільйон переглядів. Відтоді кількість переглядів невпинно зростала (до вісімнадцяти мільйонів на час написання цих рядків), але здебільшого тому, що я втягся в політичну дискусію, яка привернула незвичайно багато уваги.

Це вже інша історія. Можливо, навіть ще одна книга.

У праці *«Карті значення»* я припустив, що великі міфи і релігійні історії минулого, особливо ті, які отримані з більш ранньої, усної традиції, були *повчальними* у своєму призначенні, а не описовими. У цих історіях не розглядалося питання, яке ставлять вчені: що таке світ? Натомість, воно стояло так: як має діяти людина? Я припустив, що наші пращури

зображували світ як сцену – драму – а не місце предметів. Я описав, як прийшов до думки, що складові елементи світу-драми є порядком та хаосом, а не матеріяльними речами.

Порядок – це там, де люди навколо взаємодіють відповідно до загальновідомих соціальних норм, тож вони передбачувані та відкриті до співпраці. Це світ соціальної структури, розвідана місцевість, знайомість. Зазвичай стан порядку символічно (уявно) зображують як чоловіче. Це «мудрий король» і «тиран», назавжди скуті разом, оскільки суспільство є одночасно і структурою, і гнобленням.

Хаос, навпаки – це там, де (чи тоді, коли) щось трапляється несподівано. Хаос проявляється в тривіальній подобі тоді, коли ви розповідаєте жарт на вечірці з людьми, яких, як вам здається, ви знаєте, а тоді тиша та бентежний холод спускаються на це зібрання. Хаос – це катастрофа, що з'являється, коли ви неочікувано залишаєтеся без роботи чи зражені коханою людиною. Як антитеза символічному чоловічому порядку хаос уявно представлений як жіноче. Це нове та непередбачуване, що неочікувано з'являється серед звичайного і знайомого. Це «творіння» і «знищення», джерело нових речей і місце призначення померлих (оскільки природа, на відміну від культури – одночасно і народження, і скін).

Порядок і хаос це ян та їнь, відомі символи даосизму: дві змії від голови до хвоста.^{fn1} Порядок – білий змії чоловічої статі; хаос – чорний змії жіночої. Чорна крапка в білому й біла в чорному вказує на можливість перетворення: коли все здається безпечним і надійним, невідоме може з'явитися неочікувано й у великій кількості. І навпаки, коли здається, що все втрачено, новий порядок може виникнути з катастрофи та безладу.

Для даосизму сенс перебуває на межі вічно переплетеної пари. Йти цією межею – значить залишатися надорозі життя, на божественному Шляху.

І це набагато краще за щастя.

Літературна посередниця, про яку я згадував, слухала радіопередачу «СВС», де я обговорював ці проблеми. Це змусило її застановитися над глибшими питаннями. Вона прислала мені електронного листа, в якому спитала, чи не думав я написати книжку для широкої аудиторії. Колись я намагався зробити доступнішу версію *«Карт значень»*, бо вона інформаційно вельми насичена. Втім, виявилось, що я не мав достатнього духу під час тієї спроби, не було того духу і в рукописі, який вийшов. Гадаю, це тому, що наслідував власну форму минулого «я» і свою попередню книгу замість того, щоб зайняти місце між порядком і хаосом та створити щось нове. Я запропонував їй подивитися чотири лекції, котрі я зробив для програми на «ТVO» під назвою *«Великі ідеї»*^{ml2} на своєму «YouTube» каналі. Гадав, якщо вона зробить це, ми зможемо аргументованіше та ґрунтовніше поспілкуватися щодо того, які теми я міг би розглянути в книзі, доступній для ширшого кола читачів.

Кілька тижнів по тому вона звернулася до мене, передивившись усі чотири лекції і обговоривши їх зі своєю колегою. Її зацікавленість ще більше зросла, як і її прихильність до проекту. Це було несподівано і багато обіцяло. Завжди дивуюся, коли люди добре реагують на те, що я говорю, з огляду на серйозність і непросту природу піднятої проблеми. Я вражений, що мені дозволили (навіть заохочували) викладати те, що я викладав спочатку в Бостоні, а тепер і в Торонто. Завжди думав: якщо люди по-справжньому звернуть увагу на те, що я викладаю, мені добряче перепаде. Ви зможете самі визначити, що може бути причиною їхнього занепокоєння, коли прочитаете цю книжку. :)

Літературна посередниця припустила, що я пишу підручник про те, що необхідно людині «щоб жити добре» – хай би що це значило. Я відразу подумав про свій список на «Quora». Тим часом написав деякі майбутні міркування про опубліковані правила. Люди добре відреагували на нові ідеї. Саме тому мені здалося, що список з «Quora» добре пасує до ідей мого нового агента. Тож я відправив їй список. Він їй сподобався.

Приблизно в то самий час один мій друг – в минулому мій студент – прозаїк і сценарист Грег Гурвіц^{m13} подумував про написання нової книги, яка в майбутньому стала бестселером у жанрі трилер: «*Сирота Ікс*».^{m14} Цьому авторові теж сподобалися мої правила. Головна героїня його книги Мія одне за одним виставляла правила на своєму холодильнику, коли це було доречно за сюжетом. Це було ще одним доказом, який підтверджував моє припущення щодо привабливості правил. Я запропонував своїй літературній посередниці, що напишу по одному розділові на кожне з правил. Вона погодилася, тож я написав презентацію ідеї нової книги відповідно до цього. Однак, коли я почав писати справжні розділи, вони виявилися зовсім не стислі. На кожне з правил у мене виявилось набагато більше думок, ніж я передбачав на початку.

Частково через те, що я провів багато часу, збираючи матеріал для першої книги: вивчення історії, міфології, нейронауки, психоаналізу, дитячої психології, поезії і великі уривки Біблії. Я читав і, можливо, багато осяг у таких творах, як «*Втрачений рай*» Мільтона, «*Фавст*» Гйоте і «*Пекло*» Данте. Все це було мною переплетене (на щастя чи на лихо) у намаганні вирішити проблему, що ставить у глухий кут: причина або причини ядерного протистояння «холодної війни». Я не міг зрозуміти, як системи переконань можуть бути настільки важливими для людей, що ті готові піти на знищення світу задля захисту цих переконань. Мені стало ясно, що спільні системи переконань робили людей зрозумілими одне одному, і що в системах річ була не тільки в переконанні.

Люди, які живуть однаковим принципом, взаємно передбачувані. Вони діють відповідно до очікувань і бажань одне одного. Можуть співпрацювати. Можуть навіть мирно конкурувати, бо всі знають, чого очікувати від усіх інших. Спільні системи переконань (частково психологічні, частково

поведінкові) спрощують усіх – і в уяві однієї особи, і в очах загалу. Спільні переконання також спрощують світ, бо люди, які знають одне одного, можуть співпрацювати задля приборкання світу. Ймовірно, нема нічого важливішого за підтримку такої організації – такого спрощення. Коли вона під загрозою, великий корабель держави розхитується.

Я не маю на увазі, що люди будуть битися конкретно саме за те, у що вірять. Вони можуть боротися за *відповідність між* тим, у що вірять, чого очікують і чого прагнуть. Вони боротимуться за підтримку відповідності між тим, чого вони очікують, і тим, як усі поведуться. Адже саме підтримка цієї відповідності дозволяє всім жити разом у злагоді, передбачувано й продуктивно. Це зменшує невизначеність, а також хаотичну суміш нестерпних емоцій, які ця невизначеність неминуче утворює.

Уявіть: когось зрадила кохана людина. Було порушено священну суспільну угоду, укладену між двома людьми. Вчинки говорять гучніше за слова, і акт зради руйнує тендітний і ретельно обговорений мир інтимних стосунків. У наслідок зрадництва люди стають заручниками жахливих емоцій: огиди, презирства (до себе і до зрадника), провини, тривоги, люти і страху. Конфлікту неможливо уникнути й іноді наслідки цього смертельні. Спільні системи переконань – загальні системи узгодженої поведінки і очікування – регулюють і контролюють усі ці могутні сили. Не дивно, що люди боротимуться за захист чогось, що убезпечує їх від одержимості емоціями хаосу і жаху (і від переростання цього у фундаментальне протистояння та збройне зіткнення).

І це ще не все. Спільна система культури врівноважує взаємодію людей, позаяк є також системою цінності – ієрархією цінності, де певним речам надають пріоритет і вагу, а іншим, ні. Коли такої системи цінності нема, то люди просто не можуть діяти. Сприйняття тоді теж неможливе, бо дія і сприйняття потребують цілі, а дійсна ціль може бути тільки чимось цінним. Більшу частину наших емоцій ми переживаємо щодо цілей. Ми не щасливі, доки не побачимо себе в поступі – сама ідея руху вперед передбачає цінність. А ще гірше те, що сенс життя без позитивної оцінки не є просто нейтральним. Оскільки ми вразливі й смертні, біль і страждання є невід'ємною частиною людського існування. Нам конче потрібне щось, що можна протиставити стражданню, яким наділене Єство.^{fn2} Отже, ми маємо мати сенс (властивий глибокій системі цінностей), інакше жах існування блискавично стає першочерговою проблемою. І тоді нас вабитиме нігілізм з його безвихіддю і розпачем.

Тож: нема цінності – нема сенсу. Однак між системами цінностей існує можливість конфлікту. Так ми вічно опиняємося між Сцілою і Харібною: втрата групоцентричного переконання робить життя хаотичним, нестерпним; його ж наявність робить невідхильним конфлікт з іншими групами. На Заході ми вже деякий час відходимо від нашої культури – зосередженій на традиції, релігії і національності – зокрема для зменшення загрози конфлікту

між групами. Проте ми щораз частіше стаємо жертвами відчаю через безглуздя, а це нічим не краще.

Під час написання *«Карт значень»* я (також) виходив з того, що ми більше не можемо дозволити собі конфліктів – принаймні не в масштабах світових конфліктів двадцятого століття. Адже наші технології знищення стали надто потужними. Потенційні наслідки війни буквально апокаліптичні. Але ми також не можемо просто відмовитися від наших систем переконань, вірувань і традицій. Я місяцями мучився над цією, на перший погляд, нездоланною проблемою. Невже існував третій шлях, невидимий для мене? І ось у ті часи мені наснився сон: я завис у повітрі за багато ярусів над підлогою і тримався за канделябр під банею велетенського собору. Люди внизу були далекими і крихітними. Між мною і стінами був величезний простір, так само було і до верхівки бані.

Я звик звертати увагу на сновидіння не тільки через мою освіту клінічного психолога. Сновидіння проливають світло на тьмяні місця, куди сама свідомість ще не подорожувала. Також я немало часу присвятив вивченню християнства (більше, ніж іншим релігійним традиціям, але я постійно намагаюся виправити це). Тому, як і інші, я можу залучати і залучаю те, що знаю, а не те, чого не знаю. Я знав, що собори були збудовані у формі хреста, і пункт під банею був його центром. Знав, що хрест одночасно є місцем найбільшого страждання, місцем смерті й трансформації, а також символічним осердям світу. Це було не те, де я хотів би бути. Мені вдалося зійти з висот символічного неба до безпечної знайомої безликої землі. Не знаю, як. Тоді, ще будучи у сновидінні, я повернувся до своєї спальні і ліжка, а тоді спробував повернутися до сну і миру несвідомості. Однак, щойно я розслабився, то відчув, що моє тіло переміщувалося. Могутній вітер розчиняв мене, готувався повернути назад до собору, щоб знову поставити у тому осерді. Не було рятунку. Це був справжній кошмар. Я змусив себе прокинутися. Фіранки позаду мене розвівалися над подушками. Напівсонним я подивився на узніжжя ліжка. І побачив величні двері собору. Труснувши головою, я остаточно прокинувся, а двері зникли.

Моє сновидіння розмістило мене в центрі самого Буття, і не було рятунку. Мені довелося збавити місяці, аби допетрати, що це означало. Упродовж цього часу я дійшов до глибшого особистого усвідомлення того, на чому неодноразово наголошували великі розповіді минулого: центр зайнятий особистістю. Центр позначено хрестом, оскільки Х позначає місце. Існування на цьому хресті – страждання і перетворення, і цей факт понад усе належить прийняти добровільно. Це дасть можливість піднятися над рабською належністю до групи і її доктрин і водночас уникнути пасток протилежної надмірності – нігілізму. Замість цього можна знайти достатньо сенсу у власній свідомості й досвіді.

З одного боку – жахлива дилема конфлікту, з іншого – психологічне і соціальне розчинення. Як можна звільнити світ від цих крайнощів? Відповідь: через підняття та розвиток особистості, а також через готовість кожного взяти на себе тягар Єства й стати на героїчний шлях. Ми маємо прийняти якомога більше відповідальності за індивідуальне життя, суспільство і світ. Ми всі мусимо говорити правду, ремонтувати поламане, а також руйнувати й потім відтворювати старе і застаріле. Саме таким способом ми можемо і зобов'язані зменшити страждання, яке отруєє світ. Це велика вимога. Цьому доведеться присвятити все. Але альтернатива – жахиття авторитарного переконання, хаос зруйнованого державного устрою, трагічні смерті через неприборкану природу, екзистенційний розпач, слабкість особистості без цілі. Це явно гірше.

Я розмірковував про такі ідеї і проводив лекції на такі теми десятиріччями. Накопичив величезне зібрання розповідей та концепцій, що їх стосуються. Я ні на мить не стверджую, що цілком істинний або повний у своєму мисленні. Єство набагато складніше, ніж може пізнати одна людина, і я не маю повної картини. Просто пропоную найкраще з того, з чим упорався.

У кожному разі результатом усього попереднього дослідження і мислення є нові есеї – вони врешті і стали цією книгою. Початкова ідея полягала в тому, щоб написати короткі есеї на всі сорок відповідей, які я виклав на «Quora». Видавництво «Penguin Random House Canada» пристало на цю пропозицію. Однак під час написання я скоротив кількість есеїв до двадцяти п'яти, потім до шістнадцяти і нарешті до нинішніх дванадцяти. Залишок я упродовж останніх трьох років редагував з допомогою і піклуванням мого офіційного ректора (і з жорсткою та жахливо стотною критикою Гурвіца, згадуваного раніше).

Знадобилося багато часу, щоби визначити назву: *12 правил життя: Ліки проти хаосу*. Чому саме ця, а не якась інша? Насамперед через простоту. Це чітко вказує, що людям конче потрібні принципи упорядкування, інакше цей хаос їх може полонити. Ми потребуємо правил, стандартів, цінностей – поодиночі і разом. Ми звірі у зграї, вючні тварини. Ми мусимо нести тягар, щоби виправдати наше нещасне існування. Це порядок. Порядок може стати надмірним, і це недобре. Але й хаос може затопити нас, і ми потонемо – і це теж недобре. Нам треба залишатися на правильному і вузькому шляху. Кожне з дванадцяти правил цієї книги і їхніх супутніх есеїв слугують дороговказом до перебування там. «Там» – це на розподільній лінії між порядком і хаосом. Ось де ми водночас достатньо стійкі, здатні до розвідки, дослідження, перетворення, відновлення і співпраці. Саме там ми знаходимо сенс, що виправдовує життя і його неunikненні страждання. Можливо, якби ми жили правильно, то змогли б витримати вагу власної самосвідомості. Можливо, якби ми жили правильно, то могли б витримати усвідомлення власної крихкості та смертності, при цьому не відчуваючи себе скривдженою жертвою – адже це відчуття є джерелом спершу образи, тоді

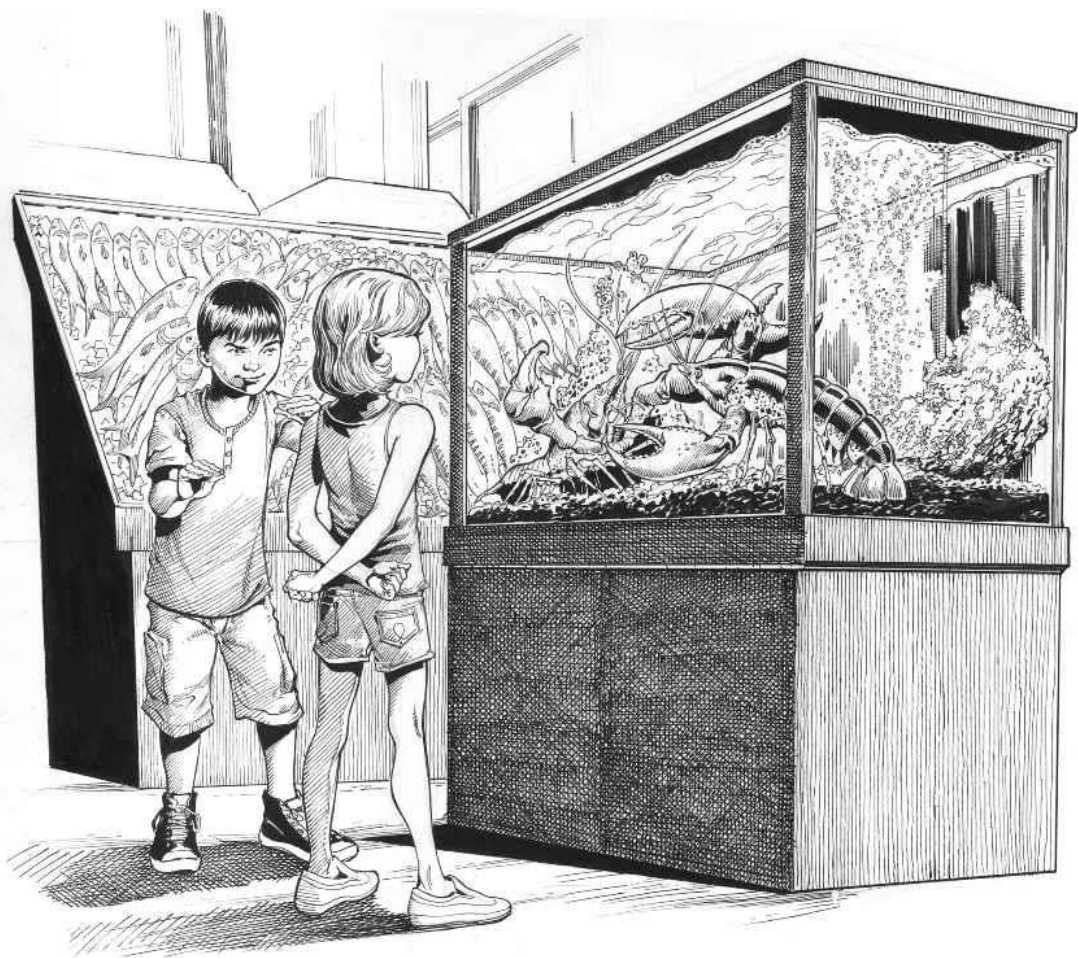
заздрощів, а потім жаги помсти і руйнування. Можливо, якби ми жили правильно, нам би не довелося звертатися до тоталітарної певности, аби затулити себе від усвідомлення власної непридатности і невідання. Можливо, ми могли б почати уникати цих шляхів до Пекла – адже в двадцятому столітті ми бачили наскільки реальним воно може бути.

Сподіваюся, що ці правила і їхні супутні есеї допоможуть людям зрозуміти те, що вони вже знають: душа людини вічно жадає героїзму справжнього Єства. І готовість взяти на себе цю відповідальність тотожна рішенню прожити змістовне життя.

Якщо ми всі будемо жити належним чином – будемо колективно процвітати.

Найкращі побажання всім вам у подорожі крізь ці сторінки.

Доктор Джордан Бернт Пітерсон
клінічний психолог і професор психології

Правило 1:

Встаньте і розправте плечі

Лобстери і територія

Як і більшість людей, ви, певно, не часто думаєте про лобстерів,² хіба що як їсте їх. Проте ці цікаві та смачні ракоподібні заслуговують на більшу увагу. Їхні нервові системи доволі прості, з великими, легко помітними нейронами, чарівними клітинами головного мозку. Завдяки цьому вчені змогли скласти дуже детальну нейронну схему лобстерів. Це допомогло зрозуміти будову і функцію мозку, а також поведінку складніших тварин, включаючи й людей. Лобстери мають з вами більше спільного, ніж здається. Особливо тоді, коли ви роздратовані, ха-ха. [ml5](#)

Лобстери живуть на дні океану. Там вони шукають необхідний ареал, у межах якого вони полюють на здобич і харчуються випадковими їстівними крихтами і шматками, які падають униз внаслідок безперервного хаосу – різанини і смерти високо над ними. Вони прагнуть спокійного місця, де добре полювання і багатий збір поживи. Хочуть мати дім.

Це може бути проблематично, оскільки лобстерів багато. Що буде, якщо двоє з них раптом займуть одну й ту ж територію на дні океану і схочуть там жити? А якщо є сотні лобстерів, і всі вони намагаються вижити й утримувати сім'ю – в одній ділянці, повній піску й відходів?

В інших істот теж є така проблема. Коли, наприклад, співочі птахи перелітають навесні на північ, вони люто змагаються між собою за територію. Пісні, які вони співають, такі мирні та милі для людських вух, насправді є тривожними сиренами і кличами панування. Співочий птах – маленький воїн, що проголошує свою владу. Візьмімо, наприклад, кропивника – маленька, проте енергійна співоча пташка-комахоїд, поширена у Північній Америці. Новоприбулому кропивнику хочеться затишного місця, щоби звити гніздо, захищене від вітру й дощу. Хочеться, щоб було поблизу вдосталь їжі, а також, щоб це місце було привабливе для потенційної пари. Він також прагне переконати суперників триматися звідти подалі.

Пташки і територія

Коли мені було десять років, ми разом із батьком спорудили хатку для сім'ї кропивників. Вона була як критий кінний вагон і мала вхід розміром з

двадцятипятицентну монетку. Завдяки цьому вона була зручною домівкою саме для кропивників, оскільки вони маленькі, а от більші птахи не могли туди залізати. У моєї старенької сусідки також була пташина хатка, яку ми тоді ж виготовили для неї, використавши старий гумовий чобіт. Вхід там достатньо великий для пташки розміром з дрозда. Сусідка з нетерпінням чекала того дня, коли там хтось поселиться.

У скорім часі кропивник знайшов нашу хатку і зробив своїм домом. Напровесні ми чули його довгеньку трепетну пісню, що повторювалася знову і знову. Проте, коли наш пернатий квартирант звив гніздечко у критому вагончику, то після цього почав носити маленькі прутики до сусідчиного чобота. Він ущільнив вхід настільки, що жодна пташка, велика чи мала, не змогла б зайти. Наша сусідка була незадоволена цим запобіжним заходом, та нічого не вдієш. Мій тато сказав: «Якщо ми його знімемо, прочистимо вхід і повісимо назад на дерево, кропивник просто ще раз забє його прутиками». Що ж, кропивники маленькі та гарненькі, але безжалні.

Попередньої зими я зламав ногу на лижах, коли вперше спускався з пагорба, і отримав гроші від шкільного страхового полісу, покликаного винагороджувати незграбних дітей, яким не пощастило. На отримані кошти я придбав касетний програвач (високотехнологічна новинка на той час). Тато запропонував, щоб я сів на задньому дворі, записав спів кропивника, а потім відтворив його, аби подивитися, що буде. Тож я вийшов надвір, коли яскраво світило сонце, й упродовж декількох хвилин записував щєбіт кропивника, який люто виголошував свою заяву на володіння цією територією. Потім дав йому почути його власний голос. Ця маленька пташка, втричі менша за горобця, стала нападати на мене і мій програвач, падаючи в піке і пролітаючи туди й назад за декілька дюймів від динаміка. Ми багато разів спостерігали таку поведінку навіть без програвача. Коли більша пташка наважувалася сісти відпочити на одне з дерев поблизу із нашою пташиною хаткою, то була велика ймовірність, що її зіштовхне з гілки наш кропивник-камікадзе.

Взагалі кропивники і лобстери дуже ріжні. Лобстери не літають, не співають і не сидять на деревах. Кропивники ж мають пір'я, а не міцний панцер. Вони не можуть дихати під водою, і їх не подають на стіл із маслом. Одначе і ті й інші подібні у важливих рисах. Наприклад, вони всі одержимі статусом і становищем, як і багато інших істот. Норвезький зоолог і порівняльний психолог Торляйф Шельдеруп-Еббе ще у 1921 році спостеріг, що навіть звичайні домашні кури встановлювали «порядок клювання».^{[3 ml6](#)}

Визначення того, хто ким є в курячому світі, має важливі наслідки для виживання кожного окремого птаха, особливо в часи нужди. Птахи, які завжди мають пріоритетний доступ до будь-якої їжі, яку зранку висипають на дворі, є такими собі курячими мажорами. Після них йдуть представники другої кляси, підлизи, вдаваки. Тоді настає черга курей третьої кляси і так далі – аж до брудних, погано оперених, недогодованих і нещасних, які

посідають найнижчий суспільний прошарок; своєрідна каста недоторканих у курячій ієрархії.

Кури, як приміські птахи, живуть спільнотами. Співочі птахи на кшталт кропивника – ні, але вони все одно живуть в ієрархії домінування. Просто в них це розтягнуто на більшу територію. Найхитріші, найсильніші, найздоровіші і ті птахи, яким найбільше пощастило, посідають найкращу територію і боронять її. Завдяки цьому в них більша ймовірність мати висококлясну пару і висидіти пташенят, які виживуть і належно розвинуться. Добрий прихисток від вітру, дощу та хижаків, а також легкий доступ до якісної їжі – це робить життя менш напруженим. Територія має значення, тому немає різниці між територіяльними правами і соціальним статусом. Часто це питання життя та смерті.

Уявімо ситуацію: заразна пташина хвороба розповзається територіями, чітко розділеними на ієрархічні верстви співочих птахів. Найменш панівні з них і ті, що в найменш сприятливих умовах (тобто які посідають найнижчий прошарок пташиного світу) радше за все захворіють і помруть.⁴ Це так само слушно і щодо районів людських поселень, коли пощезе пташиного грипу та інші хвороби ширяться по всій планеті. Бідні та перенапружені завжди помирають в першу чергу, ще й у більших кількостях. Також вони набагато вразливіші до неінфекційних захворювань, як рак, діабет і недуги серця. Як то кажуть, коли в аристократів застуда, то робітничка кляса мре від пневмонії.

Оскільки територія має значення (а також тому, що найкращі місця завжди в дефіциті), у тварин територіяльний пошук приводить до протистояння. Конфлікт своєю чергою породжує ще одну проблему: як перемагати чи програвати без надто великої ціни для суперників. Цей останній пункт особливо важливий. Уявіть собі, що двоє птахів беруть участь у суперечці щодо місця гніздування. Ця взаємодія може легко перерости у безпосередній фізичний бій. За таких обставин один птах перемаже – зазвичай той, що більший – але навіть він може в бою зазнати важкої травми. Це значить, що неушкоджений третій птах, хитрий спостерігач, може налетіти і подолати попереднього переможця, скориставшись із його каліцтва. Для перших двох птахів це аж ніяк не добре.

Конфлікт і територія

Протягом тисячоліть тварини, яким доводиться співіснувати на одних територіях, навчилися багатьох способів досягати домінування з найменшими ризиками для себе. Це відбулося саме завдяки потребі співіснувати. Наприклад, переможений вовк перевернеться на спину, виставивши свою шию переможцю, а той не буде її роздирати. Вовк, який тепер став головним, може потребувати товариша (хай і такого жалюгідного, як його подоланий супротивник), з яким у майбутньому можна буде ходити на полювання. Агами бородаті, дивовижні соціальні ящірки, розмахують

одне перед одним своїми передніми лапками, виказуючи мирні наміри та готовість зберігати тривку суспільну гармонію. Дельфіни під час полювання та в періоди сильного збудження видають спеціальні звукові імпульси, щоби зменшити потенційний конфлікт між панівними й підлеглими членами зграї. Така поведінка поширена в кожній спільноті живих істот.

Лобстери, звиклі блукати дном океану, не є виняток.⁵ Якщо зловите кілька десятків і перевезете у нове місце, то побачите, як вони за допомогою різних ритуалів і технік формують статус. Кожен лобстер почне досліджувати нову територію, щоби розвідати її та знайти належне місце для укриття. Лобстери ретельно вивчають місцевість, на якій живуть, і запам'ятовують пізнане. Якщо застанете одного з них коло його домівки, він хутко чкурне всередину і сховається. Якщо ж стривожити його на певній відстані від домівки, то він одразу шмигне до найближчого придатного сховку, якого раніше запримітив, а тепер згадав.

Для відпочинку лобстер потребує безпечного прихистку, де нема хижаків і стихійних небезпек. Окрім того, коли лобстери ростуть, вони линяють, скидаючи свої панцері, і через це протягом тривалого часу залишаються м'якотілими і вразливими. Нірка під скелею – добрий притулок для лобстерів. Ще краще, якщо поблизу є черепашки чи інші детрити,^{un17} якими можна затулити вхід, коли лобстер затишно влаштується в норі. Втім, на кожній новій території є тільки обмежена кількість місць, де можна надійно сховатися. Вони рідкісні і цінні. Інші лобстери постійно їх шукають.

Тому лобстери часто зустрічають одне одного, коли досліджують місцевість. Дослідники довели, що навіть лобстер, якого виростили окремо, знає, що робити у такій ситуації.⁶ У нього складні поведінкові механізми захисту та агресії, вбудовані в нервову систему. Він починає танцювати туди-сюди, наче боксер, відкриваючи і піднімаючи клешні, рухаючись назад, вперед, збоку в бік, повторюючи рухи супротивника та розмахуючи відкритими клешнями. Водночас він використовує спеціальні отвори під очима, щоби стріляти в супротивника струменями рідини. Ця рідина містить суміш хімічних речовин, за якими інший лобстер визначає його розмір, стать, здоров'я та настрої.

Буває так, що один лобстер відразу розуміє, що у нього клешні набагато менші, ніж у супротивника, і відступає без бою. Хемічна інформація, якою лобстери обмінюються, коли стріляють струменями, може мати таку саму дію: переконує слабшого чи менш агресивного лобстера відступити. Це розв'язання конфлікту на рівні 1.⁷ Проте, якщо два лобстери подібні за розміром та силою, або якщо обмін рідинами виявився не достатньо інформативним, тоді вони переходять до розв'язання конфлікту на рівні 2. Сказано віхаючи вусиками і схиливши клешні донизу, один буде наступати, а інший – відступати. Після цього, навпаки – захисник наступатиме, а агресор буде відходити. Після кількох раундів такої поведінки боязкіший

лобстер може вирішити, що продовження протистояння не в його інтересах. Такий рефлексивно трусне хвостом, відскочить назад і зникне, щоби спробувати долю деінде. Проте, якщо ніхто не втече, лобстери переходять до рівня 3, де передбачено справжній бій.

Тепер лобстери вже розлучені, несамовито нападають одне на одного з відкритими клешнями і борються. Кожен намагається перевернути іншого на спину. Лобстер, якого успішно перевернули, вирішує, що його супротивник здатний завдати серйозної шкоди. Зазвичай він здається і йде геть (хоча й залишається страшенно незадоволеним і позаочі розводить нескінченні плітки про переможця). Якщо ж жоден із них не зміг перевернути іншого, чи якщо перевернутий лобстер не припиняє боротьби, то вони переходять до рівня 4. В цьому є надзвичайний ризик, на який не можна йти легковажно: один чи навіть обидва лобстери зазнають травм унаслідок сутички, до того ж ці рани можуть виявитися смертельними.

Лобстери наступають один на одного зі щораз більшою швидкістю. Їхні клешні відкриті, тож вони здатні схопити ногу, вусик, очне стебло, чи будь-що інше відкрите і вразливе. Щойно йому вдасться схопити частину тіла, нападник вдарить хвостом, аби відштовхнутися назад і відірвати затиснуте в клешні. Суперечка, що дійшла до цієї стадії, зазвичай визначає явного переможця та переможеного. Той, що програв, навряд чи виживе, особливо, якщо залишатиметься на території, яку зайняв переможець – тепер смертельний ворог.

Після програного бою, незважаючи на те, наскільки агресивно лобстер перед цим поведився, він уже не хотітиме битися далі, навіть проти зовсім іншого супротивника, якого в минулому перемагав. Переможений супротивник втрачає впевненість, іноді на декілька днів. Часом поразка має ще поважніші наслідки. Якщо домінантний лобстер зазнав нищівної поразки, його мозок, можна сказати, розчиняється. Тоді він вирощує новий мозок. Це вже буде мозок підлеглого, який більш відповідає новій, нижчій позиції.⁸ Попередній мозок просто не здатен здійснювати перетворення з короля до дворяни, тож йому доводиться практично повністю самознищитися і відрости з нуля. Кожен, хто зазнав болісного перетворення після серйозної поразки в коханні чи кар'єрі, може відчути певну солідарність із цим ракоподібним, який теж колись був успішним.

Нейрохемія поразки та перемоги

Хемія мозку лобстера, який зазнав поразки, докорінно відрізняється від хемії у лобстерів-переможців. Це видно за їхніми поставами. Впевнений лобстер чи полохливий, це залежить від співвідношення двох хемічних речовин, які модулюють зв'язок між нейронами лобстерів: серотонін і октопамін. Перемога збільшує співвідношення першого до другого.

Лобстер з високим рівнем серотоніну і низьким октопаміну – зухвалий і самовпевнений, він з набагато меншою ймовірністю відступить, якщо йому кинуть виклик. Це тому, що серотонін допомагає регулювати гнучкість постави. Гнучкий лобстер виставляє свої ніжки й клешні так, щоб здаватися високим і небезпечним, мов Клінт Іствуд у фільмі-вестерні. Якщо піддати дії серотоніну лобстера, який перед тим зазнав поразки, то він розправить своє тіло і буде наступати навіть на тих, хто колись його перемагав, при цьому боротиметься довше та з більшою наполегливістю.⁹ Препарати, що їх призначають людям з депресією, є селективними інгібіторами зворотнього захоплення серотоніну^{m18} і мають дуже схожу хемічну та поведінкову дію. Тож прозак^{m19} підбадьорює навіть лобстерів. Ось такий приголомшливий прояв безперервності еволюції життя на Землі.¹⁰

Переможення характеризують високий рівень серотоніну і низький октопаміну. Протилежний нейрохімічний склад – високе співвідношення октопаміну до серотоніну – дає нам переможеного, зім'ятого, пригніченого, знесиленого, скрадливого лобстера, який схильний тинятися закутками і зникати за перших же ознак небезпеки. Серотонін й октопамін також регулюють рефлекс змаху хвоста, що слугує лобстерові для швидкого руху назад, коли йому потрібно тікати. Викликати такий рефлекс у переможеного лобстера легше. Відлуння цього можна побачити в посиленому рефлексі переляку, властивому солдатам чи дітям, яких били – людям з посттравматичним стресовим розладом.

Принцип нерівного розподілу

Коли переможений лобстер відновлює свою мужність і зважується на новий бій, то програє з більшою ймовірністю, ніж можна було б спрогнозувати за підсумками попередніх боїв. З іншого боку супротивник, що вже перемагав, з більшою ймовірністю знову здобуде перемогу. У світі лобстерів «переможець забирає все» – як і в людському суспільстві, де 1% найбагатших має стільки ж благ, як і 50% найбідніших.¹¹ В цьому самому світі найбагатші 85 людей мають стільки ж, скільки й найбідніші 3,5 мільярди.

Цей же жорстокий принцип нерівномірного розподілу поширюється і за межі фінансової царини – він діє скрізь, де необхідне творче виробництво. Більшість наукових праць публікує невелика група вчених. Манюсінька частина музикантів створює майже всю записану комерційну музику. Якоюсь зменькою авторів продаються всі книжки. Щорічно в США продають півтора мільйона окремих (!) найменувань. Проте тільки п'ятсот із них збувають понад сто тисяч примірників.¹² Теж саме і з клясичними композиторами – Бахом, Бетховеном, Моцартом і Чайковським – ці четверо написали практично всю музику, яку виконують сучасні оркестри. Зі свого боку Бах написав так багато, що цілі десятиліття знадобилися б просто для

того, щоб вручну скопіювати його твори, але при цьому в регулярному репертуарі лише невелика частка його дивовижного доробку. Те саме стосується й інших трьох членів цієї групи гіпердомінантних композиторів: дотепер широко відтворюють тільки невелику частину їхніх творів. Отже, невелика частина музики, створена невеликою частиною всіх клясичних композиторів (які будь-коли писали) складає майже всю клясичну музику, яку світ знає й любить.

Цей принцип відомий як закон Прайса, названий так на честь Дерека Джона де Сола Прайса,^{m20 13} дослідника, що в 1963 році відкрив його застосування в науці. Його можна було змоделювати, використовуючи L-подібний графік, з кількістю людей на горизонтальній вісі й продуктивністю або ресурсами на вертикалі. Загальний принцип було виявлено набагато раніше. Вільфредо Парето (1848-1923), італійський полімат^{m21} зауважив його застосування щодо розподілу багатства на початку двадцятого століття. Цей принцип виявлявся слушним для всіх суспільств будь-коли досліджених, і то незалежно від форми правління. Також це стосується населення міст (у дуже малій кількості міст проживають майже всі люди), маси небесних тіл (у невеликій кількості зосереджена вся речовина), частоти слів у мові (90 відсотків спілкування припадає всього на 500 слів) й багатьох інших речей. Іноді це називають принципом Матвія (Від Матвія 25:29), виходячи з чи не найсуворішого твердження, будь-коли приписуваного Христу: «кожному, хто має, дається йому та й додається, хто ж не має, забереться від нього й те, що він має».

Треба стеменно бути Сином Божим, щоб ваша авторитетна заява стосувалася навіть ракоподібних.

Повернімося ж до наших примхливих жителів моря: міряться силою не забирає багато часу, тож лобстери, випробувавши один одного, дізнаються, з ким можна зчепитися, а кого краще обходити десятою дорогою. Як тільки вони це з'ясовують, то побудована у такий спосіб ієрархія стає надзвичайно стійкою. Переможцю після здобуття перемоги вистачить погрозиливо махнути своїми антенами, і колишній супротивник зникне, здійнявши хмарку піску. Слабший лобстер облишить намагання і прийме свій низький статус, залишившись при цьому з ногами, які йому не відриватимуть. Зовсім інша справа із лобстером-переможцем, який посідає найкращий притулок; такий може повною мірою відпочивати, поїдаючи добру їжу. Він усім демонструє своє панування на завойованій території, вночі виганяючи підкорених лобстерів з їхніх нір просто для того, щоб нагадати, хто тут головний.

Усі дівчата

Жіночі особини лобстерів (що теж затято б'ються за територію впродовж явних материнських стадій свого існування¹⁴) вмах ідентифікують самця-переможця, після чого їх починає сильно до нього вабити. За моїм

судженнями – це блискуча стратегія. Її застосовують самиці найрозмаїтіших видів, серед яких і люди. Замість того, щоб тратити зусилля на виявлення найкращого чоловіка (така справа потребує складних обчислень), жінки цілком покладаються на машинальні обчислення, які здійснює ієрархія домінування. Вони дають самцям поборотися між собою, а тоді знаходять собі коханців, збираючи вершки. Це дуже нагадує те, що відбувається з ціною на фондовому ринку, де вартість будь-якого конкретного підприємства визначається шляхом конкуренції всіх.

Коли самиці готові скинути свої панцері і стають м'якшими (буквально), у них прокидається цікавість до спарювання. Вони починають снувати довкола ложа домінантного лобстера, розпилюючи в його бік свої звабні аромати й афродизіяки, намагаючись звабити його. Агресивність зробила його успішним, тож, радше за все, він буде реагувати відповідно – домінантно і роздратовано. Окрім того, він великий, здоровий і могутній. Перемкнути його увагу з боротьби на спарювання – нелегке завдання. Втім, якщо його належно звабити, то він змінить свою поведінку щодо самиці. Це лобстерський еквівалент *«П'ятдесяти відтінків сірого»*,^{m22} книги, що побила всі рекорди швидкості продажу, вічний сюжет про красуню і чудовисько, архетипна любовна історія. Ця схема поведінки завжди присутня у сексуально відвертих літературних фантазіях, що так само популярні серед жіноцтва, як провокативні образи оголених жінок серед чоловічого племені.

Втім, слід зазначити, що одна тільки фізична сила – аж ніяк не стійка підстава для тривалого домінування. Це було продемонстровано завдяки зусиллям нідерландського приматолога Франса де Вааля.^{15 m23} В групах шимпанзе, яких він вивчав, самцям, що досягли успіху, в тривалішій перспективі довелося підкріпити свою фізичну майстерність витонченішими здібностями. Навіть найжорсткіший деспот-шимпанзе врешті-решт може бути скинутий двома супрогивниками, які по-окремоті слабші від нього. Тому найдовше вдається доминувати тим самцям, які встановлюють взаємні зобов'язання зі своїми підлеглими і піклуються про самиць та дітей своєї групи. Політичним трюкам на кшталт поцілунку дитини без перебільшення мільйони років. Та лобстери все ж порівняно примітивні, тому для них достатньо голих елементів сюжету *«Красуні та чудовиська»*.

Щойно самиця (лобстера) успішна звабила звіра, вона оголиться, скинувши свій панцер, ставши небезпечно м'якою, вразливою і готовою до злягання. Самець, тепер перетворений на турботливого коханця, у слухний момент відкладає порцію спорзу (сперми) у відповідне вмістище. Після цього самиця залишається поруч на кілька тижнів (ще одне явище достатньо відоме серед людей), поки тверднутиме її панцер. На дозвіллі вона повертається до своєї власної оселі, насичена заплідненими яйцями. Тоді інша самиця намагатиметься зробити те ж саме – і так далі. Домінантний самець з його прямою і впевненою поставою отримує не тільки найкращий масток і доступ до найліпших мисливських угідь. Він також отримує всіх жінок. Якщо ви

лобстер чоловічої статі, то користь від успіху збільшується в геометричній прогресії.

Чому це все актуально? З численної низки обставин, крім тих, які до сміху очевидні. Ми знаємо, що лобстери існували в тій чи іншій формі більше 350 мільйонів років.¹⁶ Це дуже довго. 65 мільйонів років тому ще були динозаври. Для нас це неосяжно далеке минуле. Однак для лобстерів динозаври – *нубориши*, які з'явилися і зникли у потоці часу, близького до вічності. Це означає, що ієрархія домінування була постійною ознакою середовища, до якого пристосувалися всі складні форми життя. Третину мільярда років тому мозок і нервова система були порівняно простими. Тим не менше вони вже мали структуру та нейрохемію, які необхідні для обробки інформації про статус і спільноту. Важливість цього факту неможливо переоцінити.

Природа природи

Те, що еволюція консервативна, у біології є очевидністю. Коли щось розвивається, воно має спиратися на те, що вже дала природа. Нові можливості можуть бути додані, а старі зазнати змін, але більшість речей залишаться незмінними. Саме тому крила кажанів, руки людей і плавці китів мають дивовижну подібність в своїй скелетній формі. У них навіть однакова кількість кісток. Еволюція давно заклала основи для базової фізіології.

Тепер еволюція працює значною мірою через варіацію та природний відбір. Варіація існує з багатьох причин, серед яких перемішування генів (кажучи просто) і випадкові мутації. З цих же причин особини різняться всередині одного виду. Природа вибирає з них із плином часу. Ця теорія, як уже сказано, пояснює постійну зміну життєвих форм протягом нескінченності. Але є ще одне питання, що прозирає з-під поверхні: чим є «природа» в «природньому відборі»? Чим є це «середовище», до якого тварини пристосовуються? Ми робимо багато припущень щодо природи та довкілля – і це має наслідки. Марк Твен колись казав: «Приводить до лиха не те, чого ми не знаємо, а те, у чому ми абсолютно впевнені, але що все-таки хибне».

Легко подумати, що «природа» це те, у чого є певна природа – тобто, щось незмінне. Але це не так: принаймні не строгому розумінні. Це одночасно і незмінне, і динамічне. Довкілля – природа, що обирає – і само воно також трансформується. Відомі символи даосизму їнь і ян прекрасно зображають це. Єство (сама дійсність) в даосизмі складається з двох протилежних принципів, які зчаста перекладають як жіноче та чоловіче або ще вужче як жінка та чоловік. Проте їнь та ян слушніше розуміти як хаос і порядок. Символ даосизму – це коло, що складається з двох змій від голови до хвоста. Чорна змія, хаос, має білу крапку на своїй голові. Біла змія, порядок має чорну крапку на своїй. Це тому, що безлад і лад взаємозамінні, а

також вічно зіставлені. Нема нічого настільки постійного, що воно не може змінюватися. Навіть саме сонце має свої цикли нестабільності. Так само нема нічого настільки мінливого, що його неможливо зафіксувати. Кожна революція творить новий порядок. Кожна смерть одночасно є метаморфозою.

Уявлення про природу як щось повністю незмінне спричиняє поважні помилки сприйняття. Природа «обирає». Ідея *вибору* містить приховану в ній ідею *приспосованості*. Тому «приспосованість» піддається «вибору». Приспосованість, грубо кажучи – це ймовірність того, що певний організм залишить потомство (розповсюдить свої гени в часі). «Приспосовання» є мірою відповідності організму до умов довкілля. Якщо цю вимогу осмислювати як незмінну, а природу – як постійну і вічну, то еволюція скидається на серію нескінченних лінійних поліпшень, а приспосованість – це те, що з плином часу може бути щораз більше наближене до ідеалу. Досі все ще потужна ідея вікторіанського еволюційного прогресу з людиною на верхівці є частковим наслідком цієї моделі природи. Це створює помилкове уявлення, що нібито існує пункт призначення природнього відбору (підвищення приспосованості до довкілля) і що його можна осмислити як фіксований.

Але природа, здійснювач вибору – не статичний відбірник, принаймні не в строгому розумінні. Природа, так би мовити, вбирається по-всякому для всяких okazji – тобто, щоразу діє інакше. Коливається, як музична партитура. Це почасти пояснює, чому музика створює глибоке відчуття сенсу. Оскільки довкілля, яке підтримує певний вид, перетворюється і змінюється, то те ж саме відбувається і з рисами, що роблять окрему особину успішною у виживанні і відтворенні. Таким чином теорія природнього відбору не визначає створіння, які б щораз стотніше відповідали шаблонові, визначеному світом, а, радше, істоти перебувають у танці з природою – щоправда, це танець смертельний. Червона Королева сказала Алісі таке: «В моєму королівстві треба бігти щодуху, щоб тільки залишатися на тому самому місці». Ніхто, хай би як добре сформований, не може тріюфувати без руху.

Природа теж не просто динамічна. Деякі речі змінюються стрімко, але вони закладені всередині інших, які змінюються не так швидко (музика теж часто це зображає). Листя змінюється швидше за дерева, а вони, своєю чергою, хутчіш за ліси. Погода змінюється швидше за клімат. Якби це було не так, то консерватизм еволюції не працював би, оскільки елементарна морфологія рук і кистей мала б змінюватися так само швидко, як і довжина кісток рук та функція пальців. Це хаос всередині порядку, який всередині хаосу, що всередині порядку ще вищого рівня. Найреальніший порядок – це найбільш незмінний порядок, і не обов'язково той, який легко зауважити. Якщо зосередити увагу на листку, він може приховати від спостерігача дерево. Дерево може приховати від нього ліс. А деякі речі, що є найбільш

реальними (наприклад, всюдисуща ієрархія домінування), взагалі неможливо «побачити».

Помилкою є уявляти природу романтично. Багаті, сучасні містяни, оточені гарячим, розпеченим бетоном, уявляють собі доквілля як щось первинне та райське, наче французький імпресіоністський ландшафт. Екоактивісти мають ще ідеалістичніше сприйняття, вони бачать природу як гармонійно збалансовану і досконалу, позбавлену людських втручань і спустошення. На жаль, «доквілля» – це також і елефантіяз (слоновість), і хвороба ришти (не питайте), і малярійні комарі, і малярія, і посуха з голодом, і СНІД, і чорна чума. Ми не фантазуємо про красу цих аспектів природи, хоч вони настільки ж реальні, як і їхні райські колеги. Звичайно, саме через існування таких речей ми намагаємося змінити наше оточення, захищаючи наших дітей, будуючи міста та транспортні системи, вирощуючи їжу і виробляючи енергію. Якби Мати Природа не була настільки одержима нашим знищенням, нам було би простіше існувати в простій гармонії з її умовами.

І це приводить нас до третього помилкового уявлення: природа є чимось чітко відокремленим від культурних будов, що виникли всередині неї. Порядок в хаосі і порядок Єства що довше тривають, то більш «природні». Це тому, що «природа» є «тим, що обирає», і що довше певна риса існувала, то більше в неї було часу на те, щоб бути обраною і щоб формувати життя. Нема значення, чи ця особливість є фізичною і біологічною, чи соціальною і культурною. З дарвінського погляду значення має тільки незмінність, а ієрархія домінування, якою б соціальною чи культурною вона не здавалася, існує ось уже півмільярда років. Вона вічна. Реальна. Ієрархія домінування – не капіталізм. І не комунізм, якщо вже на те пішло. Не військово-промисловий комплекс. Це не патріярхат – одноразовий, вразливий до змін, свавільний культурний артефакт. Це навіть не людське творіння; не в найглибшому сенсі. Навпаки – це майже вічний аспект доквілля. Більша частина того, у чому звинувачують ті інші, ефемерніші явища, які насправді є наслідками незмінного існування ієрархії домінування. Ми (*ми* у найвищому сенсі, ті *ми*, що існували від самого початку життя) жили в ієрархії домінування дуже-дуже довго. Ми боролися за місце в ієрархії ще до того, як у нас з'явилися шкіра, руки, легені чи кістки. Немає нічого природнішого за культуру. Ієрархії домінування старші за дерева.

Отже, частина нашого мозку, яка відслідковує наше місце в ієрархії, є винятково стародавня і фундаментальна.¹⁷ Це головна система керування, що модулює наше сприйняття, цінності, емоції, думки і дії. Вона має потужний вплив на кожен аспект нашого Єства, і свідомого, і несвідомого. Ось чому, коли нас хтось переміг, ми діємо так, як лобстери, які програли бій. Ми сутулимося. Унурюємо погляд у землю. Відчуваємо загрозу, біль, тривогу і слабкість. Якщо стан справ не поліпшується, наше пригнічення стає постійним. За таких умов ми не в змозі дати тої відсічі, якої вимагає від нас

життя, тож стаємо легкою здобиччю для кривдників із товстішими панцерами. Вражає не лише поведінкова й емпірична подібність. Збігається більшість основної нейрохемії.

Ось є серотонін, хімічна сполука, що керує поставою і втечею лобстера. Лобстери з нижчих щаблів ієрархії виробляють порівняно низькі обєми серотоніну. Також це стосується і людей з нижчих щаблів (і ці низькі обєми зменшуються з кожною поразкою). Низький рівень серотоніну – знижена впевнїть в собі. Також більша реакція на стрес, а фізична готовість до непередбачуваних ситуацій забирає більше сил – адже на дні ієрархії щомити може статися, що завгодно (і рідко щось хороше). Менше щастя, більше болю й тривоги, хворобливості, менша тривалість життя (як серед ракоподібних, так і серед людей). Вищі місця в ієрархії домінування і вищий рівень серотоніну у тих, хто посїдає ті вищі місця – це характеризується меншою хворобливістю, нещастям й смертністю, навіть якщо такі чинники, як абсолютний дохід (чи, для лобстерів, кількість їстівних решток) не змінюються. Важливість цього неможливо переоцінити.

Верх і низ

У глибині вас, у самій основі мозку, нижче за думки чи почуття, є невимовно древній, первісний калькулятор. Він чїтко відстежує, де ви перебуваєте в суспільстві – скажімо, за шкалою від одного до десяти. Якщо ви – номер один, у вас найвищий рівень статусу, то ви приголомшливо успішні. Якщо ви чоловічої статі, то маєте привілейований доступ до найкращих місць проживання та їжі найвищого гатунку. Люди штовхаються за можливість догодити вам. У вас необмежені можливості для романтичних і статевих стосунків. Ви успішний лобстер, і найпривабливіші самиці стають в чергу і змагаються за вашу увагу.¹⁸

Якщо ви жіночої статі, у вас доступ до багатьох першокласних шанувальників: високих, сильних і симетричних; творчих, надійних, чесних і шляхетних. І стеменно так, як ваш домінантний чоловічий аналог, ви жорстоко, навіть безжалісно боротиметеся за те, щоб покращувати своє місце в жіночій ієрархії спарювання, що так само побудована на суперництві. Хоч ви й менш схильні використовувати для цього фізичну агресію, у вашому розпорядженні багато дієвих словесних трюків і стратегій, включаючи обмовляння суперниць, і ви цілком можете бути в цьому експертом.

Якщо ж у вас, навпаки, десятий рівень статусу – найнижчий – то хай ви чоловік чи жінка, вам однаково ніде жити (а якщо і є, то тільки в поганому місці). Їжа жадлива, якщо і не залишається зовсім голодні. Перебуваєте у поганому фізичному й психічному стані. У романтичному пляні ви нікому не цікаві, хїба що тим, хто в такому самому відчаї. Ви з більшою ймовірністю захворієте, рано постарієте і помрете молодими, при цьому небагато буде тих, хто вас оплакуватиме – якщо взагалі хтось знайдеться.¹⁹ Навіть гроші

можуть не принести вам пожитку. Ви не знатимете, як скористатися ними, бо правильне використання грошей – справа складна, особливо, якщо ви їх ніколи не бачили. Гроші зроблять вас вразливими до небезпечних спокус – наркотиків і алкоголю, які даватимуть тим більше задоволення, що довше ви були його позбавлені. А ще гроші можуть зробити вас здобиччю для хижаків і психопатів, які процвітають, експлуатуючи тих, хто існує на нижніх щаблях суспільства. Низ ієрархії існування – жахливе, небезпечне місце.

Древня частина вашого мозку, спеціалізована визначати домінування, слідує за тим, як до вас ставляться інші люди. За цим вона визначає вашу цінність і встановлює ваш статус. Якщо інші не вбачають у вас ніякої цінності, то цей лічильник обмежує доступність серотоніну. Це робить вас фізично й психологічно сприйнятливими до будь-яких обставин або подій, що можуть викликати емоції, особливо якщо вони негативні. І ця здатність вам конче потрібна. Непередбачувані ситуації – звична річ на дні, тож ви маєте бути готовими виживати.

На жаль, ця фізична гіперреакція, ця постійна пильність – усе це спалює багато дорогоцінної енергії та фізичних ресурсів. Така реакція – те, що називають стресом. Це явище не є винятково психологічне, власне, психологічний аспект у ньому навіть не головний. Нещасливі обставини накладають справжні обмеження, а стрес є відображенням цього. Діючи на дні, стародавній мозковий лічильник припускає, що навіть найменша непередбачувана перешкода може спричинити неконтрольований ланцюг поганих подій, яким доведеться давати раду самотужки, оскільки на узбіччі суспільства надійні друзі трапляються воістину рідко. Тому ви будете невпинно жертвувати те, що могли би фізично зберегти на майбутнє. Натомість доводиться витрачати цей ресурс для підсилення готовості й можливості негайної панічної реакції в теперішньому. Коли нема знаття як діяти, треба бути готовими робити все і будь-що в разі необхідності. Ви наче сидите в автомобілі, до самого низу вдавлюючи педалі газу й гальма. Занадто багато пробудете в такому стані, і все почне розвалюватися. Під час криз стародавній лічильник відмикає навіть імунну систему, негайно витрачаючи енергію та ресурси, необхідні для здоров'я у майбутньому. Це робить вас імпульсивним.²⁰ Наприклад, ви кидатиметеся на будь-які тимчасові можливості спарювання і отримання задоволення – хай які низькопробні, ганебні чи незаконні вони є. Це значно збільшить вірогідність того, що ви будете жити нерозважливо, хапаючись за рідкісні шанси отримати задоволення, чи навіть помрете заради них. Фізичні навантаження, спричинені готовістю до непередбачуваних ситуацій, виснажуватимуть вас у всіх сенсах.²¹

І навпаки, якщо у вас високий статус, тоді холодна механіка лічильника (ще древніша за первісну) вважатиме, що ваша ніша безпечна, що ви продуктивні та забезпечені, а також має чудову суспільну підтримку.

Лічильник певен: ймовірність того, що вам буде завдано шкоди – низька, тож її безпечно не враховувати. Зміна може бути можливістю, а не катастрофою. Серотонін ллється рікою. Це робить вас впевненим й спокійним, ви стоїте рівно, не горблячись, не перебуваючи в стані постійної готовності. Оскільки ваше місце безпечне, то й майбутнє імовірно буде добрим. Буде користь від того, щоб думати в більш далекій перспективі і плянувати кращий завтрашній день. Нема потреби імпульсивно хапатися за будь-які крихти, бо є всі підстави вважати, що добре буде доступне і надалі. Можна відкладати задоволення, не відмовляючись від нього назавжди. Можна дозволити собі бути надійним і розважливим громадянином.

Несправність

Иноді механізм лічильника може спрацювати неправильно. Його дії може перешкоджати нерегулярне спання і споживання їжі. Невизначеність може його заплутати. Тіло зі своїми різнманітними частинами має діяти, як оркестра після доброї репетиції. Кожна система має виконувати свою роллю правильно і в належний час, інакше з'явиться хаос і безладний шум. Саме тому розпорядок настільки важливий. Життєві дії, які ми щодня повторюємо, належить автоматизувати. Їх треба перетворити в стійкі та надійні звички, щоб вони перестали бути складними, натомість набувши передбачуваності і простоти. Найвиразніше це можна побачити на прикладі маленьких дітей – вони приємні, жартівливі та грайливі, коли розпорядок сну та їжі стабільний, а за його відсутності – жакливі, вередливі та бридкі.

Тому я своїх клієнтів завжди спочатку питаю про сон. Чи прокидаються вони вранці приблизно в той самий час, що і пересічна людина, і чи не змінюється година пробудження з дня на день? Якщо відповідь – ні, то перше, що я раджу, це впорядкувати свій сон. Нема великого значення, чи вони лягатимуть спати о тій самій годині щовечора, але прокидатися в сталий час – необхідно. Тривогу й депресію важко вилікувати, якщо хворий має непередбачувані щоденні рутини. Системи, що опосередковують негативні емоції, тісно пов'язані з правильними циклічними добовими ритмами.

Далі я питаю про сніданок. Раджу своїм клієнтам якнайшвидше після пробудження їсти сніданок з високим вмістом жирів і білків (без звичайних вуглеводів, без цукру, оскільки вони надто швидко перетравлюються й створюють стрибок цукру в крові, а потім стрімкий його спад). Я роблю так, бо люди, які страждають на тривожні розлади й депресію, вже перебувають у стані напруги, особливо, якщо довго не тримали життя під контролем. Їхні тіла будуть виділяти надмірно велику кількість інсуліну, якщо вони займуться будь-якою складною або виснажливою діяльністю. Якщо вони зроблять це після ночі (протягом якої вони нічого не їли) і перед сніданком, то збитковий інсулін прибере з крові весь цукор. Тоді вони впадають у стан

гіпоглікемії, стають психологічно нестабільними.²² На цілий день. Їхні системи неможливо відновити, поки вони знову не посплять. У мене було багато клієнтів, чия тривога була знижена до неклінічного рівня просто завдяки тому, що вони почали спати і снідати за передбачуваним розкладом.

Інші шкідливі звички також можуть впливати на стотність лічильника. Іноді це відбувається безпосередньо (біологічні причини цього не зовсім зрозумілі), а деколи – тому, що ці звички започатковують складну петлю позитивного зворотнього зв'язку. Щоб позитивний зворотній зв'язок міг відбуватися, потрібен детектор вхідного сигналу, підсилювач і вихідний сигнал. Уявіть, що сигнал, отриманий вхідним детектором, посилюється й потім випромінюється у підсиленій формі. Наче нічого поганого. Біда починається, коли детектор вхідного сигналу сприймає вихідний сигнал і знову пропускає його через систему, підсилюючи та випромінюючи його знову. За кілька циклів такого посилення все небезпечно виходить з-під контролю.

Більшість людей колись чули на концерті оглушливе виття з динаміків, коли щось було не так зі звуковою системою. Ось що діється: мікрофон надсилає сигнал до динаміків. Динаміки цей сигнал виводять. Мікрофон може зловити випущений сигнал і знову направити його в систему, якщо він занадто близько до динаміків, або якщо сигнал занадто гучний. Звук дуже швидко посилюється до нестерпного рівня, достатнього для знищення динаміків, якщо це не зупинити.

Подібна руйнівна петля відбувається і в життях людей. У більшості випадків ми називаємо такі речі психічним захворюванням, і байдуже, що це не лише чи навіть взагалі не відбувається в людській психіці. Залежність від алкоголю чи інших наркотиків, що змінюють настрої, є типовим процесом зворотнього зв'язку. Уявіть чоловіка, що полюбає алкоголь, може, трохи занадто. Він хутко випиває три-чотири келихи. Його рівень алкоголю в крові шпарко збільшується. Це неабияк збуджує, особливо тих, хто має вроджену генетичну схильність до алкоголізму.²³ Збудження триває й посилюється лише доти, доки рівень алкоголю в крові активно зростає, а це в свою чергу можливе лише тоді, коли пияк продовжує пити. Коли він перестає пити, рівень алкоголю не просто стабілізується, а починає падати. Тоді організм береться виробляти різнманітні токсини, метаболізуючи вже спожитий етанол. У людини також настає позбавлення алкоголю, позаяк системи тривоги, що були пригнічені під час сп'яніння, починають надмірно реагувати. Похмілля – це синдром позбавлення алкоголю (така собі ломка, від якої алкоголіки часто гинуть), що починається незабаром після припинення споживання. Щоб подовжити тепле с'яйво і віддалитися від неприємних наслідків, пияк може просто продовжити пити далі, доки не вичерпається все спиртне в хаті, не закриються бари та не закінчатся гроші.

Наступного дня випивака прокидається, сильно страждаючи від похмілля. Поки що це тільки неприємність. Справжня біда починається, коли

він виявляє, що його похмілля може бути «вилікуване» кількома чарчинами вранці. Певна річ, що таке лікування тимчасове. Воно просто відкладає синдром позбавлення алкоголю трохи далі в майбутнє. Але, якщо страждання достатньо гостре, то це «лікування» може знадобитися – тим часом. Отже, він навчився виліковувати своє похмілля пияцтвом. Якщо ліки самі ж і викликають хворобу, то встановлено позитивний зворотній зв'язок. За таких умов може швидко виникнути алкоголізм.

Щось таке відбувається з людьми, у яких розвивається тривожний розлад – агорафобія, наприклад. Люди з агорафобією можуть бути настільки приголомшені страхом, що перестають виходити з дому. Ця недуга є наслідком позитивного зворотнього зв'язку. Першим чинником, що викликає розлад, найчастіше є напад паніки. Зазвичай, від нього потерпають жінки середнього віку, які були занадто залежні від інших людей. Така жінка перейшла з надмірної залежності від батька одразу до стосунків зі старшим та відносно панівним чоловіком, практично не мавши проміжку для самостійного існування.

У тижні, що передують появі агорафобії, вона, звичайно, переживає щось неочікуване й аномальне. Це може бути щось фізіологічне, наприклад, прискорене серцебиття – явище взагалі досить поширене, і ймовірність його збільшується під час менопаузи, коли непередбачувано коливаються гормональні процеси, які регулюють психологічні переживання жінок. Будь-яка помітна зміна в серцебитті може привести до думок як про серцевий напад, так і про сором від привселюдного прояву страждання, яке настає після серцевого нападу (смерть і суспільне приниження, два основні страхи). Неочікуваним випадком може бути й конфлікт у шлюбі потерпілої, або хвороба чи смерть чоловіка. Це може бути розлучення або госпіталізація близького друга. Певні реальні події зазвичай пришвидшують початкове збільшення страху смерті і соціального осуду.²⁴

Після шоку жінка, у якої починалася агорафобія, могла вийти з дому і поїхати до торгового центру. Там зайнято, так просто не припаркуєшся. Це вводить її в іще більшу напругу. Знову проявляються думки про вразливість, які роїлися в її свідомості після нещодавнього гіркого досвіду. Вони викликають занепокоєння. Її серцебиття прискорюється. Вона починає дихати швидше і не на повні легені. Вона відчуває, що її серце тріпотить, тож починає думати: а раптом це серцевий напад? Це спричиняє ще більшу тривогу. Тепер вона набирає ще менше повітря з кожним подихом, через що зростає рівень діоксиду в крові. Серцебиття знову пришвидшується через додатковий страх. Вона це помічає і частота биття знову зростає.

Пуф! Позитивний зворотній зв'язок. Невдовзі тривога перетворюється на паніку, яку регулює інша мозкова система, призначена для найсерйозніших загроз – її можна активувати надмірним страхом. Жінка приголомшена своїми симптомами і йде до відділення невідкладної допомоги, де вона змушена деякий час почекати в своєму тривожному стані, після чого у неї

перевіряють сердечну активність. І нічого не виявляють. Але це її не заспокоює.

Навіть таке неприємне переживання потребує принаймні ще одного циклу зворотнього зв'язку, аби перетворитися на повноцінну агорафобію. Наступного разу, коли їй треба буде йти до торгового центру, жінка в переагорафобному стані стривожиться, бо пам'ятає, що відбулося минулого разу. Але все одно піде. По дорозі вона відчуває, що її серце знову починає тріпотіти. Це спричиняє ще один цикл тривоги й занепокоєння. Щоб запобігти паніці, вона повертається додому, таким чином уникаючи напруги, яку відчувала на шляху до торгового центру. Але тепер системи тривоги в її мозку помітили, що вона втекла геть від торгового центру – це приводить їх до висновку, що бувати там дійсно небезпечно. Наші системи тривоги дуже практичні. Вони припускають, що все, від чого ви тікаєте, є небезпечним. Доказом цього є те, що ви втекли.

Отже, тепер торговий центр позначено як «занадто небезпечний, не наближатися» (або жінка на перших стадіях агорафобії позначила себе як «занадто тендітну, щоб наближатися до торгового центру»). Цього може бути недостатньо для спричинення справжніх проблем. Є ж інші місця для покупок. Але найближчий супермаркет виявляється достатньо схожим на торговий центр, щоб викликати подібну реакцію, тож жінка тікає і звідти. Тепер і супермаркети займають ту категорію. Потім додається магазин на розі вулиці. Потім автобуси, таксі та метро. У скорому часі – все. Жінка-агорафобік з часом починає боятися власного дому. Вона б утекла і звідти, якби могла. Але не може. Тож застрягає у себе вдома. Втеча через тривогу змушує усе, від чого втікаєш, наганяти ще більшу тривогу. Втеча через тривогу робить тебе все меншим, а світ усе небезпечнішим.

Є багато систем взаємодії між мозком, тілом і соціальним світом, що можуть втрапити до петлі позитивного зворотнього зв'язку. Депресивні люди, наприклад, можуть почуватися непотрібними та обтяжливими, а також хворими і згніченими горем. Це змушує їх розірвати зв'язок із друзями та сім'єю. Це відчуження робить їх самотнішими, ізольованішими – через це збільшується ймовірність того, що вони почуватимуться непотрібними та обтяжливими. Тоді вони відчужуються ще більше. Таким чином депресія закручується в спіралю та посилюється.

Якщо хтось серйозно постраждав в якийсь момент життя – травмувався – то лічильник домінування може перетворитися таким чином, що ймовірність постраждати знову буде більшою, а не меншою. Часто це трапляється з уже дорослими людьми, над якими жорстоко знущалися у дитинстві або у підлітковому віці. Вони стають тривожними і легко засмучуються. Щоб уберегтися вони займають захисну позу та намагаються не дивитися прямо у вічі, адже це можна інтерпретувати як претенсію на домінування.

Це значить, що завдана знущаннями шкода (зниження суспільного статусу і впевненості) може продовжуватися навіть після того, як саме

знуцання вже припинилося.²⁵ У найпростіших випадках принижені у минулому люди виростають і починають нове, успішніше життя. Але при цьому дечого не помічають. Залишилися їхні пристосування до попередньої дійсності, тепер контрпродуктивні. Через них ці люди більш напружені та невпевнені, ніж потрібно. Є і складніші випадки: якщо підпорядкування входить у звичку, це робить людину більш напруженою та менш упевненою, ніж потрібно, *до того ж* її звичка покірності продовжує привертати негативну увагу кривдників, не таких успішних і численних, та все ж наявних у дорослому світі. В таких ситуаціях психологічні наслідки знущання у минулому збільшують ймовірність його продовження в теперішньому (хоч і не обов'язково – враховуючи статеве дозрівання, переїзд на нове місце, отримання освіти чи об'єктивне підвищення статусу).

Піднесення

Деколи люди піддаються знущанням, бо *не можуть* дати відсічі. Так буває з людьми фізично слабшими за своїх супротивників. Це одна з найпоширеніших причин цькування, якого зазнають діти. Навіть найміцніший шестирічний не має шансів проти дев'ятирічного. Проте багато цієї різниці в силі зникає у дорослому віці. Це відбувається завдяки відносному вирівнюванню фізичного розміру (за винятком різниці між чоловіками і жінками – перші, як правило, залишаються більшими на зріст і сильнішими, особливо у верхній частині тіла), а також завдяки жорсткішим покаранням, що їх зазвичай накладають на дорослих, які продовжують вдаватися до фізичних методів залякування.

Але так само часто люди зазнають знущань через те, що *не хочуть* давати відсічі. Таке нерідко трапляється з людьми, що за характером співчутливі та самовіддані, особливо якщо у них ще й вельми загострені негативні емоції. Вони дуже яскраво проявляють своє страждання, що приносить багато задоволення садистам (відповідно, дітей, яких легше довести до сліз, частіше піддають цькуванням).²⁶ Це також трапляється з людьми, які з тієї чи іншої причини вирішили собі, що всі форми агресії, навіть почуття гніву, є морально неприйнятними. Я бачив, як люди з особливо загостреною чутливістю до дрібязкової прискіпливості (малої тиранії) та надмірно агресивного суперництва, придушували в собі будь-які емоції, що могли привести до такої поведінки. У багатьох таких людей був понадміру сердитий батько, який намагався керувати кожним їхнім рухом. Проте психологічні сили ніколи не одновимірні у своєму значенні. Хоч злість і агресія мають воістину жакливу здатність породжувати жорстокість і кривавий хаос, це врівноважено тим, що у часи розбрату, непевності та небезпеки, вони можуть протистояти гнобленню, казати правду і мотивувати рішучий рух уперед.

Є люди, просто співчутливі та самовіддані (а також наївні та вразливі до експлуатації), чия здатність до агресії придушена занадто вузькою мораллю. У такому стані вони не можуть проявляти по-справжньому справедливий і захисний гнів, необхідний для самозахисту. Якщо ви *здатні* вкусити, то, як правило, цього *не доводиться* робити. Якщо її вміло інтегрувати, то сама здатність реагувати з агресією та насильством зменшує, а не збільшує ймовірність того, що дійсна агресія стане необхідною. Якщо, коли спроба вас пригнобити ще тільки почалася, ви на повному серйозі скажете «ні» (тобто, чітко заявите своє заперечення і стоятимете непохитно на цьому рішенні), тоді можливості пригноблювача залишатимуться належно обмеженими й вузькими. Сили тиранії невблаганно розширюються, заповнюючи весь простір для існування, який для них хтось залишив. Люди, які просто не бажають правильно виражати свої самозахисні територіяльні реакції, відкриті до гноблення так само, як і ті, які дійсно не можуть захистити власні права через природню неспроможність чи реальну нерівність у силі.

Простодушні, беззубі люди зазвичай скеровують своє сприйняття та дії за декількома простими аксіомами: всі люди добрі; ніхто нікого не прагне скривдити; загроза (і, тим більше, використання) насильства фізичного чи якогось іншого – це неправильно. Ці аксіоми розвалюються (а то й гірше) у присутності по-справжньому зловмисних осіб.²⁷ *Гірше* – це коли наївні переконання стають безсумнівним запрошенням до знуцання, адже ті, що жадають кривдити, навчилися вистежувати тих, хто саме так мислить. За таких умов аксіоми беззубости належить переглянути. В клінічній практиці у мене часто були клієнти, які вважали, що добрі люди ніколи не сердяться, тож я звертав їхню увагу на суворі реалії їхніх власних образ.

Ніхто не любить, коли його принижують, але люди часто терплять це занадто довго. Тож я спонукаю їх побачити власну образу спершу як гнів, а тоді як показник того, що потрібно щось принаймні сказати, якщо не зробити (і не в останню чергу через те, що цього вимагає чесність). Потім спонукаю їх подивитися на цю дію, як частину сили, що стримує тиранію – і на рівні суспільства, і на рівні окремої особи. Всередині багатьох бюрократій сидять дрібязкові авторитаристи, які плодять непотрібні правила й процедури з єдиною метою – виразити і закріпити владу. Такі люди формують навколо себе потужні підводні течії обурення. Якщо їх проявити, це може обмежити їхнє вираження патологічної влади. Саме таким чином готовість однієї людини постояти за себе захищає всіх від корупції суспільства.

Коли наївні люди відкривають у собі здатність до гніву, це їх приголомшує, деколи дуже тяжко. Яскравий приклад цього можна побачити у тому, наскільки легко у солдатів-новобранців може розвинутися посттравматичний стресовий розлад. Часто він виникає через те, що вони роблять самі, а не через те, що з ними стається. Вони реагують стемно як чудовиська, якими вони дійсно можуть бути в екстремальних умовах бою. Відкриття в собі цієї здатності перевертає їхній світ. І не дивно. Вони

думали, що всі жахливі злочинці в історії людства були абсолютно не подібні на них самих. Вони ніколи не зауважували в собі здатності гнобити і залякувати (а заодно і здатності самостверджуватися й досягати успіху). Деякі мої клієнти були жертвами нападів. На обличчях нападників вони побачили вираз абсолютної зловмисності – це вселило в них такий жах, що вони роками, кожного дня страждали в істеричних конвульсіях. Такі люди, як правило, походять із надмірно захищених, закритих сімей, де нічому страшному не було дозволено існувати, а світ можна було сприймати тільки як казкову країну (і не дай Боже комусь порушити це правило).

Коли ж відбувається пробудження – коли раніше наївні люди виявляють у собі насіння зла, можливість бути чудовиськами – вони усвідомлюють себе небезпечними (бодай потенційно) і їхній страх зменшується. У них розвивається більше почуття самоповаги. Тоді вони можуть почати опиратися гнобленню. Усвідомлюють свою здатність витримати натиск, бо вони теж страшні. Вони бачать, що спроможні стояти за себе і розуміють, що зобов'язані це робити – побачивши, якими по-справжньому пекельними істотами можуть стати, якщо віддаватимуться своїй образі, перетворюючи її на руйнівні поривання. Ще раз: Майже немає різниці між інтегрованою здатністю до знищення і силою характеру. Це один із найскладніших уроків життя.

Скажімо, що ви – невдаха. Може, й ні... але якщо так, то вам не обов'язково і далі так жити. Може, у вас просто є погана звичка. Може, ви – цілий набір шкідливих звичок. Тим не менше, навіть якщо свою зігнуту поставу ви заробили чесно, навіть якщо були непопулярні в школі чи зазнавали знущань вдома або в початкових клясах²⁸ – такий спосіб життя не обов'язково є доречним зараз. Обставини змінюються. Якщо ходити понуро, як переможений лобстер, то люди призначать вам нижчий статус. А стародавній лічильник (який у вас із ракоподібними спільний, розташований в основі мозку) призначить вам низький рівень домінування. Тоді мозок буде виробляти менше серотоніну. Це зробить вас менш щасливими, більш тривожними і похмурими, спонукає відступити тоді, коли слід постояти за себе. Це також зменшить імовірність того, що ви зможете жити в безпечному районі, що матимете доступ до ресурсів найвищої якості, що знайдете собі здорову, привабливу дружину чи такого ж чоловіка. Це змусить вас частіше зловживати кокаїном і алкоголем, бо ви житимете сьогоднішнім днем, у світі, де майбутнє невідоме. Це збільшить схильність до серцевих захворювань, раку й деменції. Загалом, це просто погано.

Обставини змінюються і ви теж можете це зробити. Петлі позитивного зворотнього зв'язку, що нагромаджують наслідки за наслідками, можуть тягти в контрпродуктивному напрямі, але можуть і допомагати добиватися успіху. Це другий, оптимістичніший урок закону Прайса й розподілення Парето: хто вже почав щось мати, той з більшою ймовірністю здобуде більше. Деякі з цих петель, які тягнуть догори, можуть траплятися у вашому

особистому, суб'єктивному просторі. Важливий приклад – зміна мови тіла. Уявімо, що якийсь дослідник попрохав вас почергово перевести мязи обличчя в таке положення, що виражатиме сум. Якщо ви це зробите, то почуватиметеся більш сумним. Якщо вас попрохають перевести ці мязи в положення, що виражатиме щастя, то, зробивши це, будете почуватися щасливішим. Емоції є частиною виразу тіла, тож їх можна посилити (або приглушити) цим виразом.²⁹

Деякі з петель позитивного зворотнього зв'язку, що створюються мовою тіла, можуть виникати поза межами суб'єктивного переживання, а саме – у соціальному просторі, який ви поділяєте з іншими людьми. Наприклад, якщо ваша постава хирява, ви понурі, плечі скандзюблені і зігнуті, груди підбрані під себе, голова опущена – тобто, маєте вигляд дрібної, переможеної, ні на що не здатної істоти (теоретично захищеної проти нападу з задку) – тоді й почуватися будете дрібними, переможеними й ні на що не здатним. Реакція інших це посилить. Люди, як і лобстери, оцінюють одне одного, зокрема, за поставою. Якщо ви уявляєте себе переможеним, то і люди будуть реагувати на вас так, ніби ви ось-ось програєте. Якщо ви почнете випрямлятися, то люди будуть дивитися і ставитися по-іншому.

Можна заперечити: дно – реальне. Існування на дні – теж реальне. Просто змінивши поставу не можна змінити щось настільки закріплене. Якщо ви перебуваєте в десятій позиції, то, вставши прямо і набравши домінуючого вигляду, можна привернути увагу тих, хто – знову таки – хоче вас опустити. Що ж, не заперечую. Але встати з розправленими плечима – це не лише фізична дія, бо ви не тільки тіло. Ви, так би мовити, дух, а також психіка. Встати фізично означає, передбачає та вимагає також встати метафізично. Встати означає добровільно прийняти тягар Єства. Коли ви добровільно зустрічаєте вимоги життя, ваша нервова система реагує зовсім по-іншому. Ви відповідаєте на виклик, а не готуетесь до катастрофи. Ви бачите золоту скарбів дракона, а не зіщулюєтеся від страху перед самим драконом, який теж до болю реальний. Ви робите крок уперед, щоб зайняти своє місце в гієрархії домінування, зайняти свою територію, будучи готовим її захищати, розширювати і перетворювати. Це все може відбуватися практично або символічно, як фізична або концептуальна перебудова.

Встати і розправити плечі – означає із широко розплющеними очима прийняти страхітливую відповідальність життя. Це означає зважитися добровільно перетворювати потенційний хаос у придатний для життя порядок. Це означає прийняти тягар самоусвідомленої вразливості, прийняти кінець несвідомого раю дитинства, де скінченність і смертність сприймається лиш невиразно. Це означає добровільно приносити жертви, необхідні для створення продуктивної та значущої реальності (стародавньою мовою це значить діяти на угоду Богам).

Встати і розправити плечі – означає будувати ковчег, що захищає світ від повені, вести ваших людей через пустелю після того, як вони врятувалися

від тиранії, рухатися геть від зручного дому та краю, а також мовити пророче слово тим, хто не зважає на вдів та дітей. Це означає нести хреста, що символізує літера Х – місце, де ви і Єство так яро перетинаєтеся. Це означає викидати мертвий, задубілий і занадто тиранічний порядок назад до хаосу, у якому його було створено; це означає витримувати невизначеність, яка через це виникає, й відповідно встановлювати ефективніший й дієвіший лад.

Тож уважно стежте за своєю поставою. Перестаньте хнюпитися і горбитися. Говоріть відверто. Виставте свої бажання вперед, так, ніби маєте на них право – принаймні таке ж саме. Йдіть з гордо піднятою головою й рішуче дивіться вперед. Зважтеся бути небезпечним. Заохочуйте серотонін повною мірою текти крізь нервові шляхи, які відчайдушно потребують його заспокійливого впливу.

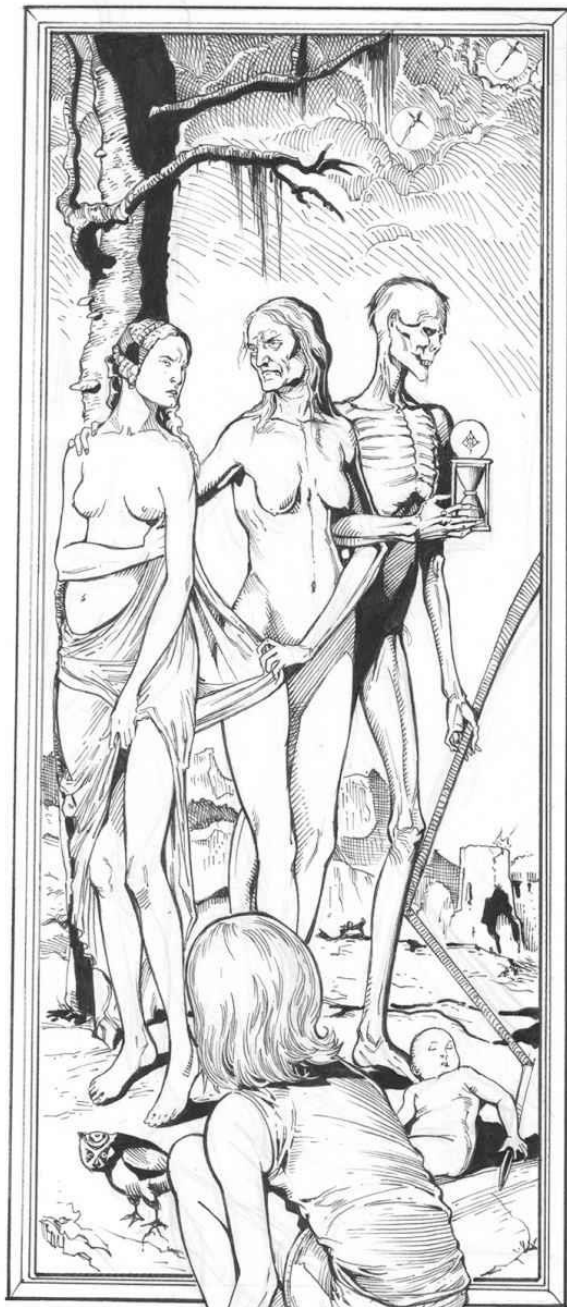
Люди, включно з вами, почнуть думати, що ви – компетентні та спроможні (або принаймні не відразу припустять зворотне). Підбадьорені позитивною реакцією, яку ви почнете отримувати, ви станете менше тривожитися. Тоді вам буде простіше звертати увагу на ледь помітні соціальні знаки, якими люди обмінюються, коли спілкуються. Ваші розмови тектимуть краще, з меншою кількістю незручних павз. Це збільшить імовірність того, що ви будете знайомитися з людьми, взаємодіяти з ними й справляти на них враження. Це не тільки збільшить імовірність того, що з вами відбуватимуться добрі речі, це також змусить ці речі здаватися кращими, коли вони справджуватимуться.

Так зміцнені та підбадьорені, ви з певністю зможете осягти Єство і працювати задля його вдосконалення. Так зміцнившись, ви зможете вистояти навіть під час хвороби близької людини, навіть у годину смерти батька чи матери; іншим людям ви будете допомагати знаходити сили в той час, коли вони в іншому разі були б розчавлені відчаєм. Так підбадьорені, ви почнете подорож своїм життям, світлу своєму дозволите литися на небесному пагорбі та поженетеся за своєю чесною долею. Тоді сенсу вашого життя може вистачити для того, щоб на належній відстані утримувати осквернюючий вплив смертного відчаю.

Тоді ви зможете прийняти страшний тягар Світу та знайти радість.

Шукайте натхнення в лобстері-переможцеві з його триста п'ятдесятьма мільйонами років практичної мудрости. Встаньте і розправте плечі.

Правило 2:

Ставтеся до себе, як до когось, кому ви зобов'язані допомагати

Чому ви не заживаєте свої бісові ліки?

Уявімо, що одній сотні людей призначили ліки. Що буде далі? Третина з них цих ліків навіть не купить.³⁰ Половина із шістдесяти семи, що лишилися, купить, але не заживатимуть ліки правильно. Пропускатимуть дози. Припинять заживати раніше, ніж треба. А можуть і взагалі не зажити.

Лікарі з аптекарями сварять таких пацієнтів за непослух, бездіяльність та помилки. Мовляв, віслюка можна привести до водопою.ⁱⁿ²⁴ Психологи переважно не схвалюють таких суджень. Нас вчать, що провина за недотримання пацієнтами приписів лежить на самих лікарях, а не на хворих. Ми переконані, що спеціаліст зобов'язаний дати таку пораду, яку виконають, запропонувати такий засіб, яким не знехтують, і що він має розп'янувати все разом із пацієнтом або клієнтом, аж поки мети не буде досягнуто, а потім має ще й повторно перевірити, чи все йде, як належить. Це тільки частинка того, що робить психологів такими чудовими. :) Ясна річ, ми маємо вдосталь часу зі своїми клієнтами – розкіш, котрої позбавлені оті інші, більш затуркані професіонали, які дивуються, чому хворі не заживають їхніх ліків. Що з ними не так? Хіба вони не хочуть одужати?

А ось ще гірше. Уявіть собі, що комусь пересадили орган. Скажімо, нирку. Пересадка зазвичай відбувається після довгого періоду нестерпного очікування, крізь яке доводиться пройти отримувачу. Дуже мало людей згоджуються жертвувати органи по смерті (а за життя – ще менше). Із тих органів, які жертвують, лише невелика частка придатна для отримувача. Це означає, що типовий хворий, який потребує пересадки нирок, змушений протягом багатьох років покладатися на діаліз – єдину альтернативу. Діаліз передбачає прокачування всієї крові з його або її тіла через машину і назад. Це чудодійне лікування доступне далеко не всім, тож це добре, але в ньому нема нічого приємного. Процедура займає по вісім годин, і її доводиться повторювати п'ять-сім разів на тиждень. Це треба робити кожного разу, коли пацієнт спить. Це занадто. Нікому не хочеться залишатися на діалізі.

Одним із ускладнень, які можуть виникнути після пересадки, є відторгнення. Вашому тілу не до вподоби, коли до нього пришивають шматок тіла іншої людини. Імунна система почне нападати і знищувати такі

чужорідні частини, навіть якщо вони критичні для виживання. Щоб запобігти цьому, треба заживати ліки проти відторгнення, які ослаблюють імунітет, що робить вас вразливими до інфекційних недуг. Більшість людей радо приймають таку ціну. Отримувачі пересаджених органів все одно страждають від наслідків відторгнення, попри існування і використання цих ліків. І не тому, що ліки не діють (хоч буває і таке). Частіше вони їх просто не заживають. У таке важко повірити. Коли відмовляють нирки – це дуже погано. Діяліз – не пікнік. Пересадка відбувається після довгого чекання з великим ризиком і високою ціною. І це все пропадає намарно тільки тому, що ви не заживаєте ліків? Та хто б собі таке заподіяв? Як таке взагалі можливе?

Насправді все не так просто. Багато з тих, кому пересадили орган, опиняються на самоті або страждають від багатьох хвороб (не кажучи вже про проблеми, пов'язані з безробіттям чи кризою в сім'ї). У них може бути розумовий розлад чи депресія. Вони можуть не до кінця довіряти своєму лікареві або не розуміти необхідність заживання ліків. Їм може бракувати грошей на ліки, тож вони намагаються їх економити, відчайдушно і марно.

Але – і це найнеймовірніше – уявіть, що захворіли не ви. А ваш пес. От ви його приводите до ветеринара. Той виписує ліки. Що далі? Причин недовіри до ветеринара стільки ж, скільки й до лікаря. Більше того, якби вам було байдуже, що він може виписати неналежні, недостатні або взагалі помилкові ліки, тоді ви б узагалі не вели свою тваринку до ветеринара. Отже, ви турбуєтеся. Ваші дії це доводять. Власне, в середньому ви турбуєтеся *більше*. Люди ретельніше купують і згодовують ліки своїм домашнім улюбленцям, ніж самі собі. Це не добре. Навіть з погляду вашої тваринки це не добре. Вона ж вас (мабуть) любить і була б щасливіша, якби ви заживали свої ліки.

З цього набору фактів важко щось зрозуміти, за винятком того, що люди люблять своїх собак, котів, тхорів та пташок (а може навіть і ящірок) більше за самих себе. Жакливо, чи не так? Скільки ж це треба сорому, щоб так було? Що ж таке з людьми, що вони більше дбають про своїх тваринок, ніж про себе?

Допомогти знайти відповідь на це чудернацьке питання мені допомогла давня історія з книги Буття – першої книги Старого Заповіту.

Найдавніша історія та природа світу

Дві розповіді про Творіння з двох різних близькосхідних джерел сплелися разом у свідченнях книги Буття. У хронологічно першому, але історично новішому свідченні – відомому як «Священнича традиція» – оповідається: Бог створив весвіт своїм божественним Словом, мовленням спонукаючи спершу світло, воду та землю до існування, а потім і рослини та небесні тіла. Потім Він створив птахів, тварин та риб (знову,

використовуючи мову) – а вкінці створив людину, чоловіка та жінку, обидвох якимось чином подібних до себе. Це все відбувається в Бутті 1. У другій, старшій, «Ягвістичній» версії маємо ще одне свідчення про походження світу, в якому сказано про Адама та Єву (подробіці творіння яких суттєво відрізняються), а також про Каїна, Авеля, Ноя та Вавилонську вежу. Це Буття з 2 по 11. Щоб зрозуміти Буття 1, священнику традицію, яка наполягає на мові в ролі основної сили творіння, належить звернутися до кількох стародавніх засадничих уявлень (що значно відрізняються формою та намірами від уявлень сучасної науки, які з погляду історії є досить свіжим нововведенням).

Наукові істини було проголошено якихось п'ятсот років тому в працях Френсіса Бекона, Рене Декарта й Ісаака Н'ютона. Хай як наші пращури дивилися на світ перед цим, вони, безсумнівно, робили це не через лінзи науки (і бачили вони не більше, ніж було видно крізь лінзи телескопа – винаходу теж порівняно недавнього). Оскільки ми стали настільки науковими та матеріалістичними у своєму мисленні, нам важко зрозуміти, що інакший погляд на світ може існувати й таки існує. У ті далекі часи, коли ще тільки виникали основи наших культурних епосів, люди значно більше переймалися тим, що належить робити для виживання і яке розуміння світу наближає до цієї мети, а не узагальненням того, що ми зараз розуміємо під об'єктивною істиною.

Поки не настала ера наукового погляду на світ, дійсність була побудована інакше. Існування вважали за місце дії, а не місце речей.³¹ Щось подібніше до оповідання чи драми. Це оповідання чи драма була пережитим, суб'єктивним досвідом, оскільки утворювалася щомити у свідомості кожної людини. Щось подібне до історій, які ми розповідаємо одне одному про наше життя, про те, яке це має для нас особисте значення; подібне до того, що пишуть письменники, коли увічнюють існування на сторінках своїх книжок. Суб'єктивний досвід – це звичні речі, такі, як дерева і хмари, передовсім об'єктивні у своєму існуванні, але також (і що важливіше) це емоції, сні, голод, спрага, біль та подібне. І ось такі речі, пережиті особисто, є найбільш засадничими частинами людського життя – з архаїчного, драматичного погляду. Ці речі не так легко звести до простого й об'єктивного навіть сучасним мисленням, якому притаманні редуccionізм і матеріалізм. Візьмімо, для прикладу, біль – суб'єктивний біль. Це щось настільки справжнє, що його ніяк не можна заперечити. Всі поведуться так, ніби їхній біль справжній – в найвищій, остаточній мірі. Біль важить більше, ніж матеріальні речі. Як на мене, то саме з цієї причини так багато традицій цього світу вважають невід'ємність страждання від існування за незнищенну істину Єства.

Хай там як, але *те, що ми суб'єктивно переживаємо*, набагато подібніше до повісти або фільму, ніж до наукового опису фізичної дійсності. Це драма пережитого досвіду – смерть вашого батька абсолютно неповторна, трагічна

– порівняно з об'єктивною безликою смертю, записаною у лікарняному протоколі; також біль першого кохання; відчай розбитих мрій; радість від успіху дитини тощо.

Царина не матеріального, а того, що має значення

Науковий світ матерії можна в певному сенсі спростити до основних складових частин: молекул, атомів, навіть кварків. Проте світ пережитого теж має первинні складові. Взаємодія між цими обов'язковими частинами визначає драму і фантастику. Один із них – хаос. Інший – порядок. Третій (а їх саме три) – процес, що виступає між ними посередником. Він має вигляд стотно такий, як те, що сучасні люди називають свідомістю. Споконвічна підкореність першим двом змушує нас сумніватися у тому, чи є в існуванні сенс; вона змушує нас згнічуватися від відчаю і не дбати про себе так, як належить. Тільки правильне розуміння третьої складової дозволяє знайти єдиний справжній вихід.

Хаос є царство самого незнання. Це *нерозвідана територія*. Хаос є те, що вічно і безмежно простягається за межами усіх держав, ідей та дисциплін. Це іноземець, незнайомиць, член іншої банди, нічний шурхіт у кущах, чудовисько під ліжком, прихована злість матері, хвороба дитини. Хаос – це відчай і жах, які ви відчуваєте, коли вас глибоко зрадили. Це місце, куди ви потрапляєте, коли все розвалюється; коли помирають мрії, руйнується кар'єра чи обривається шлюб. Це підземний світ казок і міфів, де дракон нескінченно співіснує із золотом, яке він охороняє. Хаос – це таке місце, в якому ми не знаємо, де ми; те, що ми робимо, коли ми не знаємо, що робимо. Словом, це всі ті речі та обставини, які ми не знаємо і не розуміємо.

Хаос – це також безформний потенціал, з якого (відповідно до Буття 1) Бог, використовуючи мову, викликав порядок на початку всіх часів. Це той самий потенціал, звідки ми, створені за подобою, викликаємо незвичні та вічно-мінливі миті наших життів. А ще Хаос – це і свобода, жажлива-жажлива свобода.

Порядок, навпаки, є *розвіданою територією*. Це ієрархія місця, позиції та влади віком у сотні мільйонів років. Це будова суспільства. Це структура, яка обумовлена також і біологією, особливо до тієї ж міри, до якої ви пристосовані до будови суспільства. Порядок – це племя, релігія, домашнє вогнище, домівка і країна. Це тепла, безпечна вітальня, де жаріє камін та бавляться діти. Це національний прапор. Це вартість валюти. Порядок – це підлога у вас під ногами, ваш розпорядок дня. Це велич традиції, ряди парт у шкільному класі, поїзди, що ходять за розкладом, календар, годинник. Порядок є маскою, яку нам наказано носити на людях. Це ввічливість незнайомиців, які зібралися разом, тонкий лід, по якому ми всі ковзаємо. Порядок – це там, де світ поводить ся відповідно до наших очікувань та бажань; там, де все стається саме так, як ми того хочемо. Але деколи буває,

що порядок також є тиранією та придушенням. Це відбувається, коли потреба впевненості, однорідності та чистоти стає занадто однобокою.

Коли у всьому є певність, ми в порядку. Ми там, коли все йде за пляном, і немає нічого нового чи тривожного. У царстві порядку все відбувається за задумом Бога. Нам подобається там бути. Знайоме докільля приємне для нас. Коли панує порядок, ми можемо думати про щось у далекій перспективі. Все працює, ми сталі, спокійні та спроможні. Тому ми рідко покидаємо зрозумілі для нас місця, географічні чи концептуальні. І нам безумовно не подобається, коли нас щось до цього спонукає чи коли це стається випадково.

Ви в порядку, коли маєте вірного друга, союзника, який заслуговує на довіру. Коли та сама людина зраджує вас, продає, ви переходите з денного світу ясності до темного підземелля хаосу, сумяття й розпачу. Це той самий рух, і до того самого місця, що й тоді, коли компанія, в якій ви працюєте, починає розвалюватися, ставлячи ваше працевлаштування під сумнів. Коли ви заповнили податкову декларацію, це порядок. Коли у вас проводять аудит, це хаос. Якби довелося обирати між аудитом і пограбуванням, більшість людей обрали би друге. До падіння веж-близнюків^{tn25} був порядок. Після цього виник хаос. Всі це відчули. Непевність зависла в повітрі. То що ж упало? Хибне питання. Що не впало? Ось цим питанням тоді переймалися.

Коли лід, по якому ви ковзаєте, достатньо міцний – це порядок. Коли опора не витримує, коли все розпадається, коли ви провалюєтеся крізь лід – це хаос. Порядок – це Шир толкінівських гобітів: місце мирне, родюче і безпечне для заселення навіть найвими. Хаос – підземне королівство гномів, захоплене Смогом, ласим до скарбів змієм. Хаос – глибоке дно океану, куди Пінокіо рушив, щоб урятувати свого батька від страховиська, схожого на кита і дракона, що дихає вогнем. Ця подорож у п'тьму і порятунок – найважче, що має зробити лялька, якщо хоче стати справжньою; якщо прагне вирватися зі спокус обману, лицемірства, кривди, хвилильних задовольень і тоталітарного гноблення; якщо жадає посісти місце справжнього Єства у цьому світі.

Порядок – це стабільність шлюбу. Така стабільність підкріплена традиціями минулого і вашими очікуваннями, які стоять на основі тих традицій. Хаос – це коли ті основи розвалюються у вас під ногами, бо ви дізналися про невірність вашої половинки. Хаос – це переживання нічим необмеженого руху без підтримки, бо підтримувальні звички і звичай завалилися.

Порядок – це місце і час, в яких невидимі аксіоми, за якими ви живете, впорядковують ваш досвід та дії так, щоб робилося те, що має робитися. Хаос – це нове місце і час, яке виникає після несподіваної трагедії, чи коли лиходійство показує своє страхітливе обличчя, навіть у межах вашої власної домівки. Щось несподіване чи небажане завжди може статися, коли все начебто за планом, і немає значення, що обставини знайомі. Коли це стається, територія змінюється. Тут немає помилки: простір, видимий

простір може бути тим самим. Але ми живемо не тільки в просторі, але й у часі. Як наслідок, навіть найстаріші та найзвичніші місця зберігають незнищенну здатність дивувати нас. Ви можете безтурботно їхати по дорозі машиною, яку ви знаєте і любите вже багато років. Але час минає. Гальма можуть зламатися. Ви можете пішки йти дорогою у тілі, на яке завжди покладалися. Якщо серце раптом почне давати збій навіть на мить, все змінюється. Знайомий і добрий пес теж може вкусити. Старі друзі, яким ви довіряєте, теж можуть обманути. Нові ідеї можуть знищити стару та зручну певність. Такі речі мають значення. Вони справжні.

Коли з'являється хаос, наш мозок відповідає миттєво за допомогою простих, надшвидких вузлів. Вони збереглися у нас із давніх часів, коли наші пращури жили на деревах і змії могли вжалити щомити.³² Після цієї майже миттєвої, глибоко-рефлексивної тілесної відповіді, наступає довша, складніша, але і повільніша відповідь – емоції. І тільки після цього йдуть думки набагато вищого рівня, які можуть тривати протягом секунд, хвилин чи років. Всі ці відповіді є в певному розумінні інстинктивними – але що швидшою є відповідь, то вона інстинктивніша.

Хаос і порядок: особистість жіноча й чоловіча

Хаос і порядок це два найбільш засадничі елементи пережитого досвіду – дві найпростіші частини, на які ділиться існування. Але це не речі, не об'єкти, тому їх переживають інакше. Речі та об'єкти належать до об'єктивного світу. Вони нерухомі; бездушні. Мертві. Цього не скажеш про хаос і порядок. Їх сприймають, переживають і розуміють (настільки, наскільки це взагалі можливо) як особистості. В цьому сучасні люди такі самі, як і їхні древні предки. Ріжниця в тому, що сучасні цього не зауважують.

Порядок і хаос не розуміють спершу об'єктивно (як речі та об'єкти), а *тоді* уособлюють. Так могло би бути, якби ми сприймали об'єктивну реальність *спершу*, а *тоді* робили висновки щодо намірів та змісту. Але сприйняття працює зовсім не так, попри упередження. Наприклад, сприйняття чогось у якості інструментів відбувається перед або суголосно зі сприйняттям цих речей в якості об'єктів. Ми бачимо значення речей так само швидко, а може й швидше, як бачимо, чим вони є.³³ Сприйняття чогось як сутності, яка має особистість, теж стається раніше за сприйняття її як речі. Це ще слушніше, коли йдеться про дії інших людей,³⁴ інших живих істот, але ми і неживий «об'єктивний світ» теж бачимо так, ніби він живий, має мету і наміри. Це все через дію того, що психологи назвали «гіперактивним детектором свідомої сили», який у нас є.³⁵ Ми розвивалися в глибоко соціальних умовах протягом тисяч років. Це означає, що найбільш значущі частини нашого довкілля походили від особистостей, а не речей, об'єктів чи ситуацій.

Особистості, до сприймання яких ми еволюціонували, існували навколо нас у передбачуваному вигляді і типових ієрархічних станах, грубо кажучи, завжди. Наприклад, вони були чоловіками або жінками протягом мільярдів років. Це довго. Роздвоєння життя на дві статі відбулося ще раніше, ніж виникли багатоклітинні істоти. Ссавці, які дбають про своїх дітей, виникли за одну п'яту від цього часу, і цей проміжок теж немаленький. Отже, категорії «батьків» та «дітей» існували протягом двохсот мільйонів років. Це довше за час існування птахів. Тоді ще навіть квіти не росли. Це вже не мільярд років, але все одно дуже довго. Достатньо довго, щоб «чоловік», «жінка», «батько-матір» і «діти» стали життєво важливими і фундаментальними частинами оточення, до якого ми пристосувалися. Це означає, що ці категорії стали для нас природними, закладеними глибоко в будову нашого сприйняття, емоцій та мотивацій.

Наш мозок глибоко соціальний. Інші істоти (а особливо інші люди) були надважливими для нас під час життя, розмноження і розвитку. Вони буквально були нашим природним оселищем – нашим довкіллям. З погляду дарвінізму природа, дійсність, довкілля – це *те, що обирає*. Годі й уявити більш основоположного визначення довкілля. Це не просто нерухома речовина. Сама дійсність є тим, з чим нам доводиться мати справу, коли ми намагаємося виживати і розмножуватися. Великою частиною цього є інші істоти, їхня думка про нас і їхні спільноти. Отак.

Протягом тисячоліть можливості нашого мозку збільшувалися, ми розвинули цікавість, ставали щораз свідомішими та зацікавленішими у природі нашого світу, який зовні наших родин і груп – в тому, що ми врешті-решт узагальнили як об'єктивний світ. І це «зовні» – не просто нерозвідана фізична територія. *Зовні* – це зовні нашого поточного розуміння, тобто, зовні того, з чим ми маємо справу, справляємося, а не просто *об'єктивно передаємо*. Наш мозок уже давно зосередився на інших людях. Отже, ми почали сприймати невідомий, хаотичний, нелюдський світ у категоріях нашого соціального мозку.³⁶ І навіть це не зовсім так: коли ми почали сприймати його, ми використали категорії, що колись виникли для передачі *долюдського світу тварин*. Наш мозок набагато старіший за людство. І наші категорії набагато старіші за наш вид. Наша найпростіша категорія (в певному розумінні така ж давня, як і сам статевий акт) стосується статі, чоловічої та жіночої. Ми взяли зародкове знання про структурне, творче протиставлення і стали тлумачити все крізь цю лінзу.³⁷

Порядок, те, що відоме, символічно пов'язане з чоловічими рисами (зображеними у *ян* з уже згаданого символу в даосизмі – їнь-ян). Можливо, справа в тому, що основна ієрархічна будова людського суспільства є чоловічою. Так є і серед більшості тварин, включно із шимпанзе, які, вірогідно, стоять до нас найближче генетично і за поведінкою. Це тому, що чоловіки впродовж історії були будівельниками сіл та міст, інженерами, каменярами, мулярами, операторами важких машин.³⁸ Порядок є Бог-Отець,

вічний суддя, скарбник і той, що роздає нагороди й покарання. Порядок це армія поліціантів та солдатів у мирний час. Це політична культура, корпоративне середовище та система. У виразі «Кажуть, що...» посиляються саме на них. Це кредитні картки, клясні кімнати, черги біля кас у супермаркетах, почерговість загалом, світлофори, звичні дороги щоденних пасажирів. Якщо зайти з порядком занадто далеко, якщо вивести його з рівноваги, він може стати руйнівним і жакливим. Це виявляється у насильному переселенні, концтаборах і в бездушно-однорідному парадному крокові.

Хаос – невідоме – символічно асоційований із жіночістю. Почасті тому, що всі відомі нам речі спершу народилися з невідомого стемно так, як усі живі істоти, що нам траплялися, були народжені з матерів. Хаос – це *matір*, походження, джерело; *матерія*, речовина, з якої складається все інше. Це також те, що *має значення*, або те, *в чому справа* – сама суть думки та спілкування (англ. «matter» це матерія, речовина, суть; суголосне з «mater» – матір, як у виразі «альма матер» – пер). У своєму позитивному образі, хаос є можливість, джерело ідей, таємниче царство виношування і народження. Як негатишна сила – це непроникна темрява печери або дорожня аварія. Це мати-ведмедиха, яка всією своєю природою дбає про ведмежат, бачить вас можливим хижакон і роздирає на шмаття.

Хаос, вічне жіноче – це також і нищівна сила статевого відбору. Жінки дуже перебірливі (на відміну від самиць шимпанзе, найближчих наших родичів зі світу тварин).³⁹ Більшість чоловіків не відповідають стандартам жінок. Саме через це на сайтах знайомств жінки оцінюють привабливість 85 відсотків чоловіків нижче середнього.⁴⁰ І саме через це в нас у всіх серед предків удвічі більше жінок, ніж чоловіків (уявімо, що всі жінки, які хай коли жили, мали в середньому по одній дитині. Тепер уявіть, що половина чоловіків мали по дві дитини, а інші не мали дітей узагалі).⁴¹ Це Жінка як Природа, вона дивиться на половину всіх чоловіків і каже «Ні!». Для чоловіків це пряме зіткнення з хаосом, і це стається з руйнівною силою щоразу, коли вони запрошують жінок на побачення, а ті їм відмовляють. Перебірливість жінок також відріжняє нас від наших предків, спільних із шимпанзе, які цієї відмінності не мають. Схильність жінок відмовляти чоловікам більше за будь-яку іншу силу сформувала нашу еволюцію в істот творчих, працьовитих, прямоходячих, головатих (конкурентних, агресивних, владних).⁴² Жінка-природа каже: «Що ж, чоловіченьку, ти підійшов би на роль друга, але моє враження від тебе поки що не свідчить, що твій генетичний матеріал варто поширювати далі».

Найважливіші релігійні символи покладаються у своїй силі великою мірою на засадниче концептуальне роздвоєння. Наприклад, зірка Давида – це жіночий трикутник, спрямований униз, і чоловічий трикутник, спрямований угору.⁴³ Так само і з індуїзмом, в якому є символи *йоні* та *лінгам* (вкриті зміями, нашими давніми ворогами і провокаторами: Шива Лінга зображений

разом зі змііними божествами, яких називають Нагами) Древні єгиптяни зображали Осіріса, бога держави, та Ісіду, богиню підземного світу в образі двох кобр зі сплетеними хвостами. Той самий символ було використано в Китаї для зображення Фу-сі та Нюй-ва, які створили людей і письмо. Зображення у християнстві не такі абстрактні, більше схожі на особистості. Тим не менше відомі нам західні картини Діви Марії з Христом-дитям та Оплакування (Пієта), а також традиційна переконаність в андрогінії^{tn26} Христа⁴³ – все це виражає єдність жіночого та чоловічого.

Варто під кінець зазначити, що сама структура мозку на валовому морфологічному рівні теж передає цю двоїстість. Для мене це означає засадничу, понадметафоричну дійсність цього символічного поділу на жіноче й чоловіче, адже мозок за визначенням пристосувався до дійсності (якщо увияти дійсність квазідарвінським способом). Елхонон Голдберг, учень великого російського невропсихолога Александра Лурії, висунув припущення, що півкульова будова кори головного мозку передає фундаментальний поділ між незвичним (невідомим, або хаосом) та рутинною (відомим, порядком).⁴⁴ У своїй теорії він не пов'язує це із символами, якими позначають будову світу, але так навіть краще: ідея вірогідніша, якщо виникає з досліджень у всяких областях.⁴⁵

Ми вже все це знаємо, просто не знаємо, що знаємо. Але одразу розуміємо, якщо це висловити в такий спосіб. Усі розуміють порядок і хаос, світ і підземний світ, якщо їх пояснити цими термінами. Ми всі здатні відчувати на дотик хаос, який криється під усім знаним. Тому ми розуміємо дивні, сюрреалістичні історії про *Піноккіо*, *Сплячу красуню*, *Короля-лева*, *Русалоньку*, *Вродливицю і страховисько* з усіма їхніми нескінченними просторами відомого і невідомого, світу та позасвіття. Ми всі багато разів бували і там, і там: інколи випадково, інколи внаслідок вибору.

Багато чого матиме сенс, якщо почати свідомо розуміти світ у такий спосіб. Неначе знання вашого тіла і душі збігаються зі знаннями розуму. І це ще не все: це знання описує і забороняє. Це таке знання *чогось*, яке допомагає зрозуміти *як*. Це таке *є*, з якого можна зрозуміти, що *має* бути. Наприклад, у даосизмі зіставлення їнь і ян не просто зображає хаос і порядок основоположними частинами Єства, а також вказує, як слід діяти. Шлях, дорога життя даосизму, зображена межею (або існує на межі) між двома зміями. Шлях – це дорога правильного Єства. Це той самий шлях, про який каже Христос у Івана 14:6: «*Я дорога, і правда, і життя*». Ту саму ідею висловлено у Матвія 7:14: «*Бо тісні ті ворота, і вузька та дорога, що веде до життя, і мало таких, що знаходять її!*»

Ми вічно живемо всередині порядку, оточені хаосом. Ми вічно займаємо відому землю, оточену невідомою. Ми переживаємо значущу взаємодію, коли вправно тримаємо рівновагу між ними. Ми пристосовані в найглибшому дарвінському сенсі не до світу речей, а до світу

метареальностей порядку і хаосу, їнь і ян. Хаос і порядок разом утворюють вічне, трансцендентне середовище життя.

Осідлати цю фундаментальну двоїстість означає мати рівновагу: однією ногою надійно в стремені порядку і безпеки, а другою в хаосі, можливості, зростання і пригоди. Коли життя несподівано розкривається, як сильне, захопливе та сповнене значення; коли проходить час, а ви настільки занурені в те, чим зайняті, що не помічаєте цього – саме тоді ви безумовно на цьому кордоні між порядком і хаосом. Суб'єктивний сенс, який ми там знаходимо, є реакцією нашого найглибшого ества, нашої інстинктивної особистості, визначеної неврологією та еволюцією. Це означає, що ми убезпечили сталість, але водночас і розширення території, придатної до життя та розвитку, простору особистого, суспільного та природного. Це саме те місце, де (в усіх сенсах) слід бути. Ви там тоді, коли (і де) є значення. Те це, що каже музика, яку ви слухаєте – а ще більше тоді, коли танцюєте – тоді гармонійно накладені візерунки передбачуваного і непередбачуваного змушують сенс наростати і підніматися з найглибших глибин вашого ества.

Хаос і порядок є основоположними елементами, оскільки будь-яка життєва ситуація (навіть уявна) складається з обох. Хай де ми є, завсіди будуть речі, які можна впізнати, якими можна скористатися і передбачити наслідки, а деяких ми ніколи не знатимемо і не зрозуміємо. Хай ким ми є, жителем пустелі Калахарі чи банкіром з Уолл Стріт, якісь речі ми контролюємо, а якісь – ні. Тому для обидвох із них є зрозумілими одні й ті самі історії, тому вони обидвоє проживають в межах одних вічних істин. І нарешті: фундаментальна дійсність хаосу та порядку є дійсною для всього живого, а не тільки для нас. Живі істоти завше перебувають у місцях, які вони спроможні опанувати, оточені речами і ситуаціями, які роблять їх вразливими.

Самого порядку недостатньо. Неможливо просто бути стабільними, у безпеці та без змін – адже все одно є життєво важливі нові речі, які треба пізнати. Але і хаосу може бути забагато. Неможливо довго витримувати навантаження за межами ваших сил в той час, коли все ще навчаєтеся потрібним речам. Отже, належить однією ногою стояти в тому, що вже опановане і зрозуміле, а другою в тому, що ви ще вивчаєте та опановуєте. Тоді ви посядете таку позицію, в якій жах існування буде під контролем, а ви – в безпеці, але одночасно уважні та в дії. Тоді можна буде опанувати щось нове, буде наявне щось, у чому можна вдосконалитися. Тоді можна буде віднайти сенс.

Едемський сад

Як уже було сказано, історії з книги Буття були зібрані з декількох джерел. За новішою «священничою» історією (Буття 1), де розповідається про виникнення порядку з хаосу, йде ще стародавніша, «ягвістична» частина, що

починається з Буття 2. «Ягвістична» версія, де на позначення Бога використано імя Ягве, містить історію про Адама і Єву, а також значно повніший переказ подій шостого дня, на які натякали у попередній, «священничій» історії. Послідовність історій стосовно одна одної є наслідком уважного редагування людиною, відомою серед біблійних дослідників як «Редактор», що сплів ці розповіді разом. Це могло статися тоді, коли народи двох різних традицій з якоїсь причини об'єдналися, спричинивши нелогічність у їхніх об'єднаних історіях, що зливалися поступово і неоковирно – не даючи спокою комусь свідомому, сміливому і одержимому узгодженістю.

Відповідно до ягвістичної версії творіння Бог спершу створив обмежений простір, відомий як Едем («добре зрошена місцина» в арамейсько-езуїтській мові) або Рай (*pairidaeza* в старо-іранській та старо-авестській мовах, що значить обгороджена або добре захищена ділянка чи сад). Бог помістив туди Адама поряд із розмаїтими плодовими деревами, два з яких належали до заборонених. Одне з них було дерево життя, а друге – дерево пізнання добра та зла. Бог сказав Адамові їсти досхочу плодів, але попередив, що заборонено куштувати з дерева життя і дерева пізнання добра та зла. По цьому Він створив Єву, щоб та була Адамові за партнерку.^{fn2}

Коли Адам і Єва вперше з'явилися в Раю, вони були не дуже свідомі і, безумовно, не соромязливі. Згідно з цією історією прабатько й праматір були голі, але їм не було соромно. Така постановка питання натякає, по-перше, що соромитися оголеності цілком нормально і природньо (інакше не було б згадано про відсутність сорому), а по-друге, що з нашими першими предками було щось не так. Єдиними, кому було б не соромно з'явитися в громадському місці голяка (за винятком ексгібіціоністів) – це ті, кому менше трьох років. І справді, досить часто в кошмарах голий сновидець раптово опиняється на сцені перед натовпом.

У третьому вірші з книги Буття змії спершу має ноги. Одному Богу відомо, навіщо Він пустив – або сам заніс – таке творіння до саду. Я довго не міг зрозуміти значення цього. Певною мірою це схоже на відображення дихотомії порядку і хаосу, що є характерною для всіх переживань. Рай тут виступає у ролі придатного для життя порядку, а змії – у ролі хаосу. Отже, змії в Едемі означає те саме, що і чорна цятка на боці їнь у символі даосизму їнь/ян – символі сукупності. Тобто це можливість раптової появи чогось невідомого та революційного, коли все начебто спокійно.

Бачиться, що навіть сам Бог не може зробити обгороджений простір повністю захищеним від того, що зовні – це неможливо у реальному світі з усіма його невід'ємними обмеженнями, оточеному трансцендентним. Зовні – хаос – завжди прокрадається всередину, бо нічого не можна повністю відгородити від решти дійсності. Тож навіть у найбезпечнішому з безпечних місць рано чи пізно виявляється змії. Серед трав нашого первинного африканського раю завжди і щодня були справжні змії.⁴⁶ Навіть якби їх усіх

було вигнано (якимсь неймовірним чином силами якогось первісного святого Георгія), змії все одно залишилися б у подоби первісних людей-ворогів (принаймні, коли ті діяли як вороги з нашого обмеженого, групового, родинного погляду). Врешті-решт у наших пращурів було вдосталь зіткнень та воєн, племінних чи інших.⁴⁷

Та навіть якби ми й перемогли всіх зміїв-рептилій чи зміїв-людей, які нападали на нас зовні, ми все одно не були б у безпеці. І зараз не є. Ми вже бачили ворога – це ми самі. Змії живе у душі кожного з нас. Наскільки я розумію, це і є причиною дивної переконаності християн (яку прямо висловив Джон Мілтон) у тому, що змієм в Едемському саду був сам Сатана, уособлення злого духа. Неможливо переоцінити важливість і блискучість цього символічного ототожнення. Самі ідеї абстрактних моральних концепцій (з усім, що з них випливає) було розроблено завдяки такому застосуванню уяви, що тривало протягом тисячоліть. Неможливо осягти всю працю, вкладену в ідею Добра і Зла, а також схожу на сон метафору, що її супроводить. *Найгірший з усіх зміїв – це людська схильність чинити зло. Найгірший з усіх зміїв – психологічний, духовий, особистий, внутрішній.* Від такого не захистять жодні мури, хай які високі. Навіть, якщо мури фортеці достатньо грубі, щоб не пропускати нічого поганого, цей змії все одно відразу з'явиться всередині. Російський письменник Александр Солженіцин був переконаний, що лінія між добром і злом проходить крізь серце кожної людини.⁴⁸

Просто неможливо відгородити клаптик від цілої дійсності, і все всередині зробити безпечним та передбачуваним. Якесь частина з того, що ми так сильно намагаємося втримати назовні, завжди просочиться всередину. Образно кажучи, рано чи пізно з'явиться змії. І найстаранніші батько-матір не годні повною мірою захистити своїх дітей, навіть, якщо замкнуть їх у підвалі, подалі від наркотиків, алкоголю та порно з інтернету. У такому крайньому прояві надміру обережні, надміру дбайливі батько-матір просто заміняють собою інші жахливі життєві проблеми. Це найбільший едіпівський жах за Фройдом.⁴⁹ *Набагато краще зробити самостійними тих, про кого дбаєте, а не захищати їх.*

Навіть якби було можна назавжди позбутися всього, що може становити загрозу – тобто, всього небезпечного (а відповідно і всього складного та цікавого), це привело би тільки до появи іншої небезпеки: людина вічно залишатиметься дитинною, абсолютно ні на що не здатною. Як людська природа зможе досягти найвищого рівня своїх можливостей, якщо її позбавити викликів і небезпек? Якими нудними і нікчемними ми стали б, якби не існувало причини бути уважними? Можливо, Бог думав, що Його нове творіння зможе дати раду зі змієм і вирішив, що його присутність є меншим злом.

Питання для батьків-матерів: ви бажаєте, щоб ваші діти були в безпеці, чи щоб вони були сильні?

Хай там як, у Саду з'явився змії, а це, відповідно до старовинної історії, істота потайлива і витончена (непомітна, отруйна, хитра, облудна і підступна). Тож нема нічого несподіваного в тому, що змії поклав собі підманути Єву. Чому Єву, а не Адама? Може, просто випадково. Шанси того, що це була б Єва, складала 50 відсотків, а це досить багато з погляду статистики. Але я вже навчений, що в цих старих історіях нема нічого зайвого. Всі випадковості – те, що не розвиває сюжет – було давно забуто у народній пам'яті. Російський драматург Антон Чехов радив: «Якщо в першому акті на стіні висить рушниця, то в другому вона має вистрілити. Инакше нема чого її туди вшати».⁵⁰ Може, у первісної Єви було більше причин зважати на змія, ніж у Адама. Можливо, змії частіше полювали на її дітей, які жили на деревах. Либонь, саме з цієї причини жінки, нащадки Єви аж до наших часів залишилися турботливішими, соромязливішими, боязкішими та нервовішими (навіть у найбільш егалітарних сучасних суспільствах, а може, й особливо в них⁵¹). Хай там як, але змії сказав Єві, що вона не помре, якщо зість заборонений плід. Натомість у неї відкриються очі. Вона стане подібною до Бога, бо зможе відріжнати добро від зла. Ясна річ, змії не став деталізувати, що схожість із Богом буде тільки у цьому. На те він і змії. Як і властиво людині, Єва бажала знати більше і вирішила зісти плід. Пуф! Вона прокинулася: тепер вона свідомо і здатна відчувати сором – вперше за весь час.

Але жодна просвітлена, свідомо жінка не буде терпіти чоловіка, який усе ще в незнанні. Тож Єва одразу поділилася плодом із Адамом. Через що і він став свідомий та запізнав почуття сорому. Нічого не змінилося. Від початку часів жінки змушували чоловіків до самокритичності та сорому. Вони здійснюють це, відмовляючи їм – але також і присоромлюючи їх, коли ті не беруть на себе відповідальності. На жінках лежить основний тягар розмноження, тож нічого дивного. Дуже важко уявити, щоб могло бути інакше. Вміння жінок змушувати чоловіків відчувати сором і дивитися на себе збоку – це первісна сила природи.

Ви можете спитати: яким чином бачення стосується зміїв? По-перше, досить важливо *бачити* зміїв, бо вони можуть полювати на вас (особливо коли ви маленькі та живете на деревах, як наші предки). Пояснення має доктор Лін Ізбел,^{m27} професор антропології та поведінки тварин Каліфорнійського університету. Вона вважає, що надзвичайно гострий зір (якого крім нас не має практично ніхто) нам довелося розвинути десятки мільйонів років тому для того, щоб помічати та уникати небезпечних зміїв, адже наші предки еволюціонували живучи поруч із ними.⁵² Вірогідно, це одна з причин, чому в райському саду змії став істотою, що наділила нас зором Бога (на додачу до своєї ролі первісного і вічного ворога людства). Можливо, саме з цієї причини Марія, вічний архетип матери – ідеальна Єва – так часто зображувана в іконографії доби Відродження такою, що тримає малого Христа у повітрі, якомога далі від хижої рептилії, міцно затисненої у

неї під ногою.⁵³ І це ще не все. Змії пропонував плід, що теж пов'язано із перетворенням зору – наша здатність бачити кольори є пристосуванням, завдяки якому ми можемо швидко бачити чи плід стиглий, а, отже, чи їстівний.⁵⁴

Наші первісні предки прислухалися до змія. З'їли плід. Їхні очі розплющилися. І вони пробудилися. Можна подумати, що це добре, як спочатку думала і Єва. Втім, деколи півдарунку це гірше, ніж жодного. Адам та Єва дійсно пробудилися, але при цьому вони зробили страшні відкриття. Спершу вони помітили, що зовсім голі.

Голі мавпи

Мій син усвідомив, що голий, задовго до того, як добрав три роки. Він захотів одягтися. Щільно зачиняв двері вбиральні. Не з'являвся на людях без одягу. Хоч як я не ламав собі голову, але так і не з'ясував, яким чином це пов'язано з його вихованням. Це було його відкриття, його усвідомлення, і його власний вибір, як реагувати. Мені здавалося, що це вроджене.

Як це – дізнатися, що голий, і що, можливо, навіть гірше – ваша компаньйонка теж? Це може бути жахливо – наприклад, у моторошний спосіб це передав Ганс Бальдунг Грін^{tn28}, художник доби Відродження, чії картини послужили надхненням для ілюстрації цього розділу. Голий – означає вразливий, такий, якого легко пошкодити. Голий – такий, якого судитимуть за красу та здоров'я. Голий – незахищений і беззбройний посеред джунглів природи та людей. Тому Адам і Єва відчули сором одразу, як їхні очі відкрилися. Вони стали бачити – і першим, що вони побачили, були вони самі. Їхні вади впадали у вічі. Їхню вразливість було виставлено на позір. На відміну від інших ссавців (чії м'які черева прикриті спинами, немов бронєю) люди це прямохідні істоти, їхні найвразливіші частини тіла виставлені у світ. Далі – гірше. Адам і Єва одразу зробили собі пов'язки на стегнах (за «Стандартною міжнародною версією»; за версією Короля Джеймса – фартухи) щоб закрити свої крихкі тіла – а також, щоб захистити кожен своєго. Тоді вони хутко чкурнули геть і сховалися. Достеменно усвідомивши свою вразливість, вони почувалися негідними стояти перед Богом.

Якщо це вам не здається близьким, то ви просто не думаєте. Краса присоромлює бридких. Сила присоромлює слабких. Смерть присоромлює живих – а Досконалість присоромлює нас усіх. Тому ми боїмося наготи, опираємося їй – навіть ненавидимо її (і, звісно ж, це і є наступною темою, розглянутою в книзі Буття, в історії про Каїна та Авеля). Що ж із цим вдіяти? Відмовитися від усіх ідеалів краси, здоров'я, розуму та сили? Це не найкраще рішення. Адже єдине, що зміниться – це те, що ми тоді відчуватимемо сором увесь час, і ще більше будемо на нього заслуговувати. Я не хочу, щоб зникли жінки, здатні приголомшувати однією тільки своєю присутністю просто заради того, щоб іншим не було за себе соромно. Я не хочу, щоб зникли

інтелекти на кшталт Джона фон Ноймана^{m29} просто тому, що в мене самого двійка з математики. Коли йому було девятнадцять, він перевернув уявлення про числа.⁵⁵ Числа! Дяка Богові за Джона фон Ноймана! Дяка Богу за Грейс Келі, Аніту Екберг і Моніку Белучі!^{m30} Я пишаюся тим, що поруч із такими людьми почуваюся недостойним. Це ціна, яку ми всі платимо, щоб мати ціль, досягнення та амбіції. Немає нічого дивного в тому, що Адам і Єва прикрилися.

Як на мене, то наступна частина історії зовсім схожа на фарс, хоч при цьому є трагічною і страшною. Того вечора, коли в Едемському саду спала спека, Бог вийшов на вечірню прохідку. Але Адама не було. Це спантеличило Бога, який звик із ним гуляти. «Адаме», – гукнув Бог, очевидно, забувши, що може бачити крізь кущі, – «Де ти?» Адам одразу проявив себе, але не з найкращого боку: спершу неврастеніком, а потім донощиком. Творець усього всесвіту покликав, і Адам відповів: «Я чую тебе, Боже. Але я голий, тому сховався». Що це означає? Це означає, що люди, які стурбовані своєю вразливістю, завжди бояться казати правду – бути на межі між хаосом і порядком, створювати свою долю. Іншими словами вони бояться йти поруч із Богом. Цим навряд чи можна пишатися, але, все ж це можна зрозуміти. Бог – осудливий батько. Його вимоги високі. Йому важко погодити.

Бог запитав: «Чому ж ти вирішив, що голий? Ти зів щось, чого не мав їсти?» І Адам, жалюгідний, вказав просто на Єву, свою кохану, партнерку, другу половинку. Доніс на неї. А тоді звинуватив Бога. Каже: «Жінка, яку ти мені дав, дала мені цей плід, я його і зів». Як нікчемно – і стотно. Перша жінка змусила першого чоловіка відчувати сором і образу. Тоді перший чоловік звинуватив жінку. А потім звинуватив Бога. Саме так аж до сьогодні відчувається кожен відкинутий чоловік. Коли жінка, можливий об'єкт кохання зневажила його придатність на розмноження, він спершу здався собі нікчемним. Тоді він проклинає Бога за те, що зробив її такою падлючою, а його таким нездалим (інакше йому було б непереливки), а саме Єство таким вкрай недосконалим. Тоді він починає думати про помсту. Як жахливо і негідно (але й неймовірно близько). Принаймні перед жінкою винен змії, який до того ж потім виявився самим Сатаною, хоч це і неймовірно. Тож ми можемо зрозуміти помилку Єви і поспівчувати. Її підманув майстер своєї справи. Але Адам! Ніхто його за язика не тяг.

На жаль, найгірше ще попереду – для Людини і Звіра. Спершу Бог проклинає змія, постановляючи, що відтепер він буде пересуватися без ніг, плазуватиме, і його довіку топтатимуть сердиті люди. Потім Він присуджує жінці, що вона буде народжувати дітей у муках, бажатиме негідного, а часом і сповненого образи чоловіка, якому через це завжди буде підвладна її біологічна доля. Що би це могло означати? Можливо, це значить, що Бог – патріярхальний тиран, відповідно до політично-вмотивованих інтерпретацій цієї древньої історії. Я вважаю, що це – просто опис. Більше нічого. І ось

чому: Коли люди еволюціонували, мозок, у якому потім з'явилися самоусвідомлення і сором, значно розрісся. Це спричинило таку собі еволюційну конкуренцію між головою дитини та жіночим тазом.⁵⁶ Жінка любязно розширила стегна, ледь не до такого, що біг був би неможливий. Дитина своєю чергою дозволила собі народжуватися на рік раніше, порівняно з іншими ссавцями такого розміру, і розвинула напівскладану голову.⁵⁷ Ця зміна була і є болісною для обох. Дитина, яка фактично є зародком, майже повністю покладається у всьому на матір протягом цього першого року. Сприйнятливість велетенського мозку дитини до програмування означає, що її треба вчити до вісімнадцяти (або тридцяти) років, перш ніж виштовхнути з гнізда. Це вже не кажучи про біль, який жінка переживає під час пологів, а також високий ризик смерті як матери, так і дитини. Все це свідчить, що жінки дорого розплачуються за вагітність і виховання дітей, особливо на ранніх стадіях. Ще одним невідхильним наслідком є велика залежність від чоловікових чеснот, зчаста ненадійних і проблематичних.

Сказавши Єві, що з нею буде тепер, коли вона пробудилася, Бог звернувся до Адама, якому – разом із його нащадками-чоловіками – це все теж так просто не минулося. Бог каже щось таке: «Чоловіче, оскільки ти послухався жінки, твої очі відкрилися. Божественний зір, даний тобі змієм, плодом і коханкою, дозволяє тобі прозирати далеко, навіть у майбутнє. Але ті, хто бачать прийдешнє, також нескінченно бачать насування бід і змушені готуватися до всіх непередбачуваних обставин та можливостей. Для цього тобі доведеться вічно жертвувати сьогоднім заради майбутнього. Ти маєш відмовитися від задоволення заради безпеки. Коротше кажучи: тобі доведеться працювати. І це буде важко. Сподіваюся, тобі до вподоби терни і будяки, бо доведеться багато їх виростити.

Тоді Бог вигнав першого чоловіка і першу жінку з Раю, з дитинства, з несвідомого світу тварин до жахів історії людства. А тоді поставив на воротах Едемського саду херувима з вогняним мечем, щоб не дати їм з'їсти плід дерева Життя. Ось це особливо жорстоко. Чому б не зробити нещасних людей відразу безсмертними? Адже з дальшої історії випливає, що це й так входить до задуму на майбутнє. Але хто б насмілювався ставити під сумнів дії Бога?

Можливо, Рай – це те, що треба збудувати самому, а безсмертя – заробити.

Тож повернімося до нашого першого питання: Чому хтось купує ліки для свого пса і уважно їх застосовує, але не робить такого для себе? Тепер у вас є відповідь, складена на основі одного з найбільш основоположних текстів людства. Навіщо комусь дбати про таких голих, брудних, присоромлених, наляканих, негодящих, боягузливих, ображених і мстивих нащадків Адама? Навіть, якщо йдеться про самого себе? І я зовсім не виключаю жінок із цієї думки.

Всі причини погано ставитися до людства, які ми розглянули, підходять до інших людей не менше, ніж до самих себе. Це узагальнення про людську природу; нічого конкретнішого. Але про себе ж ви знаєте набагато більше. Ви й так достатньо погані в очах знайомих. Але тільки вам одному відома вся повнота ваших злочинів, недоліків та неспроможностей. Ніхто, крім вас самих, так досконало не знає, що не так із вашим тілом і розумом. Ніхто інший не має більших причин зневажати вас, вважати нікчемними. Позбавляючись того, що може допомогти, ви караєте себе за всі ваші невдачі. Пес – нешкідливий, невинний, несвідомий пес – явно вартий кращого.

Та якщо ви досі не переконалися, то розгляньмо іншу життєво важливу річ. Порядок, хаос, життя, смерть, гріх, зір, праця і страждання: цього не достатньо ні для авторів книги Буття, ні для самого людства. Історія продовжується в усій своїй катастрофі й трагедії, і замішані в цьому люди (ми) мають постати перед новим болючим пробудженням. Далі нам доведеться думати про мораль.

Добро і зло

Коли їхні очі розплющилися, Адам і Єва усвідомили не тільки свою оголеність і необхідність тяжкої праці. Вони також пізнали Добро і Зло. Говорячи про плід, змії висловився так: «Бо відає Бог, що дня того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючи добро й зло». Що це може означати? Після всього вже пізаного, що могло залишитися нез'ясованим? З контексту випливає, що це якось пов'язано із садами, зміями, непослухом, плодами, статевими відмінностями і оголеністю. До розгадки мене підштовхнуло останнє – оголеність. Це зайняло не один рік.

Собаки – хижаки. Коти – теж. Вони щось убивають, а потім його з'їдають. Це не добре. Але ми все одно беремо їх за домашніх улюбленців і даємо їм ліки, коли вони хворіють. Чому? Вони хижаки, але це просто їхня природа. Вони не несуть за неї відповідальності. Вони голодні, не лихі. У них немає ні розуму, ні творчості, ні (і що найважливіше) самосвідомості чи сорому, які конче потрібні для зумисної жорстокості, притаманної людям.

Чому не мають? Все просто. На відміну від нас хижаки не розуміють своєї фундаментальної слабкості, вразливості, того, що вони самі підвладні болю і смерті. А от ми достеменно знаємо, як завдати шкоди і навіть болю. Ліпшого визначення свідомості не знайти. Ми усвідомлюємо власну беззахисність, обмеженість і смертність. Ми здатні відчувати біль, огиду до самих себе, сором, жах – і ми про це знаємо. Знаємо, що саме змушує страждати. Знаємо, як нас можна налякати і як нам завдати болю – а це означає, що ми знаємо, як заподіяти це іншим. Ми оголені і знаємо про це, знаємо, як цією оголеністю можна скористатися. А, отже, ми знаємо, що й інші голі, і як саме цим скористатися.

Ми здатні свідомо вселяти в інших жах. Здатні кривдити і принижувати їх за недоліки, які нам самим добре зрозумілі. Здатні буквально катувати їх – повільно, творчо і жакливо. Це набагато більше за хижацтво. Це якісна зміна в розумінні. Це катаклізм так само великий, як виникнення самосвідомости та сорому. Це прихід знання добра і зла до світу. Це друга, досі незагоєна тріщина у будові існування. Це перетворення самого буття на моральну справу – що безпосередньо пов'язано з розвитком витонченої самосвідомости.

Тільки люди могли придумати дибу, залізну діву і лещата для пальців. Тільки люди завдають страждання заради страждання. Це найкраще визначення зла, яке мені вдалося скласти. Тварини на таке не здатні, але люди, з їхніми жакливими напівбожественними здібностями – ще й як здатні. Розуміння цього майже повністю виправдовує таку непопулярну в сучасних інтелектуальних колах ідею первородного гріха. Хто насмілиться сказати, що в нашій еволюційній, особистій і теологічній трансформації не було частки добровільного вибору? Наші пращури обирали своїх сексуальних партнерів за якими якостями? Свідомість? Самосвідомість і сором? Моральне знання? Хто може заперечити екзистенційну провину, що пронизує людські переживання? І хто зможе не визнавати, що без цієї провини – цього відчуття вродженого осквернення та здатности чинити лихо – людина опиняється за крок від психопатії?

Люди мають велетенську здатність чинити лихо. Це риса є неповторною у світі життя. Ми здатні робити і змінювати щось на гірше, добровільно, і повністю розуміючи свої дії (також і випадково, з неувважності, або через те, що навмисно закриваємо очі). За такої здатности, схильности до зловмисних дій, що дивного в тому, що ми так погано дбаємо про себе й інших – чи навіть у тому, що ми сумніваємося в цінності цілого людства? Ми підозрювали себе здавна, і на те були належні причини. Наприклад, тисячі років тому древні месопотамці вірили, що людство було створене з крові Кінгу, найстрашнішого страховиська, якого тільки могла породити велика богиня Хаосу, маючи наймстивіший і найруйнівніший настрій.⁵⁸ Після таких висновків, як можна не піддати сумніву цінність власного існування і самого Єства? Після цього, зіткнувшись із хворобою, хто б не став сумніватися у моральності використання ліків? Ніхто не розуміє п'ятьми особистости краще за саму особистість. Тоді хто ж буде, захворівши, на повну силу дбати про себе?

Може, людини взагалі не мало існувати. Може, світові слід було очиститися від людської присутности, щоб Єство і свідомість повернулися до невинної жорстокости тварин. Хто каже, що ніколи не бажав нічого схожого, той просто не зазірав до своєї памяти і не дивився в обличчя своїх найтемніших фантазій.

Що ж вдіяти?

Божественна іскра

У Бутті 1 Бог створює світ божественним, істинним Словом, породжуючи райський лад з передсвітового хаосу. Тоді створює Чоловіка та Жінку за Своєю подобою, наділяючи їх здатністю робити те саме – перетворювати хаос на порядок, продовжуючи Його справу. На кожному етапі творіння включно з тим, з яким пов'язано утворення першої пари, Бог обмірковує те, що з'явилося, і каже, що це Добре.

Зіставлення Буття 1 з Буттям 2 і 3 (останній з цих двох розділів розповідає про падіння людини, пояснюючи, чому ми такі трагічні та схильні до тортур) виявляє розповідь, глибина якої просто неймовірна. Мораль Буття 1 в тому, що створення Єства через істинну мову є Добро. Це також слушно і щодо людини, поки її не відокремили від Бога. Події падіння (а також події історій про Каїна та Авеля, Великий Потоп, Вавилонську Вежу) грубо порушують це Добро, але у нас залишився натяк про те, як було перед цим. Ми, так би мовити, памятаємо. У нас довіку зберігається ностальгія за невинністю дитинства, божественним, несвідомим буттям тварини і незайманим старим лісом, подібним до храму. В цьому ми знаходимо втіху. Ми поклоняємося цьому, навіть ті, хто належить до найбільш антилюдської когорти самопроголошених атеїстичних поборників довкілля. Первинний стан Природи, який уявляють собі у такий спосіб, є райським. Але ми більше не єдині з Богом і Природою, і до цього так просто не повернутися.

Перші чоловік і жінка існували у нерозривній єдності зі своїм Творцем і не були свідомі (і вже безумовно не почували сорому). Їхні очі не були розплющені. Але у своїй досконалості вони були чимось меншим порівняно з тими, ким стали по падінні. Їхню добросутність було їм подаровано, вони її не заслужили і не заробили. Вони не обирали. Бог усе знав, і так простіше. А що як це нічим не ліпше за, наприклад, добросутність чесно зароблену. Можливо, навіть у якомусь космічному сенсі вільний вибір має значення (якщо уявити, що свідомість є явищем космічного значення). Хто може з певністю говорити про таке? Але я не маю заміру відмовлятися від цих питань тільки тому, що вони складні. Отже, пропоную таке: можливо, сумніватися у власній цінності нас змушують не просто поява самоусвідомлення, сорому і морального знання смерті та падіння. Можливо, річ у нашому небажанні йти поруч із Богом (передане тим, як Адам присоромлено ховався) попри нашу крихкість і схильність до зла.

Ціла Біблія побудована таким чином, що все по падінні – історія Ізраїлю, пророки, пришестя Христа – все представлено як порятунок від падіння, вихід зі зла. Початок свідомої історії, поява держави з усіма її патологіями гордості і неповороткості, поява великих моральних постатей, які намагаються все виправити, і кульмінація у самому Месії – це все намагання людства виправити себе за Божою волею. Що це означає?

Неймовірно, але пояснення уже впливає з Буття 1: щоб відповідати образу Бога, щоб словами створити з хаосу Єство, яке є Добром – але зробити це свідомо, за нашим вільним вибором. Томас Еліот справедливо казав, що *назад* – це шлях уперед, але йти назад слід залишаючись пробудженими істотами, що здійснюють справжній вибір, на який здатні лише пробуджені істоти. Але аж ніяк не повернення до сну:

*"Ми не обличимо пошуків,
І кінцем наших пошуків
Стане місце, звідки ми починали,
Пізнане, наче першого разу.
Через незнану, пам'ятну браму,
Коли на землі невідкритим лишилось
Лиш те, що й було напочатку; –
При витоці річки найдовшої
Голос невидимого водоспаду,
І на гілках яблуневих діти –

Незнані, бо ніхто не шукав їх,
Непочуті, ніпочуті у тиші,
Між двома хвилями моря.
Саме нині, тут, нині, завше –
Стан цілковитої простоти
(Вартий будь-чого иншого),
І все буде добре, і
Все вийде на добре,
Коли язика полуменя згорнутья
У вузол вогнистий короною
І стануть вогонь і троянда єдиним."*

(Еліот Т.С. Вибране, Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ, 1990; Вперше видано у 1943 р.)

Щоб по-справжньому дбати про себе, потрібно себе поважати – але ми цього не робимо, бо є упалими створіннями, особливо у власних очах. Якби ми жили в істині; якби ми говорили істину, тоді ми могли би знову йти поруч із Богом, поважати себе, інших та світ. Тоді ми б ставилися до себе, як до небайдужих до нас людей. Ми можемо прагнути виправити світ. Щоб небайдужим до нас людям було добре, ми можемо спрямувати світ в напрямку до раю. А в пеклі наша образа і ненависть прирекли б усіх.

У місцевості, де дві тисячі років тому виникло християнство, люди були набагато більш варварськими, ніж зараз. Скрізь був конфлікт. Навіть у технологічно витончених суспільствах (на кшталт стародавнього Карфагену) звичною річчю було принесення в жертву людей включно з дітьми.⁵⁹ У Римі спорт був змаганням на смерть, кровопролиття було повсюдним. Вірогідність

того, що сучасна людина у справній демократичній країні вчинить убивство або буде вбита, є нескінченно меншою порівняно з тим, як було у суспільствах минулого (а також досі є в деяких частинах світу, що перебувають в стані безладу та анархії).⁶⁰ В ті часи основною моральною проблемою, з якою стикалося суспільство, був контроль над жорстокою, імпульсивною егоїстичністю, а також бездумною жадобою і брутальністю, що нерозривно з нею зв'язані. Люди з такими агресивними схильностями досі існують. Зараз вони хоч знають, що така поведінка є неоптимальна, і намагаються її контролювати, а в іншому разі натрапляють на великі суспільні перепони.

Але тепер виникла інша проблема, яка, мабуть, була не такою поширеною у нашому жорстокому минулому. Легко вірити, що люди самовпевнені, самозакохані та завжди дбають лише про себе. Така думка здається банальною через цинізм, який є модним і поширеним. Але таке ставлення до світу не характерне для більшості людей. У них протилежна біда: на них тисне нестерпна ноша відрази, ненависти й підвищеної уваги до себе, а також сорому. Відповідно замість того, щоб, як нарциси, роздувати свою важливість, вони зовсім себе не цінують і не дбають про себе вміло і з уважністю. Люди часто не думають, що заслуговують найкращого піклування. Вони до болю добре знають про свої власні недоліки і слабкості, справжні та перебільшені, тому вони почувають сором і сумніваються у своїй цінності. Вони думають, що інші люди не мають страждати, тому тяжко і безкорисливо працюють, щоб їм допомогти. Цю любязність вони виявляють навіть до тварин, яких знають – але для себе їм це зробити не так просто.

Ідея добродесної самопожертви дійсно глибоко закладена у культуру Заходу (оскільки Захід зазнав впливу християнства, заснованого на наслідуванні того, хто здійснив найбільшу самопожертву). Отож, будь-які припущення, що золоте правило морали не означає «пожертвуй собою заради інших» здаються сумнівними. Архетипна смерть Христа існує в якості прикладу того, як можна героїчно прийняти скінченність, зраду і тиранію – тобто, як іти поруч із Богом, незважаючи на трагедію свідомого знання. Але чим це не є, так це вказівкою мучити себе, служачи іншим. Пожертвувати себе Богові (найвищому благу, інакше кажучи) аж ніяк не означає тихо і добровільно страждати, коли якась людина або організація постійно вимагає від нас більше, ніж дає натомість. Це б означало підтримувати тиранію і дозволяти ставитися до себе, як до раба. Немає нічого добродесного в тому, щоб дозволяти хулігану мучити себе навіть, якщо ним є ми самі.

У Карла Юнга, знаменитого швейцарського глибинного психолога, я засвоїв два дуже важливі уроки щодо «вчинення з іншими так, як хочеш, щоб чинили з тобою» і «любові до сусіда свого, як до себе самого». Перший урок полягав у тому, що ці вирази жодним чином не означають, що належить

бути зручними для інших. Другий урок – обидва вирази є рівняннями, а не заборонами. Якщо я чийсь друг, родич або коханець, тоді я морально зобов'язаний пильнувати власний інтерес не менше за цю людину. Якщо цього не робити, то я стану рабом, а ця людина – тираном. Що в цьому хорошого? Для будь-яких стосунків краще, якщо обидві сторони сильні. Більше того, немає різниці між тим, щоб захищати себе, коли нападає хуліган (або коли хтось в інший спосіб вас мучить і перетворює на раба) і тим, щоб захищати когось іншого. Як зазначив Юнг, це означає прийняття і любов до грішника, яким ви є, не менше, ніж це означає прощення і допомогу комусь іншому, хто недосконалий і спотикається.

Сам Бог заявляє (відповідно до розповіді): «Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь». Згідно з цією філософією, ви не просто належите собі. Ви не є просто своє власністю, яку можна мучити і не дбати про неї. Частково тому, що ваше Єство нерозривно зв'язане з іншими, тож якщо погано про себе дбати, це може мати катастрофічні наслідки для інших людей. Найяскравіше це видно, мабуть, після самогубства, коли ті, кого покинули, залишаються спустошеними і травмованими. Але, кажучи метафорично, є і таке: всередині вас є божественна іскра, яка належить не тільки вам, але і Богові. Адже ми всі – відповідно до книги Буття – створені за Його подобою. У нас є напівбожественна здатність бути свідомими. Наша свідомість виражає Єство. Ми є зменшеними («кенотичними») версіями Бога. Ми можемо робити порядок із хаосу – і навпаки – по-своєму, своїми словами. Отже, ми не зовсім Бог, але і не зовсім ніщо.

У моїх власних періодах темряви, у підземеллі душі, мене часто захоплювала здатність людей ставати друзями, кохати своїх коханих, любити батьків та дітей, а також робити те, що зобов'язані робити, аби світовий механізм продовжував працювати. Я знав чоловіка, покаліченого в автокатастрофі, якого найняли електриком. Протягом багатьох років він працював разом з іншим чоловіком, у якого було дегенеративне неврологічне захворювання. Ремонтуючи кабелі, вони співпрацювали, компенсуючи слабкості одне одного. Такий буденний героїзм є радше правилом, ніж винятком. У більшості людей є щонайменше по одній серйозній проблемі зі здоров'ям, але попри це вони справно трудяться і не скаржаться. Навіть тоді, коли комусь неймовірно щастить і, ця людина певний час перебуває у доброму здоров'ї, зазвичай у неї є принаймні один близький член родини в умовах кризи. І все ж, люди не здаються і продовжують робити складні та напружені справи, аби не дати розвалитися своїм родинам і суспільству. Для мене це якесь чудо – до того ж настільки неймовірне, що у відповідь я можу висловити тільки остовпілу вдячність. Є стільки всього, що може піти не так і зруйнувати все, а не дають цьому статися завжди саме поранені люди. Цим вони заслужили на щире захоплення. Це невпинне чудо витривалості та стійкості.

У моїй лікарській практиці я заохочую людей висловлювати собі та іншим вдячність за те, що працюють плідно і з увагою, а також за ширшу турботу і уважність, які вони проявляють стосовно інших. Мене вражає, що люди так мучаться через обмеження і перепони єства, але при цьому хоча б інколи роблять те, що треба, і дивляться за межі своїх особистих інтересів. Але так чинять достатньо людей, щоб у нас було і опалення, і вода в кранах, і безмежна обчислювальна потужність, і електрика, і вдосталь їжі для всіх, і навіть здатність думати про ширшу картину суспільства і природи, страшної природи. Всі ті складні машини, які захищають нас від замерзання, голоду і зневоднення мають схильність ламатися через вплив ентропії, і можуть так справно працювати тільки завдяки постійній увазі дбайливих людей. Деякі люди дегенерують у пекло образи і ненависти до єства, але більшість не дають собі цього зробити попри страждання, розчарування, слабкості й потворність. Це – чудо в очах тих, хто здатен помітити.

Суспільство в цілому і зокрема ті, з кого воно складається (конкретні люди), заслуговують на співчуття за жахливий тягар, якого звичайна особистість не витримує; за те, що змушені підкорятися смертності, тиранії держави і спустошення, якого завдає природа. Це обставина існування, в яку жодна звичайна тварина не потрапляє і яку їй не доводиться витримувати. Вона настільки тяжка, що одному Богу дано повністю з нею впоратися. Саме співчуття має бути правильними ліками від зневаги до себе, що виникає через сором. Ця зневага має обґрунтування, але, є лише половиною правди. Ненависть до себе і людства треба врівноважити вдячністю за традицію і державу. Ми маємо відчувати захват від того, чого досягають цілком звичайні люди – не кажучи вже про вражаючі звершення тих, хто дійсно визначний.

Ми заслуговуємо на повагу. Ви заслуговуєте на повагу. Ви важливі для інших людей не менше, ніж для самих себе. Вам належить зіграти життєво важливу роллю у долі світу. Тому ви морально зобов'язані дбати про себе. Ви маєте дбати про себе, допомагати собі і бути добрим до себе так само, як ви дбаєте про інших людей, яких любите і цінуєте, яким допомагаєте і до кого виявляєте доброту. Отже, вам доведеться поводитися так, щоб повага до вашого єства стала звичкою. Це зрозуміло, але ж кожна людина глибоко недосконала. Всім далеко до величі Бога. Проте, якби цей факт означав, що ми не зобов'язані дбати про себе не менше, ніж про інших, усіх би завжди жорстоко карали. А це було б недобре. Тоді б усі недоліки світу ставали гіршими з кожним днем. А їх і так достатньо, щоб люди широкого мислення ставили під сумнів саму доречність світу. Це просто не може бути правильний шлях уперед.

Ставитися до себе, як до того, кому ви зобов'язані допомагати – це те, що дійсно піде вам на користь. Це не «те, чого хочеться». І не «те, що зробить щасливим». Кожного разу, коли ви даєте дитині цукерку, ви робите її щасливою. Але ж це не значить, що дітей належить годувати самими

цукерками. «Щастя» не є синонім «користи». Дітей треба спонукати чистити зуби. Коли вони виходять на мороз, діти мають вдягати зимовий одяг попри всі заперечення. Ви маєте допомогти дитині стати доброчесною, відповідальною, свідомою людиною, яка здатна діяти заради взаємної вигоди, дбати про себе та інших і при цьому розвивається. Як можна вважати прийнятним щось менше, коли йдеться про самого себе?

Уявіть своє майбутнє і подумайте: «Яким було б моє життя, якби я правильно дбав про себе? Яка кар'єра випробує мої здібності, зробить мене продуктивним і корисним, аби я міг підставити своє плече під спільну ношу, у підсумку вигравши? Маючи вибір, що належить робити, аби покращити здоров'я, розширити знання і зміцнити тіло?» Потрібно знати, де ви зараз, щоб розпланувати дальший курс. Треба знати, ким ви є, щоб розуміти своє озброєння і зміцнитися там, де чогось не вистачає. Треба знати, куди ви йдете, щоб обмежити обсяг хаосу у вашому житті, перебудувати порядок, взяти божественну силу надії і нести її світом.

Необхідно вирішити, куди ви йдете, щоб захищати свої інтереси, аби не стати ображеними, мстивими і жорстокими. Треба чітко сформулювати свої власні принципи, щоб не давати принципам інших влади над собою, і щоб ви були в безпеці на роботі та під час розваг. Ви маєте ретельно дисциплінувати себе. Маєте дотримуватися обіцянок, які даєте собі, і винагороджувати себе, щоб мати довіру до себе і здатність до мотивації. Вам потрібно визначити, як чинити стосовно себе, щоб максимально збільшити шанси стати і залишатися хорошою людиною. Було б непогано зробити світ кращим. Врешті-решт рай сам собою не з'явиться. Нам доведеться працювати, щоб створити його, і зміцнитися, щоб витримати смертоносних янголів і вогненний меч суду, якими Бог перекрив вхід до раю.

Не варто недооцінювати силу бачення і напрямку. Це потужні сили, вони здатні перетворювати те, що здається нездоланними перешкодами, на доступні шляхи та розширені можливості. Зміцнюйте індивіда. Починайте із себе. Дбайте про себе. Визначайте себе. Вдосконалюйте свою особистість. Виберіть свою мету і чітко висловлюйте своє Єство. Фрідріх Ніцше, великий німецький філософ дев'ятнадцятого століття, свого часу висловив блискучу думку: «Той, хто відповів собі на питання: „Навіщо жити?“ – зможе витримати майже будь-яку відповідь на питання: „Як жити?“».⁶¹

Світ дрейфує, а ви можете допомогти спрямовувати його трохи ближче до раю і трохи далі від пекла. Одного разу зрозумівши пекло, так би мовити, дослідивши його – а особливо особисте пекло – ви зможете покласти собі не рухатися до нього, не створювати його. Можна цілитися деінде. Можна присвятити цьому своє життя. Це дасть вам Сенс з великої літери. Це виправдає ваше жалюгідне існування. Це спокутує вашу грішну натуру, замінить сором і прискіпливість до себе природньою гордістю і чесною впевненістю людини, яка знову навчилася іти поруч із Богом в Саду.

Почати можна зі ставлення до себе, як до того, кому ви зобов'язані допомагати.

Правило 3:

Дружіть з тими, хто бажає вам найкращого

Місто дитинства

Містечко, в якому я виріс, усього на п'ятдесят років раніше збудували посеред нескінченних Північних прерій. Місто Фейрвю, що в провінції Альберта,ⁱⁿ³¹ було частиною фронтиру,ⁱⁿ³² мало й відповідні ковбойські бари. Компанія «Hudson's Bay» мала на Мейн Стріт універмаг, де досі скуповували хутра бобрів, вовків та койотів – просто у місцевих мисливців. Там, за чотириста миль від найближчого міста проживало три тисячі людей. Кабельного ТБ, відеоігор та інтернету не існувало. У Фейрвю було не просто знаходити безневинні розваги, особливо протягом п'яти місяців зими, під час тривалих періодів, коли звичним явищем був сорокаградусний мороз удень і ще більший вночі.

За такого холоду світ стає зовсім іншим. Міські пияки рано прощалися зі своїм сумним життям. О третій ранку непритомніли в кучугурах снігу і замерзали насмерть. Коли надворі сорокаградусний мороз, просто так із дому не вийдеш. З першим подихом сухе пустельне повітря стискає легені. На віях утворюється лід, і вони злипаються. Довге волосся, вологе після душу, крижаніє натвердо, а потім, коли висихає в теплому приміщенні, від наелектризованості стає сторчма, мов у примари. Діти торкаються язиками металевих конструкцій дитмайданчиків тільки один раз. Дим не здіймається з димарів. Його долає холод, і він опускається вниз, зависаючи понад засніженими дахами і дворами, немов туман. Автомобілі доводиться на ніч залишати з увімкненими пусковими підігрівниками двигунів, інакше зранку олива не тектиме, і двигуни не будуть заводитися. А деколи не допомагає і це. Ви марно повертаєте ключ, а стартер дзенькає і замовкає. Тоді ви виймаєте акумулятор з машини, відкрутивши прогіннічі задубілими від холоду пальцями, і заносите його до будинку. Проходять години, акумулятор пріє, аж поки не нагріється достатньо, щоб утримувати належний заряд. Ще й через заднє вікно нічого не видно. Воно замерзає у жовтні і не розмерзає аж до травня. Якщо його почистити, воложіє оббивка. Тоді вона теж замерзає. Однієї пізньої ночі я їхав у гості до друга, дві години просидівши на пасажирському місці в «Dodge Challenger» 1970-го року. Я притисся біля ручки передачі і просякнутою спиртом ганчіркою протирав лобове скло перед водієм, бо обігрівач зламався. Зупинитися – не варіант. Просто ніде.

Для домашніх котів це було пекло. Коти, які жили у Фейрвю, мали короткі вуха і хвости – кінчики і того, і другого вони втрачали через обмороження. Вони стали схожі на арктичних лисиць, які розвинули такі форми, щоб краще переносити сильний холод. Одного дня ми не помітили, що наш кіт опинився надворі. Коли ми його знайшли, він сидів, примерзлий до холодних бетонних сходинок перед чорним входом. Нам вдалося акуратно відділити kota від бетону без незворотніх поранень – постраждала тільки його гордість. Також узимку котам у Фейрвю становили небезпеку автомобілі – але не так, як ви думаєте. Справа не в тому, що машини заносило на скрижанілих дорогах, і вони чавили котів. Так гинули тільки коти-невдахи. Справжня небезпека була в машинах, які щойно припаркувалися. Змерзлі коти залазили під них, забиралися на ще теплі бляки циліндрів і там сиділи. А що, коли водій вирішить знову скористатися автомобілем, раніше, ніж двигун вистигне, і кіт піде геть? Досить сказати, що спрагли тепла домашні тварини і швидкісні радіаторні вентилятори не можуть мирно співіснувати.

Оскільки ми розташувалися так далеко на півночі, холодні зими були також дуже темними. Вже в грудні сонце не сходило аж до 9:30. Ми ходили до школи у цілковитій пільмі. Не набагато ясніше було і тоді, коли ми поверталися незадовго до раннього заходу сонця. Молодим людям особливо не було чим зайнятися у Фейрвю навіть влітку. А взимку все було ще гірше. Тож друзів цінували. Більше за будь-що інше.

Мій друг Кріс і його двоюрідний брат

У той час у мене був друг. Назвемо його Крісом. Він був розумник. Багато читав. Йому подобалася така сама наукова фантастика, що й мені – Бредбері, Гайнлайн, Кларк.^{m33} Він був винахідливий. Його цікавили електронні набори, прилади і мотори. Природжений інженер. Утім, усе це зблякло на тлі того, що трапилося в його родині. Не знаю, що саме. Його сестри були розумні, батько м'який, а мама добра. З дівчатами все було гаразд. Але Кріс був недоглянутим у якомусь важливому аспекті. Попри свій розум і допитливість він був сердитий, ображений і у відчаї.

Все це втілювалося у формі його синього пікапа «Ford» 1972-го року. Це авто мало принаймні по одній вмятині на кожній чверті зовнішньої обшивки. Але ще гірше, що стільки ж вмятин було і всередині. Їх робили друзі своїми тілами, коли ті билися об внутрішні поверхні під час нескінченних ДТП, від яких з'являлися зовнішні вмятини. Пікап Кріса – це екзоскелет нігіліста. На бампері була влучна наклейка: *«Будьте уважні – світові треба більше Лертів»*.^{m34} Закладена іронія, поєднана з вмятинами, хутко піднімала це до рівня театру абсурду. Мало що з того було, так би мовити, випадковістю.

Щоразу, коли Кріс троцьвів свій пікап, батько його лагодив і купував йому щось інше. У нього були мотоцикл, а також морозивний фургон. Його

не цікавив мотоцикл. І морозиво він не продавав. Він часто висловлював незадоволення своїм батьком і їхніми стосунками. Але його тато був старий і хворий, а діагнозу поставили тільки багато років по тому. Йому бракувало потрібної енергії. Можливо, він не достатньо приділяв увагу синові. І це й усе, що знадобилося, аби у їхніх стосунках сталася тріщина.

Кріс мав двоюрідного брата Еда, десь на два роки молодшого. Він мені подобався – настільки, наскільки може подобатися молодший брат друга-підлітка. Він був високий, розумний, приємний і гарний хлопчина. І дуже дотепний. Якби ви зустріли його, коли йому було дванадцять, то передбачили б для нього ясне майбутнє. Але Ед поступово опускався, ставав маргіналом, доходив до напівжебрацького способу життя. Він не став таким озлобленим, як Кріс, але заплутався не менше за нього. Якби ви знали його друзів, то могли б припустити, що це вони звели його на пропащу стежку. Але вони не мали більшої схильності до злочинів, ніж він, не були більш пропашними, хіба що мали загалом трохи менше розуму. Показово, що життя Еда і Кріса не надто покращилося, коли вони відкрили для себе марихуану. Марихуана шкідлива для людей не більше за алкоголь. Буває вона навіть робить людей кращими. Та Еда не поліпшила. І з Крісом це теж не спрацювало.

Довгими ночами ми з Крісом, Едом та іншими підлітками розважалися, їздячи туди-сюди в наших автах 1970-го року та пікапах. Проїжджали по Мейн Стріт через Рейлроуд Авеню, повз школу, навколо північного кінця містечка до західного – або в інший бік по Мейн Стріт, навколо північного краю до східного – і так далі, нескінченно повторюючи. Коли не їздили містечком, то їздили сільською місцевістю. Сто років тому землеміри проклали сітку по великих західних преріях площею триста тисяч квадратних миль. Через кожні дві милі на північ була щабнева дорога, що нескінченно простягалася зі сходу на захід. Кожну милю на захід – інша тяглася на північ і на південь. У нас ніколи не закінчувалися дороги.

Підліткова пустка

Коли ми не їздили по місті і за його межами, ми були на вечірках. Якийсь відносно молодий дорослий (або трохи старший дивак) відкривав свій будинок для друзів та приятелів. Тоді цей будинок перетворювався на тимчасовий прихисток для найрізноманітніших нежданих гостей, багатьом із яких там були зовсім не раді від початку, або коли ті напивалися. Інколи вечірка могла початися випадково, коли неухажні батько й матір якогось підлітка тимчасово їхали з міста. Тоді ті, хто весь час їздив на машинах і пікапах по місті, помічали, що в будинку увімкнене світло, а родинного авта немає. Це було не добре. Бувало, що все виходило з-під контролю.

Я не любив ці підліткові вечірки. Зовсім за ними не ностальгую. Там було жахливо. Світло зажди робили тьмяним. Це щоб зводити самосвідомість і сором до мінімуму. Через надмірно гучну музику розмови були неможливі. Хоча говорити і так не було про що. Завжди приходило

кілька місцевих психопатів. Всі надто багато пили і курили. На цих okazіях панував похмурий і гнітючий настрій, і ніколи нічого не відбувалося (якщо не рахувати випадку, коли мій занадто тихий однокласник напився і приніс заряджений дробовик 12-го калібру чи коли дівчина, з якою я потім одружився, презирливо кидала образливі слова тому, хто погрожував їй ножем, чи коли інший мій друг видерся на високе дерево, гоїдався на гілці, а тоді гримнувся додолу на спину просто біля нашого вогнища, ледь не загинувши, а рівно за хвилину це за ним повторив і його недоумкуватий посіпака).

Ніхто не знав, якого дідька вони робили на тих вечірках. Сподівалися на прихід чирлідерки?^{m35} Чекали на Годо?^{m36} Хоча першому безсумнівно віддали би перевагу (байдуже, що команди чирлідерок в нашому містечку траплялися не часто), друге явно було ближче до істини. Гадаю, надто вже романтично припускати, що ми всі вхопилися б за можливість робити щось корисніше, ну хоч би з нудги, яка нас так мучила. Але це не так. Ми всі були передчасно цинічними, втомленими від життя і недовірливими до відповідальності, тож не цікавилися дискусійними клубами, Повітряними кадетами і шкільним спортом, що їх дорослі навколо нас намагалися організувати. Робити *будь-що* було не круто. Не знаю, яким було життя підлітка до того, як революціонери пізніх шістдесятих сказали молодим людям: «увімкни, налаштуй, відпади». Чи було нормальним для підлітка щиро належати до клубу у 1955 році? Двадцять років по тому – безумовно ні. Багато з нас вмикали і відпадали. Та мало хто налаштував.

Я хотів бути деінде. І не тільки я. Всі, хто врешті-решт покинув Фейрв'ю, в якому я виріс, вирішили їхати геть ще років у дванадцять. Я вирішив. Моя дружина, яка виросла разом зі мною на вулицях, що ділили наші родини, теж вирішила. Мої друзі, котрі виїхали, і ті, що ні, теж вирішили незалежно від того, як складалося їхнє життя. У родинях тих, хто плянував вступати до коледжів, було якесь німе очікування, що виїзд – це невідхильне. У менш освічених родин майбутнє, до якого входив університет, було просто за межами уяви. І не через брак грошей. Приготовини до розширеної освіти коштували тоді дуже мало, робочих місць в Альберті було вдосталь і платили багато. У 1980-му, працюючи на фанерній пилорамі, я заробив більше грошей, ніж потім зміг би на будь-якій іншій роботі протягом наступних двадцяти років. В багатій на нафту Альберті 1970-х років ніхто не відмовлявся від університету через фінансову нужду.

Деякі інші друзі і деякі такі самі

У старшій школі, коли моя перша ватага друзів її покинула, я потоваришував із кількома новаками. Вони приїхали до Фейрв'ю для навчання у формі інтернату.^{m37} У їхньому ще віддаленішому містечку, влучно названому Бер Кеньйон,^{m38} у школі було лише дев'ять клас. Вони були

відносно амбіційним дуєтом; обидва прямолінійні і надійні, але також тямущі й вельми дотепні. Коли я поїхав учитися в Гранд-Прайрський регіональний коледж,ⁱⁿ³⁹ що був за 90 миль, один із цих двох став моїм сусідом по кімнаті. Другий подався шукати дальшу освіту деінде. Обидва цілилися на вершину. Їхнє рішення так робити сприяло моему власному.

Коли я приїхав до коледжу, то був щасливий, мов той моллюск. Я знайшов новий, ширший гурт товаришів-одномудців, до якого долучився і мій товариш із Бер Кеньйон. Нас усіх захопила література і філософія. Ми керували Студентською спілкою. Влаштуваючи коледжні танці, ми зробили спілку прибутковою – вперше за всю її історію. Хіба можна прогоріти, продаючи пиво студентам? Ми заснували газету. Навіть наш перший рік характеризувався маленькими семінарами, де ми пізнавали не тільки предмети, але й знайомилися з нашими професорами політології, біології та англійської літератури. Викладачі були раді нашому ентузіазмові й добре нас вчили. Ми будували ліпше життя.

Багато зі свого минулого я скинув, як шар мертвої шкіри. У маленькому місті всі знають, хто ти такий. Доводиться тягти за собою минулі роки, мов пес, що біжить із привязаними до хвоста бляшанками. Неможливо втекти від того, ким був. Хоч тоді, слава Богу, ще не було інтернету, але все довічно зберігалось у висловлюваних та невисловлюваних очікуваннях і пам'яті.

Коли переїжджаєш, то принаймні на деякий час все невизначене. Це спричиняє напруження, але в хаосі є нові можливості. Люди (і ви теж) не можуть звязати вас своїми старими уявленнями. Вас вибиває з колії. Тож з'являється можливість зробити нові колії разом із людьми, які прагнуть ліпшого. Мені здавалося, що це просто природній розвиток. Думав, що кожен, хто переїде, отримає таке саме – і теж бажане – феніксове переродження. Але так бувало не завжди.

Якось, коли мені було п'ятнадцять, ми з Крісом та ще одним другом, Карлом, поїхали до Едмонта, міста шестисот тисяч. Карл ніколи не бував у містах. Це було поширено. Поїздка від Фейрвю до Едмонта була довжиною у вісімсот миль туди і назад. Я так їздив багато разів – деколи з батьками, інколи сам. Мені подобалася анонімність, яку давало місто. Подобалися нові починання. Подобалася втеча від гнітної, стиснутої, підліткової культури мого рідного містечка. Тож я переконав двох друзів поїхати. Але їхні враження були іншими. Щойно ми приїхали, Кріс і Карл захотіли купити трави. Ми подалися до закапелків Едмонта, що були цілком як найгірші місця в Фейрвю. Знайшли таких самих злодійкуватих вуличних продавців марихуани. І провели решту вихідних у готельному номері, напиваючись. Попри те, що проїхали величезну відстань, ми зовсім не зрушили з місця.

Кілька років по тому мені зустрівся ще більш кричущий приклад цього. Я переїхав до Едмонта, щоб закінчити ступінь бакалавра. Я винайняв квартиру разом із сестрою, яка навчалася на медсестру. Вона теж була

непосидючою (пройде не так багато років і вона саджатиме полуниці в Норвегії, проводитиме сафари в Африці, під загрозою від туарегів потайки гнатиме вантажівки через пустелю Сахару і нянчитиме осиротілих горил у Конго). Ми мали добре житло в новій багатоповерхівці з краєвидом на широку долину Північної Саскачеванської ріки. А позаду яскрів обрій міста. У пориві ентузіязму я купив нове прекрасне піаніно марки «Yamaha». Все начебто гаразд.

З чуток я дізнався, що Ед (молодший двоюрідний брат Кріса) переїхав до міста. Я зрадів цьому. Одного дня він зателефонував. Тож я його запросив до себе. Хотів побачити, як у нього справи. Сподівався, що він втілював щось із того потенціалу, що я в ньому колись бачив. Але сталося інше. Ед прийшов – старіший, лисіший і згорблений. У ньому було більше молодих негараздів, ніж молодих можливостей. Його очі гляділи характерними червоними щілинами закоренілого наркомана. Ед знайшов якусь роботу – стрижка газонів і елементарний догляд за рослинністю. Це було б нормально, як тимчасова робота для студента або для когось, хто не мав спромоги на більше, але для розумної людини це жалюгідно низька кар'єра.

З ним був друг.

І саме цього друга я по-справжньому запам'ятав. Він був рознесений. Спечений. Обкурений до коників. Його голові та нашій гарній, цивілізованій квартирі було не просто співіснувати в одному всесвіті. Моя сестра була там. Вона знала Еда. Вже бачила таке раніше. Але мені все одно дуже не сподобалося, що він притяг цього типа до нашої оселі. Ед сів. Його друг теж сів, але ми не були певні, що сам він це помітив. Трагікомедія. Хоч він і був обкурений, Ед все ще був здатен відчувати сором. Ми потягували пиво. Друг Еда подивився вгору. «Мої частинки розсіяні по всій стелі» – ледве вимовив він. Правдивіших слів у світі не звучало.

Я відвів Еда вбік і ввічливо сказав, що йому пора йти. Сказав, що йому не слід було приводити свого нікчемного приятеля-покидька. Він кивнув. Зрозумів. Це ще гірше. Вже набагато пізніше його старший двоюрідний брат Кріс написав мені листа про такі речі. Я долучив його до своєї першої книги *«Карти значення: Будова переконання»*, виданої 1999-го: «У мене були друзі», сказав він.⁶² «Раніше. Це будь-хто, кому вистачало самопрезирства, щоб пробачити мені моїх».

Що ж спричинило нездатність (чи, можливо, небажання) Кріса, Карла та Еда переїхати або замінити свої товариства, поліпшивши умови життя? Чи цього було не уникнути – через власні обмеженості, невиявлені хвороби й травми минулого? Врешті, люди доволі сильно різняться в таких аспектах, які є і структурними і детерміністичними. Люди різняться за інтелектом, що дуже сильно впливає на здатність вчитися і перетворюватися. У людей також дуже різні особистості. Одні активні, другі пасивні. Треті тривожні або спокійні. На кожного, хто намагається добитися успіху, припадає один бездіяльний. Міра, в якій ці відмінності становлять чинсь невід'ємну

частину, є більшою, ніж хотілося б оптимістові. А ще є хвороби розуму і тіла, виявлені та невиявлені, які далі обмежують чи формують наші життя.

Коли йому було за тридцять, у Кріса стався психотичний зрив – після багатьох років загравання з божевільням. Незадовго по тому він відібрав собі життя. Його посилене вживання марихуани зіграло роллю на погіршення стану чи це було прийнятне самолікування? Адже використання прописаної лікарями марихуани як знеболювального знизилося в штатах, де це було законно, наприклад, у Колорадо.⁶³ Можливо, трава пішла Крісові на ліпше, а не на гірше. Може, вона полегшила страждання, а не загострила нестабільність. Чи це виплекана ним нігілістична філософія проклала шлях до розпаду? А той нігілізм своєю чергою був наслідком справжньої хвороби чи просто раціоналізацією Крісового власного небажання відповідально зануритися в життя? Чому він – як і його двоюрідний брат, як і інші мої друзі – чому вони продовжували вибирати людей і місця, які були для них шкідливі?

Часом, коли людина має дуже низьку самооцінку або коли відмовляється від відповідальності у своєму житті – то вибирає саме таких нових знайомих, які в минулому спричиняли проблеми. Такі люди не вірять, що заслуговують на краще, тому і не шукають його. А, може, вони не бажають завдавати собі клопоту із чимось кращим. Фрейд це називав «примусом повторення». Він вважав це несвідомим потягом повторювати жахи минулого – деколи щоб стотніше їх сформулювати, інколи щоб спробувати активніше їх владнати, а іноді тому, що нічого іншого не залишається. Люди створюють свої світи за допомогою інструментів, які мають в руках. Погані інструменти дають погані результати. Повторне використання тих самих поганих інструментів дає ті самі погані результати. Ось так ті, хто не вчаться на минулому, приречені його повторювати. Частково це доля. Частково нездатність. Частково... небажання вчитися? Відмова вчитися? *Вмотивована відмова вчитися?*

Порятунок проклятих

Люди обирають шкідливих друзів також і з інших причин. Іноді тому, що хочуть когось врятувати. Це характерніше для молоді, але такий поштовх не зникає і у старших людей, які занадто м'які, залишилися наївними або зумисне заплющують очі. Хтось заперечить: «Бачити в людях найкраще – якраз правильно. Найбільша чеснота – це бажання допомагати». Але не кожен, хто зазнає біди, є жертвою, не кожен, хто на дні, хоче піднятися, хоча багато хто і хоче, і таки добивається цього. Тим не менше люди часто приймають або навіть посилюють власне страждання, а також страждання інших, якщо це дозволяє їм виставляти це як доказ несправедливості світу. Серед пригноблених не бракує пригноблювачів, навіть, якщо їм через їхні

низькі позиції вдається хіба що прикидатися тиранами. В короткій перспективі цей шлях обрати найлегше, але в довгій це суще пекло.

Уявіть, що комусь погано. Він потребує допомоги. Може навіть хотіти її. Але не так просто відрізнити того, хто дійсно хоче і потребує допомоги, від того, хто просто експлуатує добровільного помічника. Ця різниця не проста навіть для того, хто хоче і потребує або експлуатує. Хтось намагається щось робити, але йому не вдається, йому пробачають, він потім знову пробує і знову невдало, йому знову пробачають – часто такі люди хочуть, аби всі вірили у щирість всіх тих намагань.

Коли річ не просто в наївності, то спроби чийогось порятунку часто підживлюються марнославством і самозакоханістю. Щось таке описано в гіркій клясиці незрівнянного російського автора Фьодора Достоєвського «*Нотатки з підпілля*», яка починається з цих знаменитих рядків: «Я чоловік хворий... я злий чоловік. Непривабливий я чоловік. Я думаю, що в мене болить печінка». Це сповідь нещасного, самовпевненого волоцюги в підпіллі хаосу і відчаю. Він безжально себе аналізує, але таким чином розплачується тільки за сто гріхів, вчинивши тисячу. Тоді, уявляючи себе спокутаним, чоловік із підпілля вчиняє найгірші злочини з можливих. Він пропонує допомогу справді злиденній людині, Лізі, жінці на відчайдушному шляху до проституції девятнадцятого століття. Він запрошує Лізу в гості, обіцяючи повернути її життя в правильне русло. Поки він чекає її приходу, його уява закручується все більш по-месіянському:

«Пройшов, однак ж, день, другий, третій – вона не приходила, і я починав заспокоюватися. Особливо підбадьорювався і розгулював я після дев'ятої години, навіть починав іноді мріяти і досить солодко: „Я, наприклад, рятую Лізу, саме тим, що вона до мене ходить, а я їй кажу... я її розвиваю, освічую. Я нарешті зауважую, що вона мене кохає, пристрасно кохає. Я прикидаюся, що не розумію (не знаю, втім, для чого прикидаюся; так, для краси, ймовірно). Нарешті вона, вся збентежена, прекрасна, тремтячи і ридуючи, падає до ніг і каже, що я її рятівник і що вона мене кохає більше за все на світі».

Нічого, крім нарцизму підпільного чоловіка, такі фантазії не розвивають. Саму Лізу вони знищують. Порятунком, що він їй пропонує, потребує набагато більшого посвячення сил і дорослості, ніж підпільний чоловік хоче або здатен дати. У нього просто не той характер, який би дозволив цю справу довершити – він це швидко усвідомлює і так само швидко раціоналізує. Нарешті Ліза прибуває до його занедбанної квартири, відчайдушно сподіваючись знайти вихід, ставлячи все, що в неї є, на цей візит. Вона каже підпільному чоловікові, що хоче покинути своє теперішнє життя. Його відповідь?

«Навіщо ти до мене прийшла, скажи ти мені, будь ласка? – почав я, задихаючись і навіть не зважаючи на логічний порядок в моїх словах. Мені хотілося все водночас висловити, духом; я навіть не думав, з чого починати.

Навіщо ти прийшла? Відповідай! Відповідай!” – вигукував я, ледь тямлячи себе. Я тобі скажу, матінко, навіщо ти прийшла. Ти прийшла тому, що я тобі тоді жалюгідні слова казав. Ну ось ти й розніжилася і знову тобі „жалюгідних слів” захотілося. Так знай же, знай, що я тоді сміявся з тебе. І тепер сміюся. Чому ти тремтиш? Так, сміявся! Мене перед тим образили за обідом ось ті, які тоді переді мною приїхали. Я приїхав до вас для того, щоб побити одного з них, офіцера; але не вдалося, не застав; треба ж було образу на когось зігнати, своє взяти, ти підвернулася, я на тебе і вилив зло і насміявся. Мене принизили, то і я хотів принизити; мене в ганчірку розтерли, то і я владу захотів показати ... ось що було, а ти вже думала, що я тебе рятувати зумисне тоді приїхав, так? Ти це думала? Ти це думала?”

Я знав, що вона, можливо, заплутається і не зрозуміє подробиць; але я також знав, що вона прекрасно зрозуміє суть. Так і сталося. Вона зблідла, як хустка, хотіла щось промовити, губи її болісно скривилися; але її ніби сокирою підтяли, вона впала на стілець. І весь час потім вона слухала мене, розтуливши рота, розплющивши очі і тремтячи від жахливого страху. Цинізм, цинізм моїх слів придавив її...»

Роздуте почуття власної величи, недбалість і чиста зловтіха підпільного чоловіка роздавила останні надії Лізи. Він добре це розуміє. Гірше: щось у ньому від початку прагло цього. І про це він теж знає. Та лиходій, що розчарувався у своєму лиходійстві, не стає героєм. Герой – це щось добре, а не просто відсутність зла.

Можете заперечити, що сам Христос дружив зі збирачами податків і повіями. Як я смію очорнювати мотиви тих, хто намагається допомогти? Але Христос був архетипом ідеальної людини. А ви – це ви. Звідки вам знати, що ваші спроби когось підняти не стягнуть їх або вас ще нижче? Уявіть, що хтось наглядає за командою зразкових працівників, кожен із яких працює заради загальної мети; уявіть їх роботящими, розумними, творчими і обіднаними. Але наглядач також відповідає за когось засмученого, хто працює погано деінде. У пориві надхнення начальник із добрими намірами переводить проблемну людину до колективу своєї досконалої команди, сподіваючись покращити його добрим прикладом. Що буде? Психологічна література ясно про це каже.⁶⁴ Невже присланий чужак одразу виправляється і починає працювати добре? Ні. Натомість ціла команда занепадає. Новак залишається цинічним, зарозумілим і нервовим. Він скаржиться. Прогулює. Пропускає важливі наради. Його низькоякісна праця спричиняє затримки, і її доводиться переробляти іншим. Але йому все одно платять, як і іншим. Старанні працівники, які його оточують, почуваються зрадженими. Кожен з них думає: «Навіщо я так надриваюся, намагаючись завершити проект, якщо мій новий колега працює абияк?» Те саме стається, якщо вихователь із благими намірами приводить злочинного підлітка до компанії більш-менш цивілізованих. Поширюється злочинність, а не стабільність.⁶⁵ Вниз іти набагато легше, ніж нагору.

Можливо, ви когось рятуєте, бо ви сильна, щедра, добре складена людина, яка бажає чинити правильно. А може бути – і це навіть ймовірніше – вам просто хочеться привернути увагу до своїх невичерпних запасів співчуття і доброзичливості. Або тому, що вам хочеться переконати себе в тому, що сила вашого характеру є чимось більшим, ніж просто побічним наслідком щасливих збігів і місця народження. Або тому, що легше здаватися добродієм, якщо стояти поряд із кимось зовсім безвідповідальним.

Для початку вважайте, що ви робите найлегше, а не найважче.

У порівнянні з вашим алкоголізмом мої попоїща здаються незначними. Довгі та серйозні розмови про ваш шлюб, який розвалюється, переконують нас, що ви робите все можливе, а я вам допомагаю всім, чим можу. Це скидається на докладання зусиль. Здається, що йде поступ. Але справжнє поліпшення потребуватиме набагато більших зусиль від обох сторін. Звідки вам знати, що людина, яка криком благає допомоги, насправді тисячу разів не вирішила змиритися зі своїм безглуздом і щораз гіршим стражданням – просто тому, що це легше, ніж взяти на себе будь-яку справжню відповідальність? Ви дозволяєте собі оману? Чи можливо, щоб ваша зневага виявилася цілющою за жаль?

А може, рятувати когось у вас насправді немає намірів ані справжніх, ані фальшивих. Ви пов'язуєте себе з тими, хто вам шкодить, не тому, що так краще для всіх, а тому, що це легше. Ви це знаєте. І ваші друзі це знають. Ви всі зв'язані прихованою угодою – такою, що спрямована на нігілізм, неуспіх і страждання найдурнуватішого ріжновиду. Ви всі вирішили пожертвувати майбутнім заради теперішнього. Про це ніхто не говорить. Ви не збираєтеся разом і не кажете «Ходімо легшим шляхом. Насолодімося хвилиними радощами. І не викриваймо одне одного. Так легше забути, що робимо». Ви про це не кажете. Але ви всі знаєте, що відбувається насправді.

Перш ніж комусь допомогти, з'ясуйте, чому та людина в біді. Не слід вважати за очевидне, що він або вона є шляхетною жертвою несправедливих обставин та експлуатації. Це найлегше пояснення, а не найімовірніше. В моєму досвіді (клінічної практики і не тільки) ніколи не було так просто. До того ж, якщо повірити, що все погане сталося само собою без жодної особистої відповідальності жертви, то таким чином ви відмовляєте тій людині у будь-якій здатності до самостійних дій у минулому – а, відповідно, також і в теперішньому та майбутньому. Так ви відбираєте у нього або у неї будь-яку владу.

Набагато ймовірніше, що ця особа просто вирішила відмовитися від шляху наверх через його важкість. Можливо, це має бути перший висновок у такій ситуації. Ви подумаєте, що це занадто жорстоко. Може ви й праві. Можливо, це трохи занадто. Але як щодо цього: неуспіх легко зрозуміти. Для його існування не потрібні пояснення. Так само страх, ненависть, залежність, розпуста, зрада і обман не потребують пояснень. Пояснення потребують не

шкідливі звички і не потування їм. Вади легкі. Провали – теж. Легко не піднімати ношу. Легше не думати, не робити і не перейматися. Легше відкладати до завтра те, що треба зробити сьогодні, і топити прийдешні місяці та роки у дешевих радощах сьогоднішнього. Просто перед тим, як видудлити банку майонезу з горілкою, знаменитий батько клану Сімпсонів сказав: «Це проблема Майбутнього Гомера. Ех, і не заздрю ж я йому!»⁶⁶

Звідки знаття, що ваше страждання і мучеництво не є всього-на-всього приводом тягнути мої ресурси, аби тимчасово відсунути невідворотнє? Може, ви взагалі вже й не переймаєтеся наближенням краху, просто ще не хочете визнавати цього. Можливо, моя допомога нічого не виправить – просто не зможе – але тимчасово відтягуватиме це надто жахливе, особисте усвідомлення. Можливо, ваше горе – це покладена на мене вимога, аби я теж провалився, щоб болюча різниця між нами зменшилася, поки ви тим часом вироднієте і тонете. Звідки мені знати, що ви б не стали так робити? Звідки знати, що й сам я не просто прикидаюся відповідальним, безглуздо «допомагаючи» вам, щоб *мені* не доводилося робити щось дійсно важке – і насправді можливе?

Можливо, ваше нещастя – це зброя проти тих, хто піднявся, поки ви чекали і тонули. Можливо, це ваша спроба довести несправедливість світу замість ознак власного гріха, власних недоробок, власної свідомої відмови боротися і жити. Можливо, ваше бажання страждати у провалах невичерпне, бо ви використовуєте його за доказ. Може, це ваша помста Єству. Як я можу стати вашим другом, якщо ви в такому стані? Як мені це зробити?

Успіх: ось це загадка. Чеснота: ось це незрозуміло. Щоб провалюватися, досить усього лише плекати кілька поганих звичок. Достатньо просто вичікувати. І коли хтось провів досить часу, плекаючи погані звички і вичікуючи, вони стають чимось меншим. Розчинилося багато з того, ким вони могли стати, а набута нікчемність стала дійсністю. Щось розвалюється і саме собою, але людські гріхи це прискорюють. А тоді настає потоп.

Я не кажу, що немає надії на спокуту. Але набагато важче витягти когось із провалля, ніж із ями. Деякі провалля дуже глибокі. Від тіла на дні мало що залишається.

Може, перед тим, як допомагати, мені слід дочекатися, щоб стало ясно, що ви хочете допомоги. Карл Роджерс,ⁱⁿ⁴⁰ знаменитий психолог-гуманіст, вважав, що неможливо почати терапевтичні стосунки, якщо людина, що шукає допомогу, сама не бажає покращуватися.⁶⁷ Роджерс вірив, що неможливо переконати когось змінитися на краще. Передумовою поступу є бажання вдосконалитися. У мене були клієнти, які за рішенням суду були зобов'язані проходити психотерапію. Вони не хотіли моєї допомоги. Їх примусили її шукати. Це не спрацювало. Вийшла пародія.

Якщо я залишаюся з вами у нездорових стосунках, можливо, це тому, що мені бракує сили волі, щоб піти, але я не бажаю цього визнавати. Отже, продовжуючи допомагати вам, я втішаю себе безглузким мучеництвом. Тоді

я можу зробити про себе такий висновок: «Якщо хтось аж настільки жертвний і має таке бажання допомагати, то це вже воістину хороша людина». Неправда. У дійсності це може бути людина, яка тільки намагається мати добрий вигляд, прикидається, що вирішує на позір тяжку проблему замість того, щоб по-справжньому бути доброю і виправляти щось реально.

Може, замість того, щоб продовжувати нашу дружбу, мені слід просто піти деінде, взятися за розум і показати добрий приклад.

Нічого з цього не є виправданням, щоб покидати в біді тих, хто дійсно потребує допомоги, покидати заради вузьких, сліпих амбіцій – якщо вже я маю про це сказати.

Взаємна домовленість

Припустімо таке: Якщо у вас є друг, дружбу з яким ви б не порадили своїй сестрі, батькові або синові, то навіщо вам самим мати такого друга? Можете сказати: з вірності. Що ж, вірність – не те саме, що дурість. Про вірність треба домовлятися, справедливо і відверто. Дружба є взаємною домовленістю. У вас нема морального обов'язку підтримувати того, через кого світ стає гіршим. Навпаки. Належить обирати таких людей, які бажають кращого, а не гіршого. Обирати того, хто для вас корисний – не егоїстично, а правильно. Правильно і похвально пов'язувати себе з людьми, чиї життя будуть покращуватися, якщо вони бачитимуть покращення вашого.

Якщо оточити себе людьми, які підтримують ваше спрямування вгору, вони не терпітимуть від вас цинізму і деструктивності. Натомість вони будуть підбадьорювати вас, коли ви чинитимете добро для себе та інших, і обережно каратимуть вас в іншому разі. Це допоможе зміцнити вашу волю робити те, що належить, у найправильніший і найакуратніший спосіб. Люди, які спрямовані не вгору, робитимуть протилежне. Вони запропонують колишньому курцеві цигарку, а колишньому алькоголіку – пляшку. Вони почнуть заздрити вашому успіхові чи добрим учинкам. Вони перестануть з вами бачитися і підтримувати вас, а то й активно каратимуть вас. Вони знівельюють ваші досягнення власними минулими діями, справжніми чи вигаданими. Можливо, це такі собі намагання перевірити: чи ваші прагнення справжні, чи ви щирі. Але переважно вони тягтимуть вас униз, бо на тлі ваших нових вдосконалень їхні недоліки здаються ще гіршими.

Саме тому кожен добрий приклад є доленосне випробовання, а кожен герой – суддя. Давид – ідеальний мармуровий витвір Мікелянжело – вигукує до тих, хто дивиться: «Ви можете стати чимось більшим». Коли ви насмілюєтеся прагнути ліпшого, то викриваєте нездалість теперішнього і бачите перспективи майбутнього. Це сполушує інших до глибини душі, де вони усвідомлюють, що їхній цинізм і непоручність не виправдані. Ви граєте роллю Авеля, а вони – Каїна. Ви нагадуєте їм, що вони збайдужіли не через

жахи життя, які незаперечні, а через те, що не бажають підняти світ на власних плечах, де йому і місце.

Не думайте, що легше оточити себе хорошими і здоровими людьми, ніж поганими і хворими. Це не так. Хороша, здорова людина – ідеал. Потрібні сила і відвага, щоб стояти поряд із такими. Майте скромність. Сміливість. Використовуйте свою кмітливість, аби вберегтися від занадто некритичного співчуття і жалю.

Дружіть із тими, хто бажає вам найкращого.

4/2

MIKHAILA!

4/2

JULIAN!

Правило 4:

Порівняйте себе з тим, ким були вчора, а не з іншою людиною

Внутрішній критик

Коли більшість із нас жили дрібними селянськими спільнотами, людям було легше досягати вправности у чомусь. Можна стати місцевою королевою або королем.^{m41} Можна було добре розбиратися в орфографії, математиці або бути зіркою баскетболу. Був усього один або два механіки, кілька вчителів. У своїй царині кожен із цих місцевих героїв мав упевненість переможця, підживлену серотоніном. Можливо, саме в цьому полягає причина того, що люди із невеликих поселень за статистикою так щедро представлені у когорті знаменитих і видатних.⁶⁸ Якщо таких, як ви – тільки один на мільйон, але ви походите із сучасного Нью Йорка, то вас уже двадцять – а більшість людей нині проживає в містах. Ба більше, ми отримали цифровий зв'язок із усіма сімома мільярдами. Наші ґієрархії досягнень стали запаморочливо вертикальними.

Незалежно від того, як добре вам щось вдається, і наскільки високо ви оцінюєте свої здобутки, завжди знайдеться хтось, у порівнянні з ким ви здаватиметеся некомпетентним. Ви непогано граєте на гітарі, але ви не Джімі Пейдж і не Джек Вайт.^{m42} Та й у місцевому пабі ви безумовно не будете грати. Ви непогано готуєте їжу, але великих кухарів у світі багато. Мамин рецепт рижу з рибячими головами – хай як його хвалять у рідному селі, та він не витримує конкуренції в еру грейпфрутової пінки та морозива зі скотчем і тютюном. У якогось мафіозного дона крутіша яхта. У якогось одержимого корпоративного начальника є досконаліший годинник із механізмом самонакруту, який він зберігає у дорожчому футлярі, розробленому спеціально для таких годинників. Навіть найсліпучіша голівудська акторка з часом перетворюється на Злу Королеву, яка параноїдално остерігається нової Білосніжки. А ви? Ваша кар'єра нудна і безглузда, домашнє господарство підтримуєте ви так собі, ваші смаки жахливі, ви гладкіші за своїх друзів, а на ваші вечірки ніхто не хоче приходити. То й що з того, що ви – премєр-міністр Канади? Адже хтось інший – президент Сполучених Штатів!

У нас живе критичний внутрішній голос і дух, який це все знає. Він схильний робити такі надокучливі зауваження. Він засуджує наші посередні

зусилля. Заглушити його буває дуже важко. Ще гірше, що такі критики потрібні. Не бракує художників без смаку, глухих музикантів, кухарів-отруйників, менеджерів середньої руки з бюрократичним розладом особистости, безталанних графоманів і нудних, заідеологізованих професорів. Речі та люди за своїми якостями дуже суттєво різняться. Погана музика всіх мучить. Погано споруджені будинки розвалюються під час землетрусів. Погані автомобілі вбивають своїх водіїв під час аварій. Провал – ціна за недотримання конче потрібних стандартів, позаяк посередність має реальні та жорстокі наслідки.

Ми не рівні у вміннях та здобутках і ніколи рівними не станемо. Дуже невелика частка людей створює майже все, що є. Переможці забирають не все, але найбільше, тож на дні жити погано. На дні люди нещасні. Там вони хворіють, залишаються невідомими і їх ніхто не любить. Там вони марнують свої життя. Там вони вмирають. Як наслідок самокритичний голос у людських головах спілтає нищівну історію. Життя – це гра, в якій сума виграшу одного дорівнює сумі програшу іншого. Нікчемність є початковим станом. Що ж, крім заплещування очей, може захистити людей від такої палючої критики? Саме з цих причин ціле покоління соціальних психологів радили «позитивні ілюзії» як єдиний надійний шлях до психічного здоров'я.⁶⁹ Їхнє кредо? Нехай брехня буде вашою парасолькою. Жахливішої, мерзеннішої і песимістичнішої філософії годі й уявити: усе так погано, що рятують тільки самообман.

А ось інший підхід (який не потребує ілюзій). Якщо весь час випадають погані карти, то, може, ця гра підладжена навмисне? Наприклад, самими вами, неусвідомлено. Якщо внутрішній голос змушує сумніватися у цінності ваших прагнень, вашого життя або життя загалом – може, не треба його слухати? Якщо критичний голос каже ті самі зневажливі речі про кожного, хай якими успішними вони є – то наскільки ж він надійний? Може, його відгуки – порожня балаканина, а не мудрість. *«Завжди буде хтось кращий за вас»* – це нігілістичне кліше, так само, як *«Хіба за мільйон років буде ріжниця?»* Правильна відповідь на це питання не *«Що ж, тоді все позбавлене сенсу»*, а *«Кожен дурень може вибрати такий відрізок часу, протягом якого нічого не матиме значення»*. Намовляти себе до незначущости – це не глибока критика ества. Це дешевий трюк раціонального розуму.

Багато хороших ігор

Стандарти, на щастя, або на жаль, не є ілюзорними чи непотрібними. Якщо би ви не поклали собі, що ваша чинна справа краща за альтернативи, то не стали б за неї братися. Ідея вибору без урахування цінностей є суперечлива за визначенням. Судження щодо цінности є передумовою дії. Більше того, кожна обрана діяльність має власні внутрішні стандарти

досягнень. Якщо щось можна зробити взагалі, то це можна зробити або краще, або гірше. Отже, робити щось узагалі – означає грати в гру з чітко визначеним і підданим оцінці кінцем, якого завжди можна досягти більш або менш ефективно та вправно. У кожній грі є шанс виграшу і програшу. Відмінності у якості є всюдисущими. Ба більше, якби не було «краще» і «гірше», то взагалі не було б сенсу щось робити. Не було б цінності і, відповідно, значення. Навіщо робити зусилля, якщо це нічого не покращить? Сам сенс потребує розрізнення кращого і гіршого. То як же змусити замовкнути критичний голос підсвідомого сорому? Де тріщини у його напорі бездоганній логіці?

Почнімо з цих самих вкрай чорно-білих слів: «успіх» чи «невдача». Ви є або успіхом – найбільшою у своєму роді всеохопною доброю штукаю, або її протилежністю, невдачею – найбільшою у своєму роді всеохопною поганою штукаю. Ці слова не натякають на якісь альтернативи чи щось середнє. Проте у світі настільки складному, як наш, такого шибу спрощення є ознакою наївного, грубого чи навіть зловмисного аналізу. Ця система із двох значень знищує життєво важливі міри та градації цінності, і наслідки цього погані.

Для початку: гра, в якій ми виграємо або програємо – не одна. Таких ігор багато, і серед них є багато добрих – таких, які відповідні до ваших талантів, які продуктивно залучають вас до взаємодії з іншими людьми. Ці ігри підтримують себе і навіть вдосконалюються з часом. Юрист – добра гра. Так само, як сантехнік, лікар, тесляр або вчитель. У світі може бути багато всяких способів Єства. Якщо якийсь із них не вдається, можна спробувати інший. Можна підібрати щось таке, що краще пасує вашій неповторній суміші сил, слабкостей та обставин. Більше того, якщо змінити гру не вдається, можна створити нову. Нещодавно я бачив шоу талантів, де був мім, який заклеїв собі рота і творив щось смішне з рукавицями для печі. Це несподівано. Оригінально. Йому це вдавалося.

Навряд чи ви граєте тільки в одну гру. У вас є кар'єра, друзі, члени родини, особисті проекти, творчі поривання та спортивні заняття. Спробуйте судити про свій успіх за всіма іграми, в які граєте. Уявіть, що в одні ви граєте чудово, в якісь – посередньо, а в інші – жадливо. Так і має бути. Можете заперечити: Я маю вигравати у всьому! Але виграш у всьому може означати, що ви просто не робите нічого нового або складного. Може, ви й виграєте, але не розвиваєтеся, а розвиток – це, мабуть, найважливіша форма виграшу. Невже перемога у сьогодні має завжди мати вищий пріоритет за траєкторію в часі?

Врешті, ви можете виявити, що особливості багатьох ігор настільки унікально ваші, індивідуальні, що порівняння з іншими просто недоречне. Можливо, ви недооцінюєте те, що маєте, і переоцінюєте те, чого не маєте. Від вдячності є справжня користь. Це також добрий захист від небезпеки стати жертвою або жовчною людиною. Ваш колега працює краще за вас.

Проте дружина йому зраджує, а у вас шлюб стійкий і щасливий. Кому краще? Знаменитість, якою ви захоплюєтеся – постійно водить машину у п'яному стані, а також він бузув'ір. Невже його життя дійсно ліпше за ваше?

Коли внутрішній критик принижує вас такими порівняннями, то ось як він працює: Попервах він обирає одну довільну область порівняння (славу, скажімо, чи владу). Тоді поводить ся так, ніби ця область – єдина, яка має значення. Потім протиставить вас із кимось, хто в цій царині дійсно бездоганий. У цьому останньому кроці він може піти ще далі, використовуючи нездоланну прірву між вами і тим, кому вас протиставлять – щоб довести фундаментальну несправедливість життя. Таким чином можна дієво підточити вашу мотивацію робити будь-що. Тих, хто приймає такий спосіб самооцінки, безумовно не можна звинуватити в тому, що вони роблять своє життя надто легким. Але, якщо робити життя надто тяжким – це не менша біда.

Коли ми дуже молоді, ми не поінформовані і не маємо виразної особистості. У нас не було часу чи набутої мудрості, щоб розвинути власні стандарти. Внаслідок цього ми порівнюємо себе з іншими, бо стандарти необхідні. Без них нема куди рухатися і нема чого робити. Дорослішаючи, ми стаємо індивідуальнішими та неповторнішими. Умови наших життів стають все більш особистими і менш порівняними з умовами інших. Кажучи образно, це означає, що маємо покинути дім, у якому головує наш батько, і зіткнутися з хаосом нашого індивідуального Єства. Ми маємо взяти до уваги наш безлад, не покидаючи того батька остаточно. Ми маємо заново відкрити цінності нашої культури, заслонені від нас невіглаством, сховані в припалій порохом скарбниці минулого – маємо врятувати їх та вбудувати до наших власних життів. Ось що дає існуванню його повний і необхідний сенс.

Хто ви? Ви думаете, що знаєте, а насправді це може бути не так. Наприклад, ви для себе не є ані господарем, ані рабом. Ви не можете просто так наказати собі і примусити себе підкоритися власному наказу (не в більшій мірі, ніж можливо примусити до чогось чоловіка, дружину, сина або дочку). Вас цікавлять якісь речі, а якісь – ні. Можна формувати цю цікавість, але тільки до певної межі. Певні заняття завжди будуть приваблювати вас, а інші – ніколи.

У вас є натура. Можна намагатися пригнобити її, але тоді ви обов'язково повстанете. Наскільки сильно можна примушувати себе до роботи і підтримувати бажання працювати? Скільки можна пожертвувати задля партнера, перш ніж щедрість перетвориться на образ? Що ви насправді любите? Чого вам насправді хочеться? Перш ніж висловити власні стандарти цінностей, належить подивитися на себе, як на незнайомця – і пізнати себе. Що вам здається цінним чи приємним? Скільки дозвілля, задоволення та винагороди вам потрібно, щоб почуватися чимось більшим за вичну тварину? Як належить до себе ставитися, щоб не перекинути плуга і не потрошити ярма? Можна силою проштовхувати себе крізь будні, а

повертаючись додому сердито давати псові копняка. Можна спостерігати, як безцінні дні проходять повз. Або можна навчитися заохочувати себе до стійкої, продуктивної діяльності. Чи питаєте ви себе, чого хочете? Чи чесно ведете переговори із собою? Чи ви – тиран, маєте себе за раба?

За яких обставин вам не подобаються ваші батько-матір, чоловік або дружина, діти, і – чому? Що з тим можна вдіяти? Що вам потрібно від друзів та бізнес-партнерів? Це не просто питання того, чого вам *належить хотіти*. Я не кажу про те, що іншим людям потрібно від вас чи про ваші обов'язки перед ними. Йдеться про визначення природи ваших моральних зобов'язань щодо себе. «*Треба*» бути частиною цього, бо ви міцно вплетені до мережі суспільних обов'язків. «*Треба*» – це ваша відповідальність, і її доведеться дотримуватися. Але це не означає, що ви мусите прийняти ролі кімнатного псика, слухняного і беззубого. Це диктатор хоче, щоб такими були його раби.

Натомісь смійте бути небезпечними. Смійте бути чесними. Смійте формулювати і висловлювати (або хоча б усвідомлювати) те, заради чого ваше життя воістину гідне зусиль. Якщо б ви, наприклад, дозволили проявитися своїм темним і невисловленим бажанням до свого партнера – якщо ви бодай подумаєте про них – то можете виявити, що вони не такі вже й темні на денному світлі. Натомісь може виявитися, що ви просто боялися і лише прикидалися, що володієте високою мораллю. Може виявитися, що отримавши те, чого ви насправді бажаєте, ви не спокушатиметеся і не зібетеся зі шляху. Ви насправді настільки впевнені, що ваш партнер буде нещасливим, якщо відкриється більше вашої натури? Фатальна жінка і антигерой здаються сексуально привабливими не просто так...

Як із вами належить розмовляти? Що вам потрібно брати в людей? З чим ви миритесь, і що до чого ви тільки прикидаєтесь, що воно вам подобається – через обов'язок чи зобов'язання? Порадьтеся зі своїм невдоволенням. Ця емоція просвітлює, попри всю свою патологію. Вона є частиною злої тріяди: самовпевненість, обман і невдоволення. Ніщо не спричиняє більше шкоди за цю пекельну Трійцю. Але невдоволення завжди означає одну з двох речей. Або невдоволена людина є незрілою, тоді їй треба замовкнути, припинити скигління і взятися до справи, або пануватиме тиранія – в цьому разі пригноблена людина має моральний обов'язок говорити на повен голос. Чому? Бо наслідки мовчання будуть гіршими. Звісно ж, в короткій перспективі легше мовчати й уникати конфлікту. Але в довшій – це смертельно. Коли вам є що сказати, то тиша – це брехня, а тиранія живиться брехнею. То коли належить давати відсіч гнобленню попри небезпеку? Коли починаєте виношувати потаємні фантазії помсти; коли життя стає отруєним, а уява сповнюється бажанням пожирати і знищувати.

Десятки років тому в мене був клієнт, який страждав на тяжкий обсесивно-компульсивний розлад. Вночі, перш ніж іти спати, він мав ідеально вирівняти піжаму. Тоді збити подушку. Потім поправити

простирадла. Знову і знову, і знову, і знову. Я сказав: «Можливо, це частина вас, шалено-наполеглива частина, яка чогось бажає, хоча і не може цього сформулювати. Нехай говорить. Чого ж вона хоче?» Він відповів: «Контроль». А я на це: «Заплющіть очі і дайте їй сказати вам, чого вона хоче. Нехай страх вас не спинає. Якщо ви про щось подумаете, його ще не обов'язково втілювати». Він сказав: «Вона хоче, щоб я взяв свого вітчима за комір, притис до дверей і потрусив його, мов щура». Може, й пора було когось трусонати, мов щура, та я запропонував щось не таке первісне. Але одному Богові відомо, у яких герцях по дорозі до миру доведеться неухильно і добровільно битися. Що ви робите, аби уникнути конфлікту, хоч він і потрібний? Про що ви схильні брехати, думаючи, що правду можуть не пробачити? Що ви підробляєте?

Немовля майже у всіх своїх потребах залежить від батька-матері. Дитина – успішна дитина – може принаймні тимчасово піти від них і завести друзів. Для цього вона жертвує частиною себе, але натомість багато отримує. Успішний підліток має довести це до логічного завершення. Він має покинути батька-матір і стати таким, як усі інші. Має влитися до гурту, щоб подолати дитячу залежність. Після цього успішний дорослий має навчитися бути достатньо, але не занадто инакшим від інших.

Коли порівнюєте себе з кимось іншим, будьте обережні. Ви – неповторна істота, коли стали дорослими. У вас свої, специфічні проблеми – фінансові, інтимні, психологічні тощо. Це невід'ємна частина унікального широкого контексту вашого існування. Ваша кар'єра чи робота підходить особисто вам або, навпаки, не підходить – у неповторній симфонії з іншими особливостями вашого життя. Ви маєте вирішувати, скільки часу витратити на одне, а скільки на інше. Маєте вирішувати, чого добиватися, а від чого відмовитися.

Спрямування очей (або оцінка ситуації)

Наші очі завжди спрямовані на те, до чого ми хочемо наблизитися, що хочемо з'ясувати, що шукаємо або чим хочемо завладіти. Нам потрібно бачити, але щоб бачити, треба націлитися, тому ми цілимося весь час. Наш розум побудовано на основі полювання і збиральництва. Полювати – це визначити мішень, вистежити її та влучити в неї. Збирати – це визначити і взяти. Ми жбурляємо каміння, списи і бумеранги. Закидаємо м'ячі крізь обручі, забуваємо шайби до сіток і доводимо різьблені гранітні камені на льоду до цілі.ⁱⁿ⁴³ Запускаємо в мішень стріли, кулі, снаряди з допомогою луків, гвинтівок, гармат і ракет. Жбурляємося образами, запускаємо пляни, підкидаємо ідеї. Коли ми дістаємося до мети або поцілюємо мішень, то досягаємо успіху. В іншому разі ми провалюємося, тобто грішимо (в англійській мові слово *sin* – гріх, грішити, означає «схибити»⁷⁰). Ми не

можемо пересуватися без ціли, на яку себе можна спрямувати. Доки ми в цьому світі, доти мусимо рухатися доцільно.⁷¹

Ми завжди і одночасно *на* пункті «А» (який менш бажаний) і *рухасмося до* пункту «Б» (який вважаємо кращим, відповідно до наших явних і неявних цінностей). Ми завжди зустрічаємо світ у стані нестачі чогось та намагаємося це виправити. Уявляємо нові способи, якими можна щось виправити і вдосконалити навіть тоді, коли маємо все, чого, здавалося би, потребували. Навіть коли ми тимчасово задоволені, залишається цікавість. Ми живемо в системі, яка завжди визначає теперішнє як недостатнє, а майбутнє – як краще. Якби ми не мислили в такий спосіб, то взагалі не діяли б. Навіть не змогли би бачити, бо для цього треба сфокусувати зір, а, отже, вибрати щось одне, на чому належить зосередитися.

Але ми бачимо. Навіть те, чого нема. Уявляємо, як може бути краще. Ми здатні будувати нові, гіпотетичні світи, де проблеми, про які ми навіть не здогадувалися, можна виявляти і розв'язувати. Переваги цього очевидні: ми можемо змінювати світ, щоб виправляти нестерпне теперішнє в майбутньому. А недолік всього цього передбачення і творчості – хронічний неспокій, дискомфорт. Оскільки те, що є, ми завжди протиставимо тому, що може бути, то тим самим націлюємося на те, що може бути. Але інколи ми цілимося надто високо. Або надто низько. Або надто хаотично. Тому ми зазнаємо невдачі і живемо в розчаруваннях навіть тоді, коли збоку здається, що в нас усе добре. Як же можна отримати вигоду від нашої творчої уяви, здатності покращувати майбутнє, але при цьому не очорнювати наші сьогоденні, недостатньо успішні, нікчемні життя?

Для початку варто оцінити ситуацію. Хто ви? Коли купуєте будинок, де збираєтеся жити, то ви наймаєте інспектора, який перерахує всі недоліки споруди – так, як є в дійсності, зараз, а не так, як хочеться. Ви навіть заплатите йому за погані новини. Знати треба. Вам потрібно виявити приховані ганджі житла. З'ясувати, чи це просто косметичні недосконалості, чи недоліки самої будови. Конче треба знати, бо неможливо щось відремонтувати, не знаючи, що воно поламаане – а ви якраз поламаані. Вам потрібен інспектор. Внутрішній критик може грати цю роллю, якщо поставити його на правильний шлях; якщо ви зможете співпрацювати. Він може допомогти оцінити ситуацію. Треба разом із ним пройтися лабіринтами свого психологічного будинку і уважно вислухати, що він скаже. Можливо, ви мрія кожного ремонтника – будинок в аварійному стані. Як почати ремонт, не стаючи деморалізованим, навіть розчавленим довгим і болочим звітом про свої вади?

Ось підказка. Майбутнє – воно як минуле. Але є вирішальна ріжниця. Минуле не змінюється, а от майбутнє може стати кращим. Кращим на якусь визначену величину, якої можна досягти, наприклад, за один день, здійснюючи мінімум рухів. Сьогодні завжди має недоліки. Але те, з чого починати, може бути не так важливо, як те, куди рух спрямований. *Може*

бути таке, що щастя завжди під час підйому на гору, а не у швидкоминутому задоволенні, що чекає на вершині. Багато щастя у надії, і байдуже, на дні якої глибокої прірви вона народжується.

Якщо внутрішнього критика правильно покликати, він може порадити, що виправити, і що *можна* виправити, і що ви би *хотіли* виправити – добровільно, без образи, навіть із задоволенням. Спитайте себе: чи є у вашому житті або ситуації щось розладнане, яке ви могли б і хотіли б виправити? Чи могли б ви і чи хотіли б ви, поладити ось це щось, яке скромно виказує потребу в ремонті? Чи могли б ви зробити це зараз? Уявіть, що ви – це той, із ким треба вести переговори. Також уявіть, що ви ледачі, вразливі, невдоволені, і що з вами важко знаходити спільну мову. З таким ставленням вас буде важко зрушити з місця. Може знадобитися трохи зваби і грайливості. Можете сказати до себе без іронії чи сарказму: «Даруйте, я тут намагаюся зменшити непотрібне страждання, і мені не завадить допомога». Уникайте зневажливості. «Хочу поцікавитися, чи є щось таке, що ви б мали бажання зробити? Буду дуже вдячний за допомогу». Питайте щиро і зі скромністю. Це справа не проста.

Можливо, доведеться далі домовлятися залежно від настрою. Можливо, ви собі не довіряєте. Можливо, ви думаєте, що, якщо попросите у себе чогось одного і зробите це, то потім одразу вимагатимете більше. І будете дуже строгі та жорстокі щодо цього. А те, що вже було зроблено, знеціниться. Хто захоче працювати на такого тирана? Не ви. Тому ви й не робите те, чого хочете від себе. Ви поганий працівник, але ще гірший начальник. Може, слід сказати собі: «Що ж. Я знаю, що в минулому ми погано ладнали. Мені дуже шкода. Я намагаюся вдосконалитися. Можливо, в процесі я робитиму нові помилки, але постараюся дослухатися до ваших заперечень. Учитимуся. Ви сприйняли моє прохання допомогти без особливого ентузіазму – і це не пройшло повз мене непоміченим. Чи можу я щось запропонувати за співпрацю? Може, якщо ви помієте посуд, ми підемо на каву. Ви любите еспресо. То як щодо еспресо – може, подвійну порцію? Чи ви хочете чогось іншого?» Після цього можна послухати. І почути всередині голос (можливо, він навіть належатиме давно загубленій дитині). Цей голос може відповісти: «Справді? Ви дійсно хочете зробити для мене щось добре? Ви дійсно це зробите? Це не обман?»

Ось тут треба бути обережними.

Той маленький голос належить тому, хто вже раз обпікся і тепер дмухає на холодне. На це можна обережно сказати: «Дійсно. Можливо, це мені погано вдається, і з мене кепське товариство, але я зроблю для вас щось добре. Обіцяю». Дрібка уважності та доброти зрушить справу з місця, а розсудлива винагорода – потужне заохочення. Тоді можете взяти за руку ту маленьку частинку себе і помити бісовий посуд. І тоді вже ліпше не мити замість цього лазничку, забувши про каву, кіно чи пиво, інакше наступного

разу буде ще важче піднімати ці забуті частинки себе із закапелків підземного світу.

Можна спитати себе: «Що належить сказати комусь іншому (другові, братові, начальникові, помічникові), щоб завтра наші стосунки були вже трохи ліпші? Яку частку хаосу у мене вдома, на робочому столі, на кухні можна сьогодні усунути, щоб сцена стала придатнішою для кращої вистави? Яких зміїв можна вигнати з шафи – і з розуму?» Пятсот маленьких рішень, п'ятсот маленьких дій складають ваш день, сьогодні та щодня. Чи могли б ви спрямувати одну-дві з них на поліпшений результат? Поліпшений – в особистому розумінні, за власними індивідуальними стандартами? Чи могли б ви порівняти ваше конкретне особисте «завтра» зі своїм конкретним особистим «вчора»? Чи могли б ви скористатися власним судженням і спитати себе, яким може бути це краще «завтра»?

Цільтеся на дрібне. Для початку не варто брати непосильну ношу, враховуючи ваші обмежені таланти, схильність до обману, тягар невдоволення і вміння уникати відповідальності. Отже, ви поставите таку мету: я хочу, щоб до кінця дня щось у моєму житті стало трішечки кращим, ніж було зранку. Потім спитаєте себе: «Що б таке зробити і що я маю бажання зробити, що би дозволило цього досягти, і яку невелику винагороду я за це хочу?» Тоді ви робите те, що узяли на думку – навіть, якщо це погано вдається. Після цього тріумфально даєте собі ту бісову каву. Нехай це здаватиметься дурнуватим, але ви все одно це робите. І завтра ви зробите так само, і наступного дня, і так далі. І так з кожним днем ваша нижня планка для порівняння піднімається вище. Це чари. Це складні відсотки. Будете робити так три роки – і життя докорінно зміниться. Тепер ви цілитесь вище. Загадуєте бажання. Тепер зникла колода з вашого ока і ви вчитеся бачити. І те, що ви бачите, визначено тим, на що ви цілитесь. Це варто повторити: *те, що ви бачите, визначено тим, на що ви цілитесь.*

Що хочете і що бачите

Понад п'ятнадцять років тому когнітивний психолог Деніел Саймонс^{tn44} незабутньо показав залежність зору від спрямування (і, відповідно, від цінності – бо ви цілитесь на те, що цінуєте).⁷² Саймонс досліджував те, що називають «стійкою сліпотою неуважності». Він саджав піддослідних перед відеомонітором і показував їм, наприклад, пшеничне поле. Тоді він повільно, потайки перетворював фотографію, поки вони дивилися. Поволі крізь поле проступала дорога. Не якась малопомітна стежка, а здоровенний шлях, що займав добру третину зображення. Дивовижно, але глядачі часто не помічали цього.

Наступна демонстрація прославила доктора Саймонса. Вона була такою ж, але драматичнішою – навіть неймовірною. Спершу він зробив відео, на якому було видно дві команди по три людини.⁷³ Одна була у білих сорочках,

а друга у чорних. Вони не були десь далеко, ніщо не заваджало їх бачити – шестеро з них займали більшу частину відеоекрану, і вони були достатньо близько, щоб риси обличчя було чітко видно. У кожної команди був свій мяч, якого вони відбивали або кидали іншим членам своєї команди, рухаючись і фінтуючи у невеликому просторі перед ліфтами, де гру було сфільмовано. Зробивши відео, Ден показав його учасникам свого досліду. Він сказав кожному порахувати, скільки разів білі сорочки кидали одне одному мяча. За кілька хвилин піддослідних попросили назвати кількість пасів. Більшість відповіли: «15». Це була правильна відповідь. Більшість із них зраділи. Ха! Вони пройшли випробовання! Але тоді доктор Саймонс спитав: «А ви побачили горилу?».

Це що, жарт такий? Яка ще горилла?

Він сказав: «Подивіться відео ще раз. Але цього разу не рахуйте». І справді, за якусь хвилину людина у костюмі горили вилазить на середину майданчика, зупиняється і б'є себе в груди, як і належить стереотипній горилі. Просто в центрі екрану. Здоровенна. Болісно і неспростовно реальна. Але кожен другий піддослідний прогавив її, дивлячись відео вперше. Далі – гірше. Доктор Саймонс провів ще один дослід. Цього разу він показав піддослідним відео людини, яку обслуговували за прилавком. Продавець спустився під прилавок, щоб щось дістати, а тоді знову підвівся. Ну і що? Більшість учасників не помітили нічого дивного. Але продавець, який підвівся, був зовсім не той, який опускався. «Не може бути», – подумаєте ви. «Таке неможливо не помітити». Але насправді – ще й як можливо. Є висока ймовірність того, що ви не помітите підміни навіть, якщо також змінити стать і расу тієї людини. Ви теж сліпі.

Частково це тому, що зір дорого обходиться – психологічно і неврологічно. Дуже мало вашої сітківки належить до центральної ямки – частини ока з найбільшою роздільною здатністю, яку застосовують для таких завдань, як ідентифікація облич. Кожна рідкісна клітина ямки потребує 10,000 клітин візуальної кори мозку для того, щоб здійснити лише першу з багатьох стадій обробки побаченого.⁷⁴ І кожна з цих 10,000 потребує ще по 10,000 лише для того, щоб дістатися другої стадії. Якби вся сітківка складалася з ямки, то для мозку такого розміру знадобився б велетенський череп инопланетянина, як у дешевих фільмах. Через це, дивлячись, ми розставляємо пріоритети. Більшість нашого зору є периферійним, з низькою роздільною здатністю. Центральну ямку ми приберігаємо для важливих речей. Спрямовуємо наші високороздільні потужності на обмежені в кількості, конкретні речі, на які цілимося. А решту – тобто, практично все – ми залишаємо непоміченим, і воно зливається з тлом.

Якщо щось, про що ви не думаєте, раптом з'являється і починає прямо втручатися до справи, на якій ви зосереджені, то ви це помітите. А в іншому разі його не існує. Мяч, на якому зосередилися піддослідні Саймонса, ніколи не перекривався горилою чи кимось із гравців. Оскільки горилла не

втручалася до гри – цьогохвилинного, вузько визначеного діла – її неможливо було вирізнити з усього іншого, чого учасники не бачили, коли дивилися на мяч. Можна було не звертати уваги на здоровенну мавпу. Саме так ви й даєте раду із нездоланною складністю світу: ви її ігноруєте, завжди зосереджуючись на особистих справах. Бачите речі, які сприяють рухові вперед до ваших бажаних цілей. Помічаєте перешкоди, коли вони виникають на шляху. А до всього іншого ви сліпі (а цього іншого, всього, є багато – тож ви таки дуже сліпі). І так має бути, бо світу набагато більше, ніж вас. Своїми обмеженими ресурсами належить розпоряджатися ощадливо. Бачити важко, тому треба обирати, що саме бачити, а про решту забувати.

У текстах Веди (найдавнішого писання індуїзму і частини фундаменту індійської культури) є глибока ідея: світ, яким його сприймають, це *майя* – зовнішність, ілюзія. Це значить, зокрема, що люди засліплені своїми бажаннями (а також те, що вони просто не здатні бачити речі такими, якими вони є). Це правда – у розумінні, яке виходить за межі метафори. Ваші очі – це засоби. Вони існують для того, щоб допомогти діставати те, чого ви хочете. Ціна за зосередження на конкретному напрямкові – сліпота до всього іншого. Коли все йде добре, то це не так важливо, бо ми отримуємо те, що хочемо (але й тоді це може спричинити біду, бо отримувати те, чого хочеться зараз, може перекрити рух до вищих покликань). Але весь той проігнорований світ стає жахливою проблемою в момент кризи, коли ніщо не складається так, як ми того хочемо. Тоді всього може бути так багато, що неможливо дати ради. На щастя, у самій проблемі закладені зерна її вирішення. Оскільки ви не звертали уваги на так багато речей, залишається багато можливостей знайти рішення там, де ви ще не шукали.

Уявіть, що ви нещасні. Ви не отримуєте те, чого хочете. Але причина може критися якраз у тому, чого саме. Ви сліпі через те, чого саме бажаєте. Можливо, те, чого ви потребуєте, зараз просто перед очима, але ви цього не бачите, бо цілитеся на щось інше. І ось до чого це нас приводить: ціна, яку треба заплатити, перш ніж ви чи інші зможуть отримати бажане (чи ще стотніше – те, чого потребують). Думайте про це так. Ви дивитеся на світ у свій особливий, ідіосинкратичний спосіб. Ви користуєтеся набором інструментів, щоб відкинути більшість усього і вирізнити щось окреме. На створення цих інструментів ви витратили багато часу. Вони перетворилися на звичку. Ці інструменти – не якісь абстрактні думки. Вони вбудовані у вас. Ними ви орієнтуєтеся у світі. Вони є вашими найглибшими цінностями, часто неявними і несвідомими. Вони стали частиною вашої біологічної будови. Вони живі. І вони не хочуть зникати, змінюватися чи вмирати. Але колись усе ж настає їхній час і має народитися щось нове. З цієї причини (але не тільки), піднімаючись нагору, обов'язково треба щось відпускати. Якщо у вас все йде погано – що ж, це може бути через те, що – як сказано у найціннішому з усіх афоризмів – життя паскудне, а тоді приходиться смерті. Проте перш ніж криза підштовхне вас до цього жахливого висновку,

припустіть таке: *проблема не у житті. А у вас*. Якщо це усвідомити, то хоч залишаються якісь варіанти. Раз воно йде погано, можливо, це ваші чинні знання недостатні, а не саме життя. Можливо, вашу структуру цінностей треба значно переоснастити. Можливо, те, чого ви хочете, засліплює вас до чогось іншого, що може існувати. Можливо, ви так міцно тримаєтеся за свої бажання в теперішньому, що не можете розгледіти нічого іншого – навіть того, чого справді потребуєте.

Уявіть таку задрісну думку: «От би мені роботу мого начальника». Якщо ваш начальник зі своєї посади вперто не йде, то такі думки приведуть до роздратовання, нещастя й огиди. Це можна усвідомити. Можна подумати: «Я в нещасті. Проте цей стан можна вилікувати, якщо я просто задовольню свої амбіції». Але можна думати далі. «Стривайте!», – подумаєте ви. «Може, нещастя не через те, що я не на посаді свого начальника. Може, річ у тім, що я ніяк не перестану цю посаду хотіти». Це не значить, що можна просто наказати собі перестати хотіти посади, а тоді чарівним чином послухатися і перевтілитися. Себе так просто не зміниш. Треба копати глибше. Належить змінити свої цілі на глибшому рівні.

Тож ви подумаєте: «Я не знаю, що вдіяти з цим дурнуватим стражданням. Не можу просто так покинути свої амбіції. Мені ж не буде куди податися. Але мій потяг до посади, яку я не можу здобути, також неприйнятний». Можна спробувати щось інше. Можна натомість відкрити інший плян, який задовольнить бажання та по-справжньому втілить амбіції і при цьому усуне з життя гіркоту та невдоволення, які вас діймають. Ви подумаєте: «Я складу інший плян. Спробую бажати чогось такого, *що зробить моє життя крацим* – хай чим воно є – і одразу почну над цим працювати. Якщо це буде не гонитва за посадою начальника, а щось інше, я прийму це і рухатимуся вперед».

Тепер ви на зовсім іншому шляху. Раніше те, що було слухним, бажаним і вартим того, щоб домагатися – воно було вузьким і конкретним. Але ви в ньому застрягли міцно і нещасливо. Тож ви його відпускаєте. Приносите необхідну жертву, щоб відкрити для себе цілий світ нових можливостей, який був від вас прихований через попередні амбіції. А в цьому світі є багато чого. Яким би було ваше життя, *якби воно стало крацим*? Яким би було саме Життя? Що взагалі значить «краще»? Ви не знаєте. І нема значення, що ви цього не знаєте достеменно, миттєво, бо з часом ви поволі почнете бачити, що є «краще», коли по-справжньому його зажадаєте. Почнете сприймати те, що було приховане звичними припущеннями і упередженнями – колишніми механізмами бачення. Ви почнете вчитися.

Але це спрацює тільки, якщо ви дійсно хочете поліпшити своє життя. Не можна обдурити свої приховані структури сприйняття. Анітрохи. Вони спрямовуються туди, куди ви цілитеся. Щоб здійснити переоснащення, оцінити ситуацію і націлитися на щось ліпше, треба вичерпно все обдумати.

Треба прочистити свою психіку. Відмити цю бісову штуку. І треба бути обережними – адже покращити власне життя означає взяти на себе багато відповідальності, а це вимагає більше зусиль і турботи, ніж дурнувати жити у стражданні, залишаючись самовпевненими, облудними і невдоволеними.

А що, як світ відкриє те, що в ньому є доброго у стотній пропорційності до вашого бажання найліпшого? Що, як із підняттям, розширенням і витонченням вашої уяви про найкраще збільшаться і можливості та користь, які ви можете сприймати? Це не означає, що бажане можна отримати, просто побажавши його, чи що все є лише інтерпретацією, чи що дійсності нема. Світ і досі там зі своїми побудовами і обмеженнями. Коли ви з ним рухаетесь, він або співпрацює, або заперечує. Але і з ним можна танцювати, якщо націлитися на танець – і цей танець можна навіть провадити, якщо мати достатні навички і грацію. Це не теологія. І не містицизм. Це знання на основі досвіду. В цьому нема нічого магічного – принаймні, нічого магічнішого за вже присутню магію підсвідомості. Ми бачимо тільки те, на що цілимося. Решта світу (а це більша його частина) залишається прихованою. Якщо націлитися на щось інше – на кшталт «Хочу зробити своє життя кращим» – наш розум, щоб допомогти, почне пропонувати нову інформацію, яка походить із раніше прихованого світу. Тоді ми зможемо застосувати цю інформацію і рухатися, діяти, спостерігати та вдосконалюватися. Зробивши це, вдосконалившись, ми зможемо переслідувати якусь іншу або вищу мету – наприклад, «Хочу чогось кращого за просте покращення свого життя». Так ми потрапляємо до вищої, повнішої дійсності.

На чому можна зосередитися в такому місці? Що можна побачити?

Подумайте про це так. Почніть зі спостереження того, що ми дійсно бажаємо чогось – і це щось навіть може бути нам потрібне. Це людська природа. Ми розділяємо досвід голоду, самотності, спраги, статевої жаги, агресії, страху і болю. Ці речі є складовими Єства – первісними та самоочевидними. Але ці первісні бажання належить сортувати та впорядковувати, бо світ складний і вперто реальний. Ми не можемо просто так отримати те, чого хочемо саме зараз, разом з усім іншим, чого зазвичай бажаємо, бо одні наші бажання можуть конфліктувати з іншими бажаннями, а також іншими людьми та світом. Тому належить стати свідомими щодо своїх бажань, сформулювати їх, розставити між ними пріоритети, вибудувати з них ієрархію. Це зробить їх витонченими. Вони будуть працювати одне з одним, з бажаннями інших людей, і цілого світу. Таким чином наші бажання стають вищими. Організуються у цінності та стають моральними. Наші цінності, мораль – це показники витонченості.

Філософське вчення про мораль – про правильне і хибне – це етика. Воно може зробити нас витонченішими у тому, як ми обираємо. Проте ще давнішою і глибшою за етику є релігія. Релігія звертає увагу не тільки на правильне і хибне, але і на саме добро і зло – це архетипи правильного і

хибного. Релігія займається цариною цінности, найвищою цінности. Це не наукова сфера. Не місце для емпіричного опису. Люди, які писали і редагували Біблію, наприклад, не були вченими. І не могли ними бути, навіть якби хотіли. В часи, коли Біблію було написано, кути зору, методи і практики науки ще не були сформульовані.

Натомість релігія – це про *правильну поведінку*. Про те, що Платон називав «Добром». Справжній послідовник релігії не намагається сформулювати стотне уявлення щодо об'єктивної природи світу (хоча може і намагатися). Натомість він намагається бути «доброю людиною». Може бути таке, що для нього «добрий» означає всього-на-всього «слухняний» – навіть безоглядно слухняний. Звідси й клясичне просвітницьке заперечення релігійних вірувань, характерне для ліберального Заходу: послуху не достатньо. Але для початку згодиться і це (про що ми забули): *Неможливо націлитися на щось, будучи зовсім недисциплінованими і ненавченими*. Ви не знатимете, на що саме спрямуватися, летітимете криво, навіть якщо якимось чином зможете цілитися правильно. І зробите висновок: «Нема чого прагнути». Тоді ви загубитеся.

Тому релігії потрібно і бажано мати догматичний елемент. Яка користь від системи цінностей, яка не дає стабільної структури? Не вказує шлях до вищого порядку? І який пожиток від вас, якщо ви не можете або не хочете засвоїти цю структуру чи прийняти порядок – не обов'язково як кінцеву мету, але хоча б як початок? Без цього ви – не більший за дворічну дитину, тільки без її чарівности та потенціалу. При цьому, повторюся, послуху зовсім не достатньо. Але людина, здатна слухатися (хоча краще назвімо її добре дисциплінованою) – це принаймні хороший інструмент. Це вже щось, а не ніщо. Звісно ж, має бути бачення – за межами дисципліни, за межами догми. Інструменту теж потрібне призначення. Саме тому Христос сказав у Євангелії від Хоми: «Царство Боже поширилося на землі, а люди не бачать його».⁷⁵

Невже це значить, що те, що ми бачимо, залежить від наших релігійних вірувань? Так! І те, чого ми не бачимо, теж! Можете заперечити: «Але ж я атеїст». А от і *ні* (якщо хочете зрозуміти, можете читати «Злочин і кара» Достоевського, де головний персонаж Раскольніков вирішує поставитися до свого атеїзму з усією серйозністю, вчиняє те, що раціоналізує як добродійне вбивство, і розплачується за це). Ви не атеїст у своїх діях, а саме вони розкривають найглибші вірування – ті, які неяви, вбудовані у ваше єство під свідомими побоюваннями, осяжними ставленнями і поверховим знанням себе. Про те, у що ви справді вірите (на противагу тому, що тільки здається тим, у що вірите), можна дізнатися, спостерігаючи за своїми діями. Інакше просто не знатимете, у що вірите. Ви надто складні, щоб зрозуміти себе.

Для того, щоб докопатися бодай до поверхні, потрібне уважне спостереження, освіта, рефлексія і спілкування з іншими. Усе, що ви цінуєте, є продуктом неймовірно довгого розвитку, особистого, культурного

і біологічного. Ви не розумієте, яким чином те, чого ви хочете – а, відповідно, і те, що бачите – обумовлене величезним, бездонним, глибинним минулим. Просто не розумієте, як кожен нервовий вузол, крізь який ви дивитеся на світ, (болісно) сформувався етичними цілями поколінь пращурів, що тяглися мільйони років, і всім життям, що тривало мільярди років до того.

Ви нічого не розумієте.

Ви навіть не знали, що сліпі.

Дещо з нашого знання про наші вірування було задокументовано. Ми спостерігали наші дії, обмірковували побачене і розповідали історії, проціджені крізь ту рефлексію – протягом сотень тисяч років. Це все частина наших індивідуальних і колективних спроб розкрити і висловити те, у що ми віримо. Частина цього утвореного знання – це те, що закладено в основоположних вченнях наших культур, у древніх писаннях на кшталт Дао де цзін, вже згадані Ведичні писання чи Біблійній історії. На щастя чи на жаль, але Біблія – це засадничий документ цивілізації Заходу (його цінностей, морали та уявлень про добро і зло). Це наслідок процесів, які фундаментально залишаються поза межами нашого розуміння. Біблія є бібліотекою, складеною з багатьох книг, кожна з яких писало і редагувало багато людей. Це істинний документ розвитку – відібрана, вибудована у послідовність і нарешті звязна історія, написана ніким і всіма протягом тисяч років. Біблію викинуло з глибин людської уяви, що сама є продуктом неймовірних сил, що діяли протягом неосяжних проміжків часу. Якщо уважно і з повагою її досліджувати, можна відкрити те, у що ми віримо, як ми діємо і маємо діяти – й інших шляхів до такого відкриття майже нема.

Бог Старого Заповіту і Бог Нового Заповіту

Бог Старого Заповіту може здаватися жорстоким, осудливим, непередбачуваним і небезпечним, особливо при побіжному читанні. Християнські коментатори дещо перебільшували міру, в якій це дійсно так, намагаючись показати яскравішою відмінність між старшими і новішими розділами Біблії. Проте за такі інтриги довелося сплатити ціну (в обох сенсах слова). Коли перед сучасними людьми постає Єгова, вони схильні думати так: «Ніколи не віритиму в такого Бога». Але Бог Старого Заповіту не переймається тим, що думають сучасні люди. І думками людей зі Старого Заповіту він теж не переймався (хоча з ним можна несподівано багато торгуватися, що особливо помітно в Авраамічних історіях). Тим не менше, коли Його люди збивалися зі шляху – коли не слухалися Його заборон, порушували заповіді і накази – тоді невідворотно приходила біда. Якщо ви не робили те, чого вимагав Бог Старого Заповіту – хай що це було і хай як ви намагалися від цього сховатися – тоді ви, ваші діти та діти ваших дітей потрапляли в жахливу, серйозну біду.

Ті, хто створили або відкрили Бога Старого Заповіту, були реалістами. Коли жителі тих древніх суспільств необачно збивалися з правильного шляху, вони потрапляли в рабство, ставали нещасними – инколи на цілі століття, і це якщо їх не знищували остаточно. Це обґрунтовано? Заслужено? Справедливо? Автори Старого Заповіту ставили такі питання дуже обережно і тільки в окремих випадках. Натомість вони вирішили, що Творець Єства знав, що робив, що вся влада належала Йому і що Його накази ліпше чітко виконувати. Вони були мудрими. Він був Силою Природи. Чи голодний лев вирішує щось на підставах обґрунтування і справедливості? Що за безглузде питання? Ізраїльтяни Старого Заповіту і їхні прашури знали, що Бога краще не зневажати, що Пекло, якого здатне наслати розлючене Божество, справжнє. Нещодавно пройшовши століття, визначене бездонними жахами Гітлера, Сталіна і Мао, ми можемо прийти до такого ж відкриття.

Бога Нового Заповіту представлено, як іншого персонажа (хоча книга Об'явлення з її Судним днем застерігає від надміру наївного заспокоєння). Він радше добрий Джепето, майстер-ремісник, великодушний батько. Він бажає нам тільки найкращого. Всіх любить і всіх пробачає. Звісно ж, Він кине вас до Пекла, якщо будете достатньо погано поводитися. Але в основі своєї Він є Бог Любови. Це вже здається оптимістичнішим, більш наївно-привітним, але (прямо пропорційно) менш правдоподібним. У такому світі, як цей – у цій теплиці приреченості – хто б повірив у таку історію? Добрий Бог у світі після Авшвіцу? Саме з таких причин філософ Ніцше – чи не найпроникливіший критик християнства – вважав Бога з Нового Заповіту найгіршим літературним злочинцем в історії Заходу. У *«По той бік добра і зла»* він написав:⁷⁶

«У гебрайському „Старому Заповіті”, книзі про божественну справедливість, є люди, події та промови в такому величому стилі, що у грецькій та індійській літературі нема з чим порівняти. Перед величезними залишками того, чим людина була раніше, відчуваєш страх і благоговіння, а також з'являються думки про стару Азію і її випхнутий півострів, Європу... Зв'язати цей Новий Заповіт (таке собі смакове рококо у всіх аспектах) зі Старим Заповітом у одній книзі, назвавши це „Біблією”, „Книгою в собі” – це, певно, найбільше зухвальство і „гріх проти духу”, які тільки має Європа на своєму сумлінні.

Хто, крім найбільш наївних, міг подумати, що такий добрий Бог може владарювати таким жакхливим світом?» Але те, що здається неймовірним для незрячого, може бути цілком очевидним для того, хто розплющив очі.

Повернімося до тієї ситуації, де ваш приціл визначається чимось дрібязковим – вище згаданою заздрістю до начальника. Через цю заздрість, світ, у якому ви живете, виявляється місцем гірким, прикрим і лихим. Уявіть, що ви врешті помітили, замислилися над вашим нещастям і переглянули його. Далі ви вирішуєте взяти відповідальність за свою заздрість і зважуєтеся на думку, що вона може бути бодай частково підвладна вам. Ви на мить

розтуляєте повіки і дивитесь. Бажаєте чогось кращого. Жертвуєте дрібязковістю, каєтеся за заздрість і розкриваєте серце. Замість того, щоб проклинати піймуть, ви впускаєте трішки світла. Вирішуєте цілитися на краще життя, замість кращого офісу.

Але на цьому не зупиняєтесь. Ви усвідомлюєте, що цілитися на краще життя ціною погіршення життя інших – це не правильно. Тому ви стаєте творчими. Покладаєте грати у важчу гру. Вирішуєте, що хочете кращого життя, але у такий спосіб, щоб це також покращило життя вашої родини. Або і родини, і друзів. Або і родини, і друзів, і незнайомих навколо них. А як же ваші вороги? Хотіли б і їхнє життя теж покращувати? Ви не знаєте, як можна таке робити. Але трохи читали історію. Знаєте, як складається ворожнеча. Тож ви починаєте бажати доброго і своїм ворогам, бодай у принципі, хоча ви це аж ніяк не майстер таких сентиментів.

І так змінюється напрямок вашого погляду. Починаєте бачити поза обмеженнями, у які були несвідомо загорнуті. З'являються нові життєві можливості, ви беретеся за їхнє втілення. Життя дійсно покращується. І тоді ви думаєте далі: «Краще? Можливо, це значить краще для мене, родини, друзів, і навіть ворогів. Але це ще не все. Це означає таке краще сьогодні, яке все зробить кращим і завтра, і наступний тиждень, і прийдешній рік, і десятиліття, і століття. І тисячоліття. І вічність».

Тоді «краще» означає Покращення Єства – з великих літер. Думаючи так, усвідомлюючи це все, ви йдете на ризик. Вирішуєте ставитися до Бога Старого Заповіту з усією Його жакливою і часто (на перший погляд) примхливою владою так, якби Він також міг би бути Богом Нового Заповіту (і при цьому ви розумієте, скільки всього це робить абсурдним). Инакше кажучи, ви вирішуєте діяти так, ніби існування може бути виправдане його хорошистю – але тільки, якщо поводитися правильно. Саме це рішення, це проголошення екзистенційної віри, дозволяє побороти нігілізм, образу та самовпевненість. Таке проголошення віри відганяє ненависть Єства з усіма притаманними їй лихами. І щодо цієї віри: це аж ніяк не бажання вірити в те, про що ви добре знаєте, що воно хибне. Віра – це не дитяче вірування в магію. Тоді це вже невігластво чи навіть заплушення очей. Натомість це усвідомлення того, що трагічні ірраціональності життя треба врівноважувати відповідним об'ємом ірраціонального присвячення суті добра в Єстві. Це водночас і бажання поставити недосяжну мету, і пожертвувати всім, включно з (і що найважливіше) власним життям. Ви усвідомлюєте, що вам буквально нема чим більше зайнятися. Але ж як це все зробити? І це тільки якщо ви достатньо дурні, аби намагатися.

Почати можна з того, щоб *не думати* – чи, стотніше, хоч і не так гучно – не давати своїй теперішній раціональності з її вузькістю бачення підминати під себе вашу віру. Це не означає «стати дурним». Навпаки. Це означає, що ви маєте перестати маневрувати, розраховувати, потурати, хитрувати, примушувати, вимагати, уникати, ігнорувати і карати. Це означає, що ви

маєте відкласти свої старі стратегії. Це означає, що ви маєте бути уважними, оскільки може бути, що раніше ви ніколи уважними не були.

Будьте уважними

Будьте уважними. Зосередьтеся на тому, що навколо, у фізичному і психологічному пляні. Вловіть щось таке, що турбує вас, не дає спокою, що ви *могли б* виправити і *хотіли б* виправити. Щось таке можна знайти, спитавши себе (у такий спосіб, ніби вам дійсно цікаво) три питання: «Що саме мене турбує?», «Чи можна це виправити?» і «Чи хочу я це виправляти?» Якщо відповідь буде «ні» хоча б на одне з них, тоді шукайте деінде. Цільтеся нижче. Шукайте, поки не знайдете те, що вас турбує, що можна виправити, що ви хочете виправити – і виправте. Цього досить на один день.

Може, у вас на столі купа паперів і ви її уникали. Навіть не дивилися на неї, коли заходили до кімнати. Там криються страшні речі: податкові бланки, рахунки та листи від людей, які хочуть від вас чогось такого, на що ви, може, і не здатні. Зверніть увагу на свій страх і пожалійте його. Може, в тій купі паперів водяться змії. Вас можуть вжалити. Там і гідри можуть водитися. Одну голову зітнете, ще сім виросте. Та як з цим узагалі можна дати раду?

Можна спитати себе: «Чи є бодай щось, що я маю бажання вдіяти з тією купою паперів? Чи подивлюся я, скажімо, на одну її частину? Двадцять хвилин?» Можливо, відповідь буде «Ні!». Але тоді можна дивитися десять чи навіть п'ять хвилин (а якщо і це не підійде, то одну). Починайте з цього. Дуже скоро виявиться, що ціла купа зменшилася у своїй значущості – просто тому, що ви частину з неї проглянули. Ви помітите, що вся купа складається з частин. А як щодо того, щоб винагородити себе келихом вина за обідом чи примоститися на дивані та почитати або подивитися тупий фільм? А якщо проінструктувати дружину або чоловіка казати «добре попрацював(ла)» після того, як ви полагодите те, що треба було лагодити? Це вас захопить? Ті, від кого вам потрібна подяка, на початку можуть не дуже і вміти дякувати, але нехай вас це не зупиняє. Люди здатні вчитися, навіть якщо спершу їм бракує вмінь. Спитайте себе, що вам знадобиться, щоб мотивувати себе до дії, чесно, і послухайте відповідь. Не кажіть собі: «Та я не повинен робити цього, щоб захопити себе». Що ви при себе знаєте? З одного боку ви – найскладніша річ у цілому всесвіті, а з другого – той, хто навіть таймер на мікрохвильовій не може виставити. Не переоцінюйте рівень ваших знань про себе.

Нехай справи дня постануть перед вами, щоб ви їх обміркували. Можливо, щось ви зробите зранку, сидячи на краю ліжка. Щось спробуєте зробити напередодні, вночі, коли готуєтеся до сну. Попросіть у себе добровільного внеску. Якщо ввічливо попросите, уважно послухаєте і не вдаватиметеся до хитрощів, то можете щось отримати. Робіть це щодня протягом деякого часу. А потім робіть до кінця життя. Невдовзі ви побачите

себе у зовсім іншій ситуації. З'явиться звичка питати себе: «Що я можу зробити таке, що захочу робити, щоб трішки покращити життя?» При цьому ви не диктуєте собі, що саме буде «краще». Не будьте тоталітарними чи утопічними навіть щодо себе – бо нацисти, радянці, маоїсти і власний досвід навчили вас, що тоталітарними бути погано. Цільтеся вище. Спрямуйтеся на покращення Єства. Поставте себе у своїй душі в напрямку істини і найвищого добра. Треба встановити придатний для життя порядок, створити красу. Подолати зло, полегшити страждання і вдосконалити себе.

Саме це в моєму тлумаченні є кульмінацією етики канону Заходу. Більше того, саме це закладено у тих вічно-бентежних, блискучих строфах із Нагірної проповіді Христа – в певному сенсі це є суттю мудрости Нового Заповіту. Це намагання людського духу перетворити розуміння етики з початкового, необхідного дитячого «Не вчини» із Десяти заповідей у повністю сформульоване, висловлене, позитивне бачення справжнього індивідууму. Це не просто вираження прекрасних самоконтролю і самовлади, але і основоположного бажання полагодити світ. Не припинення гріха, а рух до протилежного – самого добра. Нагірна проповідь окреслює справжню природу людини і правильне спрямування людства: зосередитися на чинному дні, щоб можна було жити у теперішньому та правильно і повністю займатися тим, що просто перед вами – але робити це тільки після того, як ви вирішили підпустити осяжне, щоб воно могло виправдати Єство та освітити світ. Робіть це тільки після того, як вирішите пожертвувати тим, що має бути віддане в жертву, аби можна було втілювати найвище добро.

«Погляньте на ті он лілеї, як вони не прядуть, ані тчуть. Та ж кажу вам, що й Соломон у розквіті слави своєї не вдягався у такі вишукані шати, як вони. І коли он траву, що сьогодні на полі, а завтра до печі викидається, Бог так зодягає, скільки ж краще зодягне Він вас, маловірні! Тож не піклуйтеся й не питайте: «Що нам їсти?» або «Що нам пити?» або «У що нам вбратися?» Бо всього цього й люди світу оцього шукають, Отець же ваш знає, що того вам потрібно. Натомість, дбайте насамперед про Царство Боже та робіть усе, що Господь від вас вимагає, й тоді усе інше Він неодмінно вам надасть. Не піклуйтеся про день завтрашній, бо завтра будуть свої клопоти. Кожен день має досить своїх турбот». (Луки 12: 22-34)

Настає усвідомлення. Відповідно замість того, щоб клеїти з себе тирана, ви плекаєте увагу. Кажете правду, а не маніпулюєте світом. Ви ведете переговори, а не прикидаєтеся мучеником чи тираном. Вам більше не доводиться заздрити, бо ви більше не знаєте, що комусь іншому дійсно краще. Більше не доводиться розчаровуватися, бо ви навчилися цілитися низько і бути терплячими. Ви пізнаєте те, ким є, чого хочете, і що бажаєте робити. Ви виявляєте, що рішення конкретно ваших проблем мають бути заточені під вас особисто і стотно. Ви менше переймаєтеся діями інших людей, бо вам самим є чим зайнятися.

Займайтеся справами одного дня, але цільтеся на найвище добро.

Тепер ви спрямовані до раю. Це сповнює вас надії. Навіть людина з корабля, що тоне, може бути щасливим, коли дістається до рятувальної шлюпки! І хто зна, що він робитиме в майбутньому. Щаслива подорож може бути кращою за успішне прибуття...

Просіть, і отримаєте. Стукайте, і вам відчинять. Якщо попросити так, ніби ви щось хочете, і постукати, ніби хочете увійти – може з'явитися шанс покращити життя. Трохи, значно, повністю – і з цим покращенням здійсниться поступ і в самому Єстві.

Порівнюйте себе з тим, ким були вчора, а не з іншою людиною.

THE COMMON LAW

HERE THE COMMON LAW OF ENGLAND WAS ESTABLISHED ON THIS CONTINENT WITH THE ARRIVAL OF THE FIRST SETTLERS ON MAY 13, 1607. THE FIRST CHARTER GRANTED BY JAMES I TO THE VIRGINIA COMPANY IN 1606 DECLARED THAT THE INHABITANTS OF THE COLONY "...SHALL HAVE AND ENJOY ALL LIBERTIES, FRANCHISES AND IMMUNITIES... AS IF THEY HAD BEEN ABIDING AND BORNE WITHIN THIS OUR REALME OF ENGLANDE...". SINCE MAGNA CARTA THE COMMON LAW HAS BEEN THE CORNERSTONE OF INDIVIDUAL LIBERTIES, EVEN AS AGAINST THE CROWN. SUMMARIZED LATER IN THE BILL OF RIGHTS ITS PRINCIPLES HAVE INSPIRED THE DEVELOPMENT OF OUR SYSTEM OF FREEDOM UNDER LAW, WHICH IS AT ONCE OUR DEAREST POSSESSION AND PROUDEST ACHIEVEMENT.

PRESENTED BY THE VIRGINIA STATE BAR MAY 17, 1959

Правило 5:

Не дозволяйте своїм дітям робити те, через що вони вам не подобаються

Насправді це не нормально

Нещодавно я спостерігав, як трирічний хлопчик тюпав за матір'ю та батьком крізь переповнений аеропорт. Щосили кричав кожні п'ять секунд. А головне, що він робив це зумисно. Він не був доведений до межі. Як батько я зрозумів це з тону його голосу: він дратував власних батьків і сотні інших людей, щоби привернути до себе увагу. Можливо, йому було щось потрібно. Але це було неможливо, і його батько чи мати мали йому про це сказати. Ви можете заперечити: «Вони могли бути виснажені і в стані десинхронозу після довгої подорожі літаком». ⁱⁿ⁴⁵ Але на те, щоб зупинити цей ганебний епізод, знадобилося би щонайбільше тридцять секунд. На їхньому синові зосередилося презирство цілої юрби – якби ці батьки були уважніші, вони б не допустили, щоб це сталося з кимось, про кого вони по-справжньому турбуються.

Також я бачив пару, яка не могла чи не бажала казати «ні» своїй дворічній дитині. Кожну мить запланованої приємної події – дружніх відвідин – вони були змушені витратити, стежачи за ним усюди, хай де той ходив. Коли він не був під наглядом, то настільки огидно поведився, що йому годі було дати й секунди свободи. Бажання батьків дозволяти дитині вчиняти все, що їй заманеться, привело до протилежного результату: вони відібрали у нього кожну можливість діяти самостійно. Оскільки вони не посміли навчити свого сина значення «ні», то він і не уявляв, де розумні межі. Це клясичний приклад того, коли надто багато хаосу породжує надто багато порядку (і навпаки). Бачив ще одну схожу ситуацію: батько й матір не могли брати участі у розмові дорослих під час спільного обіду, бо з ними були їхні діти (четверо чи п'ятеро). Ці діти оволоділи увагою загалу, видаючи серединки всіх скибок хліба, і таким чином піддаючи присутніх своїй дитячій тиранії. Тим часом їхні мама й тато тільки дивилися – їм було соромно, але вони не наважувалися втрутитися.

Коли моя донька (наразі доросла) була маленькою, один хлопчик вдарив її по голові металеву іграшковою вантажівкою. Рік по тому я побачив, як той самий хлопчик різко штовхнув власну сестру на крихкий журнальний столик зі скляною поверхнею. Одразу після цього мама підхопила його (його,

а не скривджену й налякану доньку) і тихо сказала не робити такого, при цьому лагідно погладжуючи його по голівці, що чітко сигналізувало схвалення. Вона виховувала маленького Бога-Імператора Всесвіту. Це прихована мета багатьох матерів, у тому числі й тих, які вважають себе прибічницями абсолютної статевої рівності. Такі жінки голосно заперечуватимуть будь-який наказ, відданий дорослим чоловіком, але вкліп ока метнуться робити своєму чадові канапку з арахісовим маслом, якщо він його вимагатиме, егоїстично занурюючись у відеогру. Майбутні подруги таких хлопчиків мають усі підстави ненавидіти своїх свекрух. Повага до жінок? Це для інших хлопчиків, інших чоловіків, але аж ніяк не для їхніх любих синочків.

Щось подібне може лежати в основі того, що дітям чоловічої статі надають перевагу – особливо в таких країнах як Індія, Пакистан і Китай, де широко поширені аборти на підставі статі майбутньої дитини. Стаття у Вікіпедії цю практику пояснює існуванням «культурних норм», які надають перевагу дітям чоловічої статі над дітьми жіночої статі (я цитую Вікіпедію, бо її пишуть і редагують колективно, а отже це ідеальне місце для пошуку загальноприйнятої мудрости). Але нема жодних доказів того, що подібні ідеї винятково культурні. Існують вірогідні психобіологічні причини, які шляхом еволюції зумовили таке ставлення. І з сучасного егалітарного погляду вони здаються дуже поганими. Коли обставини змушують покласти всі надії на щось одне, то син, так би мовити, є найкращою ставкою – за суворими стандартами еволюційної логіки, де значення має тільки розповсюдження генів. Чому?

Що ж, репродуктивно-успішна донька може принести вам восьмеро або дев'ятеро дітей. Їта Шварц^{ln46} – жінка, яка пережила Голокост – в цьому плані, мов звізда. Вона мала три покоління прямих нащадків, чий рівень родючости теж був відповідним. На час своєї смерти у 2010 році вона була предком для майже двох тисяч людей.⁷⁷ Це – донька. А з сином потенційний репродуктивний успіх може бути ще більшим – настільки, що верхньої межі практично не існує. Секс з кількома жінками – його квиток на розмноження в геометричній прогресії (враховуючи практичне обмеження нашого виду до народження однієї дитини за раз). Кажуть, що актор Ворен Біті та атлет Вілт Чемберлейн^{ln47} переспали кожен із декількома тисячами жінок – явище також не рідкісне серед рокзвїзд. Кількість їхніх дітей була набагато меншою – сучасні засоби контролю народжуваности наклали своє обмеження. Але знаменитості в далекому минулому цього обмеження не мали. Наприклад, прабатько династії Цін, Цзюечанань (близько 1550 р.), є предком для одного мільйона п'ятисот тисяч людей по чоловічій лінії на північному сході Китаю.⁷⁸ Середньовічна династія Ві Нейлів має до трьох мільйонів нащадків-чоловіків, зосереджених переважно в північно-західній частині Ірландії, а також в США через ірландську еміграцію.⁷⁹ Королем серед цих плодитих людей є Чингісхан – великий завойовник Азії – прабатько 8% чоловіків у

Центральній Азії (це аж шістнадцять мільйонів нащадків-чоловіків, тобто 34 покоління).⁸⁰ Тож з глибокої біологічної перспективи існують причини на те, щоб батьки надавали перевагу синам і позбувалися зародків жіночої статі. Все ж, я не стверджую безпосередности цього звязку чи відсутности інших, суто культурних спонук.

Привілейоване ставлення до сина під час розвитку може навіть створити привабливого, усебічно розвиненого, упевненого в собі чоловіка. Це відбулося у і випадку Зигмунда Фрейда, батька психоаналізу за його власним свідченням: «Людина, що була беззаперечним улюбленцем власної матери, на все життя зберігає почуття завойовника, впевненість у власному успіхові, що часто приводить до справжнього успіху».⁸¹ Не заперечую. Але «почуття завойовника» може надто легко перетворити на «справжнього завойовника». Видатний успіх Чингісхана в зачатті був, безсумнівно, досягнутий ціною добробуту інших людей, у тому числі мільйонів мертвих китайців, персів, росіян та угорців.^{m48} Отож, розпещений син – цілком виграшний варіант з погляду запропонованої еволюційним біологом Річардом Докінзом «егоїстичности» генів (сприяння відтворенню генів улюбленої дитини в безлічі її нащадків). Але тут і зараз це може проявитися як згубне і неприємне видовище, а в майбутньому може перетворитися на щось посправжньому небезпечне.

Це зовсім не означає, що всі матері віддають перевагу синам, а не донькам (чи що доньки не бувають улюбленицями, чи що улюбленицями батька не можуть бути сини). Очевидно, що інші фактори можуть переважати. Наприклад, іноді несвідома ненависть (а часом не така вже й несвідома) переважає будь-яку турботу, яку батько чи мати можуть мати до дитини – незалежно від статі, особистости чи ситуації. Я бачив чотирирічного хлопчика, якому регулярно дозволяли залишатися голодним. Його няня зазнала якоїсь травми, тому його передавали від сусідів до сусідів для тимчасового догляду. Коли мати привела його в наш будинок, то дала зрозуміти, що він взагалі не буде їсти цілий день. «Це нормально» – сказала вона. Але це не нормально (і це має бути очевидним). У підсумку, цей чотирирічний хлопчик, сповнений цілковитої відданости, відчайдушно тулився до моєї жінки впродовж кількох годин після того, як вона згодувала йому цілий обід. Вона підійшла до цієї справи завзято, наполегливо і терпляче, хвалила його за слухняність і всіляко заохочувала доїсти страву. Він сидів за обіднім столом разом з усіма нами – моєю дружиною, мною, двома нашими дітьми і двома сусідськими, за якими ми доглядали протягом дня. Спочатку він навіть не відкривав рота. Дружина тримала перед ним ложку і терпляче чекала, а він мотилляв головою туди-сюди, не даючи ложці ходу – вдавався до методів, властивих норовливим дворічним дітям без належної опіки.

Але йому не дозволили зазнати харчової поразки. Щоразу, як він спромагався зїсти ще одну ложку, вона гладила його і щиро казала йому

«молодець». Вона справді вважала, що він молодець. Він був миле, занапащене дитя. За десять не таких уже й болісних хвилин він закінчив їсти. Усі ми пильно дивилися. Це була драма життя та смерті.

«Послухай» – сказала моя дружина, тримаючи його миску. «Таж ти все з'їв!» Коли я його вперше побачив, то цей хлопчик безрадісно стояв у кутку, і його туди ніхто не ставив. Він не взаємодіяв з іншими дітьми, весь час супився, не реагував на мене, коли я лоскотав і підштовхував його, намагаючись спонукати до гри. І ось цей хлопчик зараз просяв широкою яскравою посмішкою. Це викликало радість у всіх за столом. Пишучи це сьогодні, коли минуло двадцять років, мені важко стримати сльози. Пізніше він до останку дня безупину ходив услід за моєю дружиною, як цуценя, не спускаючи з неї ока. Коли вона сідала, він стрибав їй на коліна, пригортався, знову відкриваючи себе світові, відчайдушно шукаючи любови, у якій йому постійно відмовляли. Того ж дня трохи згодом, але раніше, ніж належало, його мати знову з'явилася. Вона спустилася по сходах до кімнати, де ми всі були. «О, ідеальна матуся» – ображено мовила вона, уздрівши, як її синочок скрутився на колінах у моєї жінки. Тоді вона пішла, похмура, з кам'яним серцем, тримаючи за руку приречену на муки дитину. Вона була психологом. Чого тільки не побачиш навіть одним оком... Не дивно, що люди не хочуть піднімати повіки.

Усі ненавидять арифметику

Мої клієнти з клінічної практики часто приходять до мене, щоб обговорити їхні повсякденні сімейні проблеми. Такі банальні турботи підступні. Їхнє звичне й передбачуване виникнення надає їм подоби чогось несуттєвого. Але це омана: саме те, що стається кожнісінького дня, насправді й складає наші життя, а час, який ми проводимо роблячи одне й те саме, накопичується з тривожною швидкістю. Нещодавно один батько розповідав мені про проблеми з укладанням сина в ліжко ввечері^{fn1} – традицію, що зазвичай забирала приблизно 45 хвилин боротьби. Ми полічили. Сорок п'ять хвилин на день, сім днів на тиждень, тобто триста хвилин чи п'ять годин на тиждень. П'ять годин на кожний із чотирьох тижнів в місяці – тобто двадцять годин на місяць. Двадцять годин за місяць впродовж дванадцяти місяців в році – двісті сорок годин на рік. Це півтора місяця стандартних сорокагодинних робочих тижнів.

Мій клієнт витрачав півтора місяця робочих тижнів на гірку і безрезультатну боротьбу з сином. Зрозуміло, що обидва від цього страждали. Нема значення, наскільки благі ваші наміри чи наскільки добрий і терплячий у вас характер, але ви не будете підтримувати хороші стосунки з тим, із ким боретесь півтора робочого місяця на рік. Образа неухильно накопичуватиметься. А якщо й ні, то усе це марно згааний, неприємно проведений час, що міг би бути використаний на очевидно продуктивнішу,

кориснішу, приємнішу та менш напружену діяльність. Як розуміти такі ситуації? Чия це провина, дитини чи батька-матери? Вона у природі чи суспільстві? Якщо з цим узагалі можна щось вдіяти, то що саме?

Деякі бачать цю проблему суто в дорослих – або в батьках, або в ширшому суспільстві. «Нема поганих дітей, є погані батько-матір» – думають такі люди. Коли пригадується ідеалізоване уявлення про незаплямленість дитини, то це поняття здається цілком обґрунтованим. Краса, відкритість, радість, довіра та здатність до любови, що характеризують дітей, дозволяють легко приписувати повну провину дорослим. Але таке ставлення небезпечне та наївно-романтичне. Воно занадто однобічне, наприклад, в ситуації, коли батькові й матері випадає особливо важкий син чи донька. Також не найкращим є покладати відповідальність за людську зіпсованість на плечі суспільства. Такий висновок просто витісняє проблему назад у часі. Він нічого не пояснює та не розв'язує жодних проблем. Якщо суспільство зіпсоване, а не індивіди в ньому, то звідки взялося псування? Як воно поширюється? Це однобічна, глибоко ідеологічна теорія.

Ще проблематичнішим є ствердження того, що логічно впливає з цієї презумпції соціальної зіпсованості: всі індивідуальні проблеми, байдуже наскільки рідкісні, мають бути полагоджені шляхом культурної перебудови, і байдуже наскільки радикальної. У нашому суспільстві посилюються заклики до знесення усталених традицій заради того, щоб включати все меншу й меншу кількість людей, які не вписуються або не захочуть вписуватися в категорії, на яких засноване наше сприйняття. Це не добре. Кожні особисті проблеми неможливо врегулювати соціальною революцією, бо революції небезпечні й приводять до дестабілізації. Ми навчилися жити разом та організовувати наші складні суспільства поступово, впродовж величезних проміжків часу, й не розуміємо достатньо виразно, чому те, що робимо, працює. Тож зміна наших способів суспільного існування в ім'я якогось ідеологічного шиболета^{tn49} – наприклад, «різноманітність»^{tn50} – радше за все принесе набагато більше неприємностей, ніж позитку, враховуючи страждання, що його зазвичай породжують навіть маленькі революції.

Чи справді треба було так швидко лібералізувати закони про розлучення в 1960-х роках? Для мене зовсім не очевидно, чи з цим погодилися б діти, чиї життя було дестабілізовано гіпотетичною свободою, яку принесла ця спроба звільнення. Жах та терор ховаються за мурами, що так мудро зведені нашими предками. Ми руйнуємо їх і робимо собі гірше. Ми несвідомо ковзаємо по тонкому льоду, під яким криються глибокі та холодні води, де сховані небачені страховиська.

Сучасні батько-матір бояться власних дітей – не в останню чергу тому, що батька й матір вважають найближчими представниками тієї гіпотетичної соціальної тиранії, але водночас не визнано їхньої ролі доброзичливих й необхідних посередників дисципліни, порядку й традиції. Вони живуть у

соромі й дискомфорті, огорнуті могутньою тінню етосуⁱⁿ⁵¹ незрілості, що панував у 1960-х роках. Надмірності, що мали місце в цьому десятилітті, привели до всезагального приниження ідеї дорослості, бездумної невіри в існування компетентної влади, нездатності відрізнити хаос незрілості від відповідальної свободи. Це посилювало чутливість батька-матері до короткотривалого емоційного страждання їхніх дітей, в той самий час збільшивши страх завдати дітям шкоди. Краще це, ніж навпаки, скажете ви. Втім є катастрофи, приховані у крайнощах кожного морального континууму.

Безславний дикун

Кажуть, що кожна людина є свідомим чи несвідомим послідовником якогось впливового філософа. Віра в те, що діти від природи мають чистий дух, що зазнає ушкодження винятково через культуру чи суспільство, походить не в останню чергу від женецько-французького філософа Жан-Жака Руссо.⁸² Руссо безоглядно вірив у руйнівний вплив людського суспільства та приватної власності. Він заявив, що у світі не було нічого прекраснішого і добрішого за людину, якою вона була до цивілізації. І в цей самий час, зрозумівши свою нездатність як батька, він покинув своїх п'ятох дітей на милість тогочасних сиротинців – ласкавих і фатальних.

Шляхетний дикун, якого описав Руссо, був ідеалом – абстракцією, архетипною і релігійною. Це не була реальність із плоти й крові. Міфологічно досконала Божественна Дитина постійно живе в нашій уяві. Вона – потенціал молоді, новонароджений герой, скривджена жертва й загублений син законного короля. Це неявне відчуття безсмертя, що супроводжує наші найперші переживання. Це Адам, досконалий чоловік без гріхів, що прогулюється з Богом в саду до гріхопадіння. Але люди – і лихі, і добрі, а темрява, що вічно живе в наших душах, також у невеличкій кількості присутня в нас, коли ми ще діти. Загалом люди з віком не погіршуються, а покращуються, стаючи добрішими, совіснішими й емоційно стійкішими в міру дорослішання.⁸³ Знущання на такому інтенсивному та жахливому рівні, як буває в школах,⁸⁴ рідко проявляється у дорослому суспільстві. Похмура і анархічна книга *«Володар Мух»* Вільяма Голдінаⁱⁿ⁵² – клясика не без причини.

Більше того, є вдосталь безпосередніх доказів, що жахи людської поведінки не можна так просто приписати історії і суспільству. Особливо болісним відкриттям це стало для приматолога Джейн Гудол.ⁱⁿ⁵³ У 1974 р. вона відкрила для себе, що її любі шимпанзе здатні й готові вбивати одне одного – тобто, вчиняти вбивство, якщо взяти більш придатний для людей термін.⁸⁵ ⁱⁿ⁵⁴ Через приголомшливу природу цього відкриття і його важливість для антропології, вона багато років приховувала свої спостереження, боячись, що це її взаємодія з цими тваринами привела до їхньої неприродної поведінки. Навіть після того, як вона опублікувала свої

свідчення, багато хто не повірив. Однак незабаром стало очевидно, що те, що вона побачила, було аж ніяк не рідкістю.

Скажу прямо: шимпанзе ведуть міжплемінну війну. Більше того, вони роблять це з просто неймовірною жорстокістю. Звичайний дорослий шимпанзе більш ніж в два рази сильніший за людину своєї категорії, незважаючи на менші розміри.⁸⁶ Гудол з неабияким жахом відзначила, що шимпанзе, яких вона вивчала, полюбляли рвати міцні сталеві дроти і ламати важелі.⁸⁷ Шимпанзе здатні буквально розривати одне одного на шматки – і вони це роблять. Не можна звинуватити у цьому людські суспільства і їхні складні технології.⁸⁸ Вона писала: «Часто, коли прокидалася посеред ночі, у моєї свідомості поставали моторошні картини – Сатана [шимпанзе, за яким довго спостерігала], підставивши руку під підборіддя Сніфа, набирає і п'є кров, яка струменить із глибокої рани на обличчі. ...Джомео відриває смужку шкіри від стегна Д'е; Фіган розганяється і гатить, знову й знову, поранене, тремтяче тіло Голяфа, одного з його героїв дитинства».⁸⁹ Маленькі банди шимпанзе підліткового віку, переважно самців, обходять межі своєї території. Якщо під час обходу вони натрапляють на чужинців (навіть тих шимпанзе, яких вони колись знали і які колись відокремилися від їхньої групи, коли та стала занадто великою), то банда – якщо має чисельну перевагу – нападає і безжалісно знищує прибулуд. Шимпанзе практично не мають супер-его.ⁱⁿ⁵⁵ Доцільно пам'ятати, що здатність людини до самоконтролю також може бути перебільшена. Уважне прочитання книги, такої приголомшливої і жахливої як *«Згвалтування Нанкіна»* авторки Айріс Чан,^{90 in56} де описано жорстоке винищення китайського міста японськими завойовниками, похитне переконання навіть найвідчайдушнішого романтика. І що менше сказано про підрозділ 731 (таємний японський підрозділ досліджень біологічної зброї), створений у ті часи, то ліпше. Читайте про це на свій страх та ризик. Вас попередили.

Мисливці-збирачі теж кровожерніші за міщан, їхніх індустріялізованих родичів, незважаючи на обцинне життя та виокремлені культури. Річний поріг убивств у сучасній Великобританії складає приблизно 1 на 100 000.⁹¹ Ця цифра в чотири-пять разів більша у США і в дев'яносто разів більша в Гондурасі, що має найвищий показник серед сучасних країн. Але знайдені докази свідчать, що люди стали миролюбніші, оскільки з плином часу суспільства набирали дедалі більшої організованості. В 1950-х роках Елізабет Маршал Томасⁱⁿ⁵⁷ романтизувала африканських кунг-бушменів, описавши їх як «безпечних людей».⁹² Їхній річний поріг убивств складав 40 на 100 000, що знизилося більш ніж на 30% після підпорядкування державній владі.⁹³ Це дуже повчальний приклад того, як складні соціальні структури слугують для зменшення, а не посилення насильницьких схильностей людей. Серед бразильських племен Яномами, які славляться своєю агресивністю, фігурують цифри в 300 на 100 000 – але це не найвища статистика. Жителі Папуа Нова Гвінея убивають одне одного у співвідношенні від 140 до 1000 на

100 000 за рік.⁹⁴ Але справжній рекорд поставили Като, корінний народ Каліфорнії, з яких 1450 на 100 000 померли насильницькою смертю близько 1840 р.⁹⁵

Оскільки діти, як і інші люди, є не тільки добрими, то не можна залишати їх самих на себе, відірваними від суспільства, і думати, що вони виростуть досконалими. Навіть собаки потребують соціалізації, перш ніж можуть стати прийнятними членами зграї – а діти ж набагато складніші за собак. Це означає, що у дітей набагато більше шансів комплексно збитися зі шляху, якщо їх не вчити, не дисциплінувати і не надавати правильного заохочення. Це означає, що приписувати всі схильності людей до жорстокості патологіям суспільної будови – не просто хибно. Це настільки хибно, що прямо протилежне дійсному станові речей. Життєво-важливий процес соціалізації запобігає великому злу та утверджує багато добра. Дітей треба формувати та ознайомлювати, інакше вони не процвітатимуть. Цей факт яскраво видно в їхній поведінці: діти відчайдушно добиваються уваги і від однолітків, і від дорослих. Ця увага є життєво-важлива, вона робить їх ефективними і витонченими гравцями у спільноті.

Браком уваги можна пошкодити дітям не менше, а то й більше, ніж фізичною чи психологічною жорстокістю. Це пошкодження через бездіяльність, а не через дію, та від цього воно не менш тяжке і не менш довготривале. Діти зазнають пошкодження, коли «милосердно» легкодумні батьки не привчають їх бути уважними і свідомими, а натомість залишають їх у стані несвідомості та невизначеності. Діти зазнають пошкодження, коли відповідальні за догляд бояться конфлікту, бояться засмутити своїх маленьких підопічних, не сміють виправляти їх, залишають без проводу. Таких дітей я впізнаю на вулиці. Вони схожі на тісто, неухажні, розгублені. Сірі та бляклі, а не золоті та ясні. Неотесані оцупки, навічно застряглі в очікуванні, щоб кимось стати.

Таких дітей завше ігнорують однолітки, бо з ними не цікаво бавитися. Дорослі теж схильні до такого ставлення (хоч і відчайдушно заперечуватимуть це, якщо поставити їх перед фактом). Коли я працював у дитсадках (на початку моєї кар'єри), то до мене у відчай приходили занедбані діти. Вони зверталися незграбно, не могли чітко сформулювати, чого хотіли. У них не було поєднання уважності та грайливості, і вони не знали на якій відстані треба триматися. Вони шелепалися на підлогу біля мене, або просто на коліна, хай чим я був зайнятий – адже ними рухала потужна і неблаганна жага уваги дорослих, обовязкового каталізатора дальшого розвитку. Було дуже важко не реагувати роздратовано, навіть з огидою, на таких дітей і їхній надмірно затягнутий інфантилізм. Було важко буквально не відштовхнути їх, хоч мене й проймав жаль, і я добре розумів їхнє скрутне становище. Думаю, що така реакція, хоч вона жорстока і страшна, є внутрішнім попередженням (яке переживає майже кожен) про небезпеку встановлення стосунків із погано соціалізованою дитиною: можливість миттєвої недоречної

залежності (яку на себе мали б узяти батьки), а також потреба величезної кількості часу і ресурсів, що знадобляться при такій залежності. Поставши перед такою ситуацією, потенційні товариші-однолітки та зацікавлені дорослі з набагато більшою вірогідністю зосередяться на взаємодії з іншими дітьми, чиє співвідношення «ціни до вигоди» було б набагато нижчим.

Батько-матір чи друзі

Занедбання і погане поводження – невід’ємні частини кепсько побудованих або й зовсім відсутніх дисциплінарних підходів. Це може бути зумисно на підставі явних і свідомих (хоч і помилкових) задумів батьків. Але найчастіше сучасні батьки й матері просто паралізовані страхом, вони бояться, що перестануть подобатися своїм дітям або й зовсім втратять їхню любов, якщо каратимуть їх. Дружбу зі своїми дітьми вони ставлять понад усе інше і готові заради неї пожертвувати повагою. Це недобре. У дитини буде багато друзів, але тільки один батько й одна матір – і то в кращому разі – а батько-матір є чимось більшим за друзів, а не меншим. Друзі мають дуже обмежену владу, щоб вас виправляти. Тому кожні батько й матір мають вміти миритися з тимчасовою злістю чи навіть ненавистю, яку на них спрямовують їхні діти після того, як було вжито необхідних виправних заходів – адже здатність дітей сприймати довгострокові наслідки і перейматися ними є напрочуд обмежена. Батько-матір є суддями від суспільства. Вони вчать дітей, як поводитися, щоб інші могли з ними змістовно та продуктивно взаємодіяти.

Дисциплінувати дитину – значить проявляти відповідальність. Це – не злість на погану поведінку. І не помста за поганий вчинок. Натомість це уважне поєднання милосердя і судження в далекосяжній перспективі. Правильна дисципліна потребує зусиль – власне, вона практично і є зусиллями. Важко приділяти дітям увагу. Важко визначати, що хибно, а що правильно, і чому. Важко формулювати справедливі та співчутливі стратегії дисципліни і домовлятися про їхнє втілення з іншими людьми, які також глибоко втягнуті в догляд за дитиною. Через таке поєднання відповідальності та складності можна радо (хоч і даремно) прийняти будь-яку думку про те, що всі обмеження для дітей є шкідливі. Прийняття такого переконання дозволяє дорослим (які мали би бути обачніші) відмовитися від свого обов’язку допомагати дітям входити в культуру, та ще й прикидатися, що це корисно для дитини. Це глибокий і злоякісний акт самообману. Це ледачо, жорстко і не виправдано. І наша схильність до раціоналізації цим не обмежується.

Ми думаємо, що правила одразу перешкоджають безмежній і природній творчості наших дітей, хоча наукова література чітко вказує, що, по-перше, творчість за межами звичного є неймовірно рідкісною⁹⁶, а по-друге, строгі обмеження радше сприяють, ніж перешкоджають творчим досягненням.⁹⁷

Віра в суто нищівну дію правил і структури часто поєднана з думкою про те, що діти самі правильно обиратимуть, коли їм спати і що їсти, якщо тільки дати проявитися їхній ідеальній природі. Обидва ці уявлення однаково безпідставні. Діти цілком здатні виживати на готдогах, курячих шматочках чи «Froot Loops»,ⁱⁿ⁵⁸ якщо це привертатиме увагу, даватиме владу або затулятиме від всього нового. Замість того, щоб іти спати мудро і мирно, вони будуть боротися проти нічної неприємності, аж поки не впадуть від виснаження. Також вони цілком готові провокувати дорослих, щоб дослідити складні кордони суспільного середовища – як і молоді шимпанзе, що різними витівками діймають дорослих своєї групи.⁹⁸ Спостерігаючи за наслідками дражніння і насміхання, можемо стверджувати, що це дозволяє і шимпанзе, і дітям віднайти межі свободи, яка в іншому разі була б надто страшна і хаотична. Якщо знайти ці межі, то вони надають безпеку – навіть тоді, коли їх відкриття спочатку викликає розчарування або роздратування.

Пригадую, як одного разу привів свою доньку до дитячого майданчика, коли їй було десь два роки. Вона бавилася на драбинках, висячи в повітрі. Одне особливо провокативне мале чудовисько приблизно того ж віку стояло над нею на тій самій перекладині, за яку вона трималася. Я спостерігав за тим, як він до неї наближався. Ми зустрілися поглядами. Він повільно і навмисно наступав їй на руки. Щораз сильніше, знову і знову, одночасно дивлячись мені в очі. Він прекрасно знав, що робив. «Щоб ти луснув, татусенку» – така була його філософія. Він уже зробив висновок, що дорослі були жалюгідними, і що їх можна відверто не слухатися (дарма, що він сам був приречений стати одним із них). Таке безнадійне майбутнє йому навязали власні батько-матір. На його великий і корисний подив, я зняв його з драбинок і пожбурих на дев'ять метрів звідти.

Втім, ні. Я просто відвів мою доньку кудись деінде. Але для нього було б краще, якби я його пожбурих.

Уявіть собі, що малюк (від 1 до 3 років) раз за разом бє свою матір по обличчю. Навіщо він це робить? Це дурнувате питання. Наївне до непристойности. А відповідь – очевидна: щоб панувати над матір'ю. Щоб перевірити, чи це йому минеться. Адже насильство – це не загадка. Нею є мир. Насильство – стандарт. Воно легке. А важким є мир: його навчаються, вселяють, заробляють. Люди часто розуміють психологічні питання задом наперед. Чому люди вживають наркотики? Не загадка. Чому вони їх не вживають весь час – ось це загадка. Чому люди страждають від тривоги? І це не загадка. Як люди взагалі здатні бути спокійними? Ось це загадка. Ми крихкі та смертні. Мільйон усього в нас може піти не так. Ми маємо бути до божевілья нажаханими кожної мити. Але не є. Те саме можна сказати про депресію, лідарство і злочинність.

Якщо я можу скривдити і пересилити вас, отже, я можу робити все, що хочу і коли захочу навіть тоді, коли ви поруч. Можу мучити вас, аби задовольнити свою цікавість. Можу відвернути увагу від вас і панувати над

вами. Можу вкрасти вашу забавку. Діти б'ються, по-перше, бо агресія вроджена (хоч в одних і більше, ніж в інших), а по-друге, бо агресія сприяє втіленню бажань. Безглуздо вважати, що такої поведінки ще треба навчитися. Змію не треба вчити жалити. Це в природі тварини. За статистикою з усіх людей саме дворічні діти проявляють найбільше насильницької поведінки.⁹⁹ Вони копаються, б'ються, кусаються, цуплять чужу власність. Вони роблять це, аби досліджувати, аби висловлювати обурення і розчарування, а також, щоб задовольнити свої імпульсивні бажання. Але важливіша для нас причина в тому, що вони намагаються відкрити істинні межі дозволеної поведінки. Як інакше вони можуть з'ясувати, що є прийнятним? Малюки – вони як сліпі, що шукають стіну. Вони змушені штовхати і перевіряти, щоб зрозуміти, де пролягають справжні межі (які рідко виявляються там, де вони є на словах).

Послідовне виправлення таких дій вказує дитині на межі прийнятної агресії. Відсутність цього тільки підвищує цікавість – тож дитина буде битися, кусатися і копатися (якщо агресивна і владна), поки щось не позначить межу. Наскільки сильно можна бити маму? Доки вона не запротестує. Враховуючи це, виправлення краще робити рано, ніж пізно (якщо батько й матір не хочуть бути битими). Виправлення також допомагає дитині зрозуміти, що бити інших – це не найкраща соціальна стратегія. Інакше вона буде змушена витратити багато зусиль, аби порядкувати і регулювати свої поривання, щоб вони співіснували (у психіці дитини) без конфлікту із ширшим суспільним світом. Організувати розум – справа непросте.

Мій син, будиши малюком, мав вдачу особливо кепську і войовничу. Коли моя донька була маленька, я міг одним злим поглядом паралізувати її аж до нерухомості. Але на сина таке не діяло. Уже у віці дев'яти місяців він ставив мою дружину (яка сама не слабачка) у безвихідне становище за обіднім столом. Він боровся з нею за контроль над ложкою. «Добре!» – думалося нам. Ми й так анітрохи не хотіли годувати його довше, ніж треба. Але малий чортяка з'їдав тільки три-чотири ложки. Тоді він починав бавитися. Мішав їжу в тарілці. Кидав шматочки зі свого високого стільця і дивився, як вони падали на підлогу. Нема проблеми. Він досліджував. Але через це він недостатньо харчувався. А ще через те, що він замало їв, він погано спав. Ще він своїм плачем посеред ночі будив своїх тата й маму. Через це в них псувався настрій і вони ставали дратівливими. Він дратував свою матір, а вона виливала це на мене. Траєкторія була нехороша.

За кілька днів такого занепадання я поклав відвоювати ложку. І приготувався до війни. Відвів на це достатньо часу. Терплячий дорослий може перемагти дворічну дитину, хоч у це й важко повірити. Як то кажуть: «Старість і хитрість завжди здобувають перемогу над молодістю і талантом». Частково це тому, що, коли вам два роки, час здається вічністю. Те, що для мене займало півгодини, для сина тривало тиждень. Я був певен у своїй

перемозі. Він був впертий і нестерпний. Але я міг бути гірший. Ми сіли віч-на-віч із тарілкою перед ним. Це було схоже на «Рівно опівдні».^{tn59} Він це знав, і я це знав. Він підняв ложку. Я забрав її в нього і набрав у неї смачну порцію каші. Почав неквапливо рухати її в бік його рота. Він дивився на мене так само, як те чудовисько з дитячого майданчика. Він міцно стис губи, відмовляючись їсти. Я ганявся з їжею за його ротом, а він крутив головою.

Але у мене ще були козири в рукаві. Вільною рукою я штовхнув його в груди зумисне, щоб розсердити. Він не ворухнувся. Я повторив. І ще раз. І ще раз. Не сильно – але достатньо, щоб на це не можна було не зважати. Приблизно за десять штурханів він розкрив рота, збираючись видати звук обурення. Ага! Це була помилка. Я спритно вставив ложку. Він відважно намагався прибрати небажану їжу своїм язиком. Але я знав, як упоратися, і з цим теж. Я просто приклав йому до губ пальця, горизонтально. Дещо він вичавив. Але дещо і проковтнув. Одне очко на користь Тата. Я погладив його по голівці і сказав, що він молодець. І я сказав це серйозно. Коли хтось робить те, до чого ви його спонукаєте, то належить їх винагороджувати. Ніякої зловтіхи після перемоги. Через годину все скінчилося. Було обурення. Був деякий репет. Дружині довелося вийти з кімнати – завеликий стрес. Але дитина зіла їжу. Виснажений, мій син звалився мені на груди. Ми подрімали разом. І коли він прокинувся, то я йому подобався вже значно більше, ніж до нашої дисциплінарної процедури.

Я часто помічав таке, коли ми з ним змагалися – і не тільки з ним. Деякий час по тому ми домовилися з іншою парою, щоб подоглядати за дітьми одне одного. Всі діти збиралися в одній оселі. Тоді одна пара батьків-матерів ішла кудись на обід, чи в кіно, залишаючи іншу пару доглядати за дітьми, усім з яких було менше трьох років. Одного вечора до нас приєдналася ще одна пара. Я був незнайомий із їхнім сином – великим, сильним хлопчиком дворічного віку.

«Він відмовляється спати» – казав його батько. «Коли його вкладають у ліжко, він із нього вилазить і сходить на перший поверх. Зазвичай ми вмикаємо йому передачу про Елмо і дозволяємо дивитися».

Я подумав: «Та краще мене грець вхопить, ніж я винагороджуватиму неслухняну дитину за неприйнятну поведінку. І я безумовно не буду нікому вмикати ніяку передачу про Елмо». Я завжди недолюбливав ту моторошну, плаксиву ляльку. Це була наруга над спадщиною Джима Генсона.^{tn60} Тож винагорода у вигляді Елмо навіть не обговорювалася. Звісно ж, я нічого про це не сказав. З батьками неможливо говорити про їхніх дітей, поки вони не будуть готові слухати.

Через дві години ми вклали дітей спати. Четверо з п'яти швидко заснули – але не шанувальник Мапетів.^{tn61} Я поклав його в дитяче ліжечко,^{tn62} щоб не втік. Але він усе одно міг ревіти, що він і почав робити. Це була хитрість. Він придумав добру стратегію. Це драгувало мене і загрожувало розбудити решту дітей, які б тоді теж почали плакати. Одне очко на користь хлопчика.

Тож я пішов до його кімнати. «Лягай спати», – сказав я. Це нічого не дало. «Лягай спати», – сказав я, а тоді додав, – «інакше примушу». Сподіватися раціональності від дітей буває безглуздо, тим більше за таких обставин, але я вірив у чесне попередження. Певна річ, він не ліг спати. І знову завив для ефекту.

Діти часто так роблять. Перелякані батько й матір завжди думають, що якщо дитина плаче, то вона зажурена або поранилася. Але це не так. Злість – одна з найпоширеніших причин для плачу. Це було доведено уважним аналізом закономірності руху мускулатури дітей, які плакали.¹⁰⁰ Плач через злість і плач через страх (або сум) не мають однакового вигляд. Вони і звучать не однаково, тож їх можна відрізнити, якщо бути уважними. Плач через злість часто є актом домінування, і з ним треба вчиняти відповідно. Я підняв його і поклав лежати. Мяко. Терпляче. Але міцно. Він знову встав. І я знову його поклав. Він знову встав. І я знову його поклав. Він знову встав. Цього разу я поклав його і залишив руку в нього на спині. Він боровся з усією силою, але марно. Врешті-решт він був удесятеро менший за мене. Я міг його підняти однією рукою. Отже, я тримав його в лежачому стані, а тоді сказав, що він молодець і щоб він розслабився. Я дав йому пустушку і мяко поплескав по спині. Він почав заспокоюватися. Повіки поповзли вниз. Я прибрав руку.

Він хутко встав на ноги. Це мене вразило. Оце так дух! Я знову його підняв і вклав. «Лягай спати, чудовисько» – сказав я. І ще трохи поплескав по спині. Деяких дітей це заспокоює. Він уже зморився. Був готовий капітулювати. Почав заплющувати очі. Я хутко підвівся й тихо рушив до дверей. Зиркнув назад, щоб востаннє перевірити, чи він лежав. А він стояв. Я вказав на нього пальцем. «Ану лягай, чудовисько», – сказав я абсолютно серйозно. І він миттєво ліг. Я зачинив двері. Ми сподобалися одне одному. Ні я, ні моя дружина не чули від нього ані звуку до ранку.

«То як малий?», – спитав його батько, коли повернувся додому пізно вночі. «Добре. Жодних проблем не було. Він зараз спить». – відповів я.

«Він вставав?», – спитав батько.

«Ні, весь час спав». – відповів я.

Його тато подивився на мене. Хотів знати. Але не спитав. І я не сказав.

Не розсилайте перлин своїх перед свиньми, як сказано в стародавній приповідці. Можете подумати, що це жорстоко. Але тренувати свою дитину не спати, та ще й винагороджувати витівками моторошної ляльки? Це теж жорстоко. Ви обирайте своє, а я – своє.

Дисципліна і покарання

Сучасні батьки-матері жахаються двох часто зіставлених слів: дисципліна і покарання. Вони викликають образи в'язниць, солдатів і чобіт. Проміжок між тим, щоб утверджувати дисципліну, і тим, щоб

запроваджувати тиранію, дійсно легко перетнути. З дисципліною і покаранням треба бути обережними. Страх тут цілком очікуваний. Але обидві речі конче потрібні. Їх можна застосовувати як несвідомо, так і свідомо, як погано, так і добре, але уникати їх неможливо.

Не кажу, що не можна дисциплінувати нагородами. Власне, винагорода за добру поведінку може бути дуже дієвою. Найзнаменитіший поведінковий психолог Б.Ф. Скінер^{m63} яро виступав за такий підхід. Він був у цьому експертом. Він навчив голубів грати в настільний теніс. Насправді вони просто перекочували кульку туди і назад, дзьобаючи її,¹⁰¹ але ж вони все-таки були голубами. Тож хоч вони грали погано, це все одно добрий результат. Скінер навіть навчив своїх пташок пілотувати ракети під час Другої Світової війни в рамках проекту «Голуб» (пізніше – «Оркон»)¹⁰². Він просунувся досить далеко, аж поки його винахід не замінили електронні системи наведення.

Скінер із винятковою уважністю спостерігав за тваринами, яких тренував. Будь-які дії, які бодай приблизно відповідали тому, чого він добивався, він одразу ж відповідно винагороджував: не достатньо мало, щоб це було несуттєво, але і не так сильно, щоб знецінити майбутні нагороди. Такий підхід можна застосовувати на дітях, і це працює дуже добре. Уявіть, що ви хочете, аби ваш трирічний малюк допомагав накривати на стіл. Це корисне вміння. Ваш малюк подобався б вам більше, якби вмів це робити. Це пішло б на користь його (аж тремчу на цьому слові) самооцінці. Для цього слід розкласти бажану поведінку на складові частини. У накриванні на стіл входить перенесення тарілки від серванту до столу. Навіть це може бути надто складно. Що як ваш малюк навчився ходити лише кілька місяців тому? Він усе ще хиткий і ненадійний. Отже, починаєте з того, що дає йому тарілку, а він її вам повертає. Можна після цього погладити його по голівці. Це можна перетворити на гру. Пасуйте лівою. Потім правою. Обведіть за спиною. Тоді дайте йому тарілку і відійдіть на кілька кроків, щоб йому, аби повернути її, довелося пройти цю відстань. Натренуйте його, щоб він став тарілчаним віртуозом. Не залишайте його замкненим у незграбності.

Описаним методом можна кого завгодно навчити чому завгодно. Спершу визначте, чого ви хочете. Тоді спостерігайте за людьми навколо, мов яструб. І нарешті, щоразу, як будете бачити щось ближче до бажаного, налітайте (як яструб) і давайте нагороду. Ваша дочка стала дуже скутою, відколи досягла підліткового віку. Вам би хотілося, щоб вона більше розмовляла. Ось це мета: більш комунікативна дочка. Одного ранку за сніданком вона розповідає про те, що було в школі. Це чудовий час для того, щоб бути уважним. Це нагорода. Відірвіть від телефону і слухайте. Якщо не хочете, щоб вона вам більше ніколи нічого не казала.

Батьківські-материнські втручання, які ошасливають дитину, можна і варто використовувати, щоб формувати поведінку. Те саме стосується чоловіків, дружин, колег і батьків-матерів. Втім, Скінер був реаліст. Він

помітив, що застосування нагороди є дуже важкою справою: спостерігач змушений терпляче і уважно чекати, поки об'єкт випадково не проявить бажану поведінку, а тоді підкріплювати її. Це займало багато часу, багато чекання – ось у чому проблема. Також йому довелося голодом зменшити вагу своїх тварин на чверть, перш ніж вони зацікавилися у харчовій нагороді достатньо, щоб бути по-справжньому уважними. Але це не єдині недоліки суто позитивного підходу.

Негативні емоції, як і їхні позитивні відповідники, допомагають нам вчитися. А вчитися ми змушені, бо ми дурні та вразливі до пошкоджень. Ми можемо померти. Це погано і нам це не подобається. Якби подобалося, то ми би прагли смерті і помирили б. Нам не подобається навіть те, що це *може* статися. І так весь час. Таким чином негативні емоції захищають нас попри всю свою неприємність. Ми почуваємо біль, страх, сором і відразу до певних речей, щоб уникати пошкодження. І ми дуже схильні таке відчувати. Власне, у нас потужніша негативна реакція на втрату певної величини, ніж на набуття такої самої величини. Біль має більшу силу, ніж задоволення, а тривога – більшу, ніж надія.

Емоції, позитивні та негативні, бувають у двох зручно розрізаних варіаціях: Задоволення (насичення, власне кажучи) повідомляє нам, що ми вчинили правильно, а надія (заохочувальна нагорода) вказує на те, що щось приємне буде в майбутньому. Біль ми відчуваємо для того, щоб не повторювати дії, які завдають нам шкоди і спричиняють ізоляцію від суспільства (оскільки самотність це, технічно кажучи, теж різновид болю). Щоб нам не довелося зазнавати болю, тривога змушує нас триматися подалі від людей і місць, які можуть нам зашкодити. Всі ці емоції треба врівноважувати одна з одною, уважно оцінювати в контексті, але всі вони необхідні для виживання і процвітання. Тому, коли ми не користуємося наявними методами, щоб допомогти нашим дітям навчитися, то робимо їм ведмежу послугу. До цих методів належать і негативні емоції, хоч і їхнє застосування має відбуватися у якомога милосердніший спосіб.

Скінер знав, що погрози і покарання можуть зупинити небажану поведінку так само, як нагорода може підкріплювати бажану. У світі, паралізованому самою думкою про те, щоб втручатися в гіпотетично чистий шлях природнього розвитку дитини, про ці перші методи навіть говорити буває важко. Але діти не мали б такий довгий період природнього розвитку перед зрілістю, якби їхню поведінку не треба було формувати. Вони просто вистрибували б з лона, готові торгувати акціями. А ще дітей неможливо повністю захистити від страху і болю. Вони маленькі і вразливі. Дуже мало знають про світ. Навіть тоді, коли вони роблять щось таке природнє, як ходіння, то й тоді світ постійно їх лущує. Не кажучи вже про те розчарування і відторгнення, яке вони невідхильно переживатимуть, маючи справу з своїми братами, сестрами, однолітками і непіддатливими, впертими дорослими. Якщо враховувати все це, то фундаментальне моральне питання

не в тому, як можна повністю захистити дітей від халеп і провалів (аби вони ніколи не переживали ніякого страху чи болю), а в тому, як можна найбільше сприяти їхньому навчанню, щоб вони отримали корисні знання найменшою ціною.

У діснеївському фільмі «Спляча красуня» в короля і королеви після довгого очікування народилася дочка, принцеса Аврора. Вони заплянували великі хрестини, щоб показати її світові. Запросили кожного, хто любить і шанує їхню новонароджену дочку. Але не запросили злу чаклунку,^{m64} яка за своєю суттю є королевою пекла або природою у своїй негативній подобі. Це означає – символічно – що ці двоє монархів занадто оберігають свою любу донечку, облаштовуючи навколо неї світ, у якому нема нічого поганого. Але це її не захищає. Це робить її слабкою. Чаклунка проклинає принцесу, прирікаючи її на смерть у шістнадцять років через укол веретеном. Прядильне колесо – це колесо долі, а укол, що викликає кровотечу – це втрата цноти, ознака перетворення дитини на жінку.

На щастя, добра фея, позитивна частина природи, зменшує покарання на непритомність,^{m65} яку можна зняти першим поцілунком коханого. Король і королева в паніці знищують усі веретена в країні та віддають дочку аж надто добрим феям, яких троє. Монарше подружжя продовжує здійснювати свою стратегію усунування всіх небезпечних речей – але цим вони роблять свою дочку наївною, незрілою і слабкою. Напередодні свого шістнадцятиріччя Аврора зустрічає у лісі принца і одразу закохується. За будь-якими розсудливими мірками це трохи занадто. І от вона гірко побивається, що з дитинства заручена із принцом Філіпом, і переживає емоційне спустошення, коли на уродини її приводять назад до батьківського замку. Саме тоді проявляє себе прокляття чаклунки. У замку відкривається портал, звідти з'являється прядильне колесо, Аврора коле палець і непритомніє. Вона стає Сплячою Красунею. Цим вона (повторюю, символічно) обирає несвідомість замість жаху дорослого життя. Щось екзистенційно схоже часто трапляється з дітьми, яких надто оберігають. Перше дійсне зіткнення з невдачами або навіть зі справжнім злом, яке вони не розуміють (або не хочуть розуміти) і проти якого не мають захисту – це стає для них тяжким ударом, що спонукає їх піти у блаженство несвідомості.

Візьмімо для прикладу трирічну дитину, яка не навчилася ділитися. Вона виявляє егоїстичну поведінку в присутності батьків, але вони занадто добрі, щоб втрутитися. Кажучи відверто, вони відмовляються бути уважними до неї, визнати те, що відбувається, і навчити її, як правильно поводитися. Звісно ж, вони роздратовані, коли вона не ділиться з сестрою, але прикидаються, ніби усе гаразд. Але нічого не гаразд. Потім вони зірвуться на неї через щось цілком стороннє. Це зробить їй боляче, вона збаламутиться, але нічого не навчиться. Навіть гірше: коли намагатиметься завести друзів, це погано скінчиться через брак соціального витончення. Дітей-однолітків відлякає її невміння співпрацювати. Вони будуть з нею битися або підуть

гратися з кимось іншим. Батьки-матері цих дітей помітять незграбність та погану поведінку і більше не будуть запрошувати її бавитися з їхніми дітьми. Вона буде самотньою і відкинutoю. Це викличе тривожність, депресію і образу. Це викличе відвернення від життя, що є еквівалентом прагнення несвідомості.

Батьки, які відмовляються брати на себе відповідальність за дисциплінування своїх дітей, думають, що можна просто не йти на конфлікт, необхідний для правильного виховання дитини. Вони уникають ролі «поганих» (у короткій перспективі). Але цим аж ніяк не рятують і не захищають своїх дітей від страху та болю. Якраз навпаки: ширший соціальний світ, осудливий і байдужий, буде приносити конфлікт і покарання набагато гірші за ті, які б принесли свідомі батько-матір. Можна дисциплінувати свою дитину, а можна відповідальність за це перекласти на жорстокий, байдужий, осудливий світ – і мотивацію вибору другого ніколи не можна плутати з любов'ю.

Можна заперечити, як це інколи роблять сучасні батьки-матері: навіщо дитині *взагалі* бути підданою свавільним наказам її батька-матері? Власне, є новий різновид політично-коректного мислення, яке стверджує, що така ідея є «адультизмом»¹⁰³ ^{т66}: форма упередження і гноблення, подібна до, скажімо, сексизму і расизму. Питання влади дорослих належить вирішувати з обережністю. Це потребує ретельного розгляду самого питання як такого. Прийняти заперечення у даному формулюванні – це означає наполовину прийняти його слушність, що може бути небезпечно, якщо питання поставлене неправильно.

Ану розберімо його.

По-перше, чому дітей треба *піддавати* примусу? Дуже просто. Кожна дитина має слухати і підкорятися дорослим, бо залежить від догляду, що його готові надавати ці недосконалі дорослі. Враховуючи це, для дитини краще поводитися так, щоб викликати щире ласку і прихильність. Можна уявити щось навіть краще. Дитина може діяти в такий спосіб, який гарантує оптимальну увагу дорослих, від чого виграє і чинний стан дитини, і майбутній розвиток. Це дуже високий стандарт, але це в інтересах дитини, тож є всі причини його прагнути.

Кожна дитина також має бути навчена чітко дотримуватися очікувань цивілізованого суспільства. Це не означає, що їй буде треба роздушити в бездумне ідеологічне пристосуванство. Навпаки – батьки-матері мають винагороджувати такі ставлення і поведінку, які принесуть дитині успіх за межами родини, а використовувати погрозу і кару тільки тоді, коли це необхідно для викорінення поведінки, яка веде до нещастя і провалу. Вікно можливості для цього – дуже вузьке, тож важливо швидко все робити правильно. Якщо дитина не була навчена правильно поводитися до чотирьох років, то йому або їй завжди буде важко заводити друзів. Дослідницька література однозначно на це вказує. Це має значення, бо однолітки є

основним джерелом соціалізації після чотирьох років. Відкинуті діти перестають розвиватися, бо вони відчужені від однолітків. Вони відстають все більше і більше в той час, коли інші діти продовжують розвиватися. Тож дитина без друзів часто стає самотнім, антисоціальним або пригніченим підлітком, а тоді таким самим дорослим. Це недобре. Набагато більше доброго здоров'я нашої психіки, ніж ми зазвичай усвідомлюємо, отримується внаслідок вдалого занурення до соціальної групи. Ми маємо постійно отримувати нагадування про те, як правильно мислити і поводитися. Коли ми збиваємося зі шляху, люди, які за нас турбуються і люблять нас, по-малому і по-великому підштовхують нас назад на правильну дорогу. Отож добре було би мати таких людей навколо себе.

Повертаємося до питання: далеко не всі накази дорослих є свавільними. Так є тільки в дисфункційній тоталітарній державі. Але в цивілізованих, відкритих суспільствах, більшість дотримується дієвої суспільної угоди, спрямованої на взаємне покращення – або принаймні на співіснування у відносній близькості без надмірного насильства. Навіть система правил, що дозволяє тільки цю мінімальну угоду, аж ніяк не є свавільною, враховуючи альтернативи. Якщо суспільство не дає відповідної винагороди за продуктивну, сприятливу для суспільства поведінку, наполягає на розповсюдженні ресурсів у помітно свавільний і несправедливий спосіб, а також дозволяє крадіж та експлуатацію, воно не залишиться безконфліктним надовго. Якщо його ієрархії засновані тільки (чи в основному) на владі, а не на компетентності, необхідній для виконання важливих і складних справ, то воно ще й має схильність до розвалу. У простішій формі це твердження також дійне щодо ієрархії шимпанзе, що є ознакою його основоположної, біологічної та недовільної істинності.¹⁰⁴

Погано соціалізовані діти живуть жахливо. Отже, краще їх оптимально соціалізувати. Дещо з цього можна зробити нагородами, але не все. Отже, питання не в тому, чи слід використовувати покарання і погрозу. А в тому, щоб робити це свідомо і продумано. То як же належить дисциплінувати дітей? Це дуже складне питання, бо діти (і батьки-матері) бувають дуже різними за характерами. Деякі діти дуже м'які. Вони глибоко прагнуть задовольнити, але розплачуються за це схильністю уникати конфліктів і бути залежними. Інші мають міцніший розум і більш незалежні. Такі діти хочуть завжди робити те, що хочуть, коли захочуть. Вони можуть бути задиркуватими, неслухняними і впертими. Деякі діти відчайдушно прагнуть правил і чіткої структури, відчуваються зручно навіть у суворих середовищах. Інші ніяк не шанують передбачуваність та рутину, невіддатливі до вимог навіть найменшого необхідного порядку. Деякі наділені багатою уявою і творчими здібностями, а інші – більш сталі та консервативні. Все це – глибокі, важливі відмінності, на які сильно впливають біологічні фактори, їх важко змінити впливом суспільства. Це велике щастя, що за такої різноманітності ми маємо так багато

розсудливого міркування щодо правильного використання соціального контролю.

Найменша необхідна сила

Ось прямолінійна початкова ідея: кількість правил не має збільшуватися за межами необхідності. Можна сказати інакше: погані закони допомагають поважати добрі закони. Це етичний – навіть юридичний – еквівалент бритви Оккама, концепційної гільйотини вченого. Це ствердження того, що найпростіша можлива гіпотеза найкраща. Тож не перевантажуйте дітей чи тих, хто відповідає за їхнє дисциплінування, надто великою кількістю правил. Такий шлях веде до розчаровання і роздратовання.

Обмежуйте правила. Тоді визначте, що робити, коли одне з них порушать. Важко встановити загальне, незалежне від обставин правило жорстокости покарання. Проте помічна в цьому норма вже закріплена в загальному англійському праві, одному з великих творінь західної цивілізації. Його аналіз може допомогти нам встановити другий корисний принцип.

Загальне англійське право дозволяє захищати свої права, але тільки в обґрунтований спосіб. Хтось вдирається до вашої оселі. У вас є заряджений пістолет. Ви маєте право захищатися, але краще робити це поетапно. Що, як це просто п'яний сусід, який переплутав двері? «Все, стріляю!», – думаєте ви. Але не все так просто. Натомість, ви кажете: «Ані руш! У мене зброя». Якщо після цього непроханий гість не пояснюватиме своїх дій або не тікатиме, можна зробити попереджувальний постріл. Тоді, якщо порушник продовжуватиме наблизитися, можна спробувати поцілити його в ногу (але не плутайте це із юридичними порадами – це просто приклад). Один чудовий практичний принцип можна використовувати, щоб викликати всі ці щораз сильніші реакції: принцип найменшої необхідної сили. Тож тепер у нас є вже два загальних принципи дисципліни. Перший: обмежувати правила. Другий: Використовувати найменшу силу, необхідну для втілення цих правил.

Щодо першого можна спитати: «На скільки конкретно правила належить обмежувати?» Ось деякі пропозиції. Не кусайтеся, не копайтеся і не бийтеся, окрім як для самооборони. Не катуйте і не знущайтеся над іншими дітьми, а то потрапите до тюрми. Їжте цивілізовано і виявляйте вдячність, щоб людям було приємно приймати вас у гості і частувати. Навчіться ділитися, щоб інші діти гралися з вами. Будьте уважні, коли з вами розмовляють дорослі, щоб вони не зненавиділи вас і зволили вас чогось навчити. Лягайте спати так, як треба, і мирно, щоб ваші батьки-матері могли мати особисте життя і не проклинали ваше існування. Доглядайте за своїми речами, бо цьому треба навчитися, а також ви маєте бути вдячні за те, що маєте їх. Будьте товариськими, коли відбувається щось веселе, щоб вас запрошували на веселощі. Поводьтеся так, щоб інші люди раділи вашій присутності, щоб

вони хотіли, аби ви були поруч. Дитині, яка знає ці правила, будуть раді скрізь.

Щодо другого принципу, так само важливого, можна поставити наступне питання: Яка необхідна сила є найменшою? Це доведеться визначити експериментальним шляхом, почавши із найменшого можливого втручання. Деякі діти камяніють від одного тільки погляду. Інших зупиняє усний наказ. Деякі потребують щигля по рученятах. Така стратегія особливо корисна в публічних місцях, таких, як ресторани. Її можна здійснювати раптово, тихо і дієво, не ризикуючи ескалацією. А яка альтернатива? Дитина, яка сердито плаче, вимагаючи уваги, не робить себе популярною. Дитина, яка гасає від столу до столу і порушує спокій людей, приносить ганьбу (старе слово, але хороше) на себе і своїх батька-матір. Такі наслідки аж ніяк не найкращі, і на людях діти обов'язково будуть гірше поводитися, бо вони експериментують: намагаються визначити, чи правила діють на новому місці. Вони не можуть це з'ясувати вербально, поки їм менше трьох років.

Коли наші діти були маленькі і ми брали їх із собою до ресторанів, бачачи їх, усі всміхалися. Вони сиділи гарно і їли ввічливо. Вони не могли так триматися довго, але ми і не тримали їх там довго. Коли вони починали збуджуватися, висидівши сорок п'ять хвилин, ми знали, що настав час іти. Це була частина угоди. Люди, що їли неподалік від нас, казали нам, як приємно було бачити щасливу родину. Ми не завжди були щасливі, і діти не завжди добре поводитися. Але зазвичай так було. І просто чудово нам було бачити, як позитивно люди реагували на наших дітей. Це було добре для дітей. Вони бачили, що людям вони подобаються. Це також підкріплювало добру поведінку. Це була нагорода.

Люди полюблять ваших дітей, якщо ви дасте їм шанс. Це те, що я зрозумів, щойно в нас народилася перша дитина, наша донька Микаїла.ⁱⁿ⁶⁷ Яюсь у нашому французькому пролетарському кварталі Монреалю ми везли її вулицею у складаному візочку. Бачачи її, розбишакуваті типи, схожі на пияків-лісорубів, ставали, мов укопані, і всміхалися. Хихотіли, корчили міни, видавали звуки. Побачивши, як люди реагують на дітей, починаєш знову вірити в людську природу. І це в багато разів посилюється, якщо ваші діти добре поведуться на людях. Аби упевнитися, що так і буде, ви маєте дисциплінувати своїх дітей уважно і дієво. Для цього треба розуміти нагороду і покарання, а не уникати цього знання.

Частина процесу встановлення взаємин із сином або дочкою полягає у вивченні того, як ця маленька людина реагує на дисциплінарне втручання, щоб потім втручатися ефективно. А видавати кліше дуже легко: «Нема виправдання для фізичних покарань» або «Биття дітей тільки вчить їх бити». Почнімо з першої заяви: *нема виправдання для фізичних покарань*. По-перше, належить зазначити, що є загально прийнята думка про деякі види поганої поведінки, особливо пов'язаної із крадіжкою і нападами: вони є хибні і мають підлягати санкціям. По-друге, треба підкреслити, що практично всі ці санкції

мають в собі покарання – у багатьох його психологічних чи безпосередніх фізичних формах. Позбавлення волі спричиняє біль, схожий на той, якого завдає фізична травма. Те саме можна сказати і про соціальну ізоляцію, до чого також входить тайм-аут.¹⁰⁸ Ми це знаємо через нейробіологію. Ті самі частини мозку передають відповідь на усі три покарання, і всі вони помякшуються одною клясою наркотиків – опіятами.¹⁰⁵ Тюрма це однозначно фізичне покарання (особливо у разі самотнього ув'язнення), навіть тоді, коли насильства не відбувається. По-третє, слід зазначити, що деякі помилкові дії мають бути зупинені дієво і одразу, зокрема для того, аби не сталося щось гірше. Яке покарання для того, хто ніяк не припинить штрикати видельцем в розетку? Чи того, хто зі сміхом відбігає геть крізь юрбу на стоянці супермаркету? Відповідь проста: що завгодно, що зупинить це якнайшвидше в межах розумного. Бо альтернатива може виявитися фатальною.

Це очевидно у випадку розетки або стоянки. Але те саме стосується і суспільної царини, що приводить нас до четвертого аргументу щодо виправдань для фізичного покарання. Покарання за погану поведінку (таку, яку можна було остаточно припинити в дитинстві) стають набагато тяжчими в міру того, як діти дорослішають. Диспропорційно велику кількість тих, хто до чотирьох років залишається фактично не соціалізованим, суспільство карає тоді, коли вони досягають юности та ранньої зрілості. Ті безконтрольні чотирирічні, своєю чергою, часто були від природи надмірно агресивними у два роки. Вони статистично були більш схильні копатися, битися, кусатися і відбирати чужі забавки (що пізніше називатимуть крадіжкою) за своїх однолітків. Вони складають десь п'ять відсотків хлопчиків і набагато менший відсоток дівчаток.¹⁰⁶ Бездумне повторення чарівної фрази «Нема виправдання для фізичних покарань» також плекає оману, що пекельні підлітки чарівним чином з'являються з невинних маленьких янголяток. Ви не робите своїй дитині нічого доброго тим, що не звертаєте уваги на її погану поведінку (особливо, якщо він або вона має агресивний характер).

Вирити в теорію, що *нема виправдання для фізичних покарань* – це (по-п'яте) те саме, що думати, ніби можна сказати іншій людині «ні» і сподіватися, що це щось дасть за відсутності загрози покарання. Жінка може сказати «ні» могутньому чоловіку-нарцизу тільки тому, що за нею стоять суспільні норми, закон і держава. Батько і мати можуть сказати своїй дитині «ні», коли та хоче третій шматок торта тільки завдяки тому, що вони більші, сильніші та здібніші за дитину (і додатково їхню владу підкріплює закон та держава). Врешті-решт «ні» завжди означає таке: «Якщо ти продовжиш робити це, тоді з тобою станеться те, що тобі не сподобається». Інакше воно нічого не означає. Або гірше, воно означає «чергова нісенітниця, яку бурмочуть не варті уваги дорослі». Або ще гірше, воно означає «всі дорослі ні на що не здатні і слабкі». Це особливо поганий урок, адже кожна дитина

приречена стати дорослою, а також тому, що все, чому можна навчитися і що можна зрозуміти без зайвого особистого болю, навчають і допомагають зрозуміти батьки. Чого буде чекати від майбутнього дитина, яка зневажає дорослих і не звертає на них уваги? Навіщо взагалі виростати? Це і є історія про Пітера Пена, який думає, що всі дорослі є варіаціями Капітана Гака, тиранічного пірата, який потерпає від страху власної смертності (згадайте голодного крокодила з годинником у шлунку). Без фізичного насильства «ні» може означати «ні» тільки тоді, коли одна цивілізована людина промовляє це слово до іншої.

А як щодо ідеї про те, що *биття дітей тільки вчить їх бити*? По-перше: *Ні. Це не так.* Надто просто. Для початку, «биття» – це надто грубе слово, щоб описувати ним дисциплінарну дію ефективних батьків-матерів. Якби «биття» стотно описувало весь спектр фізичної сили, тоді не було би різниці між падінням дощових краплин та атомних бомб. Величина сили важлива – так само, як і контекст, якщо ми не хочемо бути зумисне сліпими і наївними щодо цього питання. Кожна дитина знає різницю між тим, як її болюче кусає злий пес, і тим, як її легенько кусає власна домашня тваринка, коли грайливо, але необережно забирає свою кістку. Наскільки сильно когось б'ють і з якої причини – не можна просто так ігнорувати це, говорячи про биття. Час, як частина контексту, також має вирішальне значення. Якщо ви дасте щигля дворічному одразу після того, як він хряснув немовля дерев'яним кубиком по голові, то він зрозуміє зв'язок і в майбутньому буде вже не такий готовий займати малечу. Добрий результат. Хлопчик безумовно не подумає, що варто битися більше на прикладі щигля від мами. Він не дурний. Просто заздрісний, імпульсивний і не дуже витончений. Як інакше ви будете захищати його молодшу сестричку? Якщо дисциплінування виявиться неефективним, тоді немовля страждатиме. І це може тягтися роками. Знущення буде продовжуватися, якщо ви не захочете нічого робити, щоб його зупинити. Ви уникатимете конфлікту, необхідного для встановлення миру. Закриватимете очі. А пізніше, коли ваша молодша дитина поставить вас перед цим фактом (можливо навіть у дорослому віці), ви скажете: «А я не знав(ла), що це відбувалося». Та ви просто не захотіли знати. Тому й не знали. Просто відмовилися від відповідальності за дисципліну і виправдали це безперервною демонстрацією доброти. В кожному пряниковому будиночку живе відьма, яка пожирає дітей.

Тож із чим це нас залишає? З рішенням дисциплінувати дієво або дисциплінувати недієво (але в жодному разі не з повною відмовою від дисципліни, бо природа і суспільство мають драконівські покарання для поведінкових помилок, які не було виправлено у дитинстві). Є декілька практичних підказок: тайм-аут може бути дуже дієвим видом покарання, особливо, якщо до неслухняної дитини починають ставитися привітно одразу, коли вона бере свій норів під контроль. Сердита дитина має сидіти наодинці, поки не заспокоїться. Після цього їй треба дозволити повернутися

до нормального життя. Це означає, що перемогла дитина, а не її злість. Правило таке: «Повертайся до нас одразу, коли зможеш нормально поводитися». Це дуже хороший варіант для дитини, батьків-матерів і суспільства. Буде видно, чи справді ваша дитина опанувала себе. Вона знову вам подобатиметься – попри погану поведінку в минулому. Якщо ви досі розсерджені на дитину, то, можливо, вона не до кінця виправилася – або вам слід щось зробити зі своєю злопам'ятністю.

Якщо ваша дитина – то такий цілеспрямований шибеник, який просто зі сміхом біжить геть, коли його садять в тайм-аут, то можна додати до цього фізичні обмеження. Дитину можна обережно, але міцно тримати за верхні частини рук, поки він або вона не перестане вивертатися і не почне уважно слухати. Якщо це не спрацює, може знадобитися, щоб хтось, батько чи мати потримав дитину перехилою через своє коліно. Для дитини, яка переходить межі у особливо надхненний спосіб, ляпас по седну вкаже на серйозність вимоги, яку ставить відповідальний дорослий. Є певні ситуації, в яких навіть цього не вистачить. Частково тому, що деякі діти дуже цілеспрямовані, допитливі та міцні, або тому, що їхня поведінка вже зовсім неприпустима. Якщо ви не будете це ретельно обмірковувати, то не діятимете, як відповідальний батько або мати. Тоді ви залишаєте брудну роботу на когось іншого, хто буде робити її набагато брудніше.

Перелік принципів

Дисциплінарний принцип 1: *обмежувати правила*. Принцип 2: *використовувати найменшу необхідну силу*. А ось третій: *батьків-матерів завжди має бути пара*.¹⁰⁷ Виховання дітей це справа тяжка і виснажлива. Через це батькові або матері легко зробити помилку. Безсоння, голод, наслідки сварки, похмілля, поганий день на роботі – будь що з цього може зробити людину нерозважливою, а поєднання цих речей може створити когось небезпечним. За таких умов необхідно мати поруч когось іншого, щоб ця людина спостерігала і втручалася, і щоб з нею можна було все обговорити. Це зменшить імовірність того, що плаксива, провокативна дитина і її дратівливий батько або мати доведуть одне одного до того, звідки вороття уже не буде. Виховання потребує пари, щоб батько новонародженої дитини міг дивитися за новою мамою, аби вона не наробила чогось відчайдушного, наслухавшись тридцять ночей підряд, як її маля з одинадцятої вечора до п'ятої ранку волає від кольок. Я не кажу, що треба погано ставитися до самотніх матерів, багато з яких хоробро здійснюють неймовірні зусилля (і частина з яких була змушена в самоті втекти з жорстоких стосунків), але це не означає, що всі види родин є однаково життєздатні. Вони такими не є. Крапка.

А ось четвертий принцип, особливо психологічний: *батьки-матері мають усвідомлювати свою здатність бути жорстокими, мстивими,*

самовпевненими, ображеними, сердитими і облудними. Дуже мало хто з людей свідомо намагається бути поганим батьком або матір'ю, але погане батьківство чи материнство повсюдне. Це тому, що люди мають велику здатність до зла так само, як і до добра – а також тому, що зумисне закривають очі на цей факт. Люди агресивні та егоїстичні, так само, як добрі та небайдужі. З цієї причини жодна доросла людина – жодна гієрархічна, хижа мавпа – не може терпіти панування над собою дитини-вискочки. Помста обов'язково буде. Через десять хвилин після того, як пара таких-добрих-і-терплячих батьків-матерів не спромоглася запобігти привселюдній гістериці, вони відплатять своєму малюкові байдужістю, коли він схвильовано прибіжить показати мамі й татові своє найновіше досягнення. За достатньої кількості осоромлення, непослуху і змагань за домінування навіть найбільш самовіддані батьки-матері затаять образу. І тоді почнеться справжнє покарання. Образа плодить жагу помсти. Буде менше спонтанних пропозицій любови і більше обґрунтувань їхньої відсутності. Буде шукано менше можливостей для особистісного розвитку дитини. Почнеться непомітне відвернення. І це тільки початок шляху до повномасштабної сімейної війни, яку вестимуть здебільшого в підземному світі, під прикриттям звичайности та любови.

Цієї часто ходженої стежини краще уникати. Тож батько або мати, що серйозно усвідомлює свою нетерпимість до поганої поведінки, коли вона трапляється, може серйозно плянувати дисциплінарну стратегію (особливо, якщо за ним або за нею наглядає так само уважна друга половинка) і ніколи не допускати, щоб усе дійшло до справжньої ненависти. Стережіться. Отруйні сімі є скрізь. Вони не роблять ніяких правил і ніяк не обмежують погану поведінку. Батьки-матері вибухають випадково і непередбачувано. Діти живуть у хаосі – їх розчавлюють, якщо вони боязкі, або вони безглуздо повстають, якщо сильні. Це не добре. Так може дійти до вбивства.

Ось п'ятий, останній та найбільш загальний принцип. Батько-матір мають обов'язок бути зв'язковими між дітьми і реальним світом – милосердними і дбайливими, проте все одно зв'язковими. Це зобов'язання забезпечувати щастя, плекати творчість чи піднімати самооцінку вище за будь-яку іншу відповідальність. Робити своїх дітей соціально бажаними – це основний обов'язок батька-матери. Це дасть дитині можливості, турботу про себе і безпеку. Це важливіше навіть за плекання власної ідентичности. Той Святий Грааль в кожному разі можна шукати тільки після того, як було встановлено високий рівень соціального витончення.

Хороша дитина і відповідальні батько-матір

Правильно соціалізована трирічна дитина ввічлива і цікава. Вона також не дасть себе кривдити. Вона викликає інтерес у інших дітей і високу оцінку в дорослих. Вона існує у світі, де чинші діти їй раді та змагаються за її увагу,

де дорослі раді її бачити, а не ховаються за фальшивими посмішками. В світ її приведуть люди, які раді це зробити. Це додасть більше до її остаточної індивідуальності, ніж будь-яка боягузлива спроба уникати щоденного конфлікту та дисципліни.

Обговорюйте те, що вам подобається або не подобається у своїх дітях, зі своєю другою половинкою – а якщо це не вийде, то з другом. Але не бійтеся того, що вам щось подобається або не подобається. Можна відсіяти придатне від непридатного, як зерно від полови. Ви зрозумієте діжницю між добром і злом. Чітко прояснивши своє ставлення (розібравшись зі своєю дрібязковістю, самовпевненістю та образливістю), ви зробите наступний крок і змусите своїх дітей поводитися правильно. Ви візьмете на себе відповідальність за їхню дисципліну. За помилки, які ви неминуче зробите, наводячи дисципліну. Можете попросити вибачення, коли неправі, і навчатися діяти краще.

Врешті-решт ви любите своїх дітей. Якщо через їхні дії вони вам не подобаються, подумайте про те, яке вони справлятимуть враження на інших людей, які до них набагато байдужіші за вас. Ті чинші люди будуть жорстоко карати їх діями або бездіяльністю. Не дозвольте цьому трапитися. Краще дати своїм малим чудовиськам знати, що бажане, а що ні, аби вони стали витонченими жителями світу за межами родини.

Дитина, яка приділяє увагу, а не дрейфує, яка може бавитися і не скиглити, яка весела, але не набридлива, і яка надійна – така дитина буде мати друзів усюди, куди йтиме. Сподобається як учителям, так і батькам-матерям. Якщо уважно слухатиме дорослих, то і вони дитину слухатимуть, усміхатимуться їй і радо підказуватимуть. Дитина буде квітнути у світі, який так легко може бути холодним, безжальним і ворожим. Чіткі правила створюють захищених дітей і спокійних, раціональних батьків-матерів. Чіткі принципи дисципліни і покарання врівноважують милосердя і справедливість, щоб соціальний розвиток і психологічна зрілість могли мати повноцінний поступ. Чіткі правила і правильна дисципліна допомагають і дитині, і сім'ї, і суспільству встановити, підтримувати та розширювати порядок – який є усім, що захищає нас від хаосу та жахів підземного світу, де все невизначене і спричиняє тривогу, безнадію та депресію. Нема більших дарів, що їх можуть дати цілеспрямовані та сміливі батько-матір.

Не дозволяйте своїм дітям робити те, через що вони вам не подобаються.

Правило 6:

Досконало владняйте власний дім, а тоді вже критикуйте решту світу

Релігійна проблема

Нерозумно називати релігійною людиною молодого чоловіка, який у 2012 році розстріляв двадцять дітей і шість співробітників школи Сенді Гук, Коннектикут. Те саме стосується стрільця з кінотеатру в Колорадо і вбивць зі школи Колумбайн. Але ці душогуби мали проблему з реальністю на релігійній глибині. Ось що написав один із того колумбайнівського дуету:¹⁰⁸

«Людська раса не гідна того, щоб за неї боротися. Вона гідна тільки смерті. Поверніть Землю тваринам. Вони заслуговують на неї нескінченно більше за нас. Вже ніщо нічого не значить».

Ті, хто так думає, вважають Єство загалом несправедливим і жорстоким аж до рівня розкладу, а конкретно *людське* Єство для них ненависне. Вони призначили себе верховними судьями дійсності і ухвалили, що вона недосконала. Вони – верховні критики. Глибоко-цинічний автор записки продовжує:

«Якщо памятаєте вашу історію, нацисти знайшли «остаточне рішення» гебрайської проблеми... убити їх усіх. Що ж, якщо ви досі не здогадалися, я кажу: „ВБИТИ ЛЮДСТВО”. Ніхто не має вижити».

Для таких людей світ вражень сповнений прогалин і зла – тож до дідька все!

Що відбувається, коли хтось починає так мислити? Чудова німецька песа, *Фавст: Трагедія*, написана Йоганом Вольфгангом фон Ґюте, описує цю проблему. Головний персонаж песи, вчений Гайнріх Фавст, продає свою безсмертну душу дияволу, Мефістофелью. За це він отримує все, чого бажає, поки залишається живим на Землі. У песі Ґюте Мефістофель є споконвічним противником Єства. У нього є головне, визначальне кредо:¹⁰⁹

*«Я – заперечення усього!
Бо всяка річ, що постає,
Кінець кінцем нічим стає,
І жодна річ буття не гідна.
А все, що ви звете гріхом,
Чи згубою, чи просто злом,
Ото моя стихія рідна».*

Гьоте вважав цей сентимент ненависти настільки важливим, таким ключовим елементом мстивої людської деструктивності, що Мефістофель повторює його ще раз іншими словами у другій частині поеми, написаній багато років по тому.¹¹⁰

Люди часто мислять по-мефістофельському, хоча дуже рідко втілюють ці думки так брутално, як масові вбивці з тієї школи, коледжу чи кінотеатру. Щоразу, коли ми переживаємо несправедливість, справжню чи уявну; коли ми стикаємося з трагедією чи стаємо жертвами чийось махінацій; щоразу, коли ми переживаємо жах і біль наших власних меж (на перший погляд – довільних) – тоді здійснюється з пільми зла спокуса поставити Єство під сумнів і проклинати його. Чому невинні люди мають так жадливо страждати? Що це за кривава, кошмарна плянета така?

Життя воістину дуже тяжке. Усі приречені на біль і знищення. Інколи страждання є очевидним наслідком особистих недоліків – коли ми заплющуємо на щось очі, робимо погані рішення чи лихі діла. У випадках, коли людина сама собі завдає зла, може навіть скластися враження, що це справедливо. Можна сказати, вона отримує те, на що заслуговує. Навіть коли це правда, втіхи в цьому мало. Деколи, якщо стражденні змінюють свою поведінку, то їхні життя розгортаються вже не так трагічно. Але людська влада обмежена. Всім притаманна вразливість до відчаю, хвороб, старіння та смерті. У підсумку ми не є творцями власної крихкості. То чия ж це провина?

Релігійні чи ні, тяжко хворі люди (або ще гірше – батько й матір тяжко хворої дитини) невідхильно ставитимуть це питання. Так само і з тими, кого затисло зубцями трибів велетенської бюрократії, кого піддають податковій перевірки, хто бореться з нескінченним судовим позовом чи розлученням. До того ж ті, хто мучаться потребою звинуватити когось або щось за нестерпний стан їхнього Єства, зовсім необовязково мають очевидні ознаки страждання. Наприклад, сам Лев Толстой почав ставити під сумнів цінність людського існування, перебуваючи на вершині слави, впливу та творчої потуги.¹¹¹ Ось як він це пояснив:

«Моє становище було жахливе. Я знав, що нічого не знайду на шляху розумного знання, крім заперечення життя, а там у вірі – нічого, крім заперечення розуму, яке ще наймовірніше за заперечення життя. За розумним знання виходило так, що життя є зло, і люди знають це, від людей залежить не жити, а вони жили і живуть, і сам я жив, хоча і знав уже давно те, що життя безглузде і є зло».

Хай як старався, Толстой зміг визначити тільки чотири способи втекти від таких думок. Перший – відступити в дитинне невідання проблеми. Другий – гнатися за безглуздими задоволеннями. Третій був таким: «... розуміючи зло і безглуздість життя, продовжувати тягти його, наперед знаючи, що нічого з нього вийти не може». Він пов'язав цю конкретну форму втечі зі слабкістю: «Люди цього шибують, що смерть краща за життя,

але, не маючи сил вчинити розумно – скоріше закінчити обман і вбити себе – чогось ніби чекають».

Тільки четвертий і останній спосіб втечі має в собі «силу та енергію»: «Він полягає в тому, щоб, зрозумівши, що життя є зло і безглуздя, знищити його». Толстой безжально продовжував свої думки:

«Так чинять рідкісні сильні та послідовні люди. Зрозумівши всю дурість жарту, якого над ними розіграли, і зрозумівши, що блага померлих більші за блага живих, що краще за все не бути, вони так і чинять і кінчають відразу цей дурнувятий жарт; благо, що і засоби є: петля на шию, вода, ніж, щоб ним проткнути серце, поїзди на залізницях».

Утім, Толстой був недостатньо песимістичний. Дурість жарту, якого над нами розіграли, спонукає не просто до самогубства. А до вбивства – масового вбивства, за яким часто йде самогубство. Це набагато ефективніший екзистенційний протест. Хоч у це й важко повірити, але станом на червень 2016-го року в США відбулася тисяча масових убивств (четверо і більше застрілених за раз, не рахуючи вбивці) за 1260 днів.¹¹² Це означає, що траплялося п'ять нападів щодні протягом більш як трьох років. Всі кажуть: «Ми не розуміємо». Як можна досі прикидатися? Толстой розумів понад століття тому. Стародавні автори біблійної історії про Каїна й Авеля теж розуміли понад двадцять століть тому. Вони описували вбивство, як перший акт післядеємської історії: і не просте вбивство, а братовбивство, вбивство когось не тільки невинного, але й ідеального та доброго, вбивство, здійснене свідомо на зло творцеві всесвіту. Вбивці сьогодення кажуть нам те саме власними словами. Хто б насмівився сказати, що це не черв у серцевині яблука? Але ми не слухаємо, бо істина пропікає до кістки. Навіть для розуму такого глибокого, як у визнаного російського письменника, виходу не було. Як же решта з нас може дати цьому раду, якщо навіть чоловік калібру Толстого визнав поразку? Роками він ховав від себе власну зброю і відмовлявся брати до рук мотузку, щоб не повіситися.

Як людина, що пробудилася, може уникнути відрази до світу?

Помста чи перетворення

Релігійна людина може у відчаї потрясти кулаком на видиму несправедливість і сліпоту Бога. Навіть Христос почувався покинутим на хресті чи принаймні так сказано. Дехто більш агностичний чи атеїстичний звинуватить долю або гірко роздумуватиме про жорстокість випадковості. Інший розірве себе на шматки, шукаючи вади характеру, що спричиняють його страждання і занепад. Це все варіації однієї теми. Назва мішені змінюється, але психологія, що лежить в основі, залишається однаковою. Чому? Чому так багато страждання і жорстокості?

Що ж, можливо, це дійсно діяння Бога – чи провина сліпої, безглуздої долі, якщо ви схильні так думати. І здається, що є предостатньо причин так

думати. Але що відбувається, якщо так подумати? Масові вбивці думають, що страждання, невід'ємне від існування, виправдовує суд і помсту, як дуже чітко зазначили колумбайнівські молодики:¹¹³

«Я радше помру, ніж зраджу свої думки. Та перш ніж покинути це нікчемне місце, я вбю кожного, кого вважатиму негодящим ні до чого, а особливо до життя. Якщо ви мене дійняли в минулому, то при зустрічі зі мною помрете. Може інші з часом і забувають, що ви їм заподіяли, але тільки не я. Я не забуваю своїх кривдників».

Один із наймстивіших убивць двадцятого століття, жахливий Карл Панзрамⁱⁿ⁶⁹ був зґвалтований, покатований і зражений у міннесотській установі, відповідальній за його «реабілітацію», коли він був неповнолітнім правопорушником. Після цього він став оскаженілим грабіжником, палієм, гвалтівником і серійним убивцею. Він свідомо і послідовно цілився на знищення, навіть підраховував доларовий еквівалент спаленої власності. Почав із ненависти до тих, хто його скривдив. І ця ненависть росла, поки не охопила ціле людство, але на цьому він не спинився. Його деструктивність була спрямована в якийсь фундаментальний спосіб проти самого Бога. Инакше і не скажеш. Панзрам ґвалтував, убивав і палив, щоб висловити своє обурення Єством. Він діяв так, ніби Хтось ніс відповідальність. Те саме трапилось в історії про Каїна та Авеля. Жертви Каїна було відкинута. Він існував у стражданні. Він звернувся до Бога і кинув виклик Єству, яке Він створив. Бог відхилив його прохання. Сказав Каїну, що той сам спричинив свою біду. У гніві Каїн убив Авеля – фаворита Бога і свого власного ідола. Ясна річ, Каїн заздрив своєму успішному братові. Але він знищує Авеля перш за все на зло Богові. Це найістинніша версія того, що відбувається, коли люди здійснюють свою помсту до найвищого рівня.

Відповідь Панзрама була цілком зрозуміла (і саме це жахливо). Подробиці його автобіографії розкривають, що він був згідно з уявленнями Толстого одним із тих сильних та логічно послідовних людей. Він був могутнім, послідовним, безстрашним діячем. Мав сміливість своїх переконань. Як можна чекати від нього, щоб він усе пробачив і забув, враховуючи те, що з ним сталося? З людьми трапляються воістину жахливі речі. Не дивно, що вони прагнуть помсти. За таких умов помста здається моральною необхідністю. Як її можна відрізнити від потреби справедливості? Після пережитого лиходійства, хіба прощення не буде звичайним боягузством або відсутністю сили волі? Такі питання мучать мене. Але часом люди виходять із жахливого минулого і чинять добро, а не зло, хоча таке досягнення може здатися надлюдським.

Я зустрічав тих, хто спромоглися на це. В мене є знайомий, великий митець, який вийшов якраз із такої «школи», яку описав Панзрам – тільки от його туди запроторили невинною п'ятирічною дитиною одразу після довгої вервечки лікарень, де він одночасно хворів на кір, паротит і вітрянку. Не маючи змоги розмовляти мовою школи, зумисне ізольований від родини, він

був підданий знуцанням, голоду та іншим мукам, після чого він став злим, зламаним молодим чоловіком. Потім він завдав собі великої шкоди наркотиками, алкоголем та іншими формами самонищівної поведінки. Він ненавидів усіх – включно з Богом, собою і долею. Але він поклав усьому тому край. Перестав пити. Перестав ненавидіти (хоча це й досі деколи з'являється, спалахами). Він вдихнув нове життя у мистецьку культуру своєї корінної традиції та навчав молодих чоловіків, щоб вони пішли його слідами. Він виготовив п'ятдесятифутовий (~15 м) тотемний стовп, меморіалізуючи події свого життя, а також каное довжиною в сорок футів (~12 м) із суцільної колоди такого виду, як зараз уже майже не виробляють. Зібрав свою родину і провів великий потlach¹¹⁷⁰ з шістнадцятигодинними танцями і сотнями гостей – щоб висловити свою печаль і помиритися з минулим. Він вирішив бути доброю людиною і здійснив нездійсненні речі, необхідні для такого життя.

У мене була клієнтка, яка не мала добрих батька-матери. Коли вона була ще дужа мала, її мама померла. А бабуся, яка її ростила, була старою шкорбою, наскрізь прогіркою, а також схибнутою на зовнішньому вигляді. Вона погано поводитися зі своєю онукою, карала її за чесноти: творчість, чутливість, розум. У неї самої було тяжке життя, і вона не могла стриматися від того, щоб не виливати образи на онуку. Із батьком стосунки були кращі, але він був наркоманом і помер у муках, поки вона його доглядала. Ця клієнтка мала сина. І нічого з цього вона з ним не повторювала. Він виріс щирим, самостійним, працьовитим і розумним. Замість того, щоб поглиблювати розрив у спадковому культурному матеріалі, вона його скріпила. Вона відреклася від прабатьківських гріхів. Це здійснено.

Нешастя – психічне, фізичне чи інтелектуальне не обов'язково має спричиняти нігілізм (радикальне заперечення цінностей, сенсу і бажаності). «Нешастя завжди має всякі можливі інтерпретації».

Ці слова написав Ніцше.¹¹⁴ От що він мав на увазі: ті, хто пережили зло, дійсно можуть захотіти повторити і поширити його. Але, переживаючи зло, можна навчитися і добру. Хлопчик, з якого знуцалися хулігани, може повторювати їхню поведінку. Але зі свого болю можна дізнатися, що нападати на людей і робити їх нещасними – неправильно. Дівчинка, яку мучила мама, може дізнатися з цього досвіду, наскільки важливо бути доброю матір'ю. З тих дорослих, які погано ставляться до дітей, багато, а то й більшість, самі у дитинстві були жертвами поганого ставлення. Проте більшість із тих, кого в дитинстві кривдили, власних дітей не кривдять. Це загальновідомий факт, який можна показати просто арифметично у такий спосіб: якщо хтось (батько чи мати) кривдив трьох дітей, і кожен із цих дітей потім мав по три дитини і так далі, то в першому поколінні було б троє кривдників, в другому – дев'ять, у третьому – двадцять сім, у четвертому – дев'яносто один, і так далі у геометричній прогресії. За двадцять поколінь від поганого ставлення в дитинстві постраждало б уже більше десяти мільярдів: це перевищує чинну кількість населення планети. Натомість кривдники з

плином поколінь щезають. Люди стримують поширення цього. Це свідчення справжньої переваги добра над злом у людському серці.

Жага помсти, чим би її не виправдовували, також перебиває шлях іншим продуктивним думкам. Американсько-англійський поет Т.С. Еліот пояснив причину цього у своїй п'єсі «Коктейльна вечірка». Один із персонажів, жінка погано провела час на вечірці. Вона розповіла психіатру про своє глибоке нещастя. Висловила сподівання, що усе її страждання є її власною провиною. Психіатр здивувався. Спитав, чому. Вона відповіла, що довго і тяжко про це думала і прийшла до такого висновку: якщо це її провина, то вона може щось із цим вдіяти. Та якщо це провина Бога – якщо сама дійсність недосконала, одержима завдавати їй горя – тоді вона приречена. Змінити будову дійсності вона не могла. Але змінити власне життя – це їй могло бути під силу.

Александр Солженіцин мав усі причини ставити під сумнів будову існування, будучи ув'язненим у радянському трудовому таборі в середині жахливого двадцятого століття. Він служив солдатом на погано підготовленому російському фронті, зустрічаючи вторгнення нацистів. Його арештували, били і кинули до тюрми свої ж люди. Тоді його вразив рак. Він міг стати ображеним і згрішним. Його життя зробили нещасним Сталін і Гітлер, двоє найгірших тиранів у історії. Він жив у жорстоких умовах. Великі відрізки дорогоцінного часу були у нього вкрадені та змарновані. Він побачив безглузді та принизливі страждання й смерті своїх друзів і знайомих. Тоді підхопив дуже серйозну хворобу. Тож Солженіцин мав причини проклинати Бога. Навіть самому Йову не було так тяжко.

Але великий письменник, глибокий, натхненний захисник істини не дозволив своєму розумові повернутися в бік помсти і знищення. Натомість він розплющив очі. Під час багатьох своїх випробувань Солженіцин зустрічав людей, які поводитися гідно у жахливих обставинах. Він глибоко міркував над їхньою поведінкою. Тоді він поставив собі найтяжче питання: чи він особисто зробив внесок до катастрофи життя? Якщо так, тоді як саме? Він пригадував власну безумовну підтримку комуністичної партії у свої молоді роки. Переосмислив ціле життя. Він провів багато часу в таборах. Де ж він схибив у минулому? Скільки разів він діяв супроти власного сумління, вдаючись до дій, знаючи, що це неправильно? Скільки разів він зрадив себе і брехав? Чи є якийсь спосіб, яким можна виправити гріхи минулого, спокутати їх посеред багнявого пекла радянського гулагу?

Солженіцин прочісував подробиці свого життя густим гребенем. Поставив собі друге питання, і третє. Чи можу я тепер виправити ці помилки? Чи можу я тепер відремонтувати пошкодження, завдані моїми минулими провалами? Він навчився дивитися і слухати. Знайшов людей, якими захоплювався попри все. Він розібрав себе частинка за частинкою, дав непотрібному і шкідливому відмерти, а тоді воскресив себе. Він написав «*Архипелаг ГУЛАГ*», історію радянської системи тюремних таборів.¹¹⁵ Це

потужна, страшна книга, написана з непереборною моральною силою незаплямленої істини. Обурення нестерпно кричало із сотень сторінок. В СРСР її було заборонено (і не без причини). До Заходу її таємно переправили в 1970-х роках, де вона вибухла на весь світ. Написане Солженіцином остаточно і безповоротно зруйнувало інтелектуальний авторитет комунізму, як ідеології чи суспільства. Солженіцин приніс сокиру до стовбура дерева, гіркі плоди якого так погано його годували – і вирощування якого він споглядав та підтримував.

Ухвала одного чоловіка змінити своє життя, а не проклинати долю до самої серцевини, потрясла патологічну систему комуністичної тиранії. Проїшло не так багато років, і вона зовсім розвалилася, і відвага Солженіцина була цьому чималою причиною. Але не він один здійснив таке диво. Спадає на думку Магатма Ганді, а також Вацлав Гавел, письменник-дисидент, який пізніше якимось неймовірним чином став президентом Чехословаччини, а тоді й нової Чеської Республіки.

Усе розвалюється

Цілі народи непохитно відмовилися судити реальність, критикувати Єство, звинувачувати Бога. В цьому контексті цікаво поглянути на гебраїв Старого Заповіту. Їхні страждання склалися у послідовну схему. Історії про Адама і Єву, про Каїна і Авеля, про Ноя і Вавилонську вежу – воістину древні. Їхні витоки розчиняються у таємниці часу. Тільки після потопу, описаному в Книзі Буття, починається щось схоже на історію, якою ми її розуміємо. Починається вона з Авраама. Нащадки Авраама стали гебраїським народом Старого Заповіту, також відомого як Гебраїська Біблія. Вони укладають угоду з Ягве – Богом – і розпочинають свої знані історичні пригоди.

Під проводом великої людини гебраї організуються спочатку в суспільство, а потім у імперію. З ростом багатства зростали також гордість із нахабством. Піднімає свою бридку голову корупція. Пихата держава стає одержима владою, починає забувати свої обов'язки перед вдовами і сиротами, відхиляється від споконвічної угоди з Богом. З'являється пророк. Він зухвало і привселюдно здійснює вчинок сліпої відваги – проклинає авторитарного царя і безвірну країну за їхні провали перед Богом, розповідає про прийдешній жадливий суд. Якщо його слова і не були цілком пропущені повз увагу, то послухалися його надто пізно. Бог покарав свій заблудлий народ, прирікши на принизливу поразку в битві та багато поколінь рабства. Гебраї повністю розкаялися і, щоб дотриматися Божого слова, поклали провину за гірку долю на свої власні невдачі. Твердо вирішили, що могли б діяти краще. Вони відбудували державу і цикл почався знову.

Це – життя. Ми створюємо будівлі, щоб жити в них. Будуємо родини, держави і країни. Ми витягаємо принципи, на яких ці структури збудовано, і

формулюємо системи переконань. Спочатку, ми живемо в цих структурах і переконаннях, як Адам і Єва у Раю. Але успіх робить нас легковажними. Ми втрачаємо пильність. Сприймаємо те, що маємо, як належне. Заплющуємо очі. Ми не помічаємо, що щось змінюється, або що поширюється загивання. І тоді все розпадається. Хіба у цьому винна дійсність – Бог? Чи все зруйнувалося тому, що ми були недостатньо уважні?

Коли на Новий Орлеан накотився гураган, і місто потонуло під хвилями, це була природня катастрофа? Голляндці готують свої рови до найгіршої грози за десять тисяч років. Якби Новий Орлеан взяв це за приклад, то не відбулося б ніякої трагедії. І не можна сказати, що ніхто не знав наперед. Акт контролю за паводками від 1965-го року наказував здійснювати вдосконалення системи гребель, що стримували озеро Пончартрейн.ⁱⁿ⁷¹ Система мала бути завершена до 1978 року. За сорок років після цього було виконано тільки 60% роботи. Закривання очей і корупція зруйнували місто.

Гураган – діяння Бога. Але нездатність підготуватися, коли потреба підготовки добре відома – це гріх. Це нездатність дотриматися вимоги. «Бо заплата за гріх – смерть» (До Римлян 6:23). Стародавні гебраї завжди звинувачували себе, коли щось розвалювалося. Вони діяли так, ніби Боже добро – добро дійсності – було аксіоматичне, і брали відповідальність за свої провали. Це страшенно відповідально. Але альтернативою цьому є осуд дійсності як неповноцінної, критика самого Єства, занурення в образи і жагу помсти.

Якщо ви страждаєте – що ж, це норма. Люди обмежені, життя трагічне. Проте, якщо ваше страждання нестерпне, а ви починаєте розкладатися, варто про дещо замислитися.

Почистіть своє життя

Обдумайте свої обставини. Починайте з малого. Чи повністю ви скористалися наявними можливостями? Ви старанно працюєте над своєю кар'єрою або навіть роботою – чи все-таки дозволяєте гіркоті та образі стримувати вас і тягти вниз? Ви помирилися з братом? Ставитесь до чоловіка або дружини та дітей з гідністю та повагою? Маєте звички, які нищать ваше здоров'я і гарázди? Чи несете ви свою відповідальність по-справжньому? Ви сказали те, що вам треба сказати своїм друзям і членам родини? Чи є щось, що ви безумовно могли би зробити, що покращило б те, що вас оточує?

Ви почистили своє життя?

Якщо відповідь «ні», тоді спробуйте таке: *Для початку припиніть робити те, хибність чого для вас явна.* Почніть припиняти сьогодні. Не марнуйте часу, допитуючись, звідки вам знати, що ваші вчинки неправильні, якщо ви певні, що такі неправильні. Несвоєчасні питання можуть заплутати, не просвітивши, а лише відтягти вас від дії. Ви можете знати, що є правильним або неправильним, не відаючи причини. Ціле ваше Єство може

казати вам щось таке, що ви не в змозі ні пояснити, ні сформулювати. Кожна людина занадто складна, щоб повністю себе знати, і у кожному з нас є мудрість, яку неможливо осягти.

Тож просто зупиніться, коли відчуваєте навіть слабко, що належить зупинитися. Перестаньте вчиняти конкретно такі мерзенні речі. Припиніть казати те, через що ви почуваетесь слабкими, за що стає соромно. Кажіть тільки те, що робить вас сильними. Робіть тільки те, про що можна буде говорити з честю.

Можна використовувати власні стандарти суджень. Можна покладатися на себе для проводу. Ви не зобов'язані підкорятися якимось зовнішнім, свавільним кодексам поведінки (але при цьому не треба ігнорувати керівні принципи своєї культури. Життя коротке, нема часу на те, щоб самостійно розібратися абсолютно з усім. Мудрість минулого була важко зароблена, а ваші мертва предки можуть повідати щось корисне).

Не звинувачуйте капіталізм, радикальних лівих чи злочинство ворогів. Не перекроюйте державу, поки не впорядкуєте власне існування. Майте скромність. Якщо ви нездатні принести мир своїй господі, то як смієте керувати містом? Дозвольте власній душі вести себе. Погляньте, що відбудеться за ці дні та тижні. На роботі ви почнете казати те, що справді думаєте. Почнете казати своїй дружині, чоловікові, дітям або батькові-матері про те, чого ви дійсно хочете і що вам насправді потрібно. Коли бачитимете, що залишили щось невиконаним, ви будете діяти, щоб виправити цей ляп. Ваша голова почне очищатися, адже ви перестанете наповнювати її брехнями. Ваші враження покращаться, бо ви перестанете спотворювати їх нещирими діями. Тоді ви почнете відкривати нові, тонші речі, які ви робите неправильно. Припиніть робити і їх. За кілька місяців і років старанних зусиль ваше життя стане простішим і не таким ускладненим. Ваші судження покращаться. Ви розплутаєте своє минуле. Станете сильнішими і не такими пригніченими. Будете впевненіше рухатися до майбутнього. Перестанете робити своє життя тяжчим, ніж воно є. Тоді залишаться оголені неунікненні трагедії життя, але вони більше не будуть погіршені злістю і обманом.

Може, тоді ви побачите, що ваша менш осквернена душа значно сильніша, ніж у іншому разі, і тепер здатна витримати тягар обов'язкових, мінімальних, неунікнених трагедій. Можливо, ви навіть навчитеся зустрічати їх так, щоб вони залишалися трагічними – тільки трагічними – а не такими, що вироджуються у щось справді пекельне. Можливо, ваша тривожність, безнадійність, образа і злість зменшаться, хай би якими убивчими вони були. Можливо, ваша неосквернена душа оцінить своє існування як справжнє добро, як щось варте святкування, навіть бачачи власну вразливість. Можливо, ви станете ще більшою силою миру і всього, що є добрим.

Можливо, тоді ви побачите, що якби всі так робили, у власних життях, світ перестав би бути лихим місцем. Після цього, якщо продовжувати

докладати зусилля, можливо, він навіть перестане бути місцем трагічним. Хтозна, яким буде існування, якщо всі вирішать чинити краще? Хтозна, який вічний рай на цій пропашій Землі можуть створити наші духи, очищені істиною і спрямовані до неба?

Досконало владняйте власний дім, а тоді вже критикуйте решту світу.

Правило 7:

Добивайтеся суттєвого (а не швидкоплинного)

Беріть, поки є що брати

Життя – страждання. Це ми зрозуміли. Нема простішої, неспростовнішої істини. В принципі це те, що Бог сказав Адаму і Єві одразу перед тим, як вигнав їх із раю.

«До жінки промовив: Помножуючи, помножу терпіння твої та болячі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, а він буде панувати над тобою.

І до Адама сказав Він: За те, що ти послухав голосу жінки своєї та їв з того дерева, що Я наказав був тобі, говорячи: Від нього не їж, проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову. У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох, і до пороху вернешся» (Буття 3:16-19).

То що ж із цим можна вдіяти?

Яка найпростіша, найочевидніша і найпряміша відповідь? Домагатися задоволення. Діяти за імпульсами. Жити заради мити. Робити те, що можна здійснити легко і швидко. Брехати, махлювати, обманювати, маніпулювати – але не попадатися. Врешті-решт, яка різниця, якщо всесвіт не має сенсу? І ця ідея аж ніяк не нова. Цей факт – що життя сповнене трагедії та страждання – вже дуже довго використовували для виправдання пошуків негайного егоїстичного задоволення.

«Коротке й журливе життя наше, і нема ліків на кончину людині, та й невідомо про такого, що визволяв би з аду.

Бож випадком ми народились й опісля будемо, наче нас ніколи й не було. Бо дим – віддих у наших ніздрях, а думка – іскра, коли беться наше серце.

Згасне вона, і тіло розсиплеться на попіл, і дух розвіється, як легіт. І наше імя забудеться з часом, і ніхто й не згадає про наші діла; і промине життя наше, немов сліди хмари, розвіється, мов мряка, розігнана промінням сонця, його жаром прибіта.

Наш вік – тень минуца, і кончина наша вороття не знає: печать прикладено, і не повернеться ніхто.

Отож користуймося з теперішніх дібр, вживаймо світ із запалом юнацтва.

Упиймося дорогим вином та пахощами, нехай не втече наш весняний вивіт!

І вінчаймося розквітлими рожами, поки не зівяли!

Нехай нікого з нас не бракує в нашій гульні, по всіх усядах сліди радощів лишімо, бо наша це частка, наша це доля.

Гнобімо бідака праведного; не жалуймо вдовиці, і не вважаймо на довголітню сивину старого!

Хай наша сила буде законом справедливости, бо що безсиле, те являється безкорисне (Книга Мудрости, 2:1-11).

Легкодоступне задоволення може бути минушим, проте це все одно задоволення, щось, що можна протиставити жахам і болу існування. Кожен сам за себе, а останнього нехай чорт забере. Чому б просто не брати все, до чого можна дотягтися щоразу, коли з'являється можливість? Чому б не покласти собі жити в такий спосіб?

Чи є потужніша і привабливіша альтернатива?

Наші пращури розробили вельми витончені відповіді на ці питання, але ми досі їх не надто добре розуміємо. Це тому, що вони в більшості своїй залишилися неявними, вираженими в основному ритуалами та міфами і досі не до кінця сформульованими. Ми їх втілюємо і передаємо в розповідях, але поки що недостатньо мудрі, щоб висловити їх прямо. Ми все ще шимпанзе чи вовки в зграї. Знаємо, як треба поводитися. Знаємо, хто є хто, і чому. Ми з'ясували це через досвід. Наше знання сформувалося завдяки взаємодії з іншими. Ми встановили передбачувані програми і схеми поведінки – але насправді їх не розуміємо і не знаємо, звідки вони взялися. Вони еволюціонували протягом велетенських відрізків часу. Хоч ми завжди казали одне одному, як належить поводитися, ніхто не формулював ці правила виразно (принаймні за весь відомий нам час). Але одного дня, не так давно ми прокинулися. Ми вже щось робили, а тепер почали *помічати*, що робимо. Власними тілами ми почали відтворювати ці вчинки. Почали імітувати і відтворювати. Винайшли ритуали. Почали відтворювати наші переживання та досвід. Тоді почали розповідати історії. В них ми свої спостереження закодовували у власні драми. Таким чином інформація, що спочатку була закладена в поведінку, була передана в історіях. Але тоді ми не розуміли, що вона означає, і зараз теж не розуміємо.

Біблійні розповіді про Рай і гріхопадіння – одна з таких історій, сплетена нашою колективною уявою протягом тисячоліть. Вона дає глибоке свідчення про природу Єства і вказує шлях до уяви способів та дії, що добре відповідає цій природі. Якщо вірити цій історії, то у Едемському Саду (до початку самоусвідомлення) людські істоти були безгрішні. Наші первісні батько й матір, Адам і Єва, ходили поруч із Богом. Потім змій спокусив цю першу пару, вони скуштували плоди з дерева пізнання добра і зла – цим відкривши

смерть і вразливість – після чого відвернулися від Бога. Людство було вигнане з Раю і почало своє сповнене тяжких зусиль смертне існування. Незабаром з'являється ідея жертви, починаючи з розповіді про Каїна та Авеля, потім ця ідея продовжує розвиток Авраамічними пригодами та Виходом: Після довгих міркувань занепале людство з'ясувало, що прихильність Бога можна заробити, а його гнів відвернути шляхом гідної жертви. Також людство з'ясувало, що ті, хто не схоче або не зможе цього здійснити, можуть схилитися до кривавого вбивства.

Затримка винагороди

Здійснюючи жертви, наші предки почали відігравати^{m72} припущення, яке можна висловити так: *якщо в теперішньому пожертвувати чимось цінним, то щось ліпше можна буде здобути в майбутньому*. Як пам'ятаєте, обов'язковість праці – одне з проклять, накладене Богом на Адама і його нащадків за Первородний гріх. Пробудження Адама до фундаментальних обмежень його Єства – вразливості, невідхильної смерті – є еквівалентом відкриття майбутнього. Майбутнє: туди йдуть помирати (якщо пощастить, то не дуже скоро). Кончину можна відтягти завдяки праці; пожертвувати *зараз*, щоб заробити вигоду *потім*. Саме з цієї причини – але не виключаючи й інших, звісно ж – уява про жертви з'явилася у біблійному розділі одразу після драми гріхопадіння. Між жертвою і працею майже немає різниці. Вони також є унікально людські. Іноді тварини діють так, ніби працюють, але насправді вони просто виконують приписи своєї природи. Бобри будують греблі. Вони роблять це тому, що вони – бобри, а бобри будують греблі. За працею вони не думають: «Це все прекрасно, тільки краще б я зараз був разом із дівчиною на пляжі в Мехіко».

Кажучи прозаїчно, така жертва – праця – є затримкою винагороди, але це аж надто буденна фраза, щоб описати щось настільки глибинно важливе. Відкриття того, що винагорода (задоволення) може приходити із затримкою, було одночасно відкриттям часу, а з ним і причинно-наслідкового зв'язку (принаймні у причинній силі навмисних дій людей). Давним-давно у бляклій мряці часу *ми почали усвідомлювати, що дійсність побудована так, ніби з нею можна торгуватися*. Ми з'ясували, що, якщо правильно поводитися у теперішньому – тримати під контролем свої імпульси, зважати на тяжке становище інших – то це може принести винагороди у майбутньому, у місці і часі, які ще не існують. Ми почали обмежувати, контролювати і порядкувати наші хвилинні поривання, щоб не заважати іншим людям, а також самим собі у майбутньому. Це неможливо відрізнити від організації суспільства: відкриття причинно-наслідкового зв'язку між «зусиллями сьогодні» та «якістю завтра» спонукало суспільні домовленості – порядок, який дозволяв сьогоднішній праці надійно зберігатися (в основному у формі обіцянок інших людей).

Розуміння часто відпрацьовується ігровою дією, перш ніж його можна чітко сформулювати і висловити (так само, як дитина спочатку грає в те, що означає бути «матір'ю» чи «батьком», перш ніж зможе сказати, що ці ролі означають).¹¹⁶ Здійснення ритуальної жертви Богу – ранне і витончене ігрове втілення уяви про користь затримки. Довга концептуальна дорога лежить між тим, щоб просто наїдатися з голоду, і тим, щоб відкласти трохи прокопченого на вогні мяса на кінець дня, або для когось, кого зараз нема поруч. Багато часу йде на те, щоб навчитися залишати щось для себе напотім, або ділитися цим із кимось іншим (а це практично одне й те саме, адже в першому випадку ви ділитесь із собою-майбутнім). Набагато легше егоїстично і негайно зжертви все, що є – такий варіант найімовірніший. Не менш довгий шлях між кожним стрибком у витонченні явища затримки та його розуміння: ділитися на короткий термін, заготовляти на майбутнє, передавати заготовлене у вигляді записів, пізніше – у вигляді валюти, і врешті-решт, заощаджувати гроші у банках чи інших суспільних установах. Певні уявлення про ці речі були проміжними, без чого ніколи б не проявився повний діапазон наших практик та ідей, що стосуються жертв і праці.

Наші предки, вдаючись до гри, створювали драму, вигадку: вони уособили силу, яка керує долею, як духа, з яким можна торгуватися так, ніби це людина. Найдивовижніше те, що це *спрацювало*. Частково тому, що майбутнє складається в основному з інших людей – часто саме тих, які бачили і оцінювали найменші подробиці вашої поведінки в минулому. Це не так уже й відрізняється від того, якби десь на висоті Бог сидів і слідкував за кожним вашим рухом, записуючи все у велику довідкову книгу. Ось вам продуктивна символічна думка: *майбутнє – осудливий батько*. Непоганий початок. Але з відкриттям жертви і праці з'явилися два додаткові архетипні засадничі питання. Обидва пов'язані з розширенням логіки праці – *пожертвувати зараз, щоб заробити потім*.

Перше питання. Чим належить жертвувати? Дрібних жертв може вистачати для вирішення дрібних окремих проблем. Але може бути таке, що більші всеохопні жертви одночасно вирішать цілу низку великих і складних проблем. Це тяжче, але і вигода може бути більша. Наприклад, звичка до конче потрібної у медінституті дисципліни буде надійно перешкоджати розбещеному способу життя старшокурсника-гуляки. Це і є та жертва. Але лікар може добре прогодувати свою родину, якщо перефразувати вислів Джорджа Буша.¹¹⁷ Це означає позбавитися дуже багатьох проблем на тривалий проміжок часу. Отже, жертви потрібні, щоб покращити майбутнє, а більші жертви можуть дати більші покращення.

Друге питання (чи радше набір пов'язаних питань): Ми вже визначили основний принцип – *жертва покращить майбутнє*. Але визначений принцип має бути втілено. Належить зрозуміти його повний обсяг і значущість. На що натякає ідея, що жертва вдосконалив майбутнє у найбільш крайньому і остаточному випадку? Де межі цього принципу? Для

початку треба запитати: «Яка жертва буде найбільшою і найефективнішою (такою, яка приносить найбільше задоволення) з усіх можливих?». А тоді спитати таке: «Наскільки хорошим буде майбутнє, якщо здійснити найдієвішу жертву?»

Біблійна розповідь про Каїна та Авеля, синів Адама і Єви, починається одразу після розповіді про вигнання з раю, як уже було зазначено. Каїн та Абель були справжніми першими людьми, оскільки їхні батько-матір були створені напряму Богом, а не народжені у звичний спосіб. Каїн та Абель живуть *в історії*, а не в Едемі. Вони мають працювати. Мусять приносити жертви, щоб узадоволити Бога, і вони роблять це через вівтар і відповідний ритуал. Але все ускладнюється. Жертва Авеля задовольняє Бога, та жертва Каїна – ні. Абель отримує винагороди знову і знову, а Каїн – ні. Немає стотного розуміння, чому так сталося (хоча текст наполегливо натякає, що Каїн не викладався на повну). Можливо, якість того, що Каїн клав на вівтар, була низькою. Можливо, його дух був заздрісний. Чи, може, сам Бог був чимось роздратований з власних причин. І все це реалістично – включно з невизначеністю пояснення. Не всі жертви рівної якості. Більше того, часто здається, що начебто високоякісні жертви не приносять кращого майбутнього – без очевидних причин. Чому Бог незадоволений? Що належить змінити, щоб узадоволити його? Це важкі питання – і всі їх ставлять, весь час, навіть якщо не помічають цього.

Нема різниці між тим, щоб ставити такі питання, і мислити.

Нам дуже тяжко далось усвідомлення того, що задоволення можна відкласти з пожитком. Воно йде врозріз із нашими давніми, засадничими тваринними інстинктами, які вимагають негайного задоволення (особливо в умовах злиднів, які є і невідхильними, і повсюдними). Ще більше ускладнює справу те, що відкладання корисне тільки за умови, що цивілізація стабілізувалася достатньо для того, щоб гарантувати надання цієї відкладеної нагороди в майбутньому. Якщо все, що ви відкладатимете, буде знищено або вкрадено, тоді нема сенсу відкладати. Саме тому вовк за раз зїдає девять кілограмів сирого мяса. Він не думає: «Ех, даремно я так обжираюся. Варто би трохи зберегти на наступний тиждень». То як же могло так скластися, що ці два неможливі та обов'язково одночасні досягнення (затримка і стабілізація суспільства у майбутньому) врешті-решт втілилися?

Пропоную послідовність розвитку від тварини до людини. Подробиці, звісно ж, не ті. Але тема для нас достатньо слухна. Спершу є надлишок їжі. Це можуть бути туші мамонтів або інших велетенських трав'яних (а мамонтів ми зїли багато, може, навіть усіх). Після успішного полювання на велику тварину, частина її залишається на майбутнє. Спершу це випадковість – але з часом користь залишеного «на потім» починають цінувати. Одночасно розвивається поняття про жертву їжі: «Якщо відкладу трохи, хоч бажаю зїсти зараз, то потім не доведеться голодувати». Це харчове поняття розвивається до наступного рівня («Якщо відкладу, то потім не доведеться

голодувати ні мені, ні близьким»), тоді до наступного («Самотужки зісти цілого мамонта я не зможу, але й рештки довго не збережуться. Мабуть варто погодувати й інших людей. Вони це запам'ятають і погодують мене, коли в мене не буде мамонта, а в них буде. Таким чином я трохи поїм зараз, а *також* потім. Непогана оборудка. І, можливо, ті, кого почастию, будуть загалом більше мені довіряти. Тоді ми зможемо обмінюватися постійно»). В такий спосіб «мамонт» перетворюється на «майбутнього мамонта», а «майбутній мамонт» перетворюється на «особисту репутацію». Це поява суспільної угоди.

Ділитися – не означає віддавати щось цінне і нічого натомісць не отримувати. Це діти відмовляються ділитися, бо бояться, що нічого не отримають. Насправді ж, ділитися – це започаткувати процес обміну, торгівлі. Дитина, яка не вміє ділитися – не вміє обмінюватися – не може мати друзів, бо мати друзів – це теж обмін. Бенджамін Франклін якось сказав, цитуючи старий афоризм, що новоприбулому варто попросити нового сусіда про послугу: *«Той, хто зробив вам послугу, зробить вам ще одну послугу з більшою ймовірністю, ніж той, кому ви самі зробили послугу»*.¹¹⁷ На думку Франкліна, попросити щось у когось (але не щось надмірне, ясна річ) – це найкраще і найпростіше запрошення до суспільної взаємодії. Коли новоприбулий просить щось при першій зустрічі, він цим дає сусідові можливість показати себе доброю людиною. Це також означає, що і сам сусід тепер може про щось просити новоприбулого, оскільки той у нього в боргу, таким чином зближуючись і збільшуючи взаємну довіру. Завдяки цьому обидві сторони можуть подолати природну настороженість і взаємний страх незнамого.

Краще мати щось, ніж нічого. Ще краще щедро ділитися тим, що є. І навіть краще за це – прославитися щедрістю. Це те, що буде довго триматися. Щось надійне. Дійшовши до цього етапу абстракції, ми бачимо, як було закладено основу уявлень про *надійність, чесність і щедрість*. Стала на місце основа сформульованої моральності. Працьовитий, чесний і щедрий – це прообраз доброго громадянина, хорошої людини. Таким чином із простого поняття «залишки – це добре» можуть виростати найвищі моральні принципи.

Так, щось таке, бачиться, і трапилося під час розвитку людства. Попервах були нескінченні десятки чи сотні тисяч років до початку періоду писаної історії та драми. В цей час «відкладання» та «обмін» почали з'являтися повільно і болісно. Тоді їх почали передавати у метафоричній абстракції, як жертвні ритуали і розповіді, висловлені десь так: «Все так, *наче* в Небі є могутній Дух, який усіх бачить, і судить вас. Якщо віддавати щось цінне, то це Його тішить – і краще хай Він буде задоволений, бо в іншому разі настає справжнє пекло. Тож жертвуйте, діліться, поки не станете в цьому майстрами, тоді все буде добре».¹¹⁸ Ніхто цього не казав,

принаймні, так прямо і безпосередньо. Але це було закладено в діях, а пізніше – в оповідах.

Дія було першою (мала нею бути, оскільки тварини, якими ми колись були, могли діяти, але не могли думати). *Спершу з'явилася неясна, нерозпізнана цінність* (оскільки дії, що існували раніше за мислення, містили ту цінність, але не робили її явною). Люди спостерігали, як успішні досягали успіху, а невдахи зазнавали невдачі – протягом тисяч і тисяч років. Ми обміркували це і зробили висновок: *Ті з нас, які є успішними, відкладають задоволення. Ті з нас, які є успішними, торгуються з майбутнім.* Починає виникати велика ідея, яка набирає щораз чіткішого вигляду у щораз виразніше сформульованих оповідах: *Яка різниця між успішними і неуспішними? Успішні приносять жертви.* Все покращується в міру того, як успішні приносять жертви. Питання стає щораз стотнішим, але водночас і ширшим: *Яка можлива найбільша жертва? Заради найбільшого можливого добра? Відповіді стають дедалі глибшими і ґрунтовнішими.*

Бог із Західної традиції, як і багато інших богів, вимагає жертв. Причину цього ми вже розглянули. Але деколи Він іде ще далі. Вимагає не просто жертви, а жертви саме того, що люди люблять найбільше. Це зображено найбільш різко (і найбільш незрозуміло) в розповіді про Авраама та Ісаака. Авраам, улюбленець Бога, дуже давно хотів мати сина – і саме це йому пообіцяв Бог після багатьох затримок і незважаючи на його похилий вік та давно безплідну дружину. Але незадовго після цього, коли чудом народжений Ісаак був ще дитиною, Бог робить крутий розворот і безглуздо та по-варварськи вимагає у свого віруючого слуги, щоб той приніс йому в жертву сина. Історія закінчилася щасливо: Бог надсилає янгола спинити слухняну руку Авраама і замість Ісаака приймає в якості жертви барана. Це добре, але не пояснює питомої проблеми: Чому це було обов'язково? Чому Він – чому життя – висуває такі вимоги?

Почнімо наш аналіз із банальності – яскравої, самоочевидної та м'якої: *Іноді справи йдуть кепсько.* Це багато в чому пов'язано із жахливою природою світу, з його чумами, голодами, тираніями і зрадами. Але ось заковика: *деколи, коли справи йдуть кепсько, причиною цього є не світ. А те, що в даний час для вас найцінніше суб'єктивно і особисто.* Чому? Тому, що світ розкривається до невизначеної міри через шаблон ваших цінностей (більше про це в Правилі 10). Якщо світ, який ви бачите – не такий, як ви хочете, то настав час переглянути свої цінності. Пора позбутися цьогочасних упереджень. Пора щось відпустити. Можливо, прийшла година пожертвувати навіть тим, що ви любите найбільше, аби відкрити можливість стати тим, ким можете стати, а не залишатися тим, ким є.

Є давня і, можливо, апокрифічна розповідь про те, як спіймати мавпу – вона добре ілюструє цю ідею. Спочатку треба знайти великого глечика з вузьким горлом, крізь яке мавпа ледве могла б просунути руку. Тоді – наполовину заповнити глечик камінням, щоб він став заважкий для мавпи.

Після цього належить розкидати ласощі, яких полюбляє мавпа, навколо глечика, і трохи ласощів покласти всередину. Мавпа прийде, засуне руку до горщика і схопить бажане.^{т74} Але після цього вона не зможе витягти руку, в якій затисла ласощі, бо горло глечика завузьке. Не витягне, поки не випустить ласощі. Поки не відпустить те, чим уже володіє. І такого мавпа просто не робить. Тому ловець мавп може просто підійти до глечика і схопити мавпу. Тварина не пожертує частинкою заради цілого.

Пожертва чогось цінного визначає майбутнє процвітання. Пожертва чогось цінного задовольняє Господа. Що є найціннішим, чим найкраще жертвувати? Чи що може його принаймні *символізувати*? Найкращий шматок мяса. Найкраща тварина з отари. Найцінніша власність. Що вище за це? Щось до болю особисте, розпрощатися з чим було б мукою. Мабуть, це символізовано також у тому, що Бог вимагає обрізання в якості складової ритуалів Авраама, де частину віддано задля спокути цілого. Що далі? Що більше належить до цілої людини, ніж до частини? У чому полягає найвища жертва заради найвищої винагороди?

За це місце змагаються дитина і він сам. Жертва матери, яка віддає свою дитину світові, проникливо передана у *Пієті* – великій скульптурі Мікелянджело, показаній на початку цього розділу. Мікелянджело створив Марію, яка думала про свого Сина, розп'ятого і знищеного. Це її *провина*. Саме через неї Він увійшов до світу та великої драми Єства. Чи *правильно це* – *приводити дитину до цього жахливого світу*? Кожна жінка ставить собі це питання. Деякі відповідають заперечно і в них є на те свої причини. Марія відповіла ствердно, з власної волі, повністю розуміючи, що буде – як розуміє і кожна мати, що дозволяє собі бачити. Це вчинок найвищої відваги, якщо здійснити його добровільно.

Своєю чергою син Марії, Христос віддає себе Богові та світові, зраді, катуванню і смерті – самому осердю відчаю, де він на хресті викрикує ті жахливі слова: «*Боже Мій, Боже Мій, чому Ти покинув Мене?*» (Матвія 27:46). Це архетипна історія чоловіка, який пожертував усім заради чогось кращого, який пожертував життям заради розвитку Єства, який дозволив Божій волі повністю втілитися у межах одного смертного життя. Це приклад для людини з честю. Проте у випадку Христа, коли він жертвує себе, то Бог – його батько – одночасно жертвує *Свого* сина. Саме тому християнська драма Сина і власного Я є архетипною. Це розповідь на межі, де не можна уявити нічого більш крайнього, нічого більшого. Це саме визначення «архетипного». Це серцевина того, що становить «релігійність».

Біль і страждання є визначальними частинами світу. В цьому сумнівів не може бути. Жертва може тимчасово стримувати біль і страждання в більшій чи меншій мірі – і більші жертвоприношення роблять це ефективніше за менші. В цьому сумнівів не може бути. Усі мають це знання у своїх душах. Отже, людина, яка бажає зменшити страждання, виправити вади Єства, видобути найкраще з усього можливого майбутнього, створити рай на землі

– така принесе найбільші жертви, себе і свою дитину, все, що їй любе, аби жити життям, спрямованим на добро. Така відмовиться від тимчасового задоволення. Буде йти шляхом найвищого знання. І в такий спосіб принесе порятунок вічно-безнадійному світові.

Але хіба таке взагалі можливе? Чи не занадто великі вимоги до людини? Можна сказати, що для Христа все скінчилося щасливо – але ж він був справжнім Сином Божим. Та є в нас й інші приклади, деякі з них набагато менш міфологізовані й архетипні. Візьмімо, до прикладу, Сократа – древнього грецького філософа. Провівши життя, шукаючи істину і навчаючи своїх співвітчизників, Сократ потрапив під суд за злочини проти Афін, його рідного міста. Його обвинувачі дали йому вдосталь можливостей, щоб просто піти й уникнути неприємностей.¹¹⁸ Але великий мудрець уже обдумав і відхилив такий вихід. В цей час його товариш Гермоген помітив, що Сократ говорив «про що завгодно»,¹¹⁹ тільки не свій суд. Він спитав його, чому той такий безтурботний. Сократ відповів, що до захисту готувався ціле життя,¹²⁰ а тоді сказав щось ще більш таємниче і вагоме: Коли він спробував придумати конкретну стратегію, яка привела б до виправдання «будь-якими методами»¹²¹ – чи навіть тоді, коли просто розглядав можливі дії на суді¹²² – то його перервав божий знак: його внутрішній дух, голос або *демон*. Сократ говорив про цей голос і на самому суді.¹²³ Він сказав, що одним із факторів, що відрізняють його від інших людей,¹²⁴ була його абсолютна готовість слухати ті застереження внутрішнього голосу – *припиняти говорити* і *припиняти діяти*, коли голос заперечував. Самі Боги вирішили, що він мудріший за інших людей не в останню чергу через це – відповідно до слів Дельфійського оракула, чію думку в таких справах вважали гідною віри.¹²⁵

Оскільки його завжди надійний внутрішній голос заперечував проти втечі (чи навіть захисту себе), Сократ кардинально змінив своє бачення важливості суду. Він почав думати, що це було радше благословення, ніж прокляття. Він розповів Гермогенові, що дух, до якого він завжди прислухався, дарує йому такий шлях із життя, який «є найлегший і водночас найменше обтяжуватиме друзів»¹²⁶, зі «здоровим тілом і духом, здатним проявляти доброту»¹²⁷, без «болю від хвороби» і прикрощів похилого віку.¹²⁸ Рішення Сократа прийняти свою долю дозволило йому позбутися нестерпного жаху перед обличчям самої смерті – перед судом, під час суду, після оголошення вироку¹²⁹ та під час його страти.¹³⁰ Він побачив, що його життя було настільки багатим і повноцінним, що він може його відпустити з грацією. Йому було дано можливість навести порядок у своїх справах. Він побачив, що може втекти від жажливої і повільної деградації, яку принесли б наступні роки. Він усвідомив, що все, що з ним відбувалося, було подарунком богів. Тож йому не треба було захищатися перед обвинувачами – принаймні не з метою проголошення своєї невинності і втечі від долі. Натомість він помінявся ролями зі своїми суддями і звертався до них так, що

читачеві стає чітко зрозуміло, чому вони хотіли його смерті. Тоді він зажив отруту, як чоловік.

Сократ відмовився від легкодоступного і потреб маніпуляції, яка з цим пов'язана. Натомість він у найстрашніших умовах обрав іти шляхом вагомого та істинного. Дві з половиною тисячі років по тому ми досі памятаємо його рішення і знаходимо в ньому розраду. Чого можна з цього навчитися? Якщо перестати казати неправду і почати жити відповідно до покликів совісти, можна зберігати свою шляхетність навіть зустрівшись із найвищою небезпекою; якщо щиро і сміливо жити за найвищими ідеалами, можна отримати більше безпеки і сили, ніж від короткозорого зосередження на власній безпеці; якщо жити правильно, повноцінно, можна відкрити значення таке глибоке, що воно захистить навіть від страху смерті.

Невже це все правда?

Смерть, праця і зло

Трагедія самосвідомого, здатного до сорому Єства створює невідхильні страждання. Ці страждання своєю чергою породжують бажання егоїстичного, миттєвого задоволення – бо так швидше. Але жертва і праця усувають страждання набагато ефективніше за короткострокове задоволення. Проте сама трагедія (безглузда жорстокість суспільства і природи проти вразливості людини) є не єдиним і, можливо, навіть не головним джерелом страждання. Є ще проблема зла. Світ налаштований безжалісно проти нас, це безумовно, але нелюдськість людей до людей – це ще гірше. Отже, проблема жертви полягає у її складності: працею, жертвами, бажанням віддавати треба ладнати не тільки злидні та обмеженість життя. А і саму проблему зла.

Пригадаймо знову розповідь про Адама і Єву. Після гріхопадіння і пробудження наших архетипних батька-матери, життя для їхніх дітей (нас) стає дуже тяжким. По-перше, у світі після Раю – світі історії – на нас чекає жахлива доля. Неабияку вагу в цьому займає те, що Гьоте називав «нашою творчою, нескінченною працею».¹³¹ Як ми вже бачили, люди працюють. Ми працюємо, бо пробудилися і нам відкрилася правда про нашу вразливість, підвладність хворобам і смерті – тож ми захищаємо себе якомога довше. Коли ми бачимо майбутнє, ми мусимо до нього готуватися або жити в страху і запереченні. Тому ми жертвуємо радіщами сьогодення заради кращого майбутнього. Але усвідомлення смертності та необхідності працювати – не єдине одкровення, яке Адам і Єва спізнали, коли скуштували заборонений плід, прокинулися і розплющили очі. Також їх було обдаровано (чи проклято) знанням добра і зла.

На те, щоб зрозуміти, що це означає (бодай частину того), мені знадобилися десятиріччя. А означає ось що: коли надходить усвідомлення, що ви – конкретно ви – вразливі, то ви починаєте розуміти і природу людської вразливості загалом. Ви розумієте, як воно – бути наляканими,

сердитими, скривдженими і згніченими гіркотою. Розумієте, що́ означає біль. І коли по-справжньому розумієте ці почуття в собі, як вони виникають, то *починаєте розуміти, як викликати їх в інших людей*. Саме тому самосвідомі істоти, якими ми є, мають досконалу здатність зумисне мучити інших (і самих себе, звісно ж – але ми зараз говоримо про інших). Втілення наслідків цього нового знання ми бачимо, коли зустрічаємо Каїна та Авеля, синів Адама та Єви.

На час їхньої появи людство вже навчилося здійснювати жертви Богам. Общинний ритуал проводять на зробленому для цього камяному вівтарі: спалення чогось цінного, відібраної тварини або її частини, перетворення її вогнем у дим (дух), який здіймається до Небес. Таким чином відтворюється ідея затримки задля покращення майбутнього. Бог приймає жертви Авеля, і він процвітає. Але жертви Каїна – ні. Той стає заздрисним і ображеним, і нічого дивного. Якщо хтось зазнав невдачі і йому відмовляють, бо він не бажає робити взагалі будь-які жертви – що ж, це хоч можна зрозуміти. Він усе одно може почуватися невдоволеним і мстивим, але принаймні в глибині серця розуміє, що сам винен. Це знання зазвичай обмежує обурення. Проте набагато гірше, коли він насправді позбавив себе деяких хвилиних насолод, трудився і працював, але все одно нічого не вийшло – і йому відмовили, не зважаючи на старання. Тоді він втратив і теперішнє, і майбутнє. Тоді його праця, жертва – марна. За таких умов світ стає темним, а душа піднімається на бунт.

Каїн обурений тим, що йому відмовили. Він виступив проти Бога, звинуватив Його і прокляв Його творіння. Це виявилось дуже поганим рішенням. Бог відповів, що вся вина лежить на Каїні – і навіть гірше: що Каїн свідомо і творчо загравав із гріхом,¹³² а тепер пожинає плоди. Це аж ніяк не те, що хотів почути Каїн. Бог зовсім не прохав вибачення перед ним. Натомість він насипав сіль на рану. Каїн, ображений до глибини душі відповіддю Бога, задумав помсту. Він зухвало виступив проти Творця. Нахабно. Каїн знав, як завдати болю. Адже він самосвідомий – і став таким ще більше, зазнавши мук і сорому. Тож він холоднокрівно вбив Авеля. Убив свого брата, свого взірця (бо Авель був усім, чим Каїн хотів бути). Він учинив цей найжахливіший з усіх злочинів, щоб одночасно плюнути на себе, ціле людство і Самого Бога. Щоб сіяти хаос і здійснити помсту. Щоб закарбувати свою засадничу неприязнь до існування. Щоб виступити проти нестерпних примх самого Єства. Діти Каїна – нащадки водночас і його тіла, і його рішення – ще гірші. У своїй екзистенційній люті Каїн убив один раз. Ламех, його нащадок, пішов набагато далі. Він сказав: «Бо якби я мужа забив за уразу свою, а дитину за рану свою, і як буде усемою пімщений Каїн, то Ламех у сімдесятеро й семеро!» (Буття 4:23-24). Тувалкаїн, «що кував всіляку мідь та залізо» (Буття 4:22), за традицією є нащадком Каїна у сьомому поколінні – а також першим творцем військової зброї. Далі в Бутті розповідають про потоп. Таке зіставлення аж ніяк не випадкове.

Зло проникло у світ разом із самосвідомістю. Тяжка праця, на яку Бог прокляв Адама – це вже погано. Ускладнене дітородіння, яким обтяжена Єва, а також спричинена цим залежність від її чоловіка – це теж не абищо. Це ознаки невідхильних і часто нестерпних трагедій злиденности, нестачі, нестерпних нужд і підвладності хворобам і смерті – все це одночасно визначає існування і отруює його. Самого факту їхнього існування може бути достатньо, щоб повернути навіть хоробру людину проти життя. Проте я на власні очі переконався, що люди достатньо сильні, щоб миритися з неунікненними трагедіями Єства, не здаватися і не розпускатися. Я неодноразово бачив докази цього в особистому житті, у своїй роботі професора і в ролі клінічного психолога. Землетруси, потопи, бідність, рак – ми достатньо сильні, що витримати це все. Але людське зло додає до світу цілий новий вимір нещастя. Саме тому поява самосвідомості і невід'ємне від неї усвідомлення смертності, а також розуміння добра і зла представлені у ранніх розділах книги Буття (та широкій традиції, що їх інтерпретує) як катаклізм космічного масштабу.

Свідомий лихий намір людини здатен зламати і таких сильних духом, яких не похитне навіть трагедія. Пригадую, як ми разом із моєю клієнткою виявили, що її шок і наслідковий посттравматичний стресовий розлад – щоденне тремтіння і жах, а також хронічне безсоння – були спричинені одним тільки виразом обличчя її знавцісного, п'яного хлопця. Оскільки «обличчя його похилилось» (Буття 4:5), то це означало однозначне і свідоме бажання скривдити її. Вона була надміру наївна, що й зробило її вразливою до травми, але суть не в цьому: добровільне зло, якого ми завдаємо одне одному, може глибоко і незворотно пошкоджувати навіть сильних людей. І що ж саме спонукає до такого зла?

Воно не з'являється внаслідок простої тяжкості життя. І провал сам по собі не спричиняє його появи, так само не роблять цього ні розчарування, ні образа, які часто і закономірно приходять разом із невдачею. А якщо тяжкість життя, збільшена наслідками постійно відхилених жертв (хай би якими поганими і недбалими вони були)? Ось саме це людей погне і скрутить у істинних потвор, які почнуть свідомо працювати на зло; не будуть створювати для себе та інших нічого, крім болю і страждання (і робитимуть усе саме заради болю і страждання). Таким чином замикається воістину прокляте коло: марна жертва, здійснена недбало, неприйняття цієї жертви Богом або дійсністю (потрібне підкреслити); невдоволення і злість, створені цим неприйняттям; падіння в гиркоту образи і бажання помсти; жертва, здійснена ще з меншим бажанням, або взагалі не здійснена. Кінцем цієї спіралі, спрямованої вниз, є самісіньке Пекло.

Життя і дійсно «гидке, жорстоке і коротке», як памятно казав англійський філософ Томас Гобс (Thomas Hobbes – пер). Але людська здатність до зла робить життя ще гіршим. Це означає, що головна проблема життя – як справлятися з її жорстокою дійсністю – полягає не просто в тому,

коли і чим жертвувати, щоб зменшити страждання, а в тому, щоб зменшити страждання і зло – *свідоме, добровільне і мстиве джерело найгіршого страждання*. Розповідь про Каїна і Авеля є одним із утілень архетипної історії двох братів-ворогів, героя і супротивника: дві складові частини індивідуальної людської психіки, одна спрямована вгору, на Добро, а інша вниз, на Пекло. Дійсно, Абель – герой, але герой, якого врешті вбив Каїн. Абель умів умилювати бога – на таке дійсно не кожен здатен. Але він став жертвою людського зла. Саме тому він і є неповноцінним як архетип. Імовірно, він просто був наївною людиною, але ж і мстивий брат міг бути здатен на великі хитрощі й *підступ*, як змії з Буття 3:1. Але відмовки – навіть причини – навіть поважні причини – не мають значення у підсумковому розборі. Проблема зла залишилася невирішеною навіть після того, як Бог прийняв жертви Авеля. У людства пішли тисячі років на те, щоб знайти якимось іншим рішенням, чи щось бодай схоже на нього. Та сама біда знову з'являється у своїй остаточній формі в розповіді про Христа і те, як його спокушав Сатана. Але цього разу її висловлено повніше – і герой перемагає.

Зло перед нами

Згідно з розповіддю, незадовго перед розп'яттям на хресті Ісус прибув до пустелі, «щоб диявол Його спокушав» (Матвія 4:1). Це історія Каїна, переказана абстрактно. Як ми вже бачили, Каїн і незадоволений, і нещасливий. Він тяжко працював, чи принаймні йому так здавалося, але Богові цього замало. Тим часом Абель, як здавалося, немов танцював крізь життя. Його лани й поля процвітали. Жінки його любили. Найгірше, що він дійсно був хорошою людиною. І всі це знали. Він заслужив на своє добре життя. Це ще одна причина заздрити і ненавидіти. А от у Каїна справи йдуть погано, і він виношує своє нещастя, як стервятник яйце. У своєму горі він намагається породити щось пекельне і в такий спосіб заходить до мертвої пустки власного розуму. Стає одержимий своїм нещастям, тим, що його зрадив Бог. Плакає свою образу. Він насолоджується усе витонченішими фантазіями помсти. І в міру того, як він це робить, його самовпевненість зростає до люциферових пропорцій. Він думає: «Мною користуються і пригноблюють. Ця планета дурнувата і проклята. Та хай би вона згинула в Пеклі». Так Каїн, кажучи сутнісно, зустрів у пустці Сатану і став жертвою його спокусу. І він зробив усе можливе, аби стало якнайгірше. Ось що його спонукало (безсмертними словами Джона Мільтона):

*«Настільки темні справи вигадати міг:
У зародку згубити весь рід людський,
Змішати – і пекло і землю воєдино
І славу Великого Творця стоптати?»¹³³*

Каїн пристав на стежу зла, щоб отримати те, у чому Бог йому відмовив. Каїн учинив так добровільно, самосвідомо і з лихими намірами.

Христос пішов іншим шляхом. Його перебування в пустелі (пустці розуму) – це темна ніч душі – глибоко-людське, близьке для всіх переживання. Це подорож до місця, куди йде кожен з нас тої години, коли все розвалюється, коли друзі та родина далекі, коли панують безнадія й відчай, коли чорний нігілізм махає нам рукою. І заради стотности давніх переказів припустимо таке: сорок днів і ночей, проведених у пустці, в голоді й на самоті, можуть загнати якраз до такого місця. Ось так об'єктивний і суб'єктивний світи врізаються одне в одного. Сорок днів – це глибоко символічний період часу, відлуння сорока років, що їх ізраїльтяни провели, блукаючи пустелею після втечі з-під тиранії єгипетського фараона. Сорок днів – це довгий час у підземеллі темних припущень, сумяття й страху; достатньо довгий час, щоб дійти до самого нутра, яким є саме Пекло. Подорож до цих химерних місць може здійснити кожен – стотніше, кожен, хто має бажання повноцінно і наповажно сприймати зло Людини і власного я. Тут не завадить трохи ознайомитися з історією. Похід крізь тоталітарні жахи двадцятого століття з його концтаборами, примусовою працею і людоджерними ідеологічними патологіями – непоганий початок, особливо враховуючи, що охоронці концтаборів теж були людьми з навіть дуже людськими якостями. Це все заради того, щоб розповідь про пустелю знову стала реальною, щоб вона оновилася під сучасний розум.

Теодор Адорно,^{m75} дослідник авторитаризму, сказав таке: «Після Авшвіцу не має бути поезії». Він помилявся. Поезія має бути про Авшвіц. Після мороку останнього століття жаклива руйнівна природа людини стала проблемою, серйозність якої перевершила навіть проблему неспокутаного страждання. І жодну з цих проблем не розв'язати, якщо рішення не залагоджує одночасно обидві. Тут і стає ключовою ідея про те, що Христос взяв на себе гріхи людства як Свої власні – це відчиняє двері до глибокого розуміння зустрічі з дияволом посеред пустки. Теренцій, римський драматург сказав так: *«Homo sum, humani nihil a me alienum puto»* (Я людина, ніщо людське не чуже мені).

Вічно-жахливий Карл Густав Юнг, видатний психоаналітик, додав: «Жодне дерево не доросте до Небес, якщо його коріння не сягнуть Пекла».¹³⁴ Така заява змусить замислитися кожного, хто її почує. На виражену думку цього великого психіатра рух угору неможливий без відповідного руху вниз. Саме тому просвітлення таке рідкісне. Хто готовий піти на таке? Ви готові зустрітись з тим, хто головний унизу, на самому дні найтемніших думок? Що такого незбагненного написав Ерік Гаріс,^{m76} масовий убивця зі Старшої школи Колумбайн за один день до того, як перестріляв своїх однокласників? *«Цікаво бути у своїй людській подобі й знати, що я помру. У всьому є дрібка тривіальності»*.¹³⁵ Хто б намілювався пояснити таке послання? Чи гірше – применшити його важливість?

У пустці Христос натрапляє на Сатану (див. Від Луки 4:1-13 і Від Матвія 4:1-11). У цієї розповіді є чітке психологічне, метафоричне значення – на додаток до всього іншого матеріального і метафізичного, що вона може позначати. Це значення в тому, що Христос – *вічно Той, хто ухвалює взяти на себе особисту відповідальність за всю повноту людської спорзности*. Значення в тому, що Христос – вічно той, хто з власної волі постає перед спокусами, ретельно обдумує їх і йде на ризик спокус найзловмисніших елементів людської природи. Значення в тому, що Христос – завжди той, хто з власної волі зустрічається зі злом – свідомо, повноцінно і добровільно – у тій подобі, у якій воно просувалося одночасно всередині Нього і у світі. Це не просто абстракція (хоч і абстрактне), це не можна пропустити повз увагу. Це питання не просто інтелектуальне.

У солдатів посттравматичний стресовий розлад розвивається часто не через те, що вони бачили, а через те, що вони робили.¹³⁶ Так би мовити, на полі бою багато демонів. Залучення до бойових дій – це те, що може відкрити шлях до пекла. Інколи щось пролазить і вселяється в якогось наївного хлопчину з ферми в Айові, він перетворюється на чудовисько. Вчиняє щось жахливе. Гвалтує і вбиває жінок та дітей у Мі Лай. Він бачить, що робить. Якась його темна частина насолоджується цим – і ця частина найнезабутніша. Потім він не знатиме, як змиритися з правдою про себе, яка йому відкрилася, і зі світом, який перед ним постав. І не дивно.

У великих і засадничих міфах давнього Єгипту бог Гор – якого часом вважають історичним і концептуальним попередником Христа¹³⁷ – пережив те саме, коли зіткнувся зі своїм лихим дядьком Сетом,ⁱⁿ² узурпатором трону Осіріса, батька Гора. Гор, всевидущий єгипетський бог-сокіл, єгипетське око найвищої вічної уваги, мав сміливість зустрітися зі справжньою природою Сета, безпосередньо ставши з ним на бій. Але під час того, як він боровся зі своїм жахливим дядьком, пошкодилася його свідомість. Він утратив око. І це попри його божественну подобу і неперевершену здатність бачити. Що втратила б звичайна людина, якби спробувала здійснити те саме? Можливо, з'явиться внутрішнє бачення та розуміння чогось пропорційного до того, що буде втрачено у сприйнятті зовнішнього світу.

Сатана втілює відмову від жертви; він – самовпевненість у плоті; він – те, що зло, обман, а також жорстоке свідоме лиходійство. Він – чиста ненависть до людини, Бога і Єства. Він не виявляє скромності навіть тоді, коли добре знає, що мав би це зробити. Ба більше, він цілком знає, що робить. Одержимий бажанням знищення, він здійснює усе навмисно, продумано і остаточно. Тому це мав бути тільки він – сам архетип зла – той, хто зустрів Христа і спокушав його, архетипа добра. Тому саме він мав бути тим, хто пропонував Спасителю людства під час Його найтяжчих випробувань те, чого кожен палко бажає.

Спершу Сатана спокушав голодного Ісуса насититися, перетворивши пустельне каміння на хліб. Тоді пропонував кинути зі скелі й покликати

Бога та янголів, щоб ті зупинили падіння. Христос відповів на першу спокусу так: «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із вуст Божих». Що означає ця відповідь? Те, що навіть за найстрашніших злиднів є речі важливіші за їжу. Инакше кажучи: Від хліба немає користі тому, хто зрадив свою душу, навіть, якщо це було зроблено через голод.^{fn3} Христос безперечно міг скористатися своєю майже безмежною владою, щоб, як і казав Сатана, здобути хліба і збити голод – або, в ширшому сенсі, здобути багатство (що в теорії повністю вирішило би проблему хліба). Але якою ціною? І заради чого? Зажерливості посеред морального спустошення? Це був би найбідніший і найгірший з усіх бенкетів. Отож Христос спрямовується на щось вище: на описові такого режиму Єства, який би остаточно і назавжди вирішив би проблему голоду. Що було би, якби ми всі замість швидкого задоволення вирішили харчуватися Словом Божим? Для цього треба, щоб кожна людина жила, виробляла, жертвувала, говорила і ділилася в такий спосіб, аби назавжди залишити явище голоду в минулому. І саме так проблема голоду в злидненостях пустки воістину і остаточно вирішена.

Євангелія подають й інші зразки цього у драматично відтвореному вигляді. Христа постійно зображують постачальником нескінченної підтримки. Він чудесним чином множить хліб і рибу. Перетворює воду на вино. Що це означає? Це заклик іти за вищим сенсом в якості способу життя, який одночасно і найпрактичніший, і найвищої якості. Цей заклик зображено в драматургічній/літературній формі: живіть, як живе архетипний Спаситель, тоді ви і ті, що навколо вас, не знатимуть голоду. Благо світу втілюється для тих, хто живе правильно. Це краще за хліб. Це краще за гроші, які куплять хліб. Тому Христос, символічна досконала особа, долає першу спокусу. Далі ще дві.

«Кинься з тієї скелі» – сказав Сатана, пропонуючи наступну спокусу. «Якщо Бог існує, то Він обов'язково тебе врятує. Якщо ти дійсно Його Син, то Він обов'язково тебе врятує». Хіба Бог не став би втілюватися, щоб врятувати Свою єдину Дитину від голоду, ізоляції та присутності великого зла? Але це б не створило зразок для життя. Це не годиться навіть для літератури. *Deus ex machina* – поява божественної сили, яка чарівним чином рятує героя зі скрутного становища – це найдешевший трюк, яким користується безталанний письменник. Це глум над самостійністю, відвагою, долею, свободою волі, відповідальністю. Більше того, Бог – це не страхувальна сітка для сліпих. Він не той, кому можна наказувати робити магічні трюки, чи примушувати проявляти Себе – цього не може робити навіть Його власний Син.

«Не спокушуй Господа Бога свого!» (Матвія 4:7)^{fn77} – ця відповідь, хоча й коротка, розправляє з другою спокусою. Христос відмовився наказувати чи навіть сміти просити Бога втрутитися заради себе. Він не захотів зняти з себе відповідальності за події власного життя. Відмовився

вимагати в Бога довести Його присутність. Також він відмовився вирішити проблему вразливості до смерти у більш особистий спосіб – спонукаючи Бога врятувати Себе – бо це не вирішило би проблеми всіх інших і назавжди. Також у цій відмові від спокуси бринить відмова від затишку божевілля. Легке, але психотичне уособлення себе у ролі якогось чарівного Месії цілком могло би бути спокусою в жорстких умовах, що їх зазнав Христос, перебуваючи в пустелі. Натомість Він відмовився від думки, що порятунок (чи навіть короткотермінове виживання) залежить від нарцизичного вияву вищості та наказування Богу, і байдуже, що це робив би Його Син.

Врешті-решт надходить третя спокуса, найпривабливіша з усіх. Христос бачив, як перед Ним розпростерлися царства світу, над якими Він міг би панувати. Це земна влада кличе його, мов сирена: шанс контролювати і порядкувати всім і вся. Христові запропонували вершину ієрархії домінування, тваринне прагнення кожної голої мавпи: всі йому підкорятимуться, він матиме найнеймовірніші маєтки, силу будувати і збільшувати, необмежені чуттєві втіхи. Це швидке задоволення у великому масштабі. Але це ще не все. Таке підвищення статусу відкриває необмежені можливості для вияву внутрішньої темряви. Жага крові, гвалтування і нищення – безперечна частина того, чим приваблює влада. Річ не тільки в тому, що люди бажають влади, аби перестати страждати. І не тільки в тому, щоб подолати підлеглим бажанням, хворобам та смерті. Влада також означає здатність чинити помсту, підкорювати і знищувати ворогів. Якби Каїн отримав достатньо влади, то він би не просто вбив Авеля. А спершу катував би його, вигадливо і невпинно. І тільки після цього вбив би. Тоді він би взявся за всіх інших.

Є дещо вище навіть за верхівку найвищої ієрархії домінування, доступом до чого не можна жертвувати заради часткового успіху. Це справжнє місце, хоч його й неможливо уявити у звичному географічному сенсі, за яким ми зазвичай орієнтуємося в просторі. Колись я мав видіння широких земель, що на багато миль простягалися переді мною аж до самого обрію. Я був високо в повітрі, споглядаючи все, мов птах. Скрізь, куди я міг сягнути очима, стрімилі багатоповерхові піраміди зі скла, одні менші, інші більші, якісь перетиналися, інші були окремо – усі схожі на сучасні хмаросяги; усі наповнені людьми, що намагалися добути до маківок своїх пірамід. Але було щось понад усім цим, царство за межами кожної піраміди, місце, де все це існувало. Це було привілейоване місце для ока, яке могло, або, можливо, вирішило летіти вільно над сутичками; яке вирішило не домінувати в жодній конкретній групі чи справі, а натомість якимось чином вийти за межі всього водночас. Це була сама увага, чиста і необмежена: відсторонена, пильна, невсипуща увага, що чекала на слухний час і місце, щоб діяти. Як сказано в Дао де цзіні:

*«Хто діє, той знищує власну мету.
Хто тримається, той втрачає.
Мудрець не діє, щоб виграти.
І тому непереможний;
Він не тримається, тому не втрачає».*¹³⁸

В розповіді про третю спокусу є потужний заклик до правильного Єства. Щоб здобути найбільший скарб – встановлення Божого царства на Землі, відродження Раю – людина має жити в такий спосіб, для якого потрібна відмова від миттєвого задоволення як природніх, так і неприродніх бажань, хай як сильно нас до них тягне і хай як переконливо і реалістично нас до них схиляють. Від них належить позбуватися, як від спокус зла. Зло посилює катастрофу життя, значно збільшуючи мотивацію до швидкого задоволення, яка вже присутня через невід'ємну трагедію Єства. Буденна жертва може більш-менш успішно стримувати цю трагедію, але перемогти зло здатна тільки особлива жертва. Описом цієї особливої жертви і були зайняті християни (і не тільки) протягом тисячоліть. Чому це не дало бажаного результату? Чому ми досі не переконані, що нема кращого задуму, ніж підняти погляд у небо, спрямуватися на добро і жертвувати усім заради цієї мети? Ми просто не спромоглися зрозуміти, чи (зумисно або не зумисно) збилися зі шляху?

Християнство та його проблеми

Карл Юнг висловив гіпотезу, що європейський розум відчув потребу розвивати когнітивні технології науки – досліджувати матеріальний світ – після того, як прийшов до безумовного висновку, що християнство з його аж лазерною зосередженістю на духовому спасінні, не змогло достатньо вирішити проблеми страждання «тут і зараз». Усвідомлення цього стало нестерпно гострим за три-чотири століття до Відродження. Як наслідок, десь в глибинах колективної психіки Заходу почала з'являтися дивна і глибока компенсаційна фантазія, що проявилася спершу в альхемії і тільки через багато століть по тому розвинулася в повноцінну науку.¹³⁹ Саме альхеміки були першими, хто почав досліджувати перетворення речовини, сподіваючись відкрити таємниці здоров'я, багатства і довголіття. Ці великі мрійники (головним з яких був Ньютон¹⁴⁰) через інтуїцію уявили, що матеріальний світ, який проклинала Церква, мав у собі таємні одкровення, що могли звільнити людство від земних страждань і обмежень. Саме це бачення, яке виникло із сумніву, надало величезну спільну та особистісну спонукальну силу, необхідну для розвитку науки, в якій так багато ваги покладено на окремих мислителів, на те, щоб вони зосереджувалися і відкладали задоволення.

Але це не означає, що християнство, навіть у своєму недовершеному образі, було провалом. Якраз навпаки: Християнство досягло майже неможливого. Християнська доктрина підняла душу індивіда, поставивши і раба з господарем, і простолюдца зі шляхтичем на один метафізичний рівень, зробивши їх рівними перед Богом і законом. Християнство наполягало на тому, що навіть король, цар, імператор є тільки одними із багатьох. Втім, щоб щось настільки протилежне до всіх очевидних доказів утвердилося, то для цього мусило би радикально зменшитися переконання, що мирська влада і її розміри є показниками прихильності Бога. Цього вдалося досягти завдяки дивній християнській ідеї, що спасіння не можна отримати через старання або майно, тобто через «роботу».¹⁴¹ Попри її обмеження, розвиток такої доктрини не дав королю, аристократові і багатому торговцю мати моральної вищости над простолюдцем. Як наслідок, метафізичне розуміння неявної трансцендентної цінності кожної душі, попри неможливі шанси, постало як фундаментальна передумова західного закону і суспільства. У світі минулого так не було, не є так і в багатьох місцях сучасного світу. Варто міцно тримати цей факт перед очима: нічим іншим, а саме дивом було те, що під тиском етично-релігійного прозріння гієрархічні рабовласницькі суспільства наших предків перебудувалися і стали вважати власність та абсолютну владу одної людини над іншою за щось неправильне.

Було б добре запам'ятати також, що короткотермінова користь від рабства є очевидна, а думка, що сильний має домінувати над слабким, є приваблива, зручна і зазвичай практична (принаймні для сильних). Це означає, що, перш ніж цю практику можна було не те, що зупинити, а просто поставити під сумнів, мусила пролунати революційна критика всього, що було цінним у рабовласницьких суспільствах. Серед цього – увялення, що сила і влада роблять рабовласника шляхетним, а також ще більш засаднича ідея, що влада рабовласника є правильна і навіть моральна. Християнство чітко висловило несподіване твердження, що навіть найнижча за статусом людина має права, справжні права – і що правитель і держава на засадничому рівні морально зобов'язані визнавати ці права. Християнство також однозначно висунуло ще незбагненнішу ідею: власництво над людиною принижує рабовласника чи не більше за самого раба (а раніше вважалося, що це навпаки є поважно і шляхетно). Ми не розуміємо, наскільки важко осягти таку ідею. Забуваємо, що протилежне до неї було самоочевидне протягом більшої історії людства. Думаємо, що це бажання поневолювати і підкоряти потребує пояснення. Знову ми на все дивимося навпаки.

Це не означає, що християнство позбавлене проблем. Але набагато доречніше буде сказати, що такі проблеми з'являються тільки після вирішення цілого набору інших, значно серйозніших проблем. Суспільство, утворене християнством, стало набагато менш варварським за язичницьке чи навіть римське. Християнське суспільство принаймні визнало, що згодувати рабів голодним левам заради розваги народу – це неправильно,

хоч багато варварських практик ще існувало. Християнство протестувало проти дітовбивства, проституції та принципу того, що сила означає право. Воно наполягало на тому, що жінки були так само цінними, як і чоловіки (хоча ми ще в процесі з'ясування того, як політично втілити це переконання). Воно вимагало, щоб навіть до ворогів суспільства ставилися, як до людей. Врешті воно відділило церкву від держави, щоб імператори (яким так притаманне все людське) більше не могли вимагати шани, яка належить богам. Все це було нездійсненним, але відбулося.

Проте в міру того, як християнська революція розвивалася, вирішені ним нездоланні проблеми зникали з поля зору. Ось що стається з проблемами, які вирішені. Після втілення рішення *навіть сам факт, що такі проблеми взагалі колись існували, зник із поля зору*. Тоді і тільки тоді проблеми, які залишалися, менш піддатливі до швидкого вирішення християнською доктриною – тільки тоді вони зайняли центральне місце у свідомості Заходу. Наприклад, вони почали мотивувати розвиток науки, спрямованої на вирішення тілесного, матеріального страждання, яке залишалося до болю істотним в успішно християнізованих суспільствах. Той факт, що автомобілі спричиняють забруднення, стає достатньо важливою проблемою для привернення уваги громадськості тільки тоді, коли зникли з поля зору набагато гірші проблеми, вирішені двигуном внутрішнього згорання. Людей, що зазнають злиднів, не цікавлять викиди вуглекислого газу. Це не значить, що рівні CO₂ не мають значення. Просто вони не мають значення, коли хтось трудиться до півсмерти, голодує, ледве-ледве видирає засоби для виживання з кам'янистої, безплідної землі, де тільки терни і будяки ростуть. Викиди газів не мали значення, поки не було винайдено трактор, що поклав край голоду мільйонів людей. Хай там як, але до того часу, коли до картини додався Ніцше, у кінці девятнадцятого століття невіршені християнством проблеми набули першорядного значення.

Ніцше описував себе, не перебільшуючи, як філософа з молотом-бляком.¹⁴² Його нищівна критика християнства (уже ослабленого конфліктом з наукою, яку воно саме ж і породило) полягала в двох основних лініях нападу. Ніцше заявляв, що, по-перше, саме відчуття істини, розвинуте християнством у найвищому сенсі, врешті-решт почало ставити під сумнів, а тоді й підмивати фундаментальні передумови віри. Частина причини цього в тому, що різниця між моральною та об'єктивною істинами все ще не була повністю осягнута (тож часто протистояння уявлялося там, де його не було) – але це не змінює суті. Навіть тоді, коли сучасні атеїсти, налаштовані проти християнства, принижують фундаменталістів за, наприклад, наполягання, що свідчення про творіння в книзі Буття є об'єктивно правильне – то навіть тоді ці атеїсти, щоб доводити свою аргументацію, користуються власним відчуттям істини, високо розвинутим за століття християнської культури. Після Ніцше, через багато десятиліть Карл Юнг продовжив розвивати його твердження. Юнг звернув увагу на те, що під час доби Просвітництва Європа

пробудилася, ніби від християнського сну, і помітила, що усе, що раніше сприймалося як належне, насправді можна і треба ставити під сумнів. Ніцше сказав: «Бог мертвий. Бог залишається мертвим. І вбили його ми. То як же ми, убивці з усіх убивць, втішимося? Те, що було найсвятіше і наймогутніше з усього, що досі належало до цього світу, стекло кровю і померло під нашими ножами. Хто зітре з нас цю кров?»¹⁴³

Ніцше казав, що головні догми Західної віри більше не були правдоподібними, враховуючи те, що саме тепер вважав істиною Західний розум. Але найбільш руйнівним виявився його другий напад, завязаний на усуненні справжнього тягаря морали з християнства під час розвитку церкви. Філософ із молотом-блямком атакував рано усталене і потім дуже впливове християнське переконання: *християнство означає прийняття твердження, що жертва Христа, і тільки ця жертва, спокутувала людство*. Ясна річ, це не означало, що християнин, який вірив, що Христос, померши на хресті за спасіння людства, автоматично звільнявся від будь-яких особистих моральних зобов'язань. Але в цьому все одно був потужний натяк на те, що основну відповідальність за спокуту вже взяв на себе Спаситель, тож грішним людям не залишилося робити нічого надто важливого.

Ніцше вважав, що Павло, а потім і протестанти-послідовники Лютера, усунули моральну відповідальність з послідовників Христа. Вони розбавили ідею *наслідування Христа*. Цим наслідуванням був священний обов'язок вірянина не просто дотримуватися набору тверджень про абстрактну віру і не просто проголошувати його, а по-справжньому втілювати дух Спасителя у конкретних, специфічних умовах його або її життя – здійснювати або уособлювати архетип, як казав Юнг; перетворювати вічний зразок у плоть. Ніцше писав: «Християни ніколи не робили того, чому їх повчав Христос; а нахабне і гарячкове базікання про „обґрунтування вірою” і її найвище і єдине значення – це лише наслідок того, що Церква не мала відваги і бажання сповідувати правила, дотримання яких вимагав Ісус»¹⁴⁴ Ніцше дійсно був незрівняним критиком.

Догматична віра в головні аксіоми Християнства (те, що розп'яття Христа принесло спокуту світові, що метою спасіння є життя після смерті і що спасіння неможливо досягти працею) мала три наслідки, які підсилювали одне одного: Перший: *знецінення земного життя, оскільки мало значення тільки життя після смерті*. Внаслідок цього прийнятним стало ухиляння від відповідальності за страждання, що існувало тут і зараз. Другий: *пасивне прийняття статусу кво, оскільки спасіння все одно ніяк не можна було заробити через старання під час життя* (над чим Маркс теж глумився, називаючи релігію опіумом для народу); і, нарешті, третій: *право вірянина відхилити будь-який реальний моральний тягар* (за межами названої віри в спасіння через Христа), *бо Син Божий уже здійснив усю важливу роботу*. Саме з цих причин Достоєвський, чийого впливу у значній мірі зазнав Ніцше, теж критикував інституційне християнство (хоча робив це менш однозначно

і у витонченіший спосіб). У шедеврї Достоевського «*Брати Карамазови*», Іван – його атеїстичний супермен – розповідає невеличку історію: «Великий інквізитор».¹⁴⁵ Не завадить її коротко переказати.

Своєму братові Альоші – чие життя в якості ченця-послушника він зневажає – Іван розповів про повернення Христа на Землю в часи іспанської інквізиції. Як і очікувалося, повернення Спасителя спричинило неабиякий переполох. Він зцілював хворих. Оживляв мертвих. Його витівки швидко привернули увагу самого Великого Інквізитора, який швидко арештував Христа і кинув до тюремної камери. Потім Інквізитор відвідав Його. І повідомив Христу, що він більше не потрібен. Його повернення – це занадто велика загроза для Церкви. Інквізитор сказав Христу, що тягар, якого Він наклав на людство – тягар існування у вірі та правді – був занадто тяжким для простих смертних. Інквізитор заявив, що Церква у своїй милості розбавила це послання, знявши вимогу досконалого Єства з пліч своїх послідовників, подарувавши натомість простий та милосердний рятунок у вигляді віри та життя після смерти. За словами Інквізитора, на здійснення цього пішло багато сотень років, і після всіх цих зусиль Церкві аж ніяк не потрібне повернення Того, хто наполягав, щоб люди несли всю вагу. Христос слухав мовчки. Тоді, коли Інквізитор уже зібрався виходити, Христос обійняв його і поцілував у губи. Приголомшений Інквізитор зблід. А тоді вийшов, залишивши двері камери відчиненими.

Неможливо перебільшити глибину цієї розповіді та велич духу, необхідну для її створення. Достоевський – один із великих літературних геніїв усіх часів – у своїх роботах піднімав найсерйозніші екзистенційні проблеми. Він робив це сміливо, стрімголов, незважаючи на наслідки. Попри те, що він безперечно був християнином, все ж навідріз відмовився робити логічні опудала зі своїх опонентів-раціоналістів і атеїстів. Якраз навпаки: Наприклад, у «*Братах Карамазових*» атеїст Іван сперечається проти засад християнства із неперевершеною чіткістю і пристрасно. Альоша, будучи на боці Церкви через свій характер і власний вибір, не може спростувати жодного з братових аргументів (хоча його віра залишається непохитною). Достоевський знав і визнавав, що християнство було переможене раціональним мисленням – навіть інтелектом – але (і це важливо в першу чергу) *він не ховався від цього факту*. Він не намагався запереченням, обманом чи навіть сатирою ослабити позицію, що виступала проти того, у що він вірив і вважав найбільшою істиною і найвищою цінністю. Натомість він поставив дії понад словами і успішно вирішив проблему. В кінці роману Достоевського велике моральне добро Альоші – молодї і сміливої імітації Христа – здобуває перемогу над критичним інтелектом Івана, блискучим, але нігілістичним.

Християнська Церква, описана Великим Інквізитором – це та сама церква, яку присоромлював Ніцше. Дитинна, святенницька, патріархальна, прислужниця держави – ця церква є усім гнилим, проти чого досі виступають

сучасні критики християнства. Ніцше при всій своїй геніальності дозволяє собі злість і недостатньо стримує її розважливими судженнями. І ось у цьому Достоевський, на мою думку, по-справжньому перевершує Ніцше – у тому, де велика література Достоевського перевершує просту філософію Ніцше. Зображений російським автором Інквізитор – це ідеальний в усіх сенсах зразок. Він опортуністичний, цинічний, маніпулятивний і жорстокий допитувач, готовий цькувати еретиків, навіть катувати і вбивати їх. Він є постачальником догми, про хибність якої йому відомо. Але у романі Достоевського Христос (архетипна ідеальна людина) все одно його поцілував. Так само важливе те, що після поцілунку Великий Інквізитор залишив двері прочиненими, аби Христос міг втекти перед стратою, яка на нього чекала. Достоевський бачив, що велика, зіпсована споруда християнства все ж спромоглася викроїти трохи місця для духа свого Засновника. Це вдячність мудрої і глибокої душі за витривалу мудрість Заходу попри його вади.

Не можна сказати, що Ніцше не бажав віддавати належне вірі і конкретно католицизму. Він вважав, що тривала традиція «несвободи», характерна для догматичного Християнства (наполягання на тому, щоб усе було пояснене у межах однієї, узгодженої метафізичної теорії), є необхідна передумова для появи дисциплінованого, але вільного сучасного розуму. У *«По той бік добра і зла»* він писав:

«Тривале уярмлення духу ... тривалі духові намагання всі події тлумачити за християнською схемою і в кожній випадковості знову відкривати й виправдовувати християнського Бога – все насильницьке, свавільне, суворе, жакхливе, безглузде стало засобом, за допомогою якого європейському духові була прищеплена сила, непогамовна цікавість і динамізм. Додамо, що при цьому довелось безповоротно придушити, задушити і розбестити чимало сили та наснаги».¹⁴⁶

І для Ніцше, і для Достоевського свобода – навіть можливість діяти – потребує стримування. З цієї причини вони обидва визнавали життєву необхідність церковної догми. Індивід має бути обмежений, йому має бути надано форми, навіть доведено близько до знищення – з допомогою строгої, послідовної дисциплінарної побудови. Тільки після цього він або вона зможе діяти вільно і повносправно. Достоевський з його великою щедрістю духу дав церкві попри всю її корумпованість певний елемент милосердя, певний прагматизм. Він визнав, що дух Христа – світотворче Слово Боже (Логос) – вже історично знаходив і ще може знайти своє місце, навіть суверенітет, усередині тієї догматичної структури.

Якщо батько правильно дисциплінує свого сина, то очевидно, що він втручається в його свободу, особливо в ту, яка є «тут і зараз». Він ставить обмеження на добровільний вияв Єства сина, змушуючи зайняти місце в якості соціалізованого члена світу. Такий батько вимагає, щоб увесь той дитинний потенціал йшов єдиним шляхом. За те, що він навязує такі

обмеження своєму синові, його можна вважати руйнівною силою, яка діє так, аби замінити чудесну багатоголосість дитинства єдиною вузькою дійсністю. Але якщо батько не буде так діяти, він просто даватиме своєму синові залишатися Пітером Пенем, вічним Хлопчиком, Королем Загублених Хлопчиків, Володарем неіснуючої Небувалії. Це – аж ніяк не морально-прийнятна альтернатива.

Догми Церкви були підкошені духом істини, сильно розвинутим самою ж Церквою. Це вилилося в смерть Бога. Але догматична структура Церкви була необхідна дисциплінарна структура. Тривалий період несвободи – дотримання єдиної тлумачної структури – є необхідним для розвитку вільного розуму. Християнська догма постачала цю несвободу. Але догма є мертва, принаймні для сучасного західного розуму. Вона померла разом із Богом. Те, що з'явилося з її трупа – і це проблема першорядної ваги – виявилось мертвим; чимось таким, що ніколи і не було живим, навіть у минулому: *нігілізм, а також не менш небезпечна вразливість до нових тоталістичних, утопічних ідей*. Саме від наслідків смерти Бога проросли великі колективні жахіття комунізму і фашизму (як і передбачали Достоевський та Ніцше). Ніцше своєю чергою заявляв, що індивідуальні людські істоти будуть змушені винайти свої власні цінності після смерти Бога. Але ця частина його розумування здається найслабшою з погляду психології: *ми не можемо винаходити власні цінності, бо не можемо просто навіязувати вірування своїм душам*. Це було найбільшим відкриттям Карла Юнга – здійсненим не в останню чергу завдяки інтенсивному дослідженню проблем, які представив Ніцше.

Ми повстаємо проти власного тоталітаризму так само, як і проти тоталітаризму інших. Я не можу просто наказати собі діяти, і ви теж не можете. Я кажу, що перестану відкладати роботу, але не перестаю. Кажу, що буду правильно харчуватися, але не роблю цього. Кажу, що припиню лянні витівки, але не припиняю. Я не можу просто примусити себе відповідати образіві, створеному моїм інтелектом (особливо, якщо цей інтелект одержимий ідеологією). У мене є натура, як і у вас, як і у всіх. Ми маємо відкрити цю природу і позмагатися з нею, перш ніж помиримся із собою. Ким же ми насправді є? Ким же ми можемо стати найістинніше, знаючи, ким ми насправді є? Перш ніж по-справжньому відповісти на ці питання, треба докопатися до самого дна.

Сумнів, що далі за простий нігілізм

Триста років перед Ніцше великий французький філософ Рене Декарт взявся за інтелектуальну місію, яка полягала в тому, щоб серйозно сприймати свої сумніви, розбивати все на складові, аби дістатися до найважливішого – з'ясувати, чи можна створити або віднайти єдине твердження, невразливе до скепсису. Він шукав камінь для фундаменту, на

якому можна поставити правильне Єство. І Декарт знайшов його (принаймні на власне судження) у тому «я», яке думає, тобто, яке є свідоме. Це висловлено у його знаменитій фразі: «*cogito ergo sum*» (я думаю, отже, існую). Але це «я» було сформульоване набагато раніше. Тисячі років тому свідомим «я» було всевидюще око Гора, великого єгипетського бога і сина бога сонця, який відновив державу тим, що спершу звернув увагу на її невідхильну корупцію, а потім виступив проти неї. Раніше це зробив месопотамський Бог-творець Мардук, чії очі охоплювали його голову і чії слова мали світотворну магічну силу. В епоху християнства «я» було перетворене на Слово Боже (Логос), яке вклало порядок до Єства на початку часів. Можна сказати, що Декарт просто секуляризував Логос, перетворивши його на більш стотне «те, що свідоме і мислить». Це простою мовою сучасне «я». Але чим саме воно є?

Ми до певної міри здатні розуміти його жахиття, коли того хочемо, але його добро все ще важко визначити. «Я» – великий актор (діяч) зла, який пройшовся сценою Єства і як нацист, і як сталініст; створив Авшвіц, Бухенвальд, Дахау і безліч радянських гулагів. Все це слід розглядати з великою серйозністю. Але що є протилежністю до цього? Що є добро, яке виступає обов'язковою протилежністю зла і яке стає ще більш випуклим і збагненним через саме існування зла? І тут ми можемо переконано і чітко ствердити, що раціональний інтелект – якість, яку так люблять ті, що зневажають традиційну мудрість – це річ щонайменше близька і споріднена до архетипного бога, який вічно вмирає і воскресає, вічного спасителя людства, Логоса власною персоною. Філософ-науковець Карл Поппер,¹⁴⁷ який аж ніяк не був містиком, вважав саме мислення за логічне продовження процесу Дарвіна. Істота, що нездатна до мислення, має лише втілювати своє Єство. Вона може тільки реалізовувати свою природу конкретно, тут і зараз. Якщо під час цього вона неспроможна виявити своєю поведінкою те, чого вимагає доквілля, то просто помре. Але з людьми не так. Ми можемо створювати абстрактні відтворення можливих способів Єства. Можемо створити ідею в театрі уяви. Можемо перевірити її, порівнявши з іншими ідеями, з ідеями інших людей і з самим світом. Якщо ідея виявляється слабкою, то ми від неї відмовляємося. За словами Поппера, ми можемо дозволяти ідеям помирати замість нас.¹⁴⁷ Тоді життєво-важлива частина, творець цих ідей може продовжити шлях, уже не будучи необмеженим помилкою. *Віра, що існує в тій частині нас, яка продовжує існувати і рухатися повз усі ті смерті, є передумовою до мислення як такого.*

Звісно ж, ідея – це не те саме, що факт. Факт сам собою мертвий. У нього нема свідомости, бажання впливати, мотивацій, дій. Є мільярди мертвих фактів. Інтернет – це кладовище мертвих фактів. Але ідея, що охоплює людину – жива. Вона хоче висловлюватися, жити у світі. Саме тому глибинні психологи – перш за все Фройд і Юнг – наполягали на тому, що людська психіка є полем бою ідей. *В ідеї є мета. Ідея чогось хоче. Вона буде*

структуру цінностей. Ідея вірить, що її спрямування приведе до чогось кращого за наявне. Вона розкладає світ на те, що допомагає або заваджає її втіленню, а все інше стає неважливим. Ідея визначає постать проти тла. *Ідея це особистість, а не факт*. Коли вона виявляється в людині, то має схильність перетворити людину на своє уособлення, спонукати її на те, щоб відтворювати ідею в діях. Інколи, цей імпульс (одержимість, інакше кажучи) може бути настільки сильним, що людина ладна сама загинути, аніж дати загинути ідеї. Це в цілому погане рішення, враховуючи, що часто досить того, щоб померла тільки ідея, після чого людина перестає бути її уособленням, змінює свій спосіб життя і рухається далі.

Можна це пояснити драматургічною концептуалізацією наших предків: Присутність незаслуженого і часто нестерпного страждання означає, що щось потрібно змінити. Коли взаємини з Богом порушено, мають помирати фундаментальні переконання – їх належить віддати в жертву. Суть в тому, що майбутнє можна зробити кращим, якщо здійснити правильні жертви в теперішньому. Жодна інша тварина до цього не додумалася, та і в нас на це пішли неосяжні сотні тисяч років. Після цього знадобилася ще ціла вічність спостережень і поклонінь героям, а тоді тисячоліття досліджень, щоб дистилювати ту ідею в розповідь. І по цьому знадобилися ще довжелезні проміжки часу, щоб оцінити цю розповідь і прийняти її. І все це заради того, щоб ми зараз могли просто сказати: «Якщо ви дисципліновані і надаєте перевагу майбутньому над теперішнім, то зможете міняти будову дійсності на власний пожиток».

Але як найкраще це зробити?

У 1984 році я ступив на той самий шлях, що й Декарт. Тоді я ще не знав, що це та сама дорога, і не приписую собі схожість із Декартом, якого справедливо шанують, як одного з найбільших філософів усіх часів. Але мене воістину мучили сумніви. Я переріс неглибоке християнство моєї юности в той час, коли спромігся зрозуміти основи теорії Дарвіна. Після цього вже не міг відрізнити базові елементи християнської віри від прийняття бажаного за дійсне. Незадовго після цього соціалізм став здаватися привабливою альтернативою, але і він виявився недостатнім; з часом, завдяки великому Джорджові Орвелу, почав розуміти, що таке мислення багато в чому походило з ненависти до багатих і успішних, а не щирої турботи за бідних. Крім того, соціялістам капіталістичність була ще більш властива, ніж самим капіталістам. Вони так само міцно вірували в гроші. Тільки вони думали, що якби грошима володіли інші люди, то проблеми людства зникли б. А це не так. Є багато бід, які гроші не вирішують, а деякі навіть погіршують. Багатії теж розлучаються і відсторонюються від власних дітей, страждають від екзистенційної туги, захворюють на рак і деменцію, помирають самотніми і без любови. Наркоманам, що перебувають в процесі одужання, наявність грошей – це прокляття, бо вони ошаленіло спускають усе заради вшморгування

наркотиків та пияцтва. А нудьга висить тягарем на людях, яким нема що робити.

В той самий час мене мучив факт Холодної війни. Я був ним одержимий. Уночі бачив через нього кошмари. Він загнав мене до пустки, до протяжної ночі людської душі. Я не міг зрозуміти, як же так сталося, що два найбільші світові табори спрямувалися на гарантоване взаємне знищення. Чи обидві системи були однаково свавільні та корумповані? Чи це було просто питанням кута зору? Чи всі структури цінностей були просто ширмою для влади?

Чи всі були божевільні?

Що ж узагалі трапилося в двадцятому столітті? Чому десятки мільйонів людей були змушені померти, бо їх віддали в жертву новим догмам та ідеологіям? Як же ми відкрили щось гірше, набагато гірше за аристократію та спорзні релігійні вірування, які комунізм і фашизм так раціонально намагалися витіснити? Наскільки мені було відомо, ніхто не відповів на ці питання. Як і Декарта, мене мучили сумніви. Я шукав щось, що завгодно, щό я міг би вважати незаперечним. Мені потрібна була скеля, на якій можна збудувати свій дім. До неї мене привів сумнів.

Якось я вичитав одну особливо підступну практику, що була в Авшвіці. Охоронець змушував увязненого носити сорока п'яти кілограмовий мішок мокрої соли з одного кінця великої загороди в інший, а потім назад. «*Arbeit macht frei*» було написано на вивісці над входом до табору. У перекладі це значить «Праця звільняє», а волею була смерть. Носіння соли було актом безглузлого знущання. Витвір лихого мистецтва. Це дало мені усвідомити, що деякі дії є однозначно неправильними.

Александр Солженіцин писав глибоко і з достеменністю про жахи двадцятого століття, про десятки мільйонів, у яких відібрали роботу, родину, ідентичність і життя. У своїй книзі «*Архипелаг ГУЛАГ*», в другій частині другого тому він обговорював Нюрнберзький процес, який вважав найвагомішою подією двадцятого століття. Висновки цього процесу? *Те, що деякі дії є настільки жахливими за суттю, що суперечать природі людського Єства.* Це є істина в самій основі, в усіх культурах, в усіх часах і місцях. *Це лихі дії. Для них нема виправдань.* Позбавити людського статусу істоту, схожу на себе, опустити її до рівня паразита, катувати і забивати, мов худобу, не зважаючи на індивідуальну невинуватість чи провину, робити мистецтво з болю – це неправильно.

В чому я не можу сумніватися? В реальності страждання. Воно не потребує доведення. Нігілісти не можуть підкосити його скепсисом. Тоталітаристи не можуть усунути його. Циніки не можуть втекти від його дійсності. Страждання реальне, а з мистецькою досконалістю завдавати іншій людині страждання заради страждання – це неправильно. І це стало наріжним каменем моєї віри. Обшукуючи найнижчі закапелки людської думки і дії, усвідомлюючи власну здатність діяти так, як охоронець

нацистської тюрми, наглядач архіпелагів-гулагів чи мучитель дітей у підземеллі – я осяг, що означає «взяти на себе гріхи світу». Кожна людська істота має велику здатність до зла. Кожна людина *априорі* розуміє як не добро, то бодай те, що ним не є. А якщо є щось, що *не* є добро, то є і щось, що добром є. Якщо найбільший гріх – це катування інших просто заради того, щоб викликати страждання – тоді добром є прямо протилежне до цього. Добром є те, що запобігає таким речам.

Сенс як найвище добро

Саме з цього я взяв свої засадничі моральні висновки. Цільтеся вгору. Будьте уважними. Виправляйте, що можете виправити. Не будьте зарозумілими у своєму знанні. Докладайте зусиль заради людства, бо тоталітарна погорда виявляється у нетерпимості, гнобленні, катуваннях і смерті. Усвідомте власні вади – боягузтво, зловмисність, образу і ненависть. Подумайте про людожерність власної душі, перш ніж сміти звинувачувати інших і перш ніж пробувати лагодити тканину світу. Може це не світ винен. А ви. Ви не дотягли до вимоги. Не влучили в мішень. Виявилися негідні Божої слави. Здійснили гріх. Все це є вашим внеском до нужди і зла світу. І, що найголовніше, не брешіть. Не брешіть ніколи і ні про що. Брехня веде до пекла. Саме великі та маленькі неправди нацистських і комуністичних держав спричинили смерті мільйонів людей.

Тоді задумайтеся, що усунення непотрібного болю і страждання – це добро. Зробіть із цього аксіому: наскільки це можливо, я буду діяти так, щоб сприяти усуненню непотрібного болю і страждання. Тепер ви поставили на вершину своєї моральної ієрархії низку передумов і дій, спрямованих на покращення Єства. Чому? Тому що нам відома альтернатива. Нею було двадцять століття. Альтернатива настільки близька до пекла, що відмінності не варті слів. А протилежність пекла – рай. Поставити усунення непотрібного болю і страждання на вершину своєї моральної ієрархії цінностей – це значить працювати на те, щоб збудувати Царство Боже на Землі. Це і держава, і стан розуму водночас.

Юнг спостеріг, що спорудження такої моральної ієрархії було невідхильним – хоча вона могла залишатися погано злагодженою і внутрішньо суперечливою. Для Юнга, що б не було на вершині моральної ієрархії індивіда, воно всіма сторонами та сенсами завжди є найвищою цінністю людини, є для неї богом. Воно було тим, що та людина чинила. Тим, у що вона вірила найглибше. Щось вже вчинене – це не факт і навіть не низка фактів. Натомість це особистість – чи, слушніше, вибір між двома протилежними особистостями. Це Шерлок Голмс або Моріярти. Це Бетмен або Джокер. Це Супермен або Лекс Лютор, Чарльз Френсіс Ксавє або Магнето, Тор або Локі. Це Авель або Каїн. Христос або Сатана. Якщо щось працює на ушляхетнення Єства, на утворення раю, тоді це Христос. Якщо на

знищення Єства, на створення і розповсюдження зайвого страждання і болю, тоді це Сатана. Це архетипна дійсність, від якої неможливо втекти.

Гонитва за швидким задоволенням – це гонитва сліпого пориву. Це короткочасна вигода. Це обмеженість та егоїстичність. Воно бреше, щоб досягти свого. Нічого не враховує. Незріле і безвідповідальне. Сенс – його зріла заміна. Сенс з'являється тоді, коли поривання під контролем, впорядковані та об'єднані. Він з'являється із взаємодії між можливостями світу і структурою цінностей, яка діє у цьому світі. Якщо структура спрямована на покращення Єства, то відкритий через це сенс буде підтримувати життя. Він надасть ліки проти хаосу і страждання. Завдяки сенсові все матиме значення, все буде важливе. Все стане кращим.

Якщо будете діяти правильно, то ці дії дозволять бути психологічно інтегрованими і зараз, і завтра, і в майбутньому. І під час цього ви будете давати користь собі, своїй родині і ширшому світові навколо. Усе складеться і вирівняється по одній вісі. Все зійдеться. Це утворює найбільший сенс. «Все склалося» – це такий пункт в просторі й часі, який ми виявляємо, коли починаємо проживати більше, ніж те, що нам відкривають тут і зараз наші органи чуття, які без сумніву мають обмежені можливості збору та зображення інформації. Сенс перемагає швидке задоволення. Сенс задовольнить усі поривання зараз і завжди. Тому ми й можемо його виявити.

Якщо ви покладете собі, що у вас нема виправдань за свою образу на Єство, попри його несправедливість і біль, то зможете помітити те, що можна полагодити, аби бодай трохи зменшити зайвий біль і страждання. Ви можете питати себе «Що я можу зробити сьогодні?» і це означатиме «Як я можу використати свій час, аби зробити щось кращим, а не гіршим?». Такі завдання можуть з'явитися в образі купи невиконаної паперової роботи, яку можна було б виконати, чи в образі кімнати, яку можна зробити трішечки привітнішою, чи страви, яку можна зробити трішечки смачнішою і принести її своїй родині з більшою радістю.

Ви можете зауважити, що якщо будете дотримуватися цих моральних зобов'язань, поставивши «зробити світ кращим» на вершину своєї гієрархії цінностей, то почнете здобувати щораз глибший сенс. Це не блаженство. Не щастя. Це щось таке, що радше нагадує спокуту злочинного факту вашого пошкодженого Єства. Це виплата боргу, який ви винні за шалене і жадливе диво свого існування. Це те, що ви памятаєте Голокост.^{m79} Це те, як ви залагоджуєте провину за патологію історії. Це прийняття відповідальності за те, що ви – потенційний житель пекла. Це готовість служити янголом раю.

Швидке задоволення – це ховання усіх скелетів у шафі. Це покривання килимом щойно пролитої вами крові. Це уникання відповідальності. Це боягузливо, неглибоко і хибно. Хибно тому, що саме швидке задоволення, помножене багатьма повтореннями, створює персонажа-демона. Хибно тому, що швидке задоволення просто переводить прокляття на когось іншого або

на вас самих у майбутньому так, що робить ваше майбутнє і майбутнє загалом гіршим, а не кращим.

В тому, щоб діяти задля швидкого задоволення, нема ні віри, ні сміливості, ні жертви. Нема в тому уважного спостереження, що дії та передумови мають значення, чи що світ складається із того, що має значення. Мати сенс у житті – це краще, ніж мати те, чого хочеться, бо ви не знаєте ні чого хочете, ні чого насправді потребуєте. Сенс – це щось, що знаходить на вас саме собою. Ви можете визначити передумови, можете іти за сенсом, коли він з'являється, але його неможливо просто зробити силою волі. Сенс означає, що ви там, де треба, тоді, коли треба, правильно врівноважені між порядком і хаосом, де все складається так добре, як може бути тієї години.

Швидке задоволення спрацьовує тільки тимчасово. Воно миттєве, імпульсивне і обмежене. І на протигагу – те, в чому є сенс, виступає впорядкуванням в симфонію Єства того, що в іншому разі було б швидкоплинним і тимчасовим (швидким задоволенням). Сенс – це те, що виявляється потужніше, ніж можна описати «Оду до радості» Бетховена, тріумфальне принесення з порожнечі музичних візерунків, одного за іншим, пречудних візерунків, де кожен інструмент грає свою частину, а дисципліновані голоси, нашаровані поверх цього, охоплюють всю широту людських емоцій від розпачу до екстази.

Сенс – це те, що з'являється, коли багато рівнів Єства впорядковуються в досконалу дієву гармонію від атомного мікрокосмосу до клітини, до організму, до індивіда, до суспільства, до природи і до макрокосмосу. Тож дія на кожному рівні прекрасно та ідеально сприяє дії як такій, щоб минуле, чинне і майбутнє одночасно стали спокутані та примирені. Сенс – це те, що з'являється прекрасно і глибоко, як щойно пророслий пупянок троянди, що розкривається із нічого до світла сонця та Бога. Сенс – це лотос, що тягнеться вгору, крізь темні глибини озера, крізь усе яснішу воду, розквітаючи на самій поверхні, проявляючи в собі Золотого Будду, досконало інтегрованого, щоб одкровення Божественної Волі могло проявитися у кожному його слові та жестові.

Сенс – це коли все, що є, сходиться в шалений танець єдиного призначення – прославляння дійсності, щоб вона, хай якою хорошою раптом стала, все одно продовжувала робитися усе кращою і кращою, глибшою і глибшою, довіку майбуття. Сенс справджується тоді, коли той танець став настільки сильним, що всі жахи минулого, всі страшні зусилля, яких докладало усе живе і все людство дотепер, стає обов'язковою і вартісною частиною щораз успішніших спроб побудувати щось істинно сильне і добре.

Сенс – це найвища рівновага між з одного боку хаосом перетворення та можливості, а з іншого дисципліни чистого порядку, чие призначення в тому, щоб утворити з невід'ємного хаосу новий порядок, який буде ще бездоганнішим, здатним робити хаос і порядок щораз врівноваженішими та продуктивнішими. Сенс – це Шлях, дорога щедрішого життя, кращого місця,

де ви живете, коли вас веде Любов, коли говорите Істину, коли ніщо з того, чого ви хочете чи можете хотіти, не здатне мати над цим пріоритет.

Добивайтеся суттєвого, а не швидкодоступного.

Правило 8:

Кажіть правду, або хоч не брешіть

Істина в нічийй землі

Я навчався на клінічного психолога в університеті Макгіла, що в Монреалі. Під час навчання я деколи бачився зі своїми одногрупниками на території монреальської лікарні Дагласа, де ми набули першого досвіду з психічно хворими. Лікарня Дагласа займає багато акрів землі та складається з десятків будівель. Багато з них поєднані підземними тунелями, які захищають співробітників і пацієнтів від нескінченних монреальських зим. Колись сотні пацієнтів проходили довгострокове лікування в тутешньому стаціонарі. Це було до появи антипсихотичних препаратів і до великого руху за деінституалізацію в пізніх шістдесятих, через що практично всі психлікарні, які мали утримувати хворих, були закриті. Це прирєкло «звільнених» пацієнтів на значно тяжче вуличне життя. Я вперше відвідав територію лікарні у вісімдесятих. На той час усіх, окрім людей із найсерйознішими розладами, уже виписали. Ті, які залишилися, були дивними, дуже пошкодженими людьми. Вони збиралися навколо торгових автоматів, які було розставлено у лікарняних тунелях. Вони мали такий вигляд, ніби їх сфотографувала Даєн Арбус або намалював Геронім Босх (нід. *Niëronymus Bosch* – ред).

Одного дня ми з одногрупниками стояли в ряд. Чекали чергових указівок строгого німецького психолога, який керував клінічною навчальною програмою в лікарні Дагласа. Одна давня лікарняна пацієнтка, крихка і вразлива, підійшла до студентки – домашньої і консервативної молододі жінки. Пацієнтка заговорила до неї дружнім дитячим тоном. Спитала: «Чому ви всі тут стоїте? Що робите? А мені можна з вами?» Одногрупниця повернулася до мене і невпевнено запитала: «Що мені їй сказати?». Її здивувало, як і мене, що таке питання поставила особа настільки ізольована і покалічена. Ні їй, ні мені не хотілося казати щось таке, що можна сприйняти як відмову чи дорікання.

Ми тимчасово опинилися в такій собі нічийй землі, де суспільство не дає жодних базових правил чи підказок. Ми були свіжоспеченими клінічними студентами, неготовими до того, щоб у психлікарні до нас підходила шизофренічка і ставила наївне товариське питання про соціальне прийняття. Коли люди розмовляють у звичайних умовах, вони природньо подають і сприймають умовні натяки, але тут не було і цього. Які правила були в цій

ситуації, такій далекій від меж звичайної соціальної взаємодії? Які, власне, були варіанти?

За час, що був, я спромігся придумати тільки два. Я міг розповісти пацієнтці історію, призначену врятувати присутніх від сорому. Або дати правдиву відповідь. «У нашій групі може бути тільки восьмеро людей» – це перша категорія, так само як і «Ми просто збираємося виходити з лікарні». Жодна з цих відповідей не образила б нічиїх почуттів, принаймні на поверхні, і наявність статусної відмінності, що відділяла нас від пацієнтки, залишилася б непомічена. Але жодна з цих відповідей не була би правдива. Тож я не вибрав жодної з них.

Я сказав пацієнтці так просто і так прямо, як тільки міг, що ми – нові студенти, які навчаються на психологів, і що вона не може до нас приєднатися з цієї причини. Відповідь висвітлила різницю між її станом і нашим, зробивши розрив між нами більшим і помітнішим. Ця відповідь була жорстокіша за добре продуману безневинну брехню. Але у мене вже було певне уявлення, що, хай з якими добрими намірами казати, брехня може мати небажані наслідки. На пацієнтці відбилося розчарування і біль, проте тільки на мить. Тоді вона зрозуміла, і все стало гаразд. Просто так склалося.

За кілька років до клінічного навчання я пережив кілька дивних подій.¹⁴⁸ Я відчув у собі деякі напрочуд жорстокі поривання (не здійснені) і внаслідок цього утвердився в переконанні, що насправді дуже мало знаю про те, ким є і на що здатен. Тож я почав більше уваги приділяти тому, що робив і казав. Те, що я пережив унаслідок цього, м'яко кажучи, збентежило мене. Скоро я поділив себе на дві частини: одна частина говорила, а друга – відстороненіша – концентрувала увагу і судила. Невдовзі я усвідомив, що майже все те, що я казав, була неправда. На те, щоб казати неправду, у мене були мотиви: Я хотів перемагати в суперечках, піднімати статус, справляти враження на людей і отримувати бажане. Користувався мовою, щоб скрутити їй розвернути світ у такий спосіб, який би дав мені те, що я вважав потрібним. Але я був підробкою. Зрозумівши це, я почав казати тільки те, проти чого не протестував внутрішній голос. Почав казати правду – чи принаймні перестав брехати. Внезабарі я дізнався, що таке вміння дуже корисне тоді, коли я не знав, що робити. Що слід чинити, коли не знаєш, що чинити? Казати правду. Тож це я і зробив першого дня в лікарні Дагласа.

Пізніше у мене був небезпечний клієнт-параноїк. Працювати з параноїдальними людьми непросто. Вони вірять в те, що проти них змовилися таємні сили, які лиховісно діють за лаштунками. Параноїдальні люди гіперуважні та гіперзосереджені. Вони звертають таку загострену увагу на невербальні ознаки, яка неприйнятна звичайним людським стосункам. Вони роблять помилки в інтерпретації (це параноя), але все одно мають дивовижну здатність виявляти змішані мотиви, судження і неправди. Щоб параноїдальна людина відкрилася вам, треба дуже уважно слухати і казати правду.

Я уважно слухав свого клієнта і говорив із ним щиро. Деколи він описував фантазії, від яких кров холодне – про білування людей заради помсти. Я спостерігав за своєю реакцією. Звертав увагу на те, які думки та образи з'являлися в театрі моєї уяви під час того, як він говорив, а тоді розповів йому про те, що спостеріг. Я не намагався контролювати чи спрямовувати його або мої думки чи дії. Просто пробував дати йому зрозуміти у якомога прозоріший спосіб, як те, що він робив, впливало принаймні на одну людину – на мене. Моя уважність і відверті відповіді аж ніяк не означали, що мене ніщо не сколихнуло чи, тим паче, що я те схвалював. Я часто казав йому, що він мене лякав, що його слова і поведінка були помилковими, і що він потрапить у дуже велику халепу.

Але він усе одно говорив до мене, бо я слухав і відповідав чесно, хоча і не підбадьорював. Він довіряв мені, байдуже на (чи радше саме через) мої заперечення. Він був параноїдальним, а не дурним. Знав, що його поведінка була соціально неприпустима. Знав, що будь-яка хороша людина з жахом реагувала би на його божевільні фантазії. Він довіряв мені і говорив зі мною, бо я саме так і реагував. Без цієї довіри не було жодного шансу його зрозуміти.

Проблеми у нього починалися переважно в бюрократіях, таких, як банки. Він заходив до установи та намагався здійснити щось просте. Хотів відкрити рахунок, оплатити рахунок або виправити якусь помилку. Іноді він натрапляв на такий різновид людей, які полюбляють ставити перепони, знані кожному в такому місці. Ця людина не приймала його документів чи вимагала якоїсь непотрібної інформації, яку було важко здобути. Припускаю, що деколи бюрократичної тяганини не уникнути – але деколи вона була свавільно ускладнена дрібязковими зловживаннями бюрократичною владою. Мій клієнт дуже гостро помічав таке. Був одержимий честю. Вона була важливіша для нього за безпеку, свободу чи належність до групи. З такою логікою (бо параноїдальні люди бездоганно логічні), він ніколи не дозволяв, щоб його принижували, ображали чи висміювали – будь-хто, навіть зовсім трохи. Але сухим з води він не виходив. Через такий твердий і негнучкий характер дії мого клієнта вже були піддані кільком заборонним наказам.^{m80} Проте заборонні накази найкраще діють на таких людей, які їх узагалі не потребують.

«Я стану твоїм найстрашнішим кошмаром» – його улюблена фраза у таких ситуаціях. Я мріяв про те, щоб щось подібне казати, натрапляючи на зайві бюрократичні перепони, але зазвичай краще просто забувати про такі речі. А от мій клієнт не кидав слів на вітер і дійсно інколи ставав чийсь кошмаром. Він був немов той поганець із фільму «*Старим тут не місце*».^{m81} Він був тим, на кого натрапляли не в той час і не в тому місці. Якщо ви зробили щось проти нього, навіть випадково, то він почне вас переслідувати, нагадувати про те, що ви зробили, і лякатиме вас до півсмерти. Йому не можна було брехати. Я сказав йому правду, і це його остудило.

Мій орендодавець

Десь у той час я мав орендодавця, який колись був президентом місцевої байкерської банди. Ми з моєю дружиною Темі жили по сусідству з ним у невеличкому квартирному комплексі його батьків. Його дівчина мала на собі шрами від завданих сама собі ран, що характерно для людей з емоційно нестійким розладом особистості. За той час, що ми жили там, вона наклала на себе руки.

Деніс – великий, сильний франко-канадець із попелястою бородою був обдарований електрик-аматор. У нього також був певний мистецький талант – він заробляв на життя, роблячи ламіновані дерев'яні плякати з неонову підсвіткою. Після виходу з тюрми він намагався бути тверезим. Та проте майже щомісяця зникав на кількадевні запої. Він був з тих чоловіків, які мають дивовижну стійкість до алкоголю; міг випити п'ятдесят-шістдесят пляшок пива за два дні і ні разу не впасти. У це, може, й важко повірити, але це правда. В той час я досліджував родинний алкоголізм і нерідко чув від своїх піддослідних, що, мовляв, «батько звично споживає по літрі горілки на день». Ці патріярхи щовечора купували по пляшці – з понеділка по п'ятницю, а в суботу дві, щоб пережити недільне закриття горілчаних магазинів.

Деніс мав маленького песика. Бувало, ми з Темі чули, як під час одного з його алкогольних марафонів, Деніс разом із псом на задньому дворі скажено вили на місяць десь о четвертій ранку. Деколи в таких випадках Деніс пропивав усі збереження до останнього цента. Тоді з'являвся на порозі нашої квартири. Ми чули, як посеред ночі хтось стукав у двері. Це був Деніс, він стояв, похитуючись, але не падаючи, і якимось чудом залишаючись при тямі.

Стояв він із тостером, мікрохвильовою піччю або плякатом у руках. Він хотів продати ці речі мені, щоб продовжити пити. Я купив кілька таких речей, прикидаючись щедрим. Але врешті-решт Темі переконала мене, що цього більше не можна робити. Вона стала нервовою, та й для Деніса це було шкідливо, а він їй подобався. Хоч прохання дружини було розсудливе і навіть потрібне, воно поставило мене у складне становище.

Що можна казати п'яному, схильному до насильства колишньому ватажкові байкерів, який погано розуміє англійську, коли він намагається продати тобі свою мікрохвильову піч у тебе на порозі, а на годиннику друга ночі? Це була проблема набагато складніша за ті, що переді мною ставили пацієнтка з лікарні чи параноїдальний шкуродер. Рішення було те саме: правда. Але ж, хай йому грець, цю правду треба знати.

Незадовго по тій розмові між мною та дружиною Деніс прийшов знову. Він дивився на мене прямо, трохи примружившись, як це роблять сильні чоловіки-пияки, звиклі до бійок. Такий погляд означає: «Доведи свою невинуватість». Трохи похитуючись взад і вперед, він спитав – ввічливо – чи не захочу я купити його тостер. Я вигнав із себе мавпячі мотивації домінування і моральної вищості аж із найглибших засторонків душі. Сказав

йому прямо та обережно, що не хочу. Я не робив жодних трюків. Тої мити я не був освіченим, англомовним, успішним і перспективним молодим чоловіком. А він не був квебецьким зеком і колишнім байкером із рівнем алкоголю в крові 0,24 проміле. Ні, ми були два чоловіки з добрими намірами, які намагалися допомогти одне одному у спільному спрямуванні вчинити так, як треба. Я нагадав йому, що він розповідав мені про свої намагання кинути пити. Тоді сказав, що для нього буде шкідливо, якщо я дам йому ще грошей. Пояснив, що він, коли приходить такий п'яний і так пізно, ще й намагаючись продавати мені свої речі, змушує Темі нервуватися (а він її поважав).

Приблизно п'ятнадцять секунд він дуже серйозно і мовчки на мене дивився. Це було довго. Я знав, що він видивлявся будь-які мікровирази, які викрили б сарказм, обман, зневагу чи самовдоволення. Але я обдумав усе уважно й обережно, сказав лише те, що дійсно мав на увазі. Обирав свої слова настільки обережно, ніби переходив підступне болото, промацуючи напівзатоплену тверду стежку. Деніс розвернувся і пішов геть. І не просто пішов, а й запам'ятав нашу розмову попри те, що був п'яний, як чіп. Більше він не намагався мені нічого продавати. Наші взаємини, які вже й так були непогані (враховуючи великі культурні прогалини між нами), стали ще міцніші.

Піти легким шляхом чи сказати правду – це не просто два різні вибори. Це різні шляхи крізь життя. Абсолютно різні способи існування.

Маніпулювати світом

Правильно підібравши слова, можна зробити так, щоб світ дав вам те, чого ви бажаєте. Ось що значить «поводитися, як політик». Це маніпуляція. На цьому спеціалізуються нечисті на руку маркетологи, продавці, рекламісти, спокусники, одержимі гаслами утопісти і психопати. Це така мова, якою люди користуються, намагаючись вплинути на інших і маніпулювати ними. Це те, що роблять студенти, коли пишуть есе, яке задовольнить професора, замість того, щоб сформулювати і чітко викласти власні ідеї. Це те, що всі роблять, коли хочуть чогось і вирішують прикинутися кимось іншим, щоб догодити і підлестити. Це підступи, кидання гаслами і пропаганда.

Жити так – це бути одержимим якимсь хибним пориванням і підлаштовувати свою мову й дії у такий спосіб, щоб вони, як вам здається, з великою ймовірністю вели до бажаного результату. Серед передбачених цілей можуть бути такі: «навязати ідеологічні переконання», «довести правоту», «створити видимість компетентності», «піднятися пірамідою гієрархії домінування», «уникнути відповідальності» (або його двійник – «приписати собі чужі заслуги»), «отримати підвищення», «привернути якомога більше уваги», «усім подобатися», «скористатися перевагами

мучеництва), «виправдати цинізм», «пояснити антисоціальної світогляд», «звести до мінімуму негайний конфлікт», «завжди здаватися святим» або (і це особливо лихе) – «щоб у всьому завжди була винна нелюба дитина». Це все приклади того, що менш відомий співвітчизник Зигмунда Фрейда австрійський психолог Альфред Адлер описував як «життя-обман».¹⁴⁹

Той, хто живе обманом, намагається маніпулювати дійсністю з допомогою сприйняття, думки та дії, щоб могло існувати тільки те, що входило до вузького переліку бажаного і наперед визначеного. Життя, яке проживають у такий спосіб, поставлене (свідомо чи несвідомо) на дві основи. Перша: чинного знання вистачає для визначення того, що є беззаперечно хорошим і залишиться таким у далекому майбутньому. Друга: реальність стане нестерпною, якщо залишити її саму на себе. Перше припущення не піддається філософському виправданню. Те, на що ви зараз спрямовані, може бути не вартим здобуття, а те, що ви зараз робите, може бути помилкою. Друге – ще гірше. Воно дійсне тільки в тій реальності, яка за природою нестерпна і водночас підвладна маніпуляціям і викривленню. Щоб таке казати і думати, треба мати таку зарозумілість і самовпевненість, яку англійський поет Джон Мільтон пов'язав із Сатаною, найвищим Божим янголом, який вкрай приголомшливо збився зі шляху. Здатність до раціональності небезпечно схиляє до погорди: *я вже знаю все, що мені потрібно знати*. Погорда захоується у власні творіння і намагається зробити їх абсолютними.

Я бачив, як люди створювали утопію, а тоді скручували свої життя у вузли, намагаючись зробити її дійсністю. Студент-лівак стає прихильником модної антивладної позиції і проводить наступні двадцять років, люто працюючи над тим, щоб валити уявні вітряки. Вісімнадцятирічна ухвалює довільне рішення піти на пенсію у п'ятдесят два роки. І працює наступні тридцять років, намагаючись його втілити і навіть не помічаючи, що вона це рішення ухвалила ще дитиною. Що вона знала про себе п'ятдесятидворічну у підлітковому віці? Навіть зараз, багато років по тому, вона має тільки дуже розпливчате, нечітке уявлення, яким буде її Рай на пенсії. Вона відмовляється це помічати. Яке значення мало її життя, якщо та початкова мета була хибна? Вона боїться відкривати скриньку Пандори, де живуть усі біди світу. Але там також і надія. Замість того вона викривлює своє життя, щоб втиснути його в фантазії підлітка, захищеного від зовнішніх впливів.

Наївно сформульована мета з часом перетворюється на зловісне життя-обман. Один клієнт, якому було сорок з гаком, розповів мені про ідилічну картину, яку створило його юнацьке «я»: «Я бачу себе у відставці, ось я сиджу під сонцем на тропічному пляжі і попиваю маргариту».ⁱⁿ⁸² Це не плян. А реклямний плякат. Випивши вісім маргарит, ви будете годитися тільки на те, щоб чекати похмілля. Через три тижні маргаритного запою, якщо у вас є розум, ви будете помирати від нудьги, а також відчуватимете відразу до себе. За рік, а то й менше, станете нікчемою. Це не життєздатний підхід. Такі

надмірні спрощення і фальсифікації особливо характерні для ідеологів. Вони приймають єдину аксіому: влада погана, імміграція погана, капіталізм поганий, патріархат поганий. Відтак вони фільтрують і відмежовують те, що особисто пережили, свій досвід, і наполягають, що все можна пояснити тією єдиною аксіомою, та з кожним разом це їм вдається важче. Спираючись на ту погану теорію, ідеологи проникаються нарцизичним переконанням, що світ можна було би виправити, якби вони його контролювали.

З життям-обманом пов'язана ще одна засаднича проблема, особливо тоді, коли це життя-обман засноване на униканні. Гріх дією виникає тоді, коли ви робите щось, знаючи, що це неправильно. Гріх недіяння (уникання дії) стається тоді, коли ви дозволяєте чомусь відбутися, маючи можливість цьому запобігти. Перше клясично вважають серйознішим злочином, ніж друге – ніж уникання. А от я не певен.

Уявіть собі людину, яка стверджує, що у неї в житті все гаразд. Вона уникає конфліктів, посміхається і робить те, про що просять. Знаходить нішу і ховається в ній. Не ставить під сумнів владу, не висловлює власних думок і не скаржиться, коли її кривдять. Намагається бути невидимою, як риба всередині зграї. Але затаєний неспокій гризе її серце. Вона все одно страждає, бо життя – це страждання. Вона самотня, ізольована і нереалізована. Але її слухняність і знищення власної особистості усувають із життя будь-який сенс. Вона стала нічим іншим, як рабом, знаряддям, яким хтось користується. Вона не здобуває ні те, чого хоче, ні те, чого потребує, бо для цього їй би довелося висловлюватися відверто. Тож у її існуванні немає жодної цінності, яка б урівноважила життєві біди. І це її доводить.

Коли установа починає хитатися і занепадати, то першими позбуваються галасливих баламутів. Але наступними жертвами будуть невидимки. Той, хто ховається за чужими спинами, не обов'язковий. Бо щоб бути необхідним, треба робити особистий внесок. Також ховання не рятує пристосованців і конформістів від хвороб, божевілля, смерті та податків. Ховатися від інших – це також ховати можливості нереалізованої особистості. Це і є проблема.

Якщо не відкривати себе іншим, то і самому собі відкритися неможливо. Це не просто означає придушувати того, ким ви є, хоч зокрема і це. Це означає, що так багато з того, ким ви могли би бути, ніколи не виявиться, бо ніщо до цього не спонукатиме. Це і біологічна істина, і концептуальна. Коли ви хоробро розвідуєте, то добровільно постаєте перед невідомим, збираєте інформацію і будете свою нову особистість з цієї інформації. Це концептуальна частина. Проте нещодавно вчені виявили, що в центральній нервовій системі вмикаються нові гени, коли організм потрапляє (або сам приходить) до нової ситуації. Ці гени кодують нові білки. Ці білки є цеглинками для нових структур в мозку. А це означає, що багато чого з вас ще тільки зароджується (у цілком фізичному сенсі) і в нерухомому стані не виявиться. Треба щось казати, кудись піти і щось робити, щоб увімкнутися.

А якщо не зробити цього... то ви залишитеся неповними, а життя надто тяжке для неповних.

Якщо ви скажете «ні» своєму начальнику, чоловікові, дружині, матері – тоді, коли це треба – то перетворитеся на того, хто *може* казати «ні» тоді, коли треба. Якщо скажете «так» тоді, коли треба сказати «ні», тоді перетворитеся на того, хто може казати тільки «так» навіть тоді, коли очевидно треба казати «ні». Якщо ви колись цікавилися, як же цілком звичайні, хороші люди могли робити такі жажливі речі, які робили вартіві в гулагах – ось тепер маєте відповідь. На той час, коли постала серйозна потреба сказати «ні», вже не залишилося нікого, хто мав здатність таке казати.

Якщо ви зрадите себе, казатимете неправду, якщо будете втілювати брехню, то ослабите свій характер. А якщо у вас слабкий характер, то тяжка життєва подія підкосить вас, коли з'явиться – а це неминуче відбудеться. Ви будете ховатися, але не буде куди. І тоді ви вчинятимете жажливі речі.

Тільки найцінніша, найбезнадійніша філософія здатна стверджувати, що дійсність можна покращити фальсифікацією. Така філософія судить Єство і те, що може ним стати – і вважає їх недосконалими. Вона обзиває істину неповноцінною, а чесну людину обманутою. Це така філософія, яка і спричиняє, і виправдовує ендемічне осквернення світу.

За таких умов винним є не бачення і не плян, створений для досягнення цього бачення. Бачення майбутнього, бажаного майбутнього – воно потрібне. Таке бачення пов'язує дію зроблену зараз із важливими, довгостроковими, фундаментальними цінностями. Воно надає теперішнім діям значущості та ваги. Надає рамки, що обмежують непевність і тривогу.

Винне не бачення. А закриття очей. Найгірший вид брехні. Він підступний. Зручний для легких пояснень. Закриття очей – це відмова знати щось таке, що можна дізнатися. Відмова визнавати, що стук у двері значить, що за ними хтось є. Відмова визнавати, що в кімнаті триста п'ятдесятикілограмова горила, під килимом – слон, а в шафі – кістяк. Відмова визнавати помилку під час руху за пляном. У кожній грі є свої правила. Деякі найважливіші правила неясні. Ви приймаєте їх самим рішенням грати в гру. Перше правило: гра важлива. Якби вона не була важлива, ви б не грали. Одне те, що ви в неї граєте, робить її важливою. Друге правило: рухи, здійснені під час гри, є правомірними, якщо допомагають виграти. Якщо ви робите рух, а він не допомагає виграти, то він за визначенням поганий. Це означає, що треба спробувати щось інше. Є такий старий жарт: божевілля – це коли робиш одне й те саме і сподіваєшся на різні результати.

Якщо вам щастить, але ви провалилися і тоді пробуєте щось нове – ви рухаєтеся вперед. Якщо це не працює, то знову пробуєте щось інше. За сприятливих обставин незначної зміни буде досить. Тому слушно попервах почати з невеликих змін і перевірити, чи вони допоможуть. Проте інколи несправною є ціла гієрархія цінностей, і тоді доводиться покинути цілий

будинок. Змінити всю гру. Це революція з усіма жахами і хаосом, що притаманні революціям. Цього не можна робити легковажно, але деколи це буває необхідно. Помилка створює потребу в жертві для її виправлення, а серйозні помилки створюють потребу в серйозних жертвах. Прийняти правду означає здійснити жертву – а якщо ви надто довго відмовлялися від правди, то вам набіг небезпечно великий жертвний борг. Лісові пожежі випалюють мертві дерева і повертають замкнуті в них елементи до землі. Проте інколи пожежі штучно гасять. Це не запобігає накопиченню мертвих дерев. Рано чи пізно пожежа все одно почнеться. І коли це станеться, вона буде такою гарячою, що буде знищено все – навіть земля, на якій росте ліс.

Раціональний розум, який сповнений гордості, який зручно почуватися у своїй визначеності, який закоханий у свою блискучість – легко піддається спокусі ігнорувати помилки, так би мовити, замітати сміття під килимок. Літературні екзистенційні філософи, починаючи з Серена Керкегора, вважають, що такий спосіб Єства є «несправжній». Несправжня людина продовжує сприймати і діяти в такий спосіб, який її власний досвід визначив як помилковий. Вона не говорить власним голосом.

«Чи сталося те, чого я хочу? Ні. Тоді те, на що я цілюся або мої методи – хибні. Мені ще треба чомусь навчитися». Це голос справжності.

«Чи сталося те, чого я хочу? Ні. Тоді світ несправедливий. Люди задрісні і занадто дурні, щоб зрозуміти. У всьому винен хтось інший або щось інше». А це голос несправжності. Звідси не далеко до «їх треба зупинити», «їм треба зробити боляче» чи «їх треба знищити». Щоразу, коли ви чуєте про якусь незбагненну жорстокість, це такі ідеї втілюються.

У цьому неможливо звинуватити підсвідомість чи пригноблення теж. Коли індивід бреше, він про це знає. Він може засліпити себе щодо наслідків власних дій. Може не спромогтися проаналізувати і сформулювати своє минуле, тож не розумітиме. Може навіть забути, що брехав, і не бути свідомим щодо цього факту. Але тоді, коли здійснював кожную помилку і унікав кожної відповідальності – тоді був свідомий. Тієї миті він знав, що робить. Гріхи несправжнього індивіда ослаблюють державу і спричиняють корупцію.ⁱⁿ⁸³

Хтось спраглий до влади створює нове правило у вас на роботі. Воно непотрібне. Контрпродуктивне. Дратує. Забирає від роботи частину задоволення і сенсу. Але ви кажете собі, що все гаразд. Це не варте того, щоб скаржитися. Тоді це стається знову. Не відреагувавши першого разу, ви натренували себе дозволяти такі речі. Стали трохи менш відважними. А ваш супротивник, не зустрічаючи опору, став трохи сильнішим. Інституція стала корумпованіша. Почався процес бюрократичного застою та гноблення, і ви зробили до цього внесок, прикидаючись, що все добре. Чому не скаржитися? Чому не постояти за себе? Якщо ви це зробите, то інші люди, що так само бояться заговорити, можуть стати на ваш захист. А якщо ні – то може й

настав час для революції. Може, варто знайти іншу роботу, де вашій душі менше загрожуватиме осквернення.

«Яка ж користь людині, що здобуде весь світ, але душу свою занапастить?» (Від Марка 8:36)

Одним із великих досягнень шедевру Александра Солженіцина «*Архіпелаг ГУЛАГ*» був його аналіз прямого наслідкового зв'язку між патологією радянської держави, що залежала від тюремної робочої сили (і де страждали та гинули мільйони людей), та схильністю практично всіх радянських громадян фальшувати власний щоденний досвід, заперечувати власне страждання, спричинене державою, тим самим надаючи опору раціональній і одержимій ідеологією системі. Саме ця спорзна віра, це заперечення, на думку Солженіцина, допомагало і спонукало того великого параноїдального масового вбивцю Іосіфа Сталіна до вчинення своїх злочинів. Солженіцин писав правду, власну правду, яку тяжко заробив своїм досвідом у таборах, і цим викрив брехню радянської держави. Жодна освічена людина не сміла захищати цю ідеологію після того, як Солженіцин видав «*Архіпелаг ГУЛАГ*». Ніхто більше не міг казати, що «Сталінський комунізм був несправжнім комунізмом».

Віктор Франкль, психіатр, який вижив у нацистському концтаборі і написав клясичну працю «*Людина в пошуках справжнього сенсу*»,^{m84} зробив схожий соціопсихологічний висновок: *оманливе, несправжнє життя індивіда є провісником соціального тоталітаризму*. Своєю чергою Зигмунд Фройд так само вважав, що «репресія»^{m85} вельми сприяє розвитку психічної хвороби (а різниця між придушенням істини і брехнею полягає лише у мірі, а не у різновиді). Альфред Адлер знав, що саме брехні спричиняли хвороби. Юнг знав, що його пацієнтів гнітили моральні проблеми, і що ці проблеми були спричинені неправдою. Всі ці мислителі, що переймалися патологією індивідуальною та культурною, прийшли до однакового висновку: брехні викривлюють будову Єства. Неправда оскверняє і душу, і державу, одна форма корупції підживлює іншу.

Я неодноразово спостерігав перетворення звичайного екзистенційного страждання на справжнісіньке пекло через зраду і обман. Наприклад, коли у когось із батьків-матерів смертельна хвороба – це криза. Але, якщо при цьому дорослі діти цієї людини ведуть непристойні, дрібязкові сварки – то криза перетворюється в щось настільки жахливе, що не піддається описові. Одержимі невіршеним минулим, вони, мов упирі, збираються навколо смертного ложа і накладають на трагедію бісівське гультяйство разом із боягузством і образою.

Нездатність сина жити самостійно експлуатує матір, яка схибнула на тому, щоб захищати свою дитину від будь-якого розчарування і болю. Він ніколи не йде геть, а вона ніколи не залишається самотня. Це – лиха змова, що повільно виковується в міру того, як розгортається патологія – тисячами багатозначних підморгувань і кивків. Вона грає мученицю, приречену

підтримувати сина, і, мов упир, споживає живильну симпатію друзів, які підтримують її. А він усе сидить у своєму підвалі, згнічений невеселими думками і вважаючи себе пригнобленим. З насолодою фантазує про руйнування, якого міг би завдати світові, який відрікся від нього через його боягузтво, незграбність і неспроможність. Й іноді він таки вчиняє це руйнування. А всі питаються: «Чому?» Вони могли б знати, але не захотіли.

Навіть добрі життя, певна річ, можуть викривитися, стати болісними і перекрученими через хворобу, слабкість та непідвладну катастрофу. Депресія, біполярний розлад і шизофренія, як і рак, пов'язані з біологічними факторами за межами безпосереднього контролю людини. Невід'ємних від життя труднощів і самих вистачає, щоб ослабити і поглинути кожного з нас так, що ми не витримуємо і ламаємося, досягши найслабшого пункту. Від вразливості не дає абсолютного захисту навіть найкращий спосіб життя. Але якщо родина свариться посеред руїн власної оселі, знищеної землетрусом, то у неї набагато менше шансів відбудувати її, ніж у родини, що зробилася сильною завдяки взаємній довірі та відданості. Будь-яка природня слабкість чи екзистенційне випробовання, хай яке дрібне, може збільшитися до тяжкої кризи за достатньої кількості обману в людині, родині або культурі.

Чесний людський дух може раз за разом провалювати спроби утворити рай на землі. Та проте він спроможний також і зменшити невід'ємне від існування страждання до терпимого рівня. Трагедія Єства – це наслідок наших обмеженостей і вразливості, що визначають переживання людини. Це навіть може бути ціною, яку ми платимо за саме Єство – оскільки існування мусить мати обмеження, щоб існувати взагалі.

Я бачив чоловіка, який чесно і хоробро адаптувався, поки його дружина спускалася в деменцію. Він зробив необхідні коригування крок за кроком. Приймав допомогу, коли потребував її. Він не став заперечувати прикрого факту погіршення стану дружини і таким чином граційно пристосувався до цього. Я бачив, як родина тієї самої жінки зібралася разом, надаючи їй підтримку, коли вона вже лежала при смерті. При цьому вони набули нові зв'язки одне з одним – брат, сестри, внуки і батько – в якості часткової, але щирої компенсації за свою втрату. Я бачив, як моя донька-підліток пережила деформацію свого стегна і щиколотки, а потім два роки терпіла безупинний сильний біль, і при цьому не зламалася духом. Я спостерігав, як її молодший брат добровільно і без злоти пожертвував багатьма шансами на дружбу і соціальної взаємодії заради того, щоб залишатися з нею і з нами, поки вона страждала. З любов'ю, підбадьорюванням і не розбитим характером людина може бути неймовірно стійкою. От що неможливо витримати, так це абсолютну руїну, що виникає з трагедії та обману.

Здатність раціонального розуму обманювати, маніпулювати, хитрувати, фігулювати, підробляти, применшувати, вводити в оману, зраджувати, ухилятися, не визнавати, нехтувати, пояснювати, схилити, перебільшувати і затьмарювати така нескінченна, така видатна, що цілі століття донаукового

мислення (зосередженого на з'ясуванні природи моральних спрямувань) вважали її демонічною. Це не через саму раціональність як процес. Розум може проявляти, здійснювати поступ. Насправді це через те, що раціональність вразлива до єдиної найгіршої спокуси – спокуси здіяти те, що знає, до статусу абсолюту.

Щоб з'ясувати значення цього, можна знову звернутися до великого поета Джона Мільтона. Протягом тисяч років історії Західний світ обгортав своє релігійне ядро фантазією про природу зла, схожою на сон. Ця фантазія мала свого протагоніста, особистість, спрямовану на протистояння і абсолютно віддану справі осквернення Єства. Мільтон взявся впорядкувати і висловити у драматургічній формі суть цього колективного сну. Він утілює його у постаті Сатани-Люцифера, «світлоносця». Він пише про первісну спокусу Люцифера і її безпосередні наслідки:¹⁵⁰

*«Він вірив, що порівнявся із Найвищим,
Бо протистояв; і з амбіційною метою
Проти монархії і трону Бога
На Небі війну здійняв він нечестиву,
І бився гордо, марно. Його у полум'ї Найвища сила
Пожбурила із безтілого Неба, стрімголов
Униз, згорілого і знівеченого в жах
До мук бездонних, щоб там зостався
У адамантових кайданах і вогні покари...»*

В очах Мільтона Люцифер – дух розуму – був найпрекраснішим янголом, якого Бог створив із порожнечі. Це можна зрозуміти в психологічному сенсі. Розум^{m86} це щось живе. Він живе у кожному з нас. Старіший за будь-кого з нас. Його краще зрозуміти як особистість, а не як здатність. У нього є свої цілі, спокуси та слабкості. Він літає вище і бачить далі, ніж будь-який інший дух. Але розум схильний закохуватися в себе, а то й гірше. Він закохується у власні творіння. Підносить їх і прославляє, мов абсолютні. Тому Люцифер – дух тоталітаризму. Його було скинуто з Неба до Пекла, бо таке піднесення, таке повстання проти Найвищого і Незбагненого – невідхильно творить Пекло.

Ще раз: найбільшою спокусою раціональної здатності є прославляння власних можливостей та творінь, а також переконання в тому, що за межами його царини немає нічого вартісного. Це означає, що всі важливі факти вже відкриті. Що нічого важливого не залишилося невідомим. Але, і що найважливіше, це означає відмову визнавати потребу індивіда сміливо поставати перед Єством. Що вас рятує? У суті тоталітаристи кажуть, що «Ви маєте покладатися на віру в уже відоме». Але рятує не це. *Рятує готовість вчитися того, чого не знаєте.* Це віра в можливість перетворення людини. Віра в жертву себе теперішнього заради того, ким можна стати.

Тоталітаристи заперечують потребу індивіда брати на себе остаточну відповідальність за Єство.

Це заперечення є суттю повстання проти «Найвищого». Ось що означає *тоталітарний*: Все, що треба було відкрити, вже відкрито. Все буде розгортатися чітко за пляном. Всі проблеми назавжди зникнуть, коли буде прийнято досконалу систему. Великий вірш Мільтона був пророцтвом. Коли з праху християнства повстала раціональність, з нею з'явилася велика загроза тоталітарних систем. Комунізм, зокрема, був привабливим не стільки для пригноблених робітників, яким він гіпотетично допомагав, скільки для інтелектуалів – тих, чия самовпевнена гордість за інтелект переконала їх, що вони завжди праві. Але обіцяна утопія так і не з'явилася. Натомість людство пережило пекло сталінської Росії, маоїстського Китаю і полпотської Камбоджі. Громадяни цих держав були змушені зраджувати власний досвід, повертатися проти своїх співвітчизників і гинути десятками мільйонів.

Є один старий радянський анекдот. Американець помер і потрапив до пекла. Сам Сатана показує йому, що там та як. Вони проходять повз великий казан. Американець дивиться всередину. Там повно страждених душ, які варяться в смолі. Коли вони намагаються вилзти з казана, чорти, що сидять по краях, вилами заштовхують їх назад. Американця це щиро вразило. Сатана каже: «Сюди ми кидаємо грішних англійців». Експерсія продовжується. Невдовзі вони підходять до другого казана. Він трохи більший і трохи гарячіший. Американець дивиться всередину. Там теж повно страждених душ і всі в беретах. Тих, які намагаються утекти, чорти так само заштовхують назад. «Сюди – грішних французів», каже Сатана. На деякій відстані видно третій казан. Він набагато більший і розжарений аж до білого. Американець не може навіть наблизитися до нього. Проте Сатана наполягає, тож він підходить і дивиться всередину. Казан повністю забитий душами, ледь помітними під поверхнею киплячої смоли. Час від часу хтось намагається видертися нагору і вхопитися за край. Дивно, хоч довкола велетенського казана жодних чортів нема, але ті, що намагаються втекти, все одно хутко провалюються назад. Американець питає: «Чому тут нема демонів, які б зупиняли втікачів?» Сатана відповідає: «Сюди ми кидаємо росіян. Коли один намагається втекти, інші його затягують назад на місце».

Мільтон вважав, що уперте небажання змінюватися, поставши перед помилкою, означає не тільки вигнання з раю і наступне виродження в щораз глибше пекло, а відмову від порятунку як такого. Сатана добре знає, що навіть якби він запраг примирення, а Бог зволив би його пробачити, то він усе одно повстав би знову, бо залишився б таким самим, як раніше. Можливо, саме ця горда впертість складає таємничий непростенний гріх проти Святого Духа:

*«... Прощавайте ниви щастя,
Де радість вічно лине: Вітаю жахи, вітаю*

*Пекельний світ, твоє найглибше Пекло,
Прийми свого Володаря нового: Того, який приносить
Розум незмінний Місцем, Часом».*¹⁵¹

Це не фантазія про життя після смерті. Не збочений світ післяжиттєвих тортур для політичних ворогів. Це абстрактна ідея, а абстракції часто реальніші за те, що вони представляють. Думка про те, що пекло існує в якийсь метафізичний спосіб не тільки древня і всепроникна, вона слухна. Пекло вічне. Воно завжди існувало. Воно існує зараз. Це найбезплідніший, найбезнадійніший і найлихіший відрізок підземного світу хаосу, де розчаровані та ображені вічно животіють.

*«Розум місце своє віднайшов,
І у собі зробити спроможен з раю пекло, з пекла – рай».*¹⁵²

...

*«Панувати безпечно можем тут, і у виборі своїм
Панування у Пеклі амбіція є гідна:
Краще пан у Пеклі за слугу в Раю».*¹⁵³

Ті, що достатньо набрежали, словами та діями, тепер живуть там, у пеклі. Пройдіться будь-якою людною вулицею. Тримайте очі розплющеними і будьте уважні. Побачите людей, які тепер там. Це ті, від яких ви інстинктивно тримаєтеся подалі. Це ті, які миттєво зляться, якщо на них подивитися, хоча інколи вони навпаки соромливо відвертаються. Я бачив вуличного алькоголіка, жажливо пошкодженого в душі, який саме це і зробив в присутності моєї молодшої доньки. Понад усе він хотів уникнути безперечного відображення свого деградованого стану в її очах.

Саме обман робить людей такими нещасними, що вони не можуть цього витримати. Саме обман заповнює людську душу образою і мстивістю. Саме обман створює жахливе страждання людства: нацистські табори смерті; катівні та геноциди Сталіна, ще більшого страховиська Мао. Саме обман убив сотні мільйонів людей у двадцятому столітті. Саме обман заледве не прирік на небуття саму цивілізацію. Саме обман сьогодні створює для нас найбільшу загрозу.

Натомісць істина

А що буде, якщо ми, навпаки, перестанемо брехати? Що це взагалі означає? Врешті-решт наше знання обмежене. Ми просто ухвалюємо рішення час від часу, хоча й найліпші засоби та найкращі цілі ніколи не можна розрізнити з певністю. Мета, амбіція, дає структуру, необхідну для дії. Вона визначає пункт призначення, те, що можна порівнювати з теперішнім, а також рамки, всередині яких усе можна оцінити. Вона визначає прогрес і робить його захопливим. Вона знищує тривогу, бо якщо у вас нема

мети, тоді все може означати будь-що або нічого, і жоден із цих варіантів не додасть душевного спокою. Отже, ми маємо думати, плянувати, обмежувати і постулювати, щоб узагалі жити. Як же тоді уявити майбутнє, визначити напрям, при цьому не стаючи жертвою спокуси тоталітарної певности?

Щоб визначити мету, можна в дечому покладатися на традицію. Розумно робити те, що інші люди робили завжди, хіба що є дуже поважна причина цього не робити. Розумно ставати освіченими, працювати, знаходити кохання і мати родину. Саме так виявляється культура. Але цілитися на свою мету, хай яка вона традиційна, треба з широко розплющеними очима. У вас є напрямок, але він може бути хибним. У вас є плян, але він може бути погано сформованим. Вас могло збити зі шляху власне невігластво – і навіть гірше, власна невиявлена корупція. Тому треба потоварищувати із тим, чого не знаєте, а не з тим, що знаєте. Треба залишатися пробудженими і ловити себе на гарячому. Треба усувати колоду з власного ока, перш ніж перейматися скалкою в оці брата. Таким чином ви зміцните власний дух, щоб він міг витримувати труднощі існування, а також омолодите державу.

Стародавні єгиптяни вже виявили це тисячі років тому, хоча їхнє знання і залишалося вкладене в драматургічну форму.¹⁵⁴ Вони поклонялися Осірісу, який був міфологічним засновником держави і богом традиції. Проте Осіріс був уразливим, його скинув з трону і вигнав до підземного світу Сет, його лихий, хитрий брат. Єгиптяни передавали в розповідях той факт, що суспільні організації шкарубнуть із часом і починають схилитися до запліщування очей. Осіріс не бажав бачити істинної вдачі свого брата, хоча й був здатен на це. Сет вичікував, а слухної мити – напав. Він порубав Осіріса на шматки і розкидав божественні рештки по цілому царстві. А дух брата відіслав до підземного світу. Зробив так, щоб Осірісу було дуже важко зібрати себе до купи.

На щастя, великому володарю не довелося справлятися із Сетом наодинці. Єгиптяни також поклонялися Горові, синові Осіріса. Гор мав подобу сокола, істоти з найгострішим зором, а також єгипетського гієрогліфічного ока (на що було вказано в Правилі 7), яке залишається знаменитим і досі. Осіріс – це традиція, яка постаріла і закрила очі. Гор, його син, навпаки, міг і бажав бачити. Гор був богом уваги. Це не те саме, що раціональність. Завдяки тому, що був уважним, Гор міг сприймати зло свого дядька Сета і здобути над ним перемогу, хоч і великою ціною. Коли Гор виступив проти Сета, у них почалася страшна битва. Перш ніж зазнати поразки і бути вигнаним із царства, Сет вирвав у свого небожа одне око. Але врешті-решт Гор його собі повернув. А тоді зробив щось дійсно неочікуване: *добровільно пішов до підземного світу і віддав око батькові.*

Що це означає? По-перше, це означає, що зустріч із лихими намірами та злом достатньо жажлива для того, щоб пошкодити навіть зір бога; по-друге, це показує, що *уважний син може відновити зір батька.* Культура завжди в напівмертвому стані попри те, що її в минулому заснував дух великих людей.

Але теперішнє – не минуле. Тож мудрість минулого поступово псується, або застаріває пропорційно до справжньої різниці між умовами сьогодення і минулого. Це просто наслідок плину часу і змін, які він неunikненно приносить. Але також дійсністю є те, що культура і її мудрість вразливі до корупції – до добровільного, зумисного заплющування очей і мефістофельських підступів. Тож невідхильне зменшення дієвості установ, подарованих нам предками, прискорюється у теперішньому нашою неправильною поведінкою – тим, що ми даємо маху.

Наша відповідальність – сміливо бачити те, що перед очима, і навчатися завдяки цьому навіть, якщо воно здається жадливим – навіть, якщо жад побаченого бентежить свідомість і тимчасово осліплює. Акт бачення особливо важливий, коли це кидає виклик тому, що ми знаємо і на що покладаємося, засмучуючи нас і виводячи з рівноваги. Саме акт бачення інформує особу і оновлює державу. Саме тому Ніцше казав, що людина варта стільки, скільки може витримати правди. Ви – це аж ніяк не тільки те, що ви вже знаєте. Ви також усе те, що могли б знати, якби захотіли. Отже, ніколи не жертуйте те, чим ви могли б стати, заради того, чим ви вже є. Ніколи не віддавайте те краще, яке існує всередині, заради безпеки того, що вже маєте. І тим більше не жертуйте цим, коли ви вже помітили його невеликий, але беззаперечний відблиск зовні.

У християнській традиції Христа ототожнюють із Логосом. Логос – це Слово Боже. На початку часів це Слово перетворило хаос на порядок. У Його людській подобі Христос добровільно пожертвував себе істині, добру і Богові. Внаслідок цього Він помер і переродився. Слово, яке створило порядок із Хаосу, пожертвувало Богові усім, навіть собою. Це одне речення, мудрість якого неможливо осягти, є суттю християнства. Кожна частинка навчання є маленькою смертю. Кожна частка нової інформації кидає виклик попередньому уявленню, змушуючи її розчинитися в хаос, після чого вона зможе відродитися як щось краще. Деколи такі смерті практично знищують нас. У таких випадках ми можемо ніколи і не відновитися, а якщо це і стається, то ми сильно міняємося. Мій добрий друг якось дізнався, що його дружина, з якою вони були разом вже багато десятиліть, зраджувала йому. Він такого не чекав. Це вкинуло його в глибоку депресію. Він опустився в підземний світ. Якоїсь мити він сказав мені: «Я завжди думав, що люди, у яких депресія, мають просто взяти себе в руки. Я не мав жодного уявлення, про що говорив». З часом він повернувся з глибин. Багато в чому він став новою людиною – а також, можливо, мудрішою і кращою. Він скинув близько двадцяти кілограмів. Пробіг марафон. Подорожував до Африки і видерся на Кіліманджаро. Він обрав відродження замість спуску до Пекла.

Встановлюйте свої прагнення, навіть якщо не певні, якими вони мають бути. Кращі амбіції – це ті, які пов'язані із розвитком характеру і вмінь, а не зі статусом і владою. Статус можна втратити. А характер буде з вами скрізь, куди б ви не пішли, і він дає можливість долати труднощі. Знаючи це,

прив'язайте мотузок до брили. Підніміть велетенський камінь, жбурніть поперед себе і тягніться до нього. Дивіться і спостерігайте, поки рухаєтеся вперед. Висловлюйте свій досвід собі та іншим так чітко, як тільки можете. Таким чином ви навчитеся рухатися до мети ефективніше і дієвіше. І під час цього не брешіть. Особливо собі.

Якщо ви звертатимете увагу на те, що робите і кажете, то зможете відчувати стан внутрішнього розриву і слабкості, коли будете поводитися і говорити фальшиво. Це внутрішнє відчуття, а не думка. Коли я неухвально у діях і словах, то замість міцності та сили, маю всередині таке відчуття, ніби тону і розділяюся. Це відчуття зосереджене у сонячному сплетінні, де є великий вузол нервової тканини. Власне, я навчився впізнавати свою брехню, помічаючи це потопання та розділення і виводячи з цього наявність брехні. Часто мені було потрібно багато часу на те, щоб винюхати обман. Інколи я використовував слова про людське око. Іноді намагався замаскувати власне невігластво щодо того, про що йшла мова. Бувало використовував слова інших, аби уникати відповідальності за самостійне мислення.

Якщо звертати увагу, коли щось шукаєте, то будете рухатися до мети. Проте важливіше, що ви будете здобувати інформацію, яка дозволить самій меті перетворитися. Тоталітарист ніколи не питає: «А що, як моє чинне прагнення помилкове?» Натомість він ставиться до нього, як до абсолюту. Його прагнення стає для нього тим самим у суті, що і Бог. Перетворюється для нього у найвищу цінність. Порядкує емоціями і мотиваційними станами, визначає думки. Всі люди служать своїм амбіціям. В такому сенсі атеїстів не існує. Є лише люди, які знають, і ті, які не знають, якому Богові служать.

Якщо тотально, сліпо і зумисне все підімати для отримання бажаного і тільки його, то ви ніколи не зможете дізнатися, чи якась інша мета краще б послужила і вам, і світові. Саме цим ви жертвуєте, якщо не кажете правди. А якщо кажете правду, то, навпаки, ваші цінності перетворюються в міру вашого поступу. Якщо керуватися інформацією, що надходить з навколишньої реальності, коли ви намагаєтеся йти вперед, то ваші уявлення про те, що важливе, будуть змінюватися. Ви переорієнтуєтеся, інколи поступово, а інколи раптово і радикально.

Уявіть: ви ходите до інженерної школи, бо це те, чого хочуть ваші батько й матір – але не те, чого бажаєте ви. Якщо працювати на супротивні власним бажанням цілі, то ви не матимете мотивації і зазнаєте невдачі. Будете докладати зусиль, аби зосередитися і дисциплінувати себе, але це не спрацює. Душа буде відхиляти тиранію сили волі (як інакше це можна сказати?). Чому ви піддаєтеся? Може, ви не хочете розчарувати батьків (хоч у разі провалу саме це і станеться). Може, вам бракує сміливості для того, щоб піти на конфлікт, необхідний для того, щоб звільнити себе. Вам може не хотітися жертвувати дитячою вірою у велемудрість батьків і ви вперто прагнете залишатися в переконанні, що хтось знає вас краще за вас самих,

що хтось знає все про все на світі. Також може хотітися у такий спосіб захистити себе від пекучої екзистенційної самотності індивідуального Єства і невід'ємної від нього відповідальності. Це все дуже поширено і можна зрозуміти. Але ви страждаєте через те, що дійсно не створені, щоб бути інженером.

Одного дня вам це остаточно набридає. Ви кидаєте навчання. Розчаровуєте батька-матір. І вчитеся жити з цим. Ви питаєте поради тільки в себе, хоч це і означає, що доведеться покладатися на власні рішення. Вступаєте на філософську ступінь. Приймаєте вагу власних помилок. Стаєте людиною, яка належить сама собі. Відмовившись від бачення батьків, ви розвиваєте власне. А тоді, коли батько й матір постаріють, ви станете достатньо дорослим, щоб допомагати їм, коли вони цього потребуватимуть. Вони теж виграють. Але обидві перемоги доведеться купити ціною конфлікту, народженого вашою істиною. У Матвія 10:34, в цитаті Христа, підкреслено роль висловленої Істини: «Не думайте, що Я прийшов, щоб мир на землю принести, Я не мир принести прийшов, а меч».

Живучи відповідно до істини, якою вона вам відкривається, доведеться прийняти конфлікти, створені Єством, і справлятися з ними. Якщо зробите це, ви продовжуватимете дорослішати і ставати відповідальнішим і в маленьких аспектах (не недооцінюйте їхню важливість), і у великих. Ви будете щораз ближче підходити до нових і мудріше сформульованих цілей, станете ще мудрішими у їхньому формулюванні, коли відкриєте і виправите свої неунікненні помилки. Ваше уявлення про те, що важливе, ставатиме щораз правильнішим в міру того, як ви втілюватимете мудрість свого існування. Ви перестанете шалено коливатися і йтимете все пряміше вбік добра – добра, якого ви б ніколи не змогли осягти, якби наперекір усім доказам продовжували наполягати на своїй правоті, абсолютній правоті.

Якщо існування – це добро, тоді найчіткіші, найчистіші та найбільш правильні взаємини з ним – також добро. Натомість, якщо існування – не добро, то ви загублені. Вас ніщо не врятує – і вже безумовно не дрібязкові бунти, каламутні думи і окозамилувальна сліпота, які є обман. Існування – добро? Щоб перевірити, треба піти на жахливий ризик. Живіть у правді або живіть у обмані, станьте перед наслідками і зробіть висновки.

Це той «акт віри», на потрібності якого наполягав данський філософ Керкегор. Ви не можете знати зарання. Навіть добрий приклад є недостатнім доказом, враховуючи відмінності між особистостями. Успіх доброго прикладу завжди можна списати на фортуна. Тому, щоб дізнатися, доведеться ризикувати своїм конкретним, індивідуальним життям. Саме цей ризик древні описували як покладення волі особистої на вітар волі Бога. Це не акт підкорення (принаймні, не в сучасному розумінні). Це акт сміливості. Це віра в те, що вітер віднесе ваш корабель до нового і кращого порту. Це віра в те, що Єство можна виправити становленням. Це сам дух дослідження і розвідки.

Мабуть, краще уявити це так: Кожен потребує конкретної мети – амбіції, а також призначення – щоб обмежити хаос і надати життю зрозумілого сенсу. Але всі такі конкретні цілі можуть і мають бути підпорядковані тому, що можна назвати надметою, яка є підходом і способом формулювання самих цілей. Надмета може бути такою: «Жити в правді». Це означає: «Старанно робити так, щоб наблизитися до певного висловленого, визначеного і тимчасового результату. Визначити критерії провалу та успіху своєчасними і чіткими хоча б для вас (а ще краще, якщо й інші зможуть розуміти, що ви робите, і оцінювати це разом із вами). Проте, роблячи це, дозволити світові та власному духові самостійно розгортатися, коли ви будете діяти відповідно до істини і висловлювати її». Це водночас і прагматична амбіція і найсміливіша віра.

Життя – страждання. Будда відверто про це сказав. Християни образно зображують подібний сентимент у божественному розп'ятті. Гебрайська віра забарвлена своєю пам'яттю. Рівноцінність життя і обмеження є основним і неунікненим фактом існування. Вразливість нашого Єства робить нас сприйнятливими до болю суспільного суду і зневаги, а також невідхильного руйнування тіла. Але усі ці шляхи страждання, хай які страшні, не є достатніми для осквернення світу і перетворення його на пекло так, як це здійснили нацисти, маоїсти і сталіністи. Для того, щоб таке здійснити, треба брехати – про що так чітко сказав Гітлер:¹⁵⁵

«У великій брехні завжди є певна сила правдоподібності; оскільки широкі маси нації завжди легше піддаються корупції у глибших шарах своєї емоційної природи, ніж свідомо чи добровільно; і тому у примітивній простоті їхнього розуму вони швидше стають жертвами брехні великої, ніж малої – бо самі часто кажуть дрібні брехні в малих справах, але посоромилися б опуститися до великомасштабних обманів. Вони б ніколи не подумалися створити колосальні неправди і не вірять, що інші можуть мати нахабство викривити істину настільки жадливо. Хоча факти, які це засвідчують, можна чітко довести до їхнього розуміння, вони все одно будуть сумніватися і коливатися, продовжуючи думати, що може бути інше пояснення.

Для великої брехні спершу потрібна брехня маленька».

Маленька брехня, кажучи метафорично, є наживкою, на яку Батько Обману ловить своїх жертв. Здатність людини до уяви дає нам вміння вимріювати альтернативні світи. Це найбільше джерело нашої творчості. Проте з такою ж винятковою здатністю приходять і її друга половина, зворотній бік монети: ми можемо обманювати себе та багатьох людей, змушуючи думати і діяти відповідно до іншої дійсності, а не тієї, яку знаємо.

То чому не можна брехати? Чому не можна перекручувати й викривляти дійсність, аби отримати маленьку вигоду – згладити гострі краї, зберегти мир або не завдати болю чийось почуттям? Дійсність має свій жадливий аспект. Чи нам дійсно треба ставати перед її зміною головою кожної мити притомного існування, на кожному життєвому повороті? Чому не можна

просто відвернутися хоча б тоді, коли побачене спричиняє занадто багато болю?

Причина проста. *Все розвалюється*. Те, що працювало вчора, не обов'язково працюватиме сьогодні. Ми успадкували велику машинерію держави та культури від наших предків, але вони мертві і не можуть давати раду змінам сьогодення. *Це можуть робити живі*. Ми можемо розплющувати очі і здійснювати необхідні зміни в тому, що маємо, підтримуючи правильну роботу машинерії. Або ми можемо вдавати, що все гаразд, не здійснювати потрібний ремонт і проклинати долю, коли все йде не так, як нам хочеться.

Все розвалюється – це одне з найбільших відкриттів людства. І ми прискороємо природне зношення прекрасних речей своєю сліпотою, бездіяльністю та обманом. Без уваги культура вироджується і вмирає, а перемагає зло.

Та частина брехні, яку ви бачите, розігруючи її (адже більшість обманів розігрують, а не кажуть), насправді є набагато меншою за те, чим вона є насправді. Брехня пов'язана з усім іншим. Вона діє на світ так само, як одна краплина помиїв навіть на найбільшу пляшку шампанського. Це щось таке, що краще вважати живим і в стані росту.

Коли брехні стають достатньо великими, псується цілий світ. Але якщо придивитися зблизька, найбільші брехні складаються з менших, а ті – зі ще менших, а починаються великі брехні з найменших. Це не просто неправильне твердження про факт. Це дія, що містить аспект найсерйознішої змови, яка хай коли захоплювала людську расу. Її позірна безневинність, її нісенітна жорстокість, квота самовпевненість, яка її створює, незначне на перший погляд уникнення відповідальності, на яке вона спрямована – це все працює на те, щоб замаскувати її справжню природу, дійсну небезпеку, спорідненість з великими злими діями, що людина часто чинить із задоволенням. Брехні осквернюють світ. Навіть гірше, це і є їхній намір.

Спершу одна маленька брехня; потім ще кілька маленьких обманів, щоб підтримати першу. Після цього виробляється викривлене мислення, щоб уникнути сорому за брехні, після чого йдуть ще кілька обманів, які покривають наслідки викривленого мислення. Тоді найжахливіше – перетворення цих обманів, без яких уже неможливо обійтися, на автоматизовані, спеціалізовані та неврологічно-зразкові вірування і дії. Тоді захворює саме переживання (досвід), як дія, що заснована на неправді, і це зумовлює неспроможність отримати через неї бажаний результат. Що з того, що ви не вірите в цегляні мури? Ви все одно поранитеся, якщо з розгону вріжетеся в них. І тоді проклинатимете саму дійсність за те, що створила мури.

Після цього приходять самовпевненість і відчуття вищости, що невіддільно йде разом зі створенням успішних обманів (*гіпотетично* успішних – і це одна з найбільших небезпек: здається, що всі обдурені, отже,

всі дурні, крім мене. Всі дурні і обдурені *мною* – отже, мені минатиметься все, що захочу робити). Тоді нарешті виникає така думка: «Саме Єство піддається моїм маніпуляціям. Отже, воно не гідне поваги».

Це розпад усього – як сталося з Осірісом, якого розрізали на частини. Це дезінтеграція будови людини чи держави під впливом згубної сили. Це хаос підземного світу, що піднімається, мов повінь, затоплюючи знайомі землі. Але це ще не Пекло.

Воно приходить пізніше. Пекло приходить тоді, коли брехні знищили відносини між особою чи державою і самою дійсністю. Все розвалюється. Життя вироджується. Все перетворюється на невдоволення і розчарування. Надія справно зраджує. Оманлива людина відчайдушно вказує на жертву, як Каїн, але не може догодити Богові. Тоді драма переходить до фінального акту.

Змучена постійними невдачами, людина стає ображеною. Розчарування і провал зливаються, утворюючи фантазію: *світ схибнутий на моєму особистому стражданні, на нівеченні конкретно мене, на знищенні мене*. Я потребую, я заслуговую, я маю здійснити помсту. Це брама до Пекла. Це тоді, коли підземний світ, страхітливе і незнайоме місце, стає самим нещастям.

На початку часів – відповідно до великої Західної традиції – Боже Слово перетворило хаос у Єство через мову. В традиції аксіомою є те, що і чоловік, і жінка створені за подобою того Бога. Ми теж перетворюємо хаос у Єство через мову. Перетворюємо ріжноманіття можливостей майбутнього в дійсність минулого і теперішнього.

Казати правду означає приводити найпридатнішу до життя реальність в Єство. Істина буде споруди, що можуть стояти тисячі років. Істина годує і вдягає бідних, робить цілі народи багатими і захищеними. Істина зменшує жажливу ускладненість людини до простоти його слова, тож вона може стати побратимом, а не ворогом. Істина робить із минулого дійсно минуле і найкращим чином користується можливостями майбутнього. Істина – найбільший, невичерпний природний ресурс. Це світло посеред п'їтьми.

Побачте правду. Кажіть правду.

Вона не з'явиться у шкурі переконань, спільних із іншими, оскільки правда – це і не збірка гасел, і не ідеологія. Вона буде особиста. Ваша правда – це щось таке, що можете сказати тільки ви, на основні неповторних умов вашого життя. Сприймайте власну правду. Чітко висловлюйте її, виразно для себе та інших. Це більше гарантуватиме вашу безпеку і життя зараз, коли ви живете в будові своїх чинних уявлень. Це забезпечить добродійність майбуття, хай як сильно воно відхиляється від визначеностей минулого.

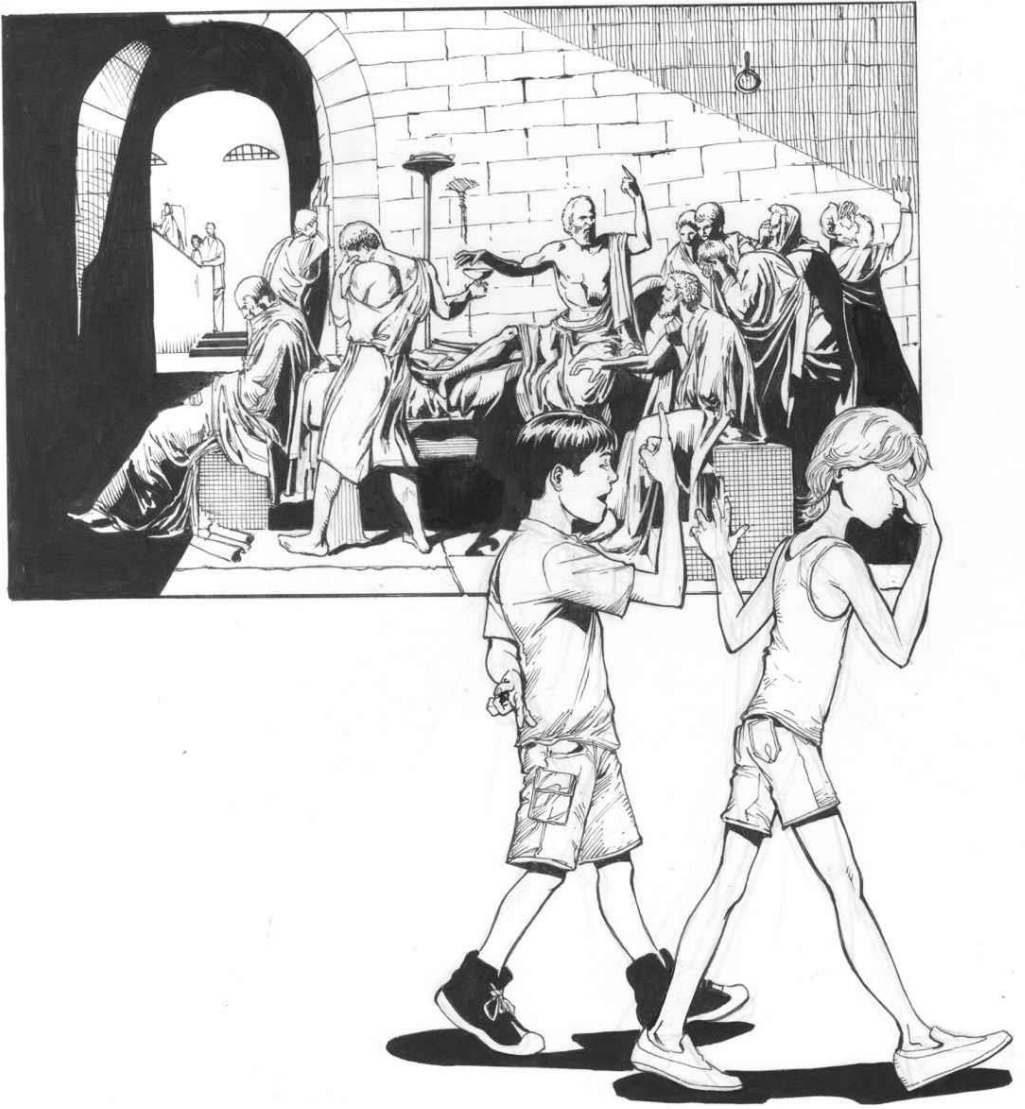
Істина проростає знову з найглибших джерел Єства. Вона захистить вашу душу від вянення і смерті, коли ви зустрічатиметеся з невідхильною трагедією життя. Вона допоможе уникнути страхітливої жаги помсти за цю

трагедію – частини жадливого гріха Єства, який усі мають ретельно нести просто для того, щоб існувати.

Якщо ваше життя не таке, яким могло би бути, спробуйте казати правду. Якщо ви відчайдушно чіпляєтеся за ідеологію, чи борсаєтеся в нігілізмі, спробуйте казати правду. Якщо ви відчуваєтеся слабкими, відкинутими, збентеженими – спробуйте казати правду. У Раю всі говорять правду. Це те, що робить його Раєм.

Кажіть правду. Або хоч не брешіть.

Правило 9:

Вважайте, що ваш співрозмовник може знати те, чого не знаєте ви

Не порада

Психотерапія – це не порада. Пораду ви отримуєте, коли говорите про щось страшне і складне, а ваш співрозмовник тільки й мріє про те, щоб ви замовкли і згинули з очей. Пораду ви отримуєте, коли ваш співрозмовник хоче упиватися вищстю свого власного інтелекту. Врешті-решт, якби ви не були такими тупими, то не мали б таких тупих проблем.

Психотерапія – це справжня розмова. А справжня розмова – це дослідження, формулювання і складання стратегій. Коли ви втягнуті у щирю розмову, ви слухаєте і говорите – але переважно слухаєте. Слухати – означає звертати увагу. Люди можуть розповісти неймовірні речі, якщо їх тільки послухати. Деколи, якщо їх слухати, люди можуть навіть сказати, що з ними не так. Іноді вони можуть навіть розповісти, як вони збираються це виправляти. Інколи це допомагає і в собі щось виправити. Одного неочікуваного разу (і це тільки один із багатьох разів, коли щось таке траплялося), я дуже уважно декого слухав, і вона (це була жінка) за кілька хвилин сказала мені, що, по-перше, вона – відьма, і, по-друге, що вона і її відьомський шабаш збавили багато часу за спільною візуалізацією світового миру. Вона вже давно була низькорівневим функціонером у якійсь бюрократичній установі. Я б ніколи не здогадався, що вона відьма. Також я не знав, що відьомські шабаші взагалі якийсь час присвячували візуалізації світового миру. Що воно все означало, я теж не знав, та нудно не було, а це вже щось.

У своїй клінічній практиці я кажу і слухаю. До одних більше говорю, інших більше слухаю. Багато з тих, кого я слухаю, взагалі не мають з ким поговорити. Деякі з них по-справжньому самотні в цьому світі. Таких людей набагато більше, ніж здається. Ви не зустрічаєте їх, бо деякі з них завжди на самоті. Інші оточені тиранами, нарцисами, пияками, травмованими людьми або професійними жертвами. Одні не дуже добре вміють висловлюватися. Раптово перескакують з теми на тему. Повторюються. Кажуть невизнані та суперечливі речі. Їх важко слухати. Навколо інших трапляються страхітливі речі. У їхніх батьків хвороба Альцгеймера або в них хворі діти. На особисті інтереси не залишається часу.

Одного разу клієнтка, з якою я уже працював кілька місяців, прийшла до мого офісу^{fn1} на заплановану зустріч і після деяких попередніх зауваг, оголосила таке: «Здається, мене звалтували». Не так просто придумати, як відповісти на таке твердження, хоча такі події взагалі часто огорнуті певною тасмницею. Часто тут замішаний алкоголь, як і в більшості випадків сексуального нападу. Алкоголь може спричинити неоднозначність. Частково тому люди і пють. Алкоголь тимчасово знімає з людей жажливий тягар самосвідомості та сорому. П'яні люди знають про майбутнє, але не переймаються ним. Це захопливо. Паморочливо. П'яні можуть гуляти так, ніби завтра ніколи не настане. Але оскільки завтра завжди настає – у більшості випадків – то п'яні часто потрапляють в халепи. Вони непритомніють. Йдуть до небезпечних місць із легковажними людьми. Розважаються. Але також їх там гвалтують. Тож я одразу подумав, що щось таке могло мати місце. Як інакше зрозуміти вираз «здається»? Але це був не кінець історії. Вона додала ще одну подробицю: «П'ять разів». Перше речення було вже достатньо жажливе, але друге утворило щось зовсім незбагненне. П'ять разів? Що це може означати?

Моя клієнтка сказала, що ходила до бару і трохи випивала. Хтось починав з нею розмовляти. Врешті, вони опинялися у нього або у неї вдома. Вечір невідхильно приходив до сексуальної кульмінації. Наступного дня вона прокидалася, невпевнена в тому, що трапилося – непевна щодо своїх мотивів, його мотивів, і непевна щодо світу. Панна С., так ми її назвемо, була настільки неоднозначна, що її майже не існувало. Вона була людиною-привидом. Але вдягалася вона як професіонал. Знала, як себе подати для першого враження. Завдяки цьому вона проникла до державної консультативної ради, яка займалася питанням будівництва великої транспортної інфраструктури (це при тому, що вона взагалі нічого не знала ні про державні справи, ні про консультування, ні про будівництво). Також вона працювала ведучою на місцевій громадській радіо-передачі, присвяченій дрібним бізнесам, хоч ніколи не мала справжньої роботи і нічого не знала про підприємництво. Вона отримувала соціальні виплати^{tn87} ціле своє доросле життя.

Її батько-матір ніколи не приділяли їй навіть хвилинки уваги. Вона мала п'ятеро братів, і вони погано до неї ставилися. У неї не було друзів ні тоді, ні в минулому. Другої половинки у неї теж не було. Їй не було з ким поговорити, і вона не знала, як думати самостійно (що теж не рідкість). Вона не мала власного «я». Натомість вона була ходячою какофонією неінтегрованих переживань. Раніше я намагався допомогти їй знайти роботу. Спитав, чи є в неї CV.^{tn88} Вона сказала, що є. Я попросив принести. На наступному сеансі вона його принесла. П'ятдесят сторінок. Воно було в коробці з теками для файлів, розділеній на секції з ярликами – такими, що з маленькими барвистими позначками індексів з боків. Серед секцій були такі теми як «Мої сни» і «Прочитані книжки». Вона записала десятки снів у

секцію «Мої сни», надала короткі підсумки та відгуки на прочитані книжки та інший матеріал. Це те, що вона збиралася надсилати потенційним працедавцям (а може, уже й надсилала – звідки знаття?). Неможливо зрозуміти, наскільки хтось має бути ніким, щоб коробка з п'ятдесятьма проіндексованими сторінками про сни і літературні романи становила CV. Панна С. нічого про себе не знала. Про інших людей теж. І про світ. Вона – немов фільм із розмитим зображенням. І вона відчайдушно чекала на історію про себе, яка б усьому надала сенс.

Якщо додати до холодної води трохи цукру і розмішати, то цукор розчиниться. Якщо воду нагріти, то він розчиниться ще більше. Якщо підігріти воду до кипіння, то можна додати ще більше цукру і його теж розчинити. Тоді, якщо взяти цей пересолоджений окріп і повільно його охолодити, при цьому не шарпаючи і не трусячи, можна таким чином перехитрувати його (не знаю, як інакше це сказати) і змусити утримувати набагато більше розчиненого цукру, ніж можна було б, якби вода весь час залишалася холодною. Це називається супернасичений розчин. Якщо впустити туди один кристалик цукру, то весь надмірний цукор миттєво і видовишно кристалізується. Так, ніби він тільки й благав про порядок. Ось як було в моєї клієнтки. Такі люди, як вона – це причина, через яку виявляються дієвими різні практиковані зараз форми психотерапії. Люди можуть настільки заплутатися, що їхня психіка прийде до порядку і життя покращиться після прийняття будь-якої впорядкованої системи інтерпретації. Цей процес – це збирання до купи розрізнених часток їхніх життів у (будь-який) дисциплінований спосіб. Отже, якщо ви розпадаєтеся на швах (або ніколи і не були одним цілим), то можете перебудувати своє життя за поведінковими принципами Фрейда, Юнга, Адлера чи Роджера. Тоді у вас хоч буде сенс. Ви принаймні будете цілісними. Будете на щось годитися, хоч і не на все – поки що. Машину сокирою не відремонтуєш, але нею можна зрубати дерево. Це щось.

Десь у той самий час, коли я працював із тією клієнткою, медіа аж палали розповідями про відновлені спогади, особливо стосовно сексуальних нападів. Розгорілася суперечка: це дійсно справжні свідчення про минулі травми? Чи пізніші витвори уяви, що з'явилися внаслідок свідомого або несвідомого тиску необережних терапевтів, витвори уяви, за які вхопилися відчайдушні клієнти, надто охочі знайти просту причину всіх своїх бід? В одних випадках це могло бути перше; а в інших – друге. Проте, коли моя клієнтка розкрила свою невпевненість щодо власного сексуального досвіду, я набагато чіткіше зрозумів, наскільки легко вживити несправжній спогад до психічного ландшафту. Минуле здається застиглим, але це не так – принаймні, не у важливому психологічному сенсі. Врешті-решт з минулим багато чого пов'язано, і те, як ми його впорядковуємо, може радикально змінюватися.

Уявіть собі, наприклад, фільм, де відбувається тільки жахливе. Але в кінці все складається добре. Все розв'язується. Достатньо щаслива кінцівка може змінити значення всіх попередніх подій. Можна вважати, що вони вартували тієї кінцівки. А тепер уявіть інший фільм. Багато чого відбувається. Все дуже захопливе і цікаве. Але подій дуже багато. Проходить півтори години і ви починаєте непокоїтися. Ви думаєте: «Фільм чудовий, але так багато всього відбувається. Сподіваюся, творці фільму зможуть під кінець все зв'язати до купи». Але цього не стається. Натомість історія закінчується раптово, різко, невирішено, або стається щось поверхове, якимось затерте до дір кліше. Ви виходите глибоко роздратовані і невдоволені, не помічаючи, що були повністю занурені у фільм і отримували від нього задоволення протягом цілого часу перегляду в кінозалі. Теперішнє може змінити минуле, а майбутнє може змінити теперішнє.

Коли ви згадуєте минуле, ви згадує якісь його частини, а інші забуваєте. У вас є чітка пам'ять про одні події, але про інші – ні, хоча можуть бути рівноцінно важливі. Так само, як і в теперішньому, де ви свідомі тільки про деякі аспекти, які вас оточують, а про інші не думаєте. Ви розподіляєте свій досвід за категоріями, складаючи якісь частини разом, відділяючи їх від решти. У цьому всьому є якась таємнича довільність. Ви не робите вичерпних, об'єктивних записів. Не можете. Просто не знаєте достатньо для цього. Не здатні сприймати достатньо. Ви не об'єктивні. Ви живі. Суб'єктивні. У вас особисті інтереси – принаймні щодо себе, принаймні зазвичай. Що саме слід включати до історії? Де саме пролягає межа між подіями?

Сексуальне насильство над дітьми жахливо поширене.¹⁵⁶ Проте не настільки, як думають погано навчені психотерапевти, і воно не завжди створює душевно зламані дорослих.¹⁵⁷ Люди різняються за своєю стійкістю. Подія, яка одну людину зітре на порошок, на іншій може не залишити навіть подряпини. Але терапевти, які знають про Фрейда хіба що з чуток, часто беруть за аксіому, що доросла людина, яка звернулася до них по допомогу, обов'язково в дитинстві була жертвою сексуального насильства. Хіба можуть бути інші причини для проблем? Тож вони порпаються, припускають, натякають, пропонують, надмірно реагують, створюють упередження, схиляють. Вони перебільшують важливість одних подій і применшують важливість других. Вони причісують факти, щоб ті вкладалися в теорію.¹⁵⁸ А тоді переконують своїх клієнтів, що над ними було скоєне сексуальне насильство і, вони цього просто не пам'ятають. А тоді їхні клієнти починають згадувати. І звинувачувати. Й інколи вони згадують таке, чого ніколи не було, а звинувачені ними люди насправді невинні. Що в цьому доброго? А ось це: теорія терапевта залишилася ціла. Це добре – для терапевта. Але і супутніх збитків немало. Втім, люди готові піти навіть на силу-силенну побічних втрат, якщо це дає їм зберегти їхні теорії.

Коли панна С. прийшла до мене поговорити про свій сексуальний досвід, я вже знав про це все. Коли вона розповіла про всі свої походи до барів для

самотніх і про те, що було потім, мені спало на думку кілька різних речей. Я подумав: «Ви така розпливчата, вас ніби не існує. Жителька хаосу і підземного світу. Ідете до десяти всяких місць водночас. Хто завгодно може взяти вас попід руку і повести тією дорогою, яку оберуть вони». Врешті-решт, якщо ви не головний актор у власній виставі, то граєте другорядну роль у когось іншого. А це значить, що вам можна призначити і гнітючу, і самотню, і трагічну частину. Після того, як панна С. закінчила розповідати, ми просто сиділи. Я подумав: «У вас нормальні сексуальні бажання. Ви страшенно самотня. Сексуально незадоволена. Боїтеся чоловіків, нічого не знаєте ні про світ, ні про себе. Тиняєтеся туди-сюди, як нещасний випадок, який тільки й чекає на те, щоб трапитися. Тоді він трапляється – і це ваше життя».

Я подумав: «Якась частинка вас хоче, щоб її взяли. Якесь частинка вас хоче бути дитиною. Брати вас кривдили, а батько не звертав на вас уваги, тому якась частинка вас бажає помститися чоловікам. Якась частинка вас – винна. Інша – відчуває сором. Ще інша – збуджена і в захваті. Хто ви? Що ви зробили? Що сталося?» Якою була об'єктивна істина? Знати її було просто неможливо. І ніколи не буде. Не було об'єктивного спостерігача, і ніколи не може бути. Не було повної і стотної історії. Такого запису не існувало і не могло існувати. Були і є тільки часткові свідчення та уривчасті кути зору. Але одні все-таки кращі за інші. Память – це не опис об'єктивного минулого. *Память – це знаряддя*. Пам'ять – це провідник минулого до майбутнього. Якщо ви пам'ятаєте, що сталося щось погане, і годні з'ясувати причину, то зможете спробувати уникнути цього поганого в майбутньому. В цьому призначення пам'яті. А не в тому, щоб «пам'ятати минуле». Призначення в тому, щоб не давати клятим поганим подіям траплятися знову і знову.

Я подумав: «Я міг би спростити життя панні С. Сказати, що її підозри у звалтуванні були виправдані, і що її сумніви про ті події були нічим іншим, як додатковим доказом того, що з її довго і послідовно перетворювали на жертву. Наполягати на тому, що її сексуальні партнери за законом були зобов'язані переконатися, що вона не була настільки позбавлена глузду через алкоголь, аби не могли давати згоди. Сказати, що вона безперечно була жертвою насильницьких і незаконних дій, якщо не давала чіткої і вербальної згоди на кожен сексуальний рух. Сказати, що вона була безневинна жертва». Я міг би їй усе це сказати. І це була би правда. І вона прийняла би це, як правду, і пам'ятала би до кінця життя. Вона б стала новою особистістю, з новою історією і новою долею.

Але я також подумав і таке: «Я міг би сказати панні С., що вона – ходяча катастрофа. Сказати, що вона забрідає до бару, як куртизанка в комі; що вона становить небезпеку для себе та інших; що їй треба прокинутися; і що якщо вона вже ходить до бару для самотніх, забагато випиває, а потім її забирають додому, де вона має грубий і жорстокий (або м'який і чуйний) секс, тоді чого іншого вона, в дідька, чекає?» Інакше кажучи, я міг би сказати їй, що вона

(якщо казати по-філософськи) була «блідою злочинницею» Ніцше. Тобто, людиною, яка однієї мити має сміливість порушувати священний закон, а іншої – аж зіщулюється від ціни, яку доводиться платити. І це теж була би правда, і вона прийняла би це, як правду, і пам'ятала б.

Якби я був прихильником лівої ідеології соціальної справедливості, я б розповів їй першу історію. А якби був прихильником консервативної ідеології, то другу. І її відповіді після першої або другої історії довели б (на моє та її задоволення), що розказана мною історія була правдива – повністю, беззаперечно. І ось це називається «дати пораду».

З'ясуйте самі

Натомісь, я вирішив слухати. Навчився не красти проблеми у своїх клієнтів. Не бажаю бути героєм-рятівником чи *deus ex machina*, принаймні не в чужій історії. Не хочу забирати їхні життя. Тож я попросив її сказати, що вона думала, і почав слухати. Говорила вона багато. Коли ми завершили, вона досі не знала, чи її згвалтували, і я теж не знав. Життя дуже складне.

Деколи для того, щоб як належить зрозуміти щось одне, треба змінити своє розуміння всього. «Мене згвалтували?» – це може бути дуже складне питання. Сам факт того, що питання постало у такому вигляді означає наявність нескінченних шарів складності, а про те її «пять разів» годі й казати. У питанні «Мене згвалтували?» заховано безліч питань: Що таке згвалтування? Що таке згода? Що становить належну сексуальну обережність? Як людина має захищатися? На кому лежить провина? «Мене згвалтували?» – це гідра. Відрубаєте одну голову, виростає ще сім. Це життя. Панні С. довелося б говорити двадцять років, перш ніж вона змогла б з'ясувати, чи її згвалтували. І хтось мав би бути поруч, щоб слухати. Я почав процес, але обставини склалися так, що я не мав можливості його закінчити. Коли вона покинула мою терапію, то стала лише трішки менш погано сформованою. Ріжниця з тим, якою вона була на початку, була невелика. Але принаймні вона не стала живим втіленням моєї проклятої ідеології.

Людам, яких я слухаю, треба висловлюватися, бо в такий спосіб люди думають. Людам потрібно мислити. Инакше вони сліпо забредають до ям. Коли люди думають, вони симулюють світ і плянують, як у ньому діяти. Якщо вони добре симулюють, то можуть з'ясувати, які погані речі їм не треба робити. Тоді вони вже не можуть їх робити. І вже не змушені терпіти наслідки. В цьому призначення мислення. Але на самоті ми цього робити не можемо. Ми симулюємо світ і плянуємо наші дії в ньому. Таке роблять тільки люди. Ось які ми розумні. Ми створюємо маленьких аватарів із себе. Ставимо цих аватарів у вигадані світи. І дивимось, що відбувається. Якщо наш аватар процвітає, тоді ми робимо так, як і він, вже у справжньому світі. Тоді ми теж процвітаємо (якщо пощастить). Якщо наш аватар зазнає невдачі,

то ми не беремо з нього прикладу, якщо маємо хоч якусь клепку. Даємо йому загинути в уявному світі, щоб самим не довелося гинути в дійсному.

Уявіть собі розмову двох дітей. Один каже: «Хіба ж не було б весело залізти на дах?» Він щойно поставив свого маленького аватара в уявному світі. Але його старша сестра заперечує. Перебиває. Каже: «Це ж тупо. А що, як ти з того даху впадеш? Раптом тебе тато побачить?» Тоді молодший може змінити первинну симуляцію, зробити відповідний висновок і дати цілому уявному світові розсіпатися. Або ні. Може, ризик того вартий. Але тепер його можна хоча б врахувати. Уявний світ трохи повніший, а аватар – мудріший.

Люди думають, що вони думають, але це не так. Мисленням в основному вважають самокритику. Справжнє мислення, як і справжнє слухання – рідкість. Мислення – це слухання самого себе. Це важко. Щоб думати, треба одночасно бути хоча б двома людьми. Тоді цим людям треба дозволити не погодитися. Мислення – це внутрішній діалог між двома і більше поглядами на світ. Перший кут зору – це аватар у симульованому світі. У нього є власні уявлення минулого, теперішнього і майбутнього, а також власні ідеї про те, як діяти. Так само і кути зору два, три і чотири. Мислення – це процес, яким ці внутрішні аватари уявляють і висловлюють свої світи одне одному. І не можна ставити одне проти одного «соломяні опудала»,ⁱⁿ⁸⁹ коли ви мислите, бо тоді це не мислення. Це раціоналізація post hoc. Ви протиставите бажане проти слабкого опонента, щоб не довелося змінювати думку. Коїте пропаганду. Демагогію. Використовуєте власні висновки, щоб виправдати власні докази. Ховаєтеся від правди.

Справжнє мислення складне і виснажливе. Воно потребує мовця, що чітко висловлюється, і слухача, що уважно, розсудливо слухає. В цьому є конфлікт. Отже, доведеться терпіти конфлікт. У конфлікт входять переговори і компроміси. Отже, доведеться навчитися віддавати, брати, змінювати свої власності та налаштовувати свої думки, навіть власне сприйняття світу. Інколи це виливається у поразку і знищення одного внутрішнього аватара або й більше. А їм зовсім не подобається, коли їх перемагають чи знищують. Їх важко будувати. Вони цінні. Вони живі. Вони хочуть залишатися живими. Боротимуться за те, щоб вижити. Краще до них прислухатися. Якщо цього не робити, то вони підуть у підпілля і стануть демонами, які вас катуватимуть. Тому мислення є емоційно болюче, а також психологічно виснажливе більше за будь що інше – окрім немислення. Але для того, щоб усе це відбувалося у власній голові, треба бути здатними до дуже стотного висловлення і бути дуже витонченими. Що ж тоді робити, якщо ви не дуже вправні у мисленні, тобто, в тому, щоб бути двома людьми водночас? Дуже просто. Треба говорити. Але потрібен хтось, хто це слухатиме. Слухач є вашим співучасником і опонентом.

Ця людина перевіряє те, що ви кажете (і думаєте), їй самій не обов'язково щось казати. Вона є представником спільної людяності. Це хтось із натовпу.

Звісно ж, натовп зовсім не завжди має рацію, але *заввичай* має. ^{m90} *Типово* має. Якщо ви щось сказали і всі оторопіли, почувши, то сказане варто переглянути. Я кажу це, добре знаючи, що суперечливі думки іноді правильні – іноді навіть настільки, що натовп може загинути, якщо не послухає. Зокрема з цієї причини (хоча є й інші), індивід морально зобов'язаний казати правду про пережите. Але щось нове і радикальне майже завжди хибне. На те, щоб ігнорувати або виступати проти загальної громадської думки, потрібні великі, навіть величезні причини. Це ж ваша культура. Вона – могутній дуб. Ви примостилися на одній із гілок. Якщо гілка зламається, то падати далеко – навіть далі, ніж здається. Якщо ви читаете цю книжку, то є висока ймовірність, що ви – привілейована особа. Бо вмієте читати. Маєте час на читання. Ви примостилися високо між хмар. На те, щоб вас туди посадити, пішла невимовна кількість поколінь. Не завадить проявити трохи владності. Якщо будете намагатися зігнути світ так, як вважаєте за потрібне, то треба мати на це поважні причини. Якщо будете стояти на своєму, то треба мати поважні причини. І краще їх добре продумати. Інакше можна дуже твердо приземлитися. Належить робити те, що роблять інші, хіба що у вас є дуже добра причина цього не робити. Якщо будете йти протоптаною стежиною, то принаймні знатимете, що інші люди ходили цим шляхом. Часто зійти з цієї колії означає зійти з дороги. А у пустиці, що чекає за дорогою, чатують розбійники та інші чудовиська.

Так каже мудрість.

Людина, що слухає

Слухач може бути відображенням натовпу. І може це робити, не говорячи. Просто тим, що дозволяє людині, яка говорить, слухати себе. Саме це рекомендував Фройд. Він саджав своїх пацієнтів на диван, де вони дивилися в стелю, дозволяв їхнім думкам поблукати і сказати те, що приходило. Це метод *вільної асоціації*. Це шлях, який дає психоаналітику-фройдисту можливість уникати перенесення своїх особистих упереджень і переконань на внутрішній ландшафт пацієнта. Тому Фройд не сидів у пацієнтів перед обличчями. Він не хотів, щоб їхні спонтанні роздуми були змінені його емоційними виразами, хай би якими незначними. Він доречно переймався тим, що його власні погляди – і, що гірше, власні невіршені проблеми – могли безконтрольно відбиватися у його відповідях і реакціях, як свідомих, так і несвідомих. Він боявся, що в такий спосіб шкідливо вплине на розвиток пацієнтів. Саме з цих причин Фройд наполягав на тому, щоб психоаналітики і самі піддавалися аналізу. Він хотів, щоб ті, хто практикував його метод, відкрили і усунули власні найгірші сліпі плями та упередження – щоб практика не мала осквернюючого впливу. Фройд мав рацію. Він же геній врешті-решт. Це видно з того, що люди його досі ненавидять. Але у відокремленому та відстороненому підході, що його рекомендував Фройд, є і

недоліки. Багато з тих, хто хоче проходити терапію, потребують ближчих, особистіших стосунків (хоча у цьому теж є свої небезпеки). Саме тому я вирішив у практиці віддавати перевагу розмові, а не методу Фрейда – як і більшість клінічних психологів.

Для клієнтів може бути корисно бачити мої реакції. Щоб захистити їх від непотрібного впливу, я намагаюся правильно встановити своє спрямування, щоб мої відповіді виходили з доречної мотивації. Я роблю те, що можу, аби бажати для них найкращого (хай що це є). Також я роблю те, що можу, аби бажати найкращого взагалі (бо це входить у те, щоб бажати найліпшого для клієнтів). Намагаюся очистити розум і облишити власні проблеми. Таким чином я зосереджуюся на тому, що найліпше для клієнтів, але водночас залишаюся уважним до будь-яких ознак того, що я можу неправильно розуміти, чим є те найкраще. Це треба узгоджувати з пацієнтом, а не самому вирішувати. Над цим слід працювати дуже обережно, помякшити ризики близької та особистої взаємодії. Мої клієнти говорять. Я – слухаю. Деколи – відповідаю. І часто ця відповідь делікатна. Навіть невербальна. Ми з клієнтами сидимо обличчями одне до одного. Дивимося одне одному у вічі. Бачимо вирази обличчя. Вони бачать, як їхні слова діють на мене, а я бачу, як мої слова діють на них. Вони можуть реагувати на мої реакції.

Клієнт може сказати: «Я ненавиджу мою дружину». Сказаного не повернеш. Воно зависає в повітрі. Воно здійнялося з підземного світу, матеріалізувалося з хаосу і проявилось. Воно відчутне і конкретне, його більше так просто не проігноруєш. Воно стало реальним. Мовець навіть сам стрепенувся. Він бачить те саме, відбите в моїх очах. Звертає на це увагу і продовжує йти шляхом до здорової психіки. Він каже: «Стривайте. Не так швидко. Це занадто різко. Я *инколи* ненавиджу свою дружину. Ненавиджу тоді, коли вона не каже, чого хоче. Моя мама теж весь час так робила. Це доводило тата до сказу. Правду кажучи, нас усіх це доводило до сказу. Навіть саму маму! Вона була хороша людина, але сповнена образи. Що ж, принаймні моя дружина в цьому пляні не така погана, як моя мати. Аж ніяк. Чекайте! Думаю, моя дружина насправді досить справно дає знати, чого хоче. Але, коли вона цього не робить, це мене дуже діймає, бо мама усіх нас до півсмерти мучила своїм мучеництвом. Це дуже сильно на мене вплинуло. Можливо, я занадто гостро реагую навіть на найменші прояви цього. Стоп! Я ж поведжуся стеменно так, як тато, коли мама його засмучувала! Але ж це не я. Моя дружина тут ні до чого! Варто їй про це сказати». З цього всього я помітив, що мій клієнт не міг як слід відрізнити свою дружину від своєї матери. І також я побачив, що він був несвідомо одержимий духом свого батька. І він теж це все зрозумів. Тепер він трохи більш диференційований, вже не такий неотесаний камінь, вже не так сильно схований в тумані. Він невеликий розрив у полотні своєї культури. Тоді він каже: «Це був добрий сеанс, докторе Пітерсон». Я киваю. Можна бути дуже розумним, якщо просто замовкнути.

Я – співучасник і супротивник навіть тоді, коли нічого не кажу. Це стається саме собою. Вирази на обличчі передають мою відповідь навіть, якщо вони незначні. Отже, як слушно зазначив Фройд, я спілкуюся навіть мовчки. Але під час моїх клінічних сеансів я також і розмовляю. Звідки я знаю, коли належить щось сказати? По-перше, як уже було зазначено, я налаштовую себе на правильний настрій. Я правильно цілюся. Хочу, щоб усе стало кращим. Мій розум розвертається згідно з цією метою. І намагається створювати реакції для терапевтичного діалогу, який сприяє досягненню цієї мети. Я спостерігаю за тим, що відбувається всередині. Відкриваю свої реакції.¹⁵¹ Це перше правило. Наприклад, іноді, коли клієнт говорить, щось спаде мені на думку, якась фантазія прошмигне в свідомості. Часто це пов'язано з тим, що той самий клієнт сказав раніше того самого дня або під час попереднього сеансу. Тоді я розповідаю клієнтові про цю думку або фантазію. Незацікавлено. Кажу: «Ви сказали це, я помітив те, тоді усвідомив се». Тоді ми все обговорюємо. Намагаємося визначити, наскільки доречно значення моєї реакції. Інколи вся справа в мені. Про що і казав Фройд. Але іноді це просто реакція відстороненої, але позитивно спрямованої людини на твердження іншої людини, яким вона розкриває про себе щось особисте. Це сповнене сенсу, а деколи інколи має виправну дію. Проте деколи виправляють якраз мене.

Треба якось ладнати з іншими людьми. Терапевт – це один із тих інших людей. Хороший терапевт казатиме правду про те, що думає (це не те саме, що казати, що він вважає правдою). Тоді ви знатимете чесну думку бодай однієї людини. Це не так просто отримати. Це неабищо. Це ключ до психотерапевтичного процесу: двоє людей кажуть одне одному правду – і обоє слухають.

Як слухати?

Карл Роджерс, один із великих психотерапевтів двадцятого століття знався на слуханні. Він писав: «Переважна більшість із нас не вміє слухати; нам хочеться оцінювати, бо слухати – це надто небезпечно. Перша вимога – сміливість, а її ми не завжди маємо».¹⁵² Він знав, що слухання може перетворити людину. Про це Роджерс казав так: «Дехто з вас може мати таке відчуття, ніби ви добре слухаєте людей, і що ви ніколи не бачили такого перетворення. Є велика ймовірність, що ваше слухання – це не те, що я описав». Він пропонував своїм читачам зробити короткий експеримент наступного разу, коли вони опиняться у суперечці: «На хвилину зупиніть дискусію і встановіть правило: „Кожен може говорити за себе тільки після того, як повторить ідеї і почуття попереднього мовця стемно так, щоб це узадовольнило того мовця”». Я вважаю цю техніку дуже корисною і в особистому житті, і в практиці. Я повсякчас підсумовую те, що люди мені кажуть, і питаю їх, чи я правильно зрозумів. Інколи вони приймають моє

узагальнення. Іноді пропонують мені невеликі виправлення. Час від часу я зовсім не маю рації. Добре все це знати.

У такого процесу підбивання підсумків є кілька основних переваг. Перша – я починаю по-справжньому розуміти, що людина каже. Щодо цього Роджерс зазначає: «Звучить просто, чи не так? Але якщо спробуєте, то це виявиться однією з найтяжчих справ, які вам доводилося робити. Якщо в такий спосіб по-справжньому розуміти людину і якщо ви готові зайти до її особистого світу і побачити, який для неї вигляд має життя, то ризикуєте змінитися самі. Ви можете побачити життя очима цієї людини, через що ваше власне ставлення або особистість можуть змінитися. Цей ризик змінитися – це одна із найстрашніших перспектив, з якими більшість із нас може зустрітись». Рідко пишуть такі цілющі слова.

Друга перевага підбивання підсумків у тому, що це допомагає щільності та зручності пам'яті. Уявіть таку ситуацію: Клієнт з моєї практики переповідає довгу, заплутану, емоційно навантажену історію про період зі свого життя. Ми підводимо підсумки, кожен зі свого боку. Розповідь стає коротша. Тепер з неї вибрано найголовніше, і це відклалося у пам'яті клієнта (і моєї власній) у такому вигляді, як ми обговорили. Тепер це багато в чому інший спогад – а якщо пощастить, то і *кращий*. Тепер він уже не такий обтяжливий. Його було дистильовано, зменшено до суті. Ми видобули мораль історії. Вона стає описом причини і наслідку того, що сталося, сформульованим у такий спосіб, що повторення трагедії та болю в майбутньому стає менш імовірним. «*Ось що сталося. Ось чому. Ось що я маю робити, щоб надалі уникати цього*». Це – успішна пам'ять. В цьому призначення пам'яті. Ще раз: ви пам'ятаєте минуле не для того, щоб мати його «достеменний запис», а для того, щоб підготуватися до майбутнього.

Третя перевага методу Роджера – це складність, яку він становить для недбало побудованих аргументів, заснованих на підміні понять. Коли хтось вам протистоїть, є велика спокуса надмірно спростити, спародіювати, викривити позицію супротивника. Це контрпродуктивна гра, підтасована на те, щоб водночас нашкодити инакодумцеві та несправедливо підняти особистий статус. На противагу цьому, якщо вам доводиться підсумовувати чийсь позицію так, щоб ця людина погодилася з трактуванням, може доведеться висловити аргумент ще стотніше та лаконічніше, ніж це вдалося його первинному авторові. Якщо спочатку віддати супротивнику належне, ⁱⁿ⁹² подивившись на його аргументи з його боку, то, по-перше, можна знайти в них цінність і дізнатися щось нове або, по-друге, ще краще відточити власні контраргументи (якщо досі вважаєте його аргументи помилковими) і ще більше посилити свої позиції. Це зробить вас набагато сильнішими. Вам більше не доведеться фальшувати думку супротивника (а може бути й таке, що ви подолаєте останню відстань, яка між вами залишалася). Також ви будете набагато вправніше витримувати власні сумніви.

Інколи може йти багато часу на розуміння того, що людина насправді має на увазі, коли щось каже. Часто так виходить тому, що людина висловлює свої ідеї вперше. Вона не може зробити цього, не блукаючи глухими провулками і не роблячи суперечливих, а той безглузких заяв. Частково це тому, що мовлення (і мислення) часто більше пов'язане із забуванням, а не згадуванням. Щоб обговорити подію, особливо якусь емоційну – на кшталт смерті чи серйозної хвороби – потрібно поволи обирати, що залишати позаду. Але для початку треба багато чого непотрібного викласти словами. Емоційно-навантажений мовець має переповісти ціле враження в подробицях. Тільки тоді головна розповідь, причина і наслідок, входять у фокус і консоліднуються. Тільки тоді можна розкрити мораль історії.

Уявіть, що хтось тримає пачку стодоларових купюр, деякі з яких фальшиві. Для того, щоб відрізнити справжні від підробних, доведеться їх усі розкласти на столі, аби можна було помітити відмінності. Ось це і є той методичний підхід, який треба застосовувати, щоб по-справжньому слухати того, хто силкується вирішити проблему або повідомити щось важливе. Якщо дізнавшись про те, що серед купюр є фальшиві, ви недбало знехтуєте їх усіх (так, ніби поспішаєте, або з якоїсь іншої причини не бажаєте докладати зусиль), тоді людина ніколи не навчиться відрізняти пшеницю від полови.

А якщо натомість слухати, не роблячи передчасних суджень, люди загалом казатимуть усе, що думають – і практично без обману. Вони казатимуть найдивовижніші, найабсурдніші та найцікавіші речі. Мало які з ваших розмов будуть нудними (з цього, власне, і буде видно, чи ви дійсно слухаєте – якщо розмова нудна, то ви не слухаєте).

Ієрархія домінування, ієрархічні маневри і дотепність

Не кожне мовлення є мислення. Так само і не всяке слухання сприяє перетворенню. І для того, і для іншого існують й інші мотиви, деякі з яких дають набагато менш цінні, контрпродуктивні та навіть небезпечні наслідки. Наприклад, є така розмова, у якій один учасник говорить тільки для того, щоб встановити або підтвердити своє місце в ієрархії домінування. Одна людина починає з розповіді про якусь цікаву бувальщину, свіжу або давню, в якій може бути щось достатньо добре, погане або несподіване, щоб її було варто послухати. Інша людина, тепер занепокоєна своїм потенційно нижчим статусом менш цікавої особи, одразу придумує щось краще, гірше або ще більш несподіване, що можна було б розповісти. Це зовсім не та ситуація, де двоє учасників розмови щиро підіграють одне одному, немов граючи одну музичну композицію, на взаємне задоволення (і на радість іншим). Це перегони заради становища і статусу. Коли такі розмови відбуваються, це

помітно. Їх супроводжує відчуття збентеження серед мовців та інших, і всі розуміють, що було сказано щось неправдиве і перебільшене.

Є також і ще одна, дуже близька до цієї форма розмови, в якій жоден із мовців анітрохи не слухає іншого. Натомість, кожен користується часом, який зайнятий чинним мовцем, щоб придумати, що сказати далі – і це часто буває поза темою, бо людина, яка нетерпляче чекала на те, щоб говорити, не слухала. Це може і обов'язково різко зупинить хід розмови. На цьому етапі для присутніх звичною справою буде стояти мовчки і час від часу із соромом зиркати одне на одного, поки всі не розійдуться, або хтось не придумає, що такого дотепного сказати, знову зібравши Хитуна-Бовтуна.ⁱⁿ⁹³

Також є така розмова, в якій один із учасників намагається завоювати перемогу для свого кута зору. Це ще один варіант ієрархічно-домінувальної розмови. Під час такої розмови, яку часто тягне в бік ідеології, мовець намагається: 1) очорнити або висміяти погляди усіх незгідних; 2) скористатися для цього вибірковими доказами; 3) а отже – вразити слухачів (багато з яких уже займають спільний ідеологічний простір) тим, наскільки дійсними є його заяви. Мета – здобути підтримку для всеосяжного, унітарного і надмірно спрощеного бачення світу. Таким чином призначення цієї розмови – довести, що *не мислити* це правильний шлях. Той, хто так розмовляє, вважає виграш у суперечці доказом того, що він має рацію, і що така дія обов'язково затверджує структуру припущень тієї ієрархії домінування, з якою він себе найбільше ідентифікує. Це часто (і очікувано) саме та ієрархія, в якій він здобув найбільше успіху, або та, яка йому найближча за духом. Практично всі політичні або економічні дискусії розгортаються в такий спосіб. Кожен учасник намагається виправдати фіксовану, *apriori* слухну позицію замість того, щоб щось дізнатися або щоб прийняти іншу конструкцію (хоча б для новизни). Саме з цієї причини консерватори та ліберали вважають свої позиції самоочевидними, і тим більше, якщо вони крайні. За певних припущень, заснованих на темпераменті, з'являється передбачуваний висновок – але тільки, якщо ігнорувати той факт, що самі припущення є змінні.

Такі розмови дуже відрізняються від тих, де слухають. Коли відбувається справжня розмова зі слуханням, то за один раз тільки одна людина займає трибуну, а всі решта слухають. Людині, яка говорить, дають можливість серйозно обговорити якусь подію, зазвичай сумну або навіть трагічну. Всі інші відповідають співчутливо. Такі розмови важливі, бо в них мовець впорядковує проблемну подію у своєму розумі, переповідаючи історію. Цей факт достатньо важливий, щоб його повторити: люди впорядковують свій мозок через розмову. Коли їм нема кому розповісти свою історію, вони божеволіють. Як накопичувачі,ⁱⁿ⁹⁴ вони не можуть очистити себе. Для цілісності індивідуальної психіки потрібний внесок спільноти. Инакше кажучи: На впорядкування розуму потрібне село.

Багато з того, що ми вважаємо здоровим функціонуванням розуму, є наслідком нашого вміння використовувати реакції інших, щоб наші складні особистості залишалися дієвими. *Ми відряджаємо інших на вирішення проблеми здорової психіки.* Саме тому фундаментальною відповідальністю батьків-матерів є формування своєї дитини такою, щоб її приймало суспільство. Якщо ваша поведінка така, яку інші люди не можуть терпіти, то все, що треба зробити, це поставити себе у соціальний контекст. Своїм зацікавленням або змудженістю тим, що ви кажете, тим, що сміються або не сміються з ваших жартів, тим, що дражнять або насміхаються, чи тим, що піднімають брову – люди вказують на те, чи ваші дії та твердження такі, якими мають бути. Всі весь час сигналізують усім іншим своє бажання зустріти ідеал. Ми караємо і винагороджуємо одне одного рівно настільки, наскільки кожен із нас поводить відповідно до цього бажання – хіба що ми шукаємо неприємностей на свою голову.

Прихильні реакції під час щирої розмови позначають, що оповідача цінують і що його розповідь важлива, серйозна, варта уваги і зрозуміла. Чоловіки та жінки часто не розуміють одне одного, коли такі розмови зосереджені на визначеній проблемі. Чоловіків часто звинувачують у тому, що вони намагаються «все виправляти» занадто рано в ході дискусії. Це дратує чоловіків, які полюбують вирішувати проблеми і робити це ефективно, до того ж жінки самі часто їх кличуть саме для цього. Можливо, для моїх читачів-чоловіків буде легше зрозуміти, чому це не спрацьовує, якщо вони усвідомлять і запам'ятають, що проблему можна вирішити, тільки якщо її стотно сформулювати. Коли жінки щось обговорюють, вони мають на меті сформулювати проблему, тому їх треба слухати – і навіть розпитувати – щоб забезпечити чіткість формулювання. Тоді, якщо після цього якась проблема залишилася, можна допомогти з її вирішенням (також варто зазначити, що надто раннє вирішення проблеми може означати бажання втекти від зусиль, які потрібні у розмові, що формулює проблему).

Інший вид розмови – лекція. Хоча це і несподівано, та лекція теж є розмова. Лектор говорить, але аудиторія спілкується з ним невербально. Неочікувана кількість людської взаємодії (наприклад, велика кількість передачі емоційної інформації) відбувається через промовисту позу та емоції на обличчі (що вже було відзначено в нашому обговоренні Фройда). Хороший лектор не просто передає факти (це чи не найменш важлива частина лекції), а також розповідає історії про ці факти, подаючи їх саме на такому рівні, на якому аудиторія може зрозуміти, перевіряючи це за цікавістю, яку вона демонструє. Історія, яку він розповідає, передає слухачам не тільки те, якими факти є, а також те, *чому* вони мають значення і чому важливо знати щось таке, чого вони зараз не знають. Показати важливість якоїсь низки фактів означає пояснити слухачам, як таке знання може змінити їхню поведінку або вплинути на те, як вони інтерпретують світ, аби вони могли уникати якихось реперон і швидше просуватися до кращих цілей.

Тож вправний лектор говорить з, а не *на* чи *до* своїх слухачів. Щоб здійснити це, лекторові доведеться пильно стежити за кожним рухом, жестом і звуком аудиторії. І навпаки, *цього не зробити просто споглядаючи аудиторію як таку*. Вправний лектор говорить безпосередньо з окремими, упізнаними людьми і дивиться на їхні реакції,^{fn2} а не обходиться якимось кліше на кшталт «представлення промови». Усе в тій фразі хибне. Ви не представляєте. А говорите. Нема такої речі, як «промова», хіба що вона законсервована, а так не має бути. Також нема «аудиторії». Є окремі люди, яких треба залучати до розмови. Досвідчений і вправний оратор звертається до однієї впізнаної людини, дивиться, як вона киває, хитає головою, супиться чи має спантеличений вигляд – оратор відповідає доречно і безпосередньо на ці жести та вирази. Тоді після кількох фраз, отримавши якесь уявлення, він перемикається на іншого члена аудиторії і робить те саме. У такий спосіб він припускає і відповідає на ставлення цілої групи (поки вона існує).

Ще є розмови, які призначені в основному на демонстрацію дотепности. Тут теж є елемент домінування, але мета полягає в тому, щоб бути найцікавішим мовцем (що є досягнення, від якого і всі присутні отримають задоволення). Призначення таких розмов – як колись зазначив один мій дотепний друг – сказати «будь-що слухне або смішне». Оскільки правда і гумор часто споріднені, така комбінація працює добре. Думаю, це може бути розмова розумного синього комірця.^{fn5} Я брав участь у багатьох чудових змаганнях із сарказму, сатири, збиткування і загалом позамежно-комедійних балачок у товаристві людей, з якими виріс у Північній Альберті та пізніше у товаристві морських котиків,^{fn6} які були друзями одного мого знайомого автора, що пише моторошну популярну художню прозу. Вони були готові казати будь-що, хай яке жахливе, якщо воно було смішне.

Не так давно я побував у Лос-Анджелесі на святкуванні сорокового дня народження цього автора. Він запросив одного з вищезгаданих морських котиків. Проте за кілька місяців до цього у його дружини діагностували серйозну хворобу, яка вимагала хірургічної операції на мозку. Він зателефонував своєму другові з морських котиків, повідомив про обставини та сказав, що скоріш за все okazію доведеться скасувати. Друг відповів: «От ви думаєте, що це у вас проблема. А я от купив квитки на літак до вас і гроші за них мені не повернуть!» Хтозна скільком людям така відповідь здалася б смішною. Нещодавно я переповів цю історію товариству новіших знайомих, і це їх радше приголомшило та засмутило, аніж розвеселило. Я спробував захистити жарт, сказавши, що це ознака поваги, яку морський котик має до здатності пари витримувати і перемагати трагедію – але моїх співрозмовників це не дуже переконало. Тим не менше, я вважаю, що він мав на увазі саме таку повагу, а також, що він був страшенно дотепний. Його жарт був сміливий та відчайдушно анархічний – а це саме та межа, за якою починається серйозне смішне. Мій друг із дружиною сприйняли комплімент.

Вони знали, їхній друг не сумнівався, що в них достатньо сили, аби витримати такий рівень... скажімо, суперницького гумору. Це була перевірка характеру, яку вони тріюмфально пройшли.

Я виявив, що такі розмови траплялися все рідше і рідше в міру того, як я рухався від університету до університету, піднімаючись освітньою та соціальною драбиною. Може, це залежало і не від суспільної кляси, але в мене були певні підозри, що від нього. А може, річ у тім, що я постарів, чи в тому, що друзі, яких людина заводить у пізній, далеко не молодій частині життя, не мають аж такої шаленої суперницької близькості та упертої грайливості, що притаманні раннім племінним зв'язкам. Проте коли я на святкування своїх п'ятдесятих уродин повернувся на північ, до рідного містечка, мої давні, вже постарілі друзі так сильно мене смішили, що мені кілька разів доводилося ховатися в іншу кімнату, аби перевести дух. Такі розмови найвеселіші, і мені їх бракує. Не можна відставати, бо ризикуєте наразитися на серйозне приниження, але немає нічого приємнішого за те, щоб перевершити розповідь попереднього жартівника, його анекдот, намішку чи лайку. Діє тільки одне правило: не бути нудним (хоча теж дуже погано, якщо *по-справжньому* когось принизити, тільки *прикидаючись*, що робите це).

Розмова про шлях

Останній вид розмови, подібної до слухання, є взаємна розвідка. Це вимагає справжнього обміну між тими, хто слухає і говорить. Дає усім учасникам можливість висловити та впорядкувати власні думки. Розмова взаємної розвідки має тему переважно складну, до якої щиро цікавість мають усі учасники. Усі беруть участь у вирішенні проблеми, а не наполягають на тому, що їхня позиція є *априорі* правильна. Всі поведуться так, ніби їм є чого повчитися. Цей вид розмови становить активну філософію, найвищий рух думки, і є найкращим приготуванням до правильного життя.

Люди, залучені до таких розмов, мають обговорювати ідеї, які вони по-справжньому використовують для структурування сприйняття і як орієнтир для дій та слів. Вони мають бути екзистенційно пов'язані зі своєю філософією: мають жити нею, а не просто вірити в неї чи розуміти її. Також вони мають бодай тимчасово вивернути навиворіт звичний для людини вибір на користь порядку проти хаосу (і я маю на увазі не той хаос, що є типовим для бездумного соціального бунту). Всі інші типи розмов – окрім слухання – намагаються підперти певний дійсний порядок. Розмова взаємної розвідки, навпаки, потребує, аби люди поклали собі, що невідоме є ліпший товариш за відоме.

Врешті-решт ви вже знаєте те, що знаєте – і, якщо ваше життя не ідеальне, то чинне знання таки недостатнє. Вам усе ще загрожують хвороби, самообман, нещастя, лихі наміри, зрада, корупція, біль та обмеженість. Ви

підвладні усім цим речам у підсумку, бо ви просто занадто мало знаєте, аби захистити себе. Якби ви знали достатньо, то були б здоровіші та чесніші. Менше страждали б. Могли би виявляти, опиратися і навіть долати недоброзичливість та зло. Ви б не зрадили друга, не діяли б підступно в бізнесі, політиці та коханні. Проте ваше чинне знання вас ані зробило досконалим, ані убезпечило. Отже, воно недостатнє за визначенням – вкрай, смертельно недостатнє.

Ви маєте визнати це і лиш тоді зможете говорити по-філософськи, а не переконувати, гнобити, панувати чи навіть смішити. Доведеться визнати це, перш ніж зможете терпіти розмову, в якій Слово це – кажучи психологічно – незмінний посередник між порядком і хаосом. Щоб вести таку розмову, треба поважати особистий досвід своїх співрозмовників. Потрібно вважати, що вони досягли виважених, продуманих і щирих висновків (а також, що вони, радше за все, таки проробили ту роботу, яка виправдовує цей погляд на них). Ви маєте повірити, що, якби вони поділилися своїми висновками з вами, то ви могли б уникнути принаймні частини того болю, якого завдає особисте вивчення тих самих речей (адже навчання з досвіду інших може бути значно швидшим і набагато безпечнішим). Доведеться і глибоко роздумувати,ⁱⁿ⁹⁷ а не просто складати стратегію до перемоги. Якщо вам це не вдасться або ви відмовитеся це робити, то ви просто автоматично повторюватимете те, у що вже вірите, намагаючись це підтвердити і наполягаючи на правоті. Але якщо поглиблено міркувати під час розмови, то ви будете слухати іншу людину, казати нові та оригінальні речі, що можуть самі здійснитися з ваших глибин.

Це так, ніби під час розмови ви слухаєте себе так само, як слухаєте іншу людину. Ви опишете те, як реагуєте на нову інформацію, якою поділився мовець. Виповідомляєте про те, що ця інформація з вами зробила – що нове з'явилося всередині вас, як це змінило ваші упередження і уявлення, як вона змусила вас думати про нові питання. Ви безпосередньо кажете це мовцеві. Тоді вони так само діють на нього. І в такий спосіб ви разом рухаєтеся до чогось нового, ширшого і кращого. Ви обоє змінюєтеся, дозволяючи старим упередженням померти, оновлюєтеся, немов скидаючи шкіру.

В розмовах на кшталт цієї саме бажання істини (наявне в обох учасників) широко говорить і слухає. Тому така розмова приваблива, життєдайна, цікава і сповнена значення. Це відчуття сенсу є сигналом з глибоких, древніх частин вашого Єства. Ви там, де маєте бути, однією ногою в порядку, а другою обережно пробуєте хаос і невідоме. Ви занурені в Дао, ступаєте великим Шляхом життя. Там ви достатньо стабільні, щоб бути в безпеці, але й достатньо гнучкі, щоб перетворюватися. Там ви даєте новій інформації *інформувати* вас – пронизувати вашу стабільність, ремонтувати і вдосконалювати її будову, а також розширювати її володіння. Там складові елементи вашого Єства можуть ставити в більш елегантну формацію. Така

розмова ставить вас у те саме місце, де ви опиняєтеся, коли слухаєте чудову музику, і багато в чому з тієї самої причини. Така розмова ставить вас у край, де душі поєднуються, і це реальне місце. Після неї ви будете думати: «Це було справді того варте. Тепер ми по-справжньому одне одного знаємо». Маски спали і з-під них постали ті, що шукають.

Тож слухайте себе і тих, з ким розмовляєте. Тоді ваша мудрість буде становити не тільки те, що ви вже знаєте, але й безперервний пошук знання, що є найвищою формою мудрости. Саме з цієї причини жриця дельфійського оракула у стародавній Греції так схвально говорила про Сократа, який завжди шукав правду. Вона описувала його, як наймудрішу живу людину, бо він знав, що нічого не знає.

Тож вважайте, що ваш співрозмовник може знати те, чого не знаєте ви.

Правило 10:

Дотримуйтеся стотности в тому, що кажете

Чому мій ноутбук застарів?

Що ви бачите, дивлячись на компютер – на свій ноутбук? Ви бачите пласку і тонку сіро-чорну коробку. Менш очевидно – це те, на чому можна друкувати і завдяки чому можна дивитися. Тим не менше навіть після цього другого сприйняття те, що ви бачите, все ще ніякий не компютер. Та сіро-чорна коробка – це компютер тільки тут і зараз. Це може бути навіть дорогий компютер, але дуже скоро ця річ перетвориться на щось настільки несхоже на компютер, що її буде важко навіть віддати комусь.

Ми викинемо наші ноутбуки протягом наступних п'яти років, хоч вони можуть і далі залишатися справними, їхні монітори, клавіатури, миші та інтернет-з'єднання можуть і далі ідеально виконувати свої функції. А через п'ятдесят років ноутбуки початку двадцять першого століття будуть дивними старовинними штуками, як мідні наукові інструменти кінця дев'ятнадцятого століття. Друге зараз стало більше схоже на архаїчні аксесуари альхемії, створені для виміру явищ, існування яких ми вже навіть не визнаємо. То як високотехнологічні пристрої, кожен із яких має більше обчислювальної потужності, ніж ціла космічна програма «Аполлон», можуть втратити свою цінність за такий короткий проміжок часу? Як вони можуть так швидко перетворитися із захопливих, корисних і статусних пристроїв на брухт? Через природу самого нашого сприйняття та (почасти невидиму) взаємодію між ним і складністю світу.

Наш ноутбук – це одна нота у симфонії, яку зараз грає оркестра неосяжного розміру. Це набагато менша частинка більшого цілого. Більшість його можливостей перебуває за межами його твердої оболонки. Ноутбук залишається справним тільки тому, що величезний масив інших технологій зараз гармонійно грає. Наприклад, його живить електромережа, чия справність невидимо залежна від стабільності безлічи складних фізичних, біологічних, економічних та міжособистісних систем. Фабрики, які виробляють його частини, досі працюють. Операційна система, яка дозволяє йому функціонувати, покладається на ці частини, а не на інші, які потім будуть створені. Його апаратне забезпечення для відео працює на технологіях, на які розраховують творчі люди, що викладають свій контент у

мережу. Ваш ноутбук має зв'язок із конкретною, визначеною екосистемою інших пристроїв та мережевих серверів.

І нарешті: все це можливо завдяки ще менш видимому елементу – суспільній угоді довіри. Це взаємопов'язані і фундаментально чесні політичні та економічні системи, які роблять надійну електричну мережу дійсною. Ця взаємозалежність частини від більших невидимих систем різко стає помітною, коли вони не працюють. Навколишні системи вищого рівня, завдяки яким можуть працювати персональні комп'ютери, не існують у корумпованих країнах третього світу. Лінії електропередач, вимикачі, розетки та всі інші атрибути, які є ознаками електромережі – або відсутні, або зіпсовані, і нічим не сприяють принесенню електрики до домівок та заводів. В таких умовах сприйняття електронних та інших пристроїв (які електрика теоретично забезпечує), як окремих функціональних речей, стає справою щонайменше невдячною, а то і взагалі неможливою. Частково це через технологічну недостатність: системи просто не працюють. Але значною мірою і через брак довіри, що властиве систематично корумпованим суспільствам.

Інакше кажучи: Те, що ви сприймаєте як компютер, це як листок дерева у лісі – чи, ще стотніше, ваші пальці, якими ви торкнулися цього листка. Один листок можна відірвати від гілки. Його можна тимчасово сприймати як єдину автономну сутність, але таке сприйняття радше вводить в оману, ніж щось прояснює. За кілька тижнів листок розсіплеться і розкладеться. Без дерев його не було б. І без дерева він не може продовжувати існування. Ось якими є наші ноутбуки стосовно світу. Так багато з того, чим вони є, існує за межами їхньої оболонки, що ці пристрої з моніторами, які ми тримаємо в себе на колінах, можуть утримувати свій компютеро-подібний фасад лише кілька коротких років.

Це стосується майже всього, що ми бачимо і тримаємо в руках, хоч це часто неочевидно.

Засоби, перепони та розширення у світ

Нам здається, що ми бачимо об'єкти і речі, коли дивимося на світ. Але насправді це не так. Наші розвинуті системи сприйняття перетворюють взаємопов'язаний, складний багаторівневий світ, у якому ми живемо, не на *речі* як такі, а на *корисні* речі (або їхніх ворогів – речі, які заваджають). Це необхідне, практичне зменшення світу. Ми пропускаємо безмежно складний світ через призму наших чітко сформульованих потреб. Саме така стотність дає нам змогу зрозуміти світ. Це не те саме, що сприйняття *об'єктів*.

Може здатися, що ми бачимо сутності без цінності і потім надаємо їм значення. Але це не так. Ми безпосередньо сприймаємо значення.¹⁶⁰ Ми бачимо підлогу, на якій можна ходити, двері, крізь які можна проходити, і стільці, на яких можна сидіти. Саме тому мішок квасолі і пеньок

потрапляють до другої категорії,¹⁰⁸ хоча об'єктивно не мають нічого спільного. Ми бачимо каміння, бо ми можемо його кидати, хмари, бо вони можуть на нас лити дощ, яблука, які можна їсти, автомобілі інших людей, які не дають проїхати і дратують. Ми бачимо засоби та перепони, а не об'єкти чи речі. Більше того, ми бачимо засоби і перешкоди на «корисному» рівні аналізу, який робить їх найбільш корисними (або небезпечними), враховуючи наші потреби, можливості та обмеження сприйняття. Світ розкривається перед нами, як щось, що можна використати, і як щось, крізь що можна пересуватися – а не тільки як щось, що просто існує.

Бачимо обличчя людей, з якими розмовляємо, бо нам треба з ними спілкуватися і співпрацювати. Ми не бачимо їхні мікрокосмічні субструктури, клітини, чи субклітинні органели, молекули і атоми, з яких ті клітини складаються. Також ми не бачимо макрокосмос, який їх оточує: членів їхніх родин і друзів (їхні безпосередні суспільні кола), економіки, в які вони вбудовані чи екологію, що містить їх усіх. Нарешті (і це так само важливо), ми не бачимо їх крізь час. Ми бачимо їх у вузькому безпосередньому теперішньому. Вони не оточені вчорашнім і завтрашнім – ми не бачимо ці їхні складові, хоч вони можуть бути важливішими за те, що очевидне зараз. І нам доводиться бачити все так, інакше нас просто завалить.

Коли ми дивимося на світ, ми сприймаємо тільки те, чого достатньо, щоб наші плани та дії спрацювали і щоб ми могли виживати. Тож ми живемо в цьому, чого «достатньо». Це радикальне, функціональне, несвідоме спрощення світу. І для нас майже неможливо не плутати його із справжнім світом. Але об'єкти, які ми бачимо, не існують у світі просто заради того, щоб ми їх сприймали.¹⁶¹ Вони існують у складних багатомірних відносинах одне з одним, а не як очевидно окремі, обмежені, незалежні об'єкти. Ми сприймаємо не їх, а саме їхню функціональну користь і таким чином, робимо їх достатньо простими для достатнього розуміння. *Саме тому ми маємо бути стотними у своїх цілях.* Без цього ми топимося у складності світу.

Це діє навіть для нашого сприйняття себе, наших індивідуальних персон. Через наш спосіб сприйняття ми вважаємо, що закінчуємося на поверхні нашої шкіри. Але без жодних труднощів розуміємо тимчасовість цієї межі. Ми, так би мовити, змінюємо те, що всередині шкіри, в міру того, як змінюється контекст, у якому ми живемо. Тоді, коли ми робимо щось навіть настільки просте, як, скажімо, беремо в руки викрутку, то наш мозок автоматично зараховує її до того, що він вважає тілом.¹⁶¹ Ми можемо буквально відчувати кінцем викрутки. Коли ми простягаємо руку, тримаючи викрутку, то автоматично враховуємо довжину викрутки. Ми можемо пробувати куточки та закапелки її кінцем і осягати те, що досліджуємо. Більше того, ми миттєво вважаємо викрутку, яку тримаємо, «нашою» викруткою, і присвоюємо її. Те саме ми робимо із набагато складнішими засобами, якими користуємося у набагато складніших ситуаціях. Машини, якими ми керуємо, миттєво і автоматично стають нами. Через це, коли хтось

бе кулаком по капоті нашої машини після того, як ми його роздратували на переході, ми сприймаємо це особисто. Це не завжди розумно. Тим не менше без продовження власного «я» в машині, її було би неможливо водити.

Розширювані межі нашого власного «я» також збільшуються для включення інших людей – співпрацівників, коханих і друзів. Мати пожертвує собою заради дітей. Батько, син, дружина, чоловік – вони більш чи менш невід'ємні від нас, ніж рука або нога? Частково на це можна відповісти, питаючи: Що з цього ми більше воліли б втратити? Заради уникнення втрати чого саме ми жертвували б більше? Ототожнюючи себе з вигаданими персонажами книг чи фільмів, ми якраз тренуємося для такого незворотнього розширення «я», такої довічної відданості. Їхні трагедії і тріумфи швидко та переконливо стають нашими. Хоч ми просто сидимо в кріслах, ми, тим не менше, розігруємо численні альтернативні дійсності, експериментально розширюючи себе, перевіряючи багато різних можливих шляхів перед тим, як стотно визначити, яким із них по-справжньому підемо. Заглиблені у вигаданий світ, ми можемо стати навіть тим, чого «насправді» не існує. Не встигаємо й кліпнути, як у чарівній залі кінотеатру ми стаємо фантастичними істотами. Сидячи в темряві перед зображеннями, ми стаємо відьмами, супергероями, инопланетянами, упирами, левями, ельфами чи деревяними маріонетками. Ми відчуваємо все, що відчувають вони, і, як не дивно, ми навіть готові платити за цей привілей – навіть тоді, коли їхні (а тепер наші) переживання це сум, страх і жах.

Щось схоже, але екстремальніше, відбувається тоді, коли ми ідентифікуємо себе не з персонажем художньої драми, а з цілою групою у змаганнях. Уявіть, що відбувається, коли улюблена команда виграє або програє важливу гру проти свого історичного суперника. Не встигнуть вони й подумати, як виграшний гол в унісон підніме цілу мережу фанатів на ноги без жодної репетиції. Це так, ніби їхні численні нервові системи прямо поєднані з грою, що розгортається перед ними. Фанати сприймають перемоги і поразки своїх команд дуже особисто, навіть носять футболки своїх героїв, часто святкують їхні перемоги і поразки більше, ніж такі події, що «справді» стаються у їхніх буденних життях. Це ототожнення проявляється дуже глибоко – навіть на біохімічному та неврологічному рівнях. Наприклад, переживання виграшу і програшу піднімають і знижують рівень тестостерону серед фанатів, які «беруть участь» у змаганні.¹⁶² Наша здатність до ототожнення виявляється на кожному рівні нашого Єства.

Так само в міру нашої патріотичності наша країна для нас не просто *важлива*. Вона і є ми. Ми можемо навіть жертвувати цілими нашими меншими індивідуальними «я» в бою, щоб підтримувати цілісність своєї країни. Більшу частину історії, така готовість гинути вважалася чимось гідним поваги, чимось сміливим, частиною обов'язку людини. Парадоксально, але це є прямим наслідком не нашої агресії, а нашої крайньої соціальності та готовості до співпраці. Якщо ми можемо стати не лише

собою, але й своїми родинами, командами і країнами, то співпраця легко нам дається, бо покладається на ті самі глибокі внутрішні механізми, що рухають нами (та іншими істотами) для захисту своїх тіл.

Світ простий тільки тоді, коли добре поводитьься

Дуже важко добути сенс з взаємоповязаного хаосу реальности просто дивлячись на нього. Це дуже складна дія, що потребує чи не половини мозку. Все пливе і змінюється у дійсному світі. Кожна гіпотетично окрема річ зроблена з менших гіпотетично окремих речей, але водночас є частиною більших гіпотетично окремих речей. Межі між цими рівнями – і навіть між різними речами на певному рівні – об'єктивно ані чіткі, ані очевидні. Їх треба встановлювати практично і прагматично, і при цьому вони залишаються дійсними лише за вузьких і визначених умов. Наприклад, свідомо ілюзія повного і достатнього сприйняття підтримує себе (залишається достатньою для наших цілей), тільки тоді, коли все йде за пляном. За таких умов, те, що ми бачимо, є достатньо стотним, тож не потрібно дивитися далі. Щоб успішно водити авто, нам не обов'язково розуміти чи навіть просто сприймати складні механізми автомобілів. Приховані складності наших машин вдираються до нашої свідомости тільки тоді, коли ті механізми виходять із ладу, або коли ми несподівано в щось вдаряємося (або щось вдаряється в нас). Навіть тоді, коли йдеться про звичайну механічну несправність (не кажучи вже про серйозну аварію), таке вторгнення завжди спричиняє тривогу, принаймні спочатку. Це наслідок появи непевности.

Машина, якою ми її сприймаємо, це не річ і не об'єкт. Натомісць, це щось таке, що привозить нас туди, куди ми хочемо потрапити. Ми починаємо хоч якось сприймати її тільки тоді, коли вона переставє возити. Тільки тоді, коли машина раптово переставє працювати (або після аварії, коли її доводиться відтягувати на узбіччя) ми змушені зупинитися і аналізувати безліч частин, на які машина покладається як «те, що їздить». Коли автомобіль стає несправним, наша некомпетентність стосовно його складности миттєво стає явною. У цьому є практичні наслідки (ми не можемо їхати туди, куди хотіли), а також і психологічні: наш спокій зникає разом зі справною машиною. Щоб відновити функціональність нашої машини і водночас простоту нашого сприйняття, ми зазвичай змушені звертатися до експертів у гаражах і майстернях. Тут механік виступає психологом.

Саме тоді ми розуміємо, хоч і рідко глибоко про це замислюємося, якою різуче низькороздільною є якість нашого бачення і яким неадекватним є відповідне розуміння. Під час кризи, коли якась наша річ не працює, ми звертаємося до тих, чіє спеціалізоване знання далеко перевершує наше, щоб відновити відповідність між очікуваним бажаним і тим, що відбувається насправді. Все це означає, що несправність машини може змусити нас зустрітися з непевністю ширшого соціального контексту (яка зазвичай для

нас невидима), у якій машина і механік – просто частини. Зражені автомобілем, ми змушені постати перед усіма речами, яких не знаємо. Настав час купити нове авто? Я помилився, коли купував перше? Механік дійсно компетентний, чесний і надійний? Чи можна довіряти майстерні, де він працює? Деколи нам доводиться замислюватися і про дещо гірше, щось ширше і глибше: На дорогах стало надто небезпечно? Я став (чи завжди був) занадто невправним? Занадто неуважним? Занадто старим? Обмеження всіх наших сприйнятів речей і особистостей виявляються, коли ламається те, на що ми зазвичай можемо покласти у нашому спрощеному світі. Тоді заявляє про свою присутність набагато складніший світ, який завжди там був, невидимий і зручно обділений увагою. Саме тоді закритий стінами сад, в якому ми архетипно живемо, виказує своїх прихованих, але вічно-присутніх зміїв.

Ми з вами прості тільки тоді, коли світ добре поводитьься

Коли щось ламається, тоді те, на що ми не звертали уваги, затоплює нас. Коли все перестає бути чітко визначеним, стіни розсипаються і хаос заявляє про свою присутність. Коли ми недбалі й відпускаємо речі у вільне плавання, тоді те, чому ми відмовилися приділяти уваги, збирається до купи, набирає зміїної подоби, і жалить – часто в найгірший час. Саме тоді ми бачимо, від чого нас захищають цілеспрямовані наміри, стотність прицілювання і уважність.

Уявіть собі, що вірна і чесна дружина раптово постає перед зрадою, яку вчинив її чоловік. Вона прожила з ним багато років. І бачила його таким, яким його вважала: надійним, працьовитим, люблячим і таким, на якого можна покласти. У своєму шлюбі вона стоїть міцно, мов на скелі – чи принаймні їй так здавалося. Але він стає неуважним, відволікається. Починає, як то завжди буває, затримуватися на роботі. Щось дрібне, що вона каже і робить, починає його невиправдано дратувати. Одного дня вона бачить його в кавярні в центрі міста з іншою жінкою, і він поводитьься з нею так, що це важко пояснити і проігнорувати. Обмеження та нестотність попереднього сприйняття миттєво стають болісно очевидними.

Розвалилася її теорія про власного чоловіка. Що відбувається внаслідок цього? По-перше, щось – хтось – займає місце її чоловіка: складний і страшний незнайомець. Погане вже одне це. Але це тільки півбіди. Після зради розвалилася і її теорія про саму себе, тож проблема не в одному незнайомцеві, а в двох. Її чоловік не той, ким вона його сприймала – але й вона, зражена дружина, не така, якою себе сприймала. Вона вже не «вельми кохана, захищена дружина і партнерка, яку цінують». На диво, вона могла

ніколи і не бути нічим із переліченого – попри нашу віру в незмінність минулого.

Минуле не обов'язково те, чим воно було, хоч воно вже сталося. Теперішнє хаотичне і не піддається визначенню. Земля закрутилася під її ногами, як крутитиметься і під нашими. Так само і майбутнє, яке ще не настало, змінилося на щось таке, чого не мало би бути. Колишня в міру задоволена дружина тепер стала «безневинно обманута» чи, може, «легковірна розтелепа»? Їй належить вважати себе жертвою чи співучасницею взаємної омани? А її чоловік – ким він є? Незадоволений коханець? Жертва спокуси? Психопатичний брехун? Диявол власною персоною? *Як він може бути таким жорстоким?* Та й будь-хто інший? Що то за дім, у якому вона жила? Як вона могла бути такою наївною? Та й будь-хто інший? Вона дивиться в дзеркало. *Хто вона? Що діється?* Бодай якісь із її стосунків справжні? Чи були вони такими хай колись? Що сталося з майбутнім? Усталений порядок зник, коли глибші реалії світу несподівано виявилися.

Все так заплутано, що не піддається уяві. Все під впливом усього іншого. Ми сприймаємо дуже вузький відрізок причинно-взаємопов'язаної матриці, хоч усіма силами і намагаємося уникати усвідомлення цієї вузькості. Але коли щось фундаментальне іде не так, тонкий шпон достатності сприйняття скресає. Виявляється страхітлива неадекватність наших відчуттів. Все дороге для нас розсипається на порошок. Ми завмираємо. Кам'яніємо. І що ж тоді бачимо? Куди нам дивитися, коли саме те, що ми бачимо, виявилось недостатнім?

Що ми бачимо, коли не знаємо, на що дивимось

Чим є світ після знищення веж-близнюків?^{m99} Що залишилися незруйновані? Чи не залишилися нічого? Що за страшне чудовисько з'являється з руїн, коли невидимі колони, що підтримували світову фінансову систему, захиталися і впали? Що ми бачимо, коли на нас накочується хвиля вогню й драматизму націонал-соціалістичного мітингу? Чи коли ми зіщулилися, паралізовані жахом посеред різанини в Руанді? Що ми бачимо, коли не годні втямити, що з нами коїться, не можемо визначити, де ми, не знаємо, хто ми, і не розуміємо, що навколо? Що ж, *не бачимо* ми добре знаних і заспокійливий світ засобів, корисних об'єктів, особистостей. Ми навіть не бачимо знайомих перепон – хоч вони й завдавали нам чимало клопотів у нормальні, вже пройдені часи. Не бачимо перепон, які можна просто обійти.

Те, що ми сприймаємо, коли все розвалюється – вже не сцена і не лаштунки придатного для життя порядку. Якщо казати по-біблійному, то це вічна водяниста *тоху ва боху*,^{m100} безформна порожнеча, і *техом*,^{m101} безодня. Це хаос, що завжди скрадається під тонкою поверхнею безпеки.

Відповідно до найдавніших думок, висловлених людством, саме з того хаосу святе Слово Боже видобуло порядок на початку часів (і за образом цього самого Слова були створені ми, чоловіки та жінки). Саме з того хаосу з'явилася стабільність, яку нам перед цим так пощастило пережити (обмежений час), коли ми вперше навчилися сприймати. Це той хаос, який ми бачимо, коли все розвалюється (хоч ми й не можемо його побачити посправжньому). Що це все означає?

Поява надзвичайної ситуації.^{m102} Це раптова поява невідь звідки якогось до цього невідомого феномену (від грецького слова *phainesthai*, що означає «виступати»). Це повернення вічного дракона з його вічної печери, бо його сон було порушено. Це підземний світ, де чудовиська здійснюються з глибин. Як приготуватися до надзвичайної ситуації, коли ми не знаємо, що саме з'явилася і звідки? Як приготуватися до катастрофи, коли ми не знаємо, чого чекати і як діяти? Розум занадто повільний і неповороткий, тому ми, так би мовити, звертаємося до тіла. Тіло реагує значно швидше за розум.

Коли все навколо розвалюється, тоді наше сприйняття зникає і ми діємо. Стародавні рефлексивні відповіді, відточені за мільйони років стали автоматичними та ефективними. Вони захищають нас у ті миті, коли не тільки мислення, але і сприйняття не справляється. За таких умов наші тіла готують себе до всіх можливих випадків.¹⁶³ Спершу, ми завмираємо. Тоді рефлекси тіла переходять у емоції, наступний етап сприйняття. Це щось – страшно? Корисне? Чи з ним треба боротися? Чи його можна ігнорувати? Як і коли це можна визначити? Ми не знаємо. Тепер ми у затратному і виснажливому стані готовності. Наші тіла заливає кортизолом і адреналіном. Наші серця б'ються швидше. Дихання прискорюється. Ми болісно усвідомлюємо, що наше відчуття компетентності і повноти зникло; розвіялося, немов сновидіння. Ми покладаємося на фізичні та психологічні ресурси, що були старанно відкладені саме для такої мити (якщо нам пощастило і вони в нас є). Ми готуємося до найгіршого – або найкращого. Люто вдавлюємо педаль газу і водночас бємо по гальмах. Волаємо або сміємося. На наших обличчях огида, або жах. Ми плачемо. А тоді починаємо розбирати хаос на частини.

Таким чином обдурена дружина, остаточно зірвана з гальм, відчуває потребу усе розповісти – собі, сестрі, найкращій подрузі, незнайомцеві в автобусі, або з тією самою метою ховається в мовчання і одержимо думає. *Що пішло не так? Що такого непростимого вона скоїла? Хто це такий, з ким вона досі жила? Що це за світ, у якому таке може трапитися? Який Бог міг його створити?* Яку розмову вона може почати з цією новою, нестерпною особою, що живе в оболонці її колишнього чоловіка? Яка помста може задовольнити її злість? Кого вона може спокусити у відповідь на цю кривду? Її по черзі поглинає то лють, то жах, то біль, то збудження від можливостей її нової свободи.

Останній фундамент безпеки виявився нестійким, непевним – тобто, ніяким не фундаментом. Її дім було збудовано на піску. Лід, на якому вона ковзала, виявився занадто тонким. Вона провалилася у воду і тепер тоне. Вона зазнала настільки сильного удару, що її злість, жах і горе поглинають її. Її відчуття зради розширюється, поки не провалюється весь світ. Де вона? У *підземному світі з усіма його жахами*. Як вона там опинилася? Це переживання, ця подорож до субструктури чогось – все це теж сприйняття, але ще тільки в зародковій формі; це приготування, обмірковування того, що могло бути і того, що ще може бути; це емоція і фантазія. Все це – те глибоке сприйняття, яке тепер необхідно застосовувати, перш ніж знову з'являться раніше знайомі об'єкти (якщо це взагалі відбудеться), у своїй спрощеній та комфортній формі. Це сприйняття, яким воно є перед тим, коли хаос можливостей буде переформульовано на дієві реалії та порядок.

«Чи так уже й несподівано це було?» – питає вона себе та інших, перебираючи все в пам'яті. Невже їй тепер варто почуватися винною за те, що не звертала уваги на попередні ознаки, хоч вони й були незначні, хоч їй і хотілося їх уникати? Вона пам'ятає, як охоче кохалася зі своїм чоловіком щонаочі, коли вони ще тільки одружилися. Можливо, це для неї було забагато. Але усього один раз за останні пів року? А перед цим, упродовж багатьох років, лише раз на два-три місяці? Чи стала б вона по-справжньому поважати когось, хто мирився б з такою ситуацією? Навіть саму себе?

Мені дуже подобається одне дитяче оповідання Джека Кента, воно називається «*Не існує ніяких драконів*».^{m103} Це вельми проста історія, принаймні на поверхні. Якось я прочитав з неї кілька сторінок перед групою старих випускників університету Торонто і пояснив її символічне значення.^{fn2} Це історія про маленького хлопчика Біллі Біксбі, який одного ранку помітив, що в нього на ліжку сидів дракон. Він був товариський і завбільшки з кота. Він розповів про це мамі, але вона сказала йому, що ніяких драконів не існує. Тож дракон почав рости. Він зжер усі млинці, які були для Біллі. У скорім часі він заповонив цілий будинок. Мама намагалася чистити кімнати пилотягом, але їй доводилося залізати до будинку і вилізати з нього через вікна, бо дракон був повсюди. Тому ця справа зайняла нескінченно довгий час. Тоді дракон утік разом з будинком. Повернувся тато Біллі – а на тому місці, де він раніше жив, тільки порожнє місце. Поштар розповів йому, куди подівся будинок. Тато погнався за драконом, заліз по його голові та шиї (які тепер розрослися далеко назовні) і приєднався до дружини і сина. Мама досі наполягала на тому, що драконів не існує, але Біллі, якому це вже набридло, сказав: «Дракон є, мамо». І той миттєво почав зменшуватися. Внезабарі дракон знову став розміром з кота. Всі погодилися, що, по-перше, дракони такого розміру існують, а по-друге, що їм більше подобаються маленькі дракончики, а не їхні велетенські родичі. Мама, на цей час уже неохоче розплющивши очі, жалібно запитала, чому він виріс таким

здоровенним. Біллі тихенько відповів: «Мабуть, він хотів, щоб його помітили».

Можливо! Це мораль багатьох-багатьох історій. Хаос з'являється в хаті поступово. Нагромаджуються взаємні нещастя та образи. Все погане замітають під килимок, де дракон бенкетує на крихтах. Але ніхто нічого не каже, коли порядок дому виявляється фальшивим або зникає перед несподіваними та загрозливими фактами. Натомість усі посвистують у темряві. Спілкування вимагає визнання жахливих емоцій: образи, страху, самотності, відчаю, ревнощів, роздратовання, ненависти, нудьги. Хоч тим часом легше зберігати мир, та десь у надрах будинку Біллі Біксбі (та інших схожих оселях), на тлі росте дракон. Одного дня він виривається наперед у такій подобі, яку вже ніхто не може ігнорувати. Він змітає цілу родину з її фундаменту. Тоді стаються любовні романи або судові баталії щодо права на опіку, які тягнуться десятиліттями і мають руйнівні економічні та психологічні наслідки. Тоді в одній крапельці збирається уся та їдкість, яку можна було вирішувати поступово, проблема за проблемою, протягом усіх років шлюбного псевдораю. Вириваються назовні усі ті триста тисяч невіршених бід, і вони, мов Ноїв потоп, заливають усе. Піднімаються усі проблеми, про які брехали, яких уникали, які применшували, які ховали – мов армія скелетів, схована у якійсь великій і страхітливій шафі. І немає ковчега, бо його ніхто не збудував, хоча наближення грози відчували всі.

Ніколи не недооцінюйте нищівну силу гріхів недогляду. [m104](#)

Знищене подружжя могло б разочок, або два, або сто разів поговорити про своє статеve життя. Можливо, їхню фізичну близькість, яку вони безперечно мали, слід було доповнити тим, чого так часто бракує: *близькістю психологічною*. Може, їм належало пробитися крізь свої ролі. Останніми десятиліттями у багатьох сім'ях традиційний поділ праці було знищено не в останню чергу заради звільнення і свободи. Проте це знищення залишило по собі не стільки відсутність обмежень, скільки хаос, конфлікт і невизначеність. Втеча від тиранії часто супроводжується не раєм, а перебуванням у пустелі, безцільним, бентежним і нужденним. Ба більше, за відсутності погодженої традиції (і обмежень, які вона накладає, часто незручних і надмірних) залишаються тільки три важкі варіанти: рабство, тиранія або переговори. Раб просто робить те, що йому кажуть (може й з радістю від того, що позбавився відповідальності), і так вирішує для себе проблему складності. Але це тимчасове вирішення. Дух раба починає бунтувати. Тиран просто каже рабові, що робити, і вирішує проблему складності так. Але це тимчасове вирішення. Тиран втомлюється від раба. У рабові немає нічого і нікого, крім передбачуваної та гнітючої покори. Хто зможе вічно з таким жити? Залишаються переговори – але це від обох гравців вимагає прямого визнання того, що дракон існує. Це дійсність, з якою важко безпосередньо зустрітися навіть тоді, коли вона ще надто мала, аби просто зжертги лицаря, який насміліться перед нею з'явитися.

Знищене подружжя могло би стотніше визначити свій бажаний спосіб Єства. Таким чином вони могли б спільно не дати водам хаосу неконтрольовано вивергатися і поглинати їх. Може, їм варто було зробити саме це, а не ледачо, безхребетно і боягузливо казати: «Все гаразд. За це не варто сваритися». У шлюбі нема нічого, за що не варто сваритися. Ви застрягли в шлюбі, як ті два коти в бочці з прислів'я, скуті клятвою, що в теорії триватиме до смерти когось із вас, або обох. Це для того, щоб ви обидвоє наповажне сприймали свою бісову ситуацію. Невже ви дійсно хочете, щоб одна і та сама дрібязкова прикрість мучила вас щодня протягом десятиліть шлюбу?

«Ой, та я можу це витримати» – думаєте ви. Може й варто. Але ви не найтерплячіша людина у світі. Якби ви сказали своїй другій половинці, що її або його сміх вже став схожий на шкребіт цвяхів по дошці, то вона або він відповіли б вам – цілком доречно – щоб ви йшли до дідька. Може, проблема і у вас, і саме вам слід подорослішати, взяти себе в руки і сидіти тихо. А може коняче иржання в публічному місці погано відбивається на репутації вашої другої половинки, і тому вам варто триматися свого. За таких умов не залишається нічого, окрім сварки, а то й бою, метою яких є мир. Це відкриє істину. Але ви продовжуєте мовчати, переконуєте себе, що чините так через свою доброту, миролюбність і терплячий характер (що не має нічого спільного з істиною). І чудовисько під килимком набирає ще кілька кілограмів.

Прямолінійна розмова про сексуальне незадоволення могла би бути, як у приказці, вчасно накладеним швом – хоч це і не було би легко. Можливо, *мадам* таємно бажала смерті інтиму, бо в глибині вона мала неоднозначне ставлення до сексу. Бог свідок, на це можуть бути поважні причини. Можливо, *мсьє* був жакливим і егоїстичним коханцем. Може, вони обидвоє були такими. Сварка варта того, щоб це владнати, хіба ні? Хіба ж це не величезна частина життя? Якщо владнати це, то хтозна, може, вирішення проблеми і вартує двох місяців чистого нещастя від висловлення одне одному правди (але без наміру знищити чи здобути перемогу, бо це вже не пошук істини, а повномасштабна війна).

Причиною міг бути і не секс. Може, це кожна розмова між чоловіком і дружиною виродилася в нудну рутину, бо не було спільних пригод, які вдихнули б життя в це подружжя. Це виродження з хвилини на хвилину, з дня на день могло бути легшим за тягар відповідальності за збереження взаємин. Врешті, все живе вмирає, якщо йому не приділяти уваги. Життя це те саме, що регулярне, виснажливе технічне обслуговування. Неможливо знайти пару настільки ідеальну, що зникне потреба тривалої уваги та праці. А знайдете когось досконалого, то він або вона втече від вас, таких недосконалих, цілком виправдано перелякавшись. Правду кажучи, те, що вам потрібно (і на що ви заслуговуєте) – це хтось настільки ж недосконалий, як і ви.

Можливо, чоловік, який зрадив свою дружину, був страхітливо незрілий і егоїстичний. Той егоїзм міг узяти гору. А може, це вона не протистояла цій схильності з достатньою силою та рішучістю. Вона не змогла дійти з ним згоди щодо правильного дисциплінарного підходу до дітей і, як наслідок, відгородила його від їхнього життя. Це могло дати йому можливість оминати те, що він вважав неприємною відповідальністю. У серцях дітей крок за кроком могла розвиватися ненависть через споглядання цієї підкилимної битви, через покару материною образою і батьковим відчуженням. Обіди, які вона готувала для нього або він для неї, могли бути зіджені з холодом і гіркотою. Увесь цей нерозглянутий конфлікт міг зробити ображеними обох – без прямого висловлення, але дієво. Усі ці невисловлені гіркоти могли підмивати невидимі сполучення, які підтримували шлюб. Повага могла поступово перетворитися на зневагу, і ніхто не зволив це помітити. Кохання могло поступово перейти в ненависть, і ніхто про це й не обмовився.

Все з'ясоване і висловлене стає видимим; тож, можливо, ні дружина, ні чоловік не бажали бачити чи розуміти. Вони могли зумисне залишати все у мряці. Могли самі створювати цей туман, аби ховати те, чого вони не бажали бачити. Що здобула панна, коли перетворилася з коханки на покоївку чи матір? Чи було для неї полегшенням те, що її статеве життя зникло? Їй стало вигідніше скаржитися сусідкам і матері, коли її чоловік відвернувся від неї? Це могло бути потайки приємнішим за будь-що добре, що можна знайти у шлюбі, хай якому ідеальному. Та що ж узагалі може порівнятися із задоволенням від витонченого і добре відточеного мучеництва? «Вона така свята, одружена з таким жакхливим чоловіком. Вона заслужувала на краще». У цьому міфі приємно жити, навіть якщо його обрано несвідомо (і до дідька правду). Її чоловік міг їй ніколи і не подобатися. Чоловіки загалом могли їй ніколи не подобатися, і зараз теж. І провина за це могла лежати на її матері або бабусі. Вона могла наслідувати їхню поведінку, відтворюючи їхні біди, несвідомо і неявно передані через покоління. Вона могла мститися своєму батькові, братові чи суспільству.

А що ж своєю чергою здобув її чоловік, коли статеве життя щезло вдома? Він добровільно підігравав теж як мученик, гірко скаржачись своїм друзям? Скористався цим як виправданням за те, що і без того хотів шукати нову коханку? Скористався, аби виправдати образу, яку досі відчував до жінок загалом через відмови, які він постійно отримував, перш ніж потрапити в шлюб? Скористався можливістю стати ледачим і гладким, бо його все одно ніхто не хотів?

Обидвоє – і дружина, і чоловік – могли скористатися можливістю спаскудити свій шлюб, аби помститися Богові (чи не єдиному Єству, яке могло б владнати весь цей безлад).

Ось жакхлива правда про такі речі: кожна добровільно необміркована, неусвідомлена і проігнорована причина розпаду шлюбу буде ускладнюватися і хитрувати, а потім труїтиме ту жінку, зраджену чоловіком і нею ж самою,

решту її життя. Те саме стосується і чоловіка. Все, що вона, він, або ми маємо робити, аби забезпечити такий результат – це не робити *нічого*: не помічати, не реагувати, не звертати уваги, не обговорювати, не розглядати, не працювати заради миру, не брати відповідальності. Не намагатися боротися з хаосом і перетворювати його на порядок – все знаючи й усвідомлюючи свою провину – а дозволити йому повністю поглинути своє життя.

Навіщо уникати, якщо це невідхильно отруює майбутнє? Через ймовірність того, що за усіма незгодами і помилками до вас підкрадається чудовисько. Та сварка, яка відбувається (або не відбувається) між вами та дружиною або чоловіком, може позначати початок кінця ваших стосунків. Ваші стосунки можуть закінчуватися *тому, що ви – погана людина*. Це ймовірно хоча б частково. Хіба ні? Суперечка, яка конче потрібна для вирішення реальної проблеми, спонукає бути готовими до зустрічі водночас із двома подобами можливого нещастя і небезпеки: хаосом (потенційною крихкістю ваших стосунків, усіх стосунків, навіть самого життя) і Пеклом (фактом того, що і ви, і ваша друга половинка можете бути досить поганими людьми, щоб зруйнувати все своїм ледарством і злістю). Мотивації для того, щоб уникати, предостатньо. Але це нічим не допомагає.

Навіщо залишатися невизначеними, якщо це робить життя застійним і туманним? Що ж, якщо не знати, ким ви є, то в сумнівах можна ховатися. Ви можете і *не бути* поганою, недбалою і нікудишною людиною. Хто знає? Не ви. Особливо, якщо відмовитися думати про це – і для цього причин теж достатньо. Але якщо ви не думаєте про те, чого не хочеться знати, воно нікуди не дівається. Ви просто обмінюєте конкретне, визначене, спрямоване знання ваших дійсних вад (кількість яких скінченна) на набагато довший список невизначених потенційних неспромог і недостатностей.

Нема бажання розбиратися? Але ж знаючи, що діється, ви матимете змогу майстерно змінювати цьогочасний стан речей (а якщо і не майстерно, но щонайменше на рівні тямущого аматора). Ану ж і справді щось гниле в Данському королівстві? Що тоді? Хіба за таких умов не ліпше жити з заплющеними очима й насолоджуватися блаженством невідання? Тільки не тоді, коли чудовисько справжнє! Втекти, покинути можливість озброїтися проти моря бід, що стає щораз бурхливішим, і таким чином ще й ослабити себе у власних очах – хіба ж це слухна думка? Невже ви справді думаєте, що це мудро – дозволяти катастрофі зростати у тіні, в той час як ви збігаєтеся і малієте, щораз глибше пронизані страхом? Хіба не краще підготуватися, нагострити меч, подивитися у морок, а тоді накинутися на лева у його лігві? Ви можете постраждати. *Скоріш за все* ви постраждаєте. Адже життя – це страждання. Але рана може бути і не смертельна.

А якщо замість цього чекати, поки те, що ви відмовляєтеся досліджувати, не постукає просто в двері, то для вас все аж ніяк не скінчиться добре. Те, чого ви найменше хочете, невідхильно станеться – і

саме тоді, коли ви найменше до цього готові. Те, з чим ви найменше бажаєте зустрітись, з'явиться тоді, коли ви найслабші, а воно – найсильніше. І тоді вас буде переможено.

*«Описує все ширші кола сокіл
Й сокольника уже не може чути;
Все розпадається; центр не тримає;
Безладдя чисте розмиває світ,
Гряде приплив кривавий і повсюди
Невинности затоплює обряди;
Переконання де й поділись у найкращих,
Найгірші ж лютого завзяття повні».* ¹⁶⁴

(Вільям Батлер Єйтс, «Друге пришестья», переклад О. Мокровольського)

Навіщо відмовлятися від визначення, якщо визначення проблеми дозволяє її вирішити? Бо визначити проблему означає визнати її існування. Бо це означає дозволити собі знати, чого ви хочете, скажімо, від друга, коханки або коханця – і тоді ви знатимете стотно і чітко, якщо ви цього не отримаєте, а це спричинить біль, гострий і конкретний. Але ви щось із цього дізнаєтеся і скористаєтеся цим уроком у майбутньому. Альтернативою ж цього одного гострого болю є тупе ниття безперервної безнадії, розпливчастого провалу і відчуття того, що час, дорогоцінний час, прослизав повз.

Навіщо відмовлятися від визначення? Бо коли ви не визначаєте успіх (цим унеможлиблюючи його), ви також відмовляєтеся визначити провал. Тож якщо ви провалитесь, то не помітите цього і не зазнаєте болю. Але це не спрацює! Вас так просто не надурити – хіба що ви дуже далеко зайшли цією стежиною! Ні, ви будете нести із собою безперервне відчуття розчарування у власному Єстві, невідривну від цього зневагу до себе, а також зростаючу ненависть до світу, який усе це породжує (або вироджує).

*«Це ж апокаліпсис новий гряде!»^{m105}
Авжеж, Пришестья Друге нам гряде!
Пришестья друге! Лиш слова зронив ці,
Як образ застилає зір мені,
Із Spiritus Mundi образ величавий:
В нісках пустелі десь бреде потвора
Із тілом лева й головою мужа,
Порожній погляд – мов безжальне сонце,
Ліниво ноги ледь переставляє,
Й кричить над ним пустелі птаство гнівно.
Й пільма знову падає – та вже ж як знаю,
Що камяного сну віків тих двадцять
Колиска до кошмару сколисала...*

*Та грубий звір який – прийшла його година?
Чвала до Віфлєсму – народитись?»*

А що як вона, зраджена, тепер у відчаї вирішить безпосередньо зустрічати всю незв'язність минулого, теперішнього і майбутнього? Що, як вона вирішить ладнати безлад, хоч досі намагалася цього не робити, і через це ще слабша і більш збентежена перед цим завданням? Це зусилля може її ледь не вбити (але вона уже й так на шляху, який гірший за смерть). Щоб знову виплисти на поверхню, щоб утекти, щоб переродитися, вона має продумано висловлювати дійсність, яку вона так зручно (але небезпечно) залишала схованою за вуалем невігластва і показного миру. Вона має відділити подробиці її конкретної катастрофи від загального нестерпного стану Єства у світі, де все розвалилося. Усе – це занадто. Розвалилися *конкретні* речі, а не все; провалилися *упізнавані уявлення*; окремі дії виявилися хибними і несправжніми. Що саме це було? Як їх тепер полагодити? Як вона може бути кращою у майбутньому? Вона ніколи не повернеться на тверду землю, якщо відмовиться або не зможе все з'ясувати. Вона зможе скласти світ до купи стотністю думки і мови, тим, що покладатиметься на своє слово, а також на Слово. А, може, й краще залишити все в тумані. Може, від неї самої уже просто замало залишилося – надто багато її сутности так і не розкрилося, не розвинулося. В неї може просто не бути енергії...

Трохи своєчасних уваги, сміливості і чесності висловлення могли врятувати її від усіх цих бід. А якби вона повідомила про своє незадоволення зменшенням свого романтичного життя саме тоді, коли цей занепад почався? Тієї ж миті, коли це вперше почало її турбувати? Або, якщо це її не турбувало, то що було б, якби вона натомісць повідомила, що це не турбувало її так сильно, як мало б? Що було б, якби вона безпосередньо і з уважністю постала перед тим фактом, що її чоловік зневажає її господарські зусилля? Чи не відкрила б вона свою зневагу до власного батька і до самого суспільства, а разом і наслідок цього – загнивання подружніх стосунків? Що було б, якби вона це все полагодила? Наскільки б сильнішою вона стала? Наскільки зменшилася б імовірність того, що вона потім стала б закривати очі на труднощі? І як би вона в такому разі послужила собі, своїй сімі та світові?

А що, якби вона безперервно і чесно ризикувала конфліктом у теперішньому заради правди і миру в більш далекій перспективі? Що було б, якби вона ставилася до мікротріщин її шлюбу, як до вартих уваги доказів нестабільності його основи – а не пускалася на ігнорування, примирення чи демонстрацію гарної і зручної посмішки? Можливо, тоді вона було б іншою, і її чоловік теж був би іншим. Вони могли б і досі залишатися одруженими – і формально, і в душі. Вони обидвоє були б фізично і психічно набагато

молодшими, ніж вони є зараз. Її дім міг би стояти більше на скелі, ніж на піску.

Коли все розвалюється і знову з'являється хаос, ми можемо заново створити будову і відновити порядок за допомогою мови. Якщо говорити уважно і стотно, ми можемо щось владнати, поставити на слухне місце, поставити нову мету і рухатися до неї – часто спільно з іншими людьми, якщо домовимося і дійдемо згоди. А якщо говорити недбало і розпливчато, то все залишатиметься невизначеним. Пункт призначення залишиться непроголошеним. Туман невизначености не розсіється, і зі світом буде неможливо домовитися.

Конструкція душі та світу

І психіка (душа), і світ на найвищих рівнях людського існування організовані мовою – через спілкування. Все не те, чим здається, коли результат виявився і небажаним, і не таким, на який розраховували. Якщо Єство не поводить належним чином, значить його не впорядкували у правильні категорії. Коли щось іде не так, то навіть саме сприйняття має бути піддане сумніву, а разом з ним і оцінка, думка, дія. Коли помилка заявляє про себе, то за цим стоїть нерозрізнений хаос. Його зміїна подоба паралізує і баламутить. Але дракони (які насправді існують, може, навіть більше за все інше) стережуть золото. У падінні в жахливий безлад ще не осягнутого Єства криється можливість нового, корисного порядку. Ясність думки – смілива ясність думки – необхідна для того, щоб його викликати.

Саму проблему належить визнати якомога ближче до тої мити, коли вона з'явиться. «Я почувуюся нещасливо» – непоганий початок (а не «я маю право почуватися нещасливо» – на початковому етапі вирішення проблеми це ще під сумнівом). За певних умов нещастя може бути виправдане. Можливо, кожна розсудлива людина на вашому місці була б незадоволена і нещасна. Або ви просто плаксиві та незрілі. Вважайте, що обидва варіанти однаково ймовірні, хай як це страшно визнати. То наскільки саме ви можете бути незрілі? Потенційно це бездонна яма. Але якщо її визнати, то є можливість її виправити.

Ми розбираємо складний, заплутаний хаос і визначаємо природу речей, включно із собою. Саме так наша творча, комунікативна розвідка безперервно творить і відновлює світ. Нас формує те, з чим ми добровільно зустрічаємося, і цими зустрічами ми також формуємо те, в чому живемо. Це важко, але важкість не має значення, бо альтернатива ще гірша.

Наш заблуканий чоловік міг не звертати уваги на розмови зі своєю дружиною за обідом, бо ненавидів свою роботу, був утомлений і ображений. Він міг ненавидіти свою роботу тому, що його кар'єру йому навязав батько, а він виявився надто слабким і «вірним», аби заперечити. Вона могла миритися з браком уваги з його боку, бо вважала, що відвертий протест як такий це

щось грубе і аморальне. Вона могла ненавидіти злість власного батька, тому ще в дуже молодому віці вирішила, що будь-яка агресія і твердість морально неправильні. Вона могла думати, що її чоловік не любитиме її, якщо в неї будуть власні погляди. Такі речі важко впорядкувати – але пошкоджений механізм продовжить неправильно працювати, поки його проблеми не визначені і не виправлені.

Пшеницю від полови

Стотність визначає. Коли стається щось жахливе, то саме стотність відділяє те неповторне жахливе, яке дійсно сталося, від усього іншого, так само жахливого, що могло статися, але не сталося. Якщо ви прокинулися, відчуваючи біль, це може свідчити про наближення смерті. Ви можете повільно вмирати від однієї з численних болючих і страшних хвороб. Якщо не сказати лікареві про свій біль, то ви залишитеся з невизначеністю: це може бути *будь-яка* із тих хвороб – і це обов'язково щось невимовне (оскільки ви уникли діагностичної розмови – акту висловлення). Але якщо поговорити з лікарем, то усі ці жахливі хвороби перетворюються, якщо пощастить, тільки в одну жахливу (або не таку вже й жахливу) хворобу, а то й узагалі в ніщо. Тоді можна буде посміятися зі своїх попередніх страхів, а якщо щось дійсно не так – що ж, ви підготувалися. Стотність може і не усувати трагедії, але вона проганяє упирів і демонів.

Те, що ви чуєте в лісі, але не бачите – це може бути тигр. Це може бути навіть тигряча змова, в якій кожен із тигрів голодніший і зліший за іншого, а заправляє всім крокодил. Але усього цього може і не бути. Якщо повернути голову і глянути, то ви можете побачити, що це просто білка (я знаю декого, за ким ганялася білка). Щось там у лісі є. Ви це безумовно знаєте. Але часто це просто білка. Проте, якщо не подивитися, тоді це дракон, а ви аж ніяк не лицар: ви – миша перед левом; кріль, паралізований поглядом вовка. І я не кажу, що це завжди білка. Часто це щось по-справжньому страшне. Але навіть те, що жахливе в дійсності, часто не таке страшне, як у нашій уяві. І часто ми не наважуємося постати перед чимось саме тому, що воно занадто страшне саме в нашій уяві. Але з ним можна впоратися, якщо вкласти його в контекст реальності, хоч при цьому воно не обов'язково виявиться менш жахливим.

Якщо ухилитися від відповідальності постати перед невідомим навіть тоді, коли воно з'являється у керованих дозах, то сама реальність стане нестерпно дезорганізованою і хаотичною. Тоді це невідоме ставатиме більшим і проковтне весь порядок, весь сенс і всю передбачуваність. Ігнорована дійсність невідхильно перетворюється на велику богиню хаосу, гігантського ящіроподібного Чудовиська Невідомого – хижого звіра, проти якого людство боролось від початку часів. Якщо проміжок між уявним і дійсним не позначати словом, то він розшириться, ви туди впадете і наслідки

не будуть добрі. Ігнорована дійсність виявляє себе безоднею збентеження і страждання.

Будьте уважні до того, що кажете собі та іншим про те, що зробили, робите зараз і куди йдете. Шукайте слухних слів. Порядкуйте ці слова в правильні речення, а ці речення в правильні абзаци. Минуле можна спокутувати, якщо стотною мовою зменшити його до самої суті. Теперішнє може текти, не збіднюючи майбутнє, якщо його реалії висловлювати чітко. Будучи обережними в думках і словах, можна видобути долю, що виправдає існування – видобути з численних темних і прикрих майбутностей, які мають набагато більшу ймовірність виявитися самостійно. Саме так Око і Слово створюють порядок, придатний для життя.

Не ховайте маленьких чудовиськ під килимок. Вони процвітають. У темряві вони виростуть великими. І тоді, коли ви того найменше очікуватимете, вони вистрибнуть і зжеруть вас. Ви провалитесь в невизначене, бентежне пекло, замість того, щоб полетіти в рай доброти і ясности. Сміливі та правдиві слова зроблять вашу дійсність простою, чистою, добре визначеною і придатною для життя.

Якщо ви щось визначите з допомогою ретельної уваги і мови, то перетворите це на придатні, слухняні об'єкти, ви відокремите їх від притаманної їм майже всесвітньої взаємоповязаності. Ви спростите їх. Зробіте їх визначеними і корисними. Зможете жити з ними і користуватися ними, не гинучи через їхню складність, від якої невід'ємна непевність і тривога. Але якщо ви залишите щось розпливчатим, то ніколи не знатимете, що є одна річ, а що є інша. Усе буде просочуватися в усе інше. Через це світ буде надто складним, аби йому можна було дати раду.

Належить свідомо визначати тему розмови, особливо, якщо вона тяжка – інакше вона включатиме все одночасно, а це занадто. Часто пари перестають спілкуватися з саме з цієї причини. Кожна суперечка вироджується в кожную проблему, яка будь-коли з'являлася в минулому, яка існує зараз і усе те жахливе, що ймовірно станеться в майбутньому. Ніхто не може вести дискусію «про все». Натомість можна сказати: «Ось ця конкретна, визначена річ – ось що спричиняє моє нещастя. А ця конкретна, визначена річ – це те, що я хочу як альтернативу (хоча я сприймаю пропозиції, якщо вони конкретні). А ось ця конкретна, визначена річ – це те, що ти можеш зробити, щоб дати мені змогу перестати робити наше життя нещасним». Але для того, щоб це зробити, треба *думати*: Що саме не так? Чого саме я хочу? Треба говорити прямо і викликати з хаосу придатний до життя порядок. Для цього обов'язково використовувати чесну і стотну мову. А якщо замість цього ухилитися і ховатися, тоді те, від чого ви ховаєтеся, перетвориться на велетенського дракона, який чатуватиме на вас під вашим ліжком, у вашому лісі і в темних засторонках вашого розуму – і він вас з'їсть.

Щоб знати, де ви в своєму житті зараз, треба знати, де ви були перед цим. Якщо не знати достеменно де ви є, тоді ви можете бути де завгодно.

Скрізь – це забагато всяких місцин, і деякі з них дуже погані. Треба визначити, де ви були в житті, інакше ви не дістанетеся туди, куди йдете. Неможливо дістатися з пункту А до пункту Б, не побувавши спершу на пункті А, а якщо ви просто «десь», то ймовірність того, що ви на пункті А, справді дуже маленька.

Треба визначити, куди ви йдете в житті, бо неможливо туди дістатися, якщо не рухатися в цьому конкретному напрямку. Блукання у випадкових напрямках не рухатиме вас уперед. Натомість ви просто будете розчаровувати і драгувати себе, зробитеся тривожними, нещасними, потім з вами буде важко ладнати (після цього з'явиться ображеність і мстивість, а далі ще гірше).

Кажіть те, що маєте на увазі, щоб зрозуміти, що, власне, ви маєте на увазі. Робіть те, що кажете, щоб зрозуміти, що буде. Тоді будьте пильні. Зауважуйте свої помилки. Висловлюйте їх. Намагайтеся їх виправити. Саме так відкриєте сенс свого життя. Це захистить від трагедії життя. Хіба може бути інакше?

Постаньте перед хаосом Єства. Прицільтеся проти моря проблем. Визначте свій пункт призначення і прокладіть курс. Визнайте свої бажання. Кажіть тим, хто навколо вас, про те, хто ви. Звужуйте, уважно дивіться і рухайтеся прямо.

Дотримуйтеся стотности в тому, що кажете.

Правило 11:

Не займайте дітей, коли ті на скейтбордах

Небезпека і майстерність

Був час, коли діти возилися на скейтбордах на західному боці залі Сіднів Сміт Торонтського університету, в якому я працюю. Інколи я стояв і спостерігав за ними. Там були грубі, широкі та низькі бетонні східці, які вели з вулиці до парадного входу. Їх супроводжували залізні трубчасті перила десь по шість сантиметрів у розрізі і завдовжки по п'ять метрів. Скажені дітлахи, майже завжди хлопчики, відходили від вершечка сходів на п'ятнадцять метрів. Тоді кожен ставив ногу на свій скейтборд і відчайдушно відштовхувався, щоб набрати швидкість. Просто перед тим, як зіштовхнутися з перилами, вони нахилялися, хапали скейтборди однією рукою і застрибували на ці перила, зісковзуючи ними до самого низу, розганяючись і приземляючись – порою вправно, все ще стоячи на скейтбордах, а коли, то й боляче падаючи з них. Незалежно від результату вони невдовзі робили це знову.

Хтось може сказати, що це дурість. Може, й так. Але це і сміливо. Я був вражений цими дітьми. Таких варто поплескати по спині й виказати щире захоплення. Звісно ж, це було небезпечно. В небезпеці й була вся суть. Вони хотіли перемогти небезпеку. Було б безпечніше, якби вони мали захисне спорядження, але це б усе зіпсувало. Вони не намагалися бути в безпеці. Вони прагли стати спроможними – адже саме спроможність дає найбільшу безпеку, яка тільки й може бути.

Я б не насмілювався робити те, що робили ті дітлахи. Та і не зміг би. Безумовно, я не зміг би видертися на підйомний кран, як один сучасний шибайголова, якого я бачив на «YouTube», а також як ті, хто на цих підйомних кранах працюють. Не люблю висоти, хоча десять кілометрів, на які піднімаються пасажирські літаки – це так високо, що вже не турбує мене. Кілька разів я літав на каскадерному літакові з вуглецевого волокна – навіть робив маневри – і все було гаразд, хоч і забиравало багато сил і нервів. Маневр, який я робив, полягав у тому, що треба було летіти прямовисно вгору, поки сила тяжіння не почне уповільнювати рух. Тоді літак падає назад, крутячись униз, як гвинт, поки врешті-решт не перевернеться носом до низу, після чого треба вивернутися з цього піке, інакше це буде ваш останній маневр. Але я

не вмію возитися на скейтборді (чи тим більше зіжджати перилами) і не вмію залізати на крани.

До залі Сідні Сміт зі східного боку прилягає інша вулиця. Уздовж тієї вулиці, яка за іронією долі названа іменем святого Георгія, університет встановив вервечку грубих бетонних клямб із гострими краями, які тяглися до шосе. Дітлахи туди теж ходили возитися і зіжджати по тих гострих краях, як і по бетонному обрамленню скульптури, що прилягала до будівлі. Довго це не протривало. У скорім часі на тих краях приблизно через кожні півметра було встановлено маленькі сталеві скоби, які мали зупиняти скейтбордистів. Коли я вперше побачив це, то пригадав дещо, що трапилося в Торонто за кілька років до того. За два тижні до перших занять у початкових школах по цілому місті з дитячих майданчиків зникло все спорядження. Змінився закон, який регулював такі речі, і виникла паніка щодо страхування. Дитячі майданчики поспіхом розібрали, хоч вони були достатньо безпечні, перевірені ще дідами, а також часто оплачувалися самими батьками-матерями (і востаннє це відбулося досить недавно). Через це більш як цілий рік не було жодних майданчиків. В цей період я часто бачив знуджених, але сміливих дітей, які ганяли по даху місцевої школи. Обирати доводилося між цим і длубанням у пилюці разом із котами і менш сміливими дітьми.

Я називав знесені майданчики «достатньо безпечними», бо якщо їх робити надто безпечними, діти перестають там бавитися або починають гратися не так, як це задумано. Дітям потрібні майданчики достатньо небезпечні, щоб там залишалася складність і випробування. Люди, включно з дітьми (які врешті-решт теж люди) не намагаються зменшити ризик до мінімуму. Вони намагаються його оптимізувати. Вони їздять, ходять, кохають і грають так, щоб отримати бажане, але при цьому ще й трохи випробувати свої межі, аби таким чином і далі розвиватися. Отже, якщо зробити все занадто безпечним, люди (включно з дітьми) почнуть шукати способи, аби зробити ці речі знову небезпечними.¹⁶⁵

Коли ми не скугі і маємо заохочення, то віддаємо перевагу життю на краю. Там ми можемо одночасно бути впевнені у своєму досвіді і зустрічати хаос, який допомагає розвиватися. Тому ми буквально запрограмовані отримувати задоволення від ризику (і деякі з нас більше за інших). Ми в захваті й сповнені енергії, коли працюємо над оптимізацією своїх майбутніх дій, хоча для нас це наразі лише гра. Якщо ми цього не робимо, то ліниво тиняємося туди-сюди, несвідомі, несформовані і недбалі. Якщо ми надмірно захищені, то ми зазнаємо невдачі, коли раптово з'являється щось неочікуване і сповнене можливостей, а таке невідхильно стається.

Засоби для запобігання скейтбордингу дуже шкарадні. Обрамлення ближньої скульптури було добряче покоцане настирливими скейтбордистами, а потім його заклепали металом, мов ошийник пітбуля, через що воно набрало крутого, звірячого вигляду. На великі клямби на нерівномірній відстані одне від одного було встановлено металеві стовпці.

Це – вкупі з додатковими пошкодженнями від скейтбордистів – створило жахливе враження нездалого дизайну, неякісно втілених запізнілих ідей і ображеного настрою. Через це місцина, яка мала бути прикрашена скульптурою і рослинністю, набула подоби типового промислового району (або тюрми, психлікарні, трудового табору). Такий вигляд з'являється тоді, коли будівельники і державні службовці не люблять людей, заради яких працюють, або не довіряють їм.

Потворність такого рішення скейтбордної проблеми нівелює сенс його впровадження, перетворюючи його на брехню.

Успіх і образа

Якщо почитати глибинних психологів – Фрейда і Юнга, наприклад, а також їхнього провісника Фрідріха Ніцше – то можна дізнатися, що у всьому є свій темний бік. Фрейд глибоко занурився в прихований, неявний зміст снів, які, на його думку, часто були спрямовані на вираження якогось непристойного бажання. Юнг вважав, що кожен акт суспільної пристойності супроводжує його злий двійник, його несвідома тінь. Ніцше досліджував роллю того, що він назвав *ресентиментом*, у мотивуванні нібито самовідданих дій – часто виконаних напрочуд привселюдно.¹⁶⁶

«Нехай людина позбудеться помсти – ось міст до найвищих сподівань і веселка після довгої грози. Але тарантули, звісно, прагнуть іншого. „Понашому, справедливність якраз у тому, щоб у світі лютувала гроза помсти”, – говорять вони між собою. „Віддамо на помсту і наругу всіх, хто не рівний нам”, – так клянуться серця тарантулів. „Помстою і ганьбою ми допечемо всіх, хто не такий, як ми”, – присягають тарантулячі серця. Ви, проповідники рівності, безсиле божевілья тирана лементує у вашій душі про „рівність”; ваше потаємне поривання до тиранії маскує себе словами про чесноту!»

(пер. з нім. Анатолія Онишка)

Незрівнянний англійський есеїст Джордж Орвел теж добре розумів такі речі. У 1937 році він написав книгу *«Дорога на Віган-Пірс»*, яка була зокрема і спопеляючою критикою британських соціалістів із вищого прошарку суспільства (і це попри його власну прихильність до соціалізму). У першій половині книги Орвел зображає страхітливі умови, в яких доводилося існувати британським шахтарям у 1930-х:¹⁶⁷

«Декілька стоматологів сказали мені, що в промислових районах незвичним явищем стає людина віком за тридцять, у якої хоча б кілька власних зубів. У Вігані всякі люди поділилися думкою, що варто позбутися власних зубів якомога раніше в житті. Одна жінка сказала, що „Зуби – то суцільне нещастя”».

У Віган Пірс вугільному шахатареві доводилося проходити (проповзати, певно, влучніше слово, враховуючи висоту тунелів) до п'яти кілометрів – під землею, у темряві, б'ючись головою і обдираючи спину – тільки для того, що

дістатися до місця роботи і почати свою тяжку працю. Кожна зміна тривала по сім з половиною годин. Після цього йому доводилося виповзати назад. «Це можна порівняти хіба що з переходом через невелику гору перед щоденною роботою і після неї» – зазначив Орвел. Час, витрачений на повзання, був неоплачуваним.

Орвел написав книгу «Дорога на Віган-Пірс» для «Left Book Club», соціалістичної видавничої групи, яка щомісяця випускала відібраний том. По прочитанні першої половини книги, яка безпосередньо розповідає про особисті умови шахтарів, неможливо не поспівчувати нещасним трударям. Тільки чудовисько змогло б втримати своє серце твердим після свідчень про життя, яке описував Орвел:

«Не так давно умови у шахтах були ще гірші, ніж зараз. Ще живі декілька старих жінок, які в юності працювали під землею, повзаючи на чотирьох і тягаючи вагонетки з вугіллям. Вони продовжували цим займатися навіть під час вагітності».

Але в другій половині книги Орвел звернув свій погляд на іншу проблему: порівняно низьку популярність соціалізму в Британії того часу, попри очевидну і болючу нерівність повсюди. Він зробив висновок, що ці типи, соціальні реформісти в твидових костюмах, які займалися диванною філософією, визначенням жертв і висловленням жалю та зневаги – насправді не так сильно любили бідних, як про це заявляли. *Насправді вони просто ненавиділи багатих.* Вони приховали свою образу і заздрість під личиною благочестя, святенництва і праведності. Те, що сховане у несвідомості – або в соціальній справедливості, яка верховодить на лівацькому фронті – до сьогодні майже не змінилося. І ось через Фройда, Юнга, Ніцше і Орвела я завжди думаю «Тоді проти чого ж ви?» щоразу, коли чую, як хтось надто голосно каже «Я виступаю за це!». Таке питання особливо доречне, якщо та сама людина скаржиться, критикує і намагається змінити поведінку когось іншого.

Наскільки мені відомо, це Юнг висловив блискучий в своїй хірургічній точності психологічний диктат: *якщо вам незрозуміло, чому хтось щось зробив, то подивіться на наслідки – і виводьте з них мотив.* Це психологічний скальпель. Не завжди слухний інструмент. Може резонувати надто глибоко або не там, де треба. Це, можна сказати, крайній метод. Тим не менше, є такі ситуації, коли його застосування просвітлює.

Наприклад, якщо наслідком встановлення перепон для скейтбордистів на клюмбах і фундаментах скульптури є нещасні молоді чоловіки і брутальне нехтування естетикою – тоді, мабуть, це і було метою. Коли хтось заявляє, що діє за найвищими принципами і заради добра інших, то нема причин вважати, що мотиви цієї людини ширі. Люди, які прагнуть змінити світ на краще, зазвичай не переймаються зміною інших людей – а якщо й так, то вони беруть на себе відповідальність за втілення тих самих змін у собі (і першочергово). Під створенням правил, які зупиняють

скейтбордистів від небезпечних дій (які потребують великого вміння та сміливості), я бачу роботу підступного і глибоко антилюдського духу.

Ще трохи про Кріса

Мій друг Кріс, про якого я писав раніше, був одержимий таким духом – і це серйозно шкодило його психічному здоров'ю. Частина того, що його мучило, це провина. Перед тим, як потрапити до Фейрвю (про яке я писав раніше), його переводили зі школи до школи, бо він часто переїжджав з міста до міста – там, посеред холодних просторів північних Альбертських прерій. Під час цих переїздів звичною частиною його життя були бійки з дітьми-аборигенами. Не буде перебільшенням сказати, що такі діти в середньому були сильніші за білих дітей, а також чутливіші (і на це були причини). Я добре це знав із власного досвіду.

Коли я був у початковій школі, то мав хитку дружбу з одним хлопчиком-метисом – Рене Геком.^{fn1} Дружба була хиткою через складну ситуацію. Між мною і Рене був великий культурний розрив. Його одяг був брудніший. Він був більш грубим у тому, як розмовляв і поведився. У школі я перескочив один рік і ще й був дрібний як на свій вік. Рене ж був великий, розумний, гарний хлопець, а також сильний. Ми були у шостому класі, де вчителював мій тато. Рене спіймали на жуванні жуйки. Мій батько сказав: «Рене, виплюнь ту жуйку. Ти схожий на корову». Я стиха посміявся: «Ха-ха. Рене-корова». Рене міг бути коровою, але слух у нього був добрий. Він сказав: «Пітерсоне, після школи – ти труп».

Перед цим зранку ми з Рене домовилися піти ввечері на фільм у місцевий кінотеатр «Gem». Тепер про це можна було забути. Хай там як, але решта дня минула швидко і неприємно, як то завжди буває, коли чатують загроза і біль. Рене був цілком здатний добряче мене відгамселити. Після школи я з усіх сил помчав до велосипедної стоянки, але Рене мене випередив. Ми кружляли навколо велосипедів, він з одного боку, а я з іншого. Мов персонажі з короткометражки «Кістовнські копи». Поки я кружляв, він не міг мене зловити, але моя стратегія не могла працювати вічно. Я на всю горлянку викрикував прохання вибачити, але він не заспокоївся. Було вражено його гордість, він жадав розплати.

Я присів і сховався за якимсь оберемком велосипедів, не відриваючи погляду від Рене. І вигукнув: «Рене, вибач, що я обізвав тебе коровою. Годі нам битися». Він знову став насуватися на мене. Я сказав: «Рене, вибач, що я таке сказав. Чесно. І я все ще хочу піти з тобою на той фільм». Це не була якась тактика. Я дійсно так думав. Инакше не відбулося б те, що відбулося далі. Рене перестав кружляти. Тоді став вдивлятися в мене. А тоді розплакався. І після цього побіг геть. Це підсумовувало взаємини між аборигенами і білими у нашому маленькому містечку. Ми так і не пішли в кіно.

Коли мій друг Кріс потрапляв у бійки з дітьми-аборигенами, то навіть не відбивався. Він не вважав, що в його випадку самозахист був морально виправданий, тож він просто терпів побиття. Пізніше він написав: «Ми відібрали їхню землю. Це неправильно. Тож нема нічого дивного в тому, що вони сердиті». Поступово, крок за кроком, Кріс віддалився від світу. Частково це сталося через провину. Він розвинув глибоку ненависть до чоловічості та чоловічої поведінки. Вважав школу, роботу або пошуки дівчини частиною того самого процесу, який призвів до колонізації Північної Америки, жадливої патової ситуації в холодній війні (через ядерну зброю) і розграбування планети. Він прочитав якісь книги про Буддизм і йому здалося, що знищення власного Єства обов'язкове з погляду етики – через ситуацію у світі. Він вирішив, що те саме стосувалося й інших.

Коли я був студентом на останньому курсі, Кріс деякий час пробув моїм сусідом по кімнаті. Одного пізнього вечора ми пішли до місцевого бару. Потім рушили додому. Він почав одне за одним зривати бокові дзеркала з припаркованих авт. Я сказав: «Припини, Крісе. Що доброго в тому, щоб засмутити власників цих машин?» Він відповів, що вони всі були частиною божевільної людської діяльності, яка все знищувала, і що вони заслуговують на все, що з ними трапляється. Я сказав, що помста людям, які просто живуть нормальними життями, нічого не виправить.

Багато років по тому, коли я був на аспірантурі в Монреалі, Кріс відвідав мене – якщо це так можна назвати. Він не мав ціли і був заблуканий. Спитав мене, чи я можу допомогти. Після цього він їхав до мого помешкання. На той час я був уже одружений, жив із мою дружиною Темі і однорічною донькою Михайлою. Кріс дружив із Темі ще в ті часи, коли ми жили у Фейрвю (і мав надії на щось більше за дружбу). Це ще більше ускладнило ситуацію – але не зовсім так, як можна було б подумати. Усе почалося з того, що Кріс ненавидів чоловіків, але врешті-решт став ненавидіти жінок. Він бажав їх, але відмовився від освіти, кар'єри і статевого потягу. Він сильно курив і був безробітним. Тож нічого дивного в тому, що жінки ним не надто цікавилися. Це озлобило його. Я намагався переконати Кріса, що обраний ним шлях приведе тільки до більшого спустошення. Йому треба було стати трохи скромнішим. Почати жити.

Одного вечора була черга Кріса готувати вечерю. Коли моя дружина повернулася додому, квартира була заповнена димом. Гамбургери люто горіли на сковороді. Кріс стояв рачки, намагаючись полагодити щось, що відірвалося від ніжок плити. Моя дружина знала його трюки. Вона знала, що він зумисне палив вечерю. Він ненавидів готувати їжу. Ненавидів бути в жіночій ролі (хоча хатні обов'язки були розподілені цілком розсудливо і він це добре знав). Він ремонтував плиту для того, щоб мати правдоподібне, навіть похвальне виправдання за пригорілу страву. Коли Темі вказала на те, що він робив, він прикинувся жертвою, але при цьому був украй розлючений. Якась частинка його – погана частинка – була переконана, що

він розумніший за усіх інших. Те, що моя дружина бачила його трюки наскрізь – це було ударом по його гордості. Ситуація була погана.

Наступного дня ми з Темі прогулялися до місцевого парку. Нам треба було забратися з квартири, хоч надворі було тридцять п'ять градусів морозу – лютий, крижаний холод, вогкість і туман. А ще було вітряно. Умови були ворожі до життя. Темі сказала, що життя з Крісом нестерпне. Ми зайшли до парку. Дерев настовбурчили свої гілки вгору, крізь вогке сіре повітря. Чорна білка з лисим від корости хвостом вхопилася за безлисту гілку і шалено тремтіла, намагаючись утриматися під натиском вітру. Що вона тут забула під час такого холоду? Білки частково впадають у сплячку. Взимку вони виходять тільки тоді, коли тепло. Тоді ми побачили ще одну, потім ще одну, а там ще одну, і ще, і ще, і ще. По цілому парку були білки, всі частково лисі на хвостах і тільцях, всі тряслися на своїх гілках, всі тремтіли і замерзали в смертельному холоді. І більше нікого не було. Це було неймовірно. Незбагненно. Але цілком доречно. Ми були на сцені абсурдної вистави. Режисером був Бог. Незадовго після цього Темі з донькою пішла кудись на кілька днів.

Того самого року у різдвяний час мій молодший брат і його нова дружина приїхали з візитом із західної Канади. Мій брат теж знав Кріса. Вони всі вбралися у свій зимовий одяг, готуючись до прогулянки центром Монреаля. Кріс вдяг довге зимове пальто темного відтінку. Низько натяг чорну току, безкрису плетену шапку. Його пальто було чорне, так само, як і штани та черевики. Він був дуже високий, худорлявий і дещо згорблений. Я пожартував: «Крісе, та ти схожий на серійного вбивцю». Ха-ха, чорт забирай. Ми троє повернулися з прогулянки. Кріс був не в гуморі. На його території з'явилися незнайомці. Ще одна щаслива пара. Це сипало сіль йому на рани.

Ми досить приємно повечеряли. Побалакали і на цьому завершили вечір. Але я не міг заснути. Щось було не так. Щось от-от мало статися. О четвертій ранку мені набридло. Я виліз з ліжка. Тихо постукав у двері Крісової кімнати і зайшов, не чекаючи відповіді. Він не спав, лежав на ліжку і дивився в стелю – і я знав, що побачу його таким. Присів поруч. Я добре його знав. Заспокоїв його і загасив його вбивчу лють. Тоді я повернувся до себе і заснув. Наступного ранку мій брат відвів мене вбік. Хотів зі мною поговорити. Ми сіли. Він спитав: «Що в дідька коїлося минулої ночі? Я зовсім не міг заснути. Щось було не так?» Я розповів братові, що Крісу погано велося. Не устійнив, що йому дуже пощастило вижити – нам усім пощастило. Дух Каїна приходив до нашого дому, але ми залишилися неущкоджені.

Можливо, я вловив якусь зміну запаху тієї ночі, коли смерть зависла в повітрі. Кріс мав дуже гіркий запах. Він часто мився, але рушники і простирадла просякли цим запахом. Їх неможливо було відіпрати. Це був продукт психіки і тіла, які працювали негармонійно. Соціально працівниця, яка теж знала Кріса, розповіла мені, що цей запах їй був добре знаний. Як і

всім іншим у неї на роботі, хоч говорили про нього тільки в приглушених тонах. Вони називали це запахом того, для кого неможливо влаштуватися на роботу.

Незадовго після цього я завершив післядипломну освіту. Ми з Темі переїхали з Монреаля до Бостона. У нас народилася друга дитина. Час від часу ми з Крісом говорили в телефон. Одного разу він нас відвідав. Все пройшло добре. Він влаштувався на роботу в автомайстерню. Намагався змінити життя на краще. На той момент він був у порядку. Але довго це не протривало. У Бостоні я його більше не бачив. Майже десять років по тому – якраз у ніч перед сороковим днем народження Кріса – він знову мені подзвонив. На той час я перевіз свою сім'ю до Торонто. У нього були новини. Оповідання, яке він написав, мало бути опубліковане в збірці невеликого, але повноцінного видавництва. Він хотів мені про це сказати. Кріс писав добрі оповідання. Я їх усі прочитав. Ми детально їх обговорювали. Також він був добрим фотографом. Він мав справний, творчий погляд. Наступного дня Кріс вїхав у куц своїм пікапом, тим самим побитим звіром з Фейрвю. Просунув шланг від вихлипної труби до кабіни. У мене постає перед очима, як він там сидить, дивиться крізь потріскане лобове скло, вдихає чад, чекає. Його тіло знайшли через кілька тижнів. Я зателефонував його батькові. «Мій прекрасний хлопчик» – схлипував він.

Нещодавно мене запросили поговорити на конференції «TEDx» в університеті поблизу. Переді мною виступав інший професор. Його запросили говорити з огляду на його роботу, дійсно цікаву і технічну, повязану з обчислювально-розумними поверхнями (такими, як сенсорні екрани, але які можна встановлювати будь-де). Але натомість він говорив про загрозу, яку людські істоти становлять для виживання планети. Як і Кріс – і дуже багато інших – він був до глибини душі налаштований проти людей. Він не так далеко зайшов цією стежиною, як мій друг, але той самий страшний дух рухав ними обома.

Він стояв перед екраном, на якому повільно пропливав високотехнологічний китайський завод, завдовжки з кілька кварталів. Сотні робітників у білих одностроях стояли перед своїми конвеєрами, мов стерильні, мало чим подібні на людей роботи і безмовно вставляли деталь А в отвір Б. Його аудиторія складалася з розумних молодих людей, і він розповів їм про рішення, яке втілив разом з дружиною: обмежитися однією дитиною. Він сказав, що усім їм теж варто подумати про таке, якщо вони хочуть вважати себе етичними. Я подумав, що таке рішення слушне – але тільки в його конкретному випадку, де менше однієї дитини було б навіть краще. Присутні китайські студенти, яких було чимало, стійко витерпіли його моралізаторство. Можливо, вони згадували про втечу своїх батькаматери від жахів культурної революції Мао та політики обмеження до однієї дитини. Вони могли думати про велике покращення стандартів життя і

збільшення свободи завдяки тим заводам. Декілька з них так і сказали, коли настав час питань від аудиторії.

Чи передумав би професор, якби знав, до чого можуть привести такі ідеї? Мені б хотілося сказати «так», але я так не вважаю. Гадаю, він міг знати ці потенційні наслідки, але просто не захотів. А може, й гірше: він знав, але йому було байдуже. Чи навіть так: він знав і добровільно до цього йшов.

Самозвані судді людської раси

Не так давно Земля здавалася нескінченно більшою за людей, які її населяли. Ще тільки наприкінці XIX століття блискучий біолог Томас Гакслі (1825-1895), твердий поборник Дарвіна і дід Олдоса Гакслі¹⁰⁶ сказав британському парламенту, що людство просто не може вичерпати океани. Наскільки він міг визначити, то навіть порівняно із найбільш інтенсивною експлуатацією, на яку здатні люди, океанічна потуга відтворення була надто велика. І от всього п'ятдесят років минуло відтоді, як Рейчел Карсон своєю книгою *«Тиха весна»* розпалив рух за довкілля.¹⁶⁸ П'ятдесят років! Це ж ніщо! Це навіть не вчора.

Ми шойно розробили концептуальні засоби і технології, які дають нам зрозуміти мережу життя, хоч і не досконало. Тож ми заслуговуємо трохи співчуття за гіпотетичний гвалт, спричинений нашою руйнівною поведінкою. Часом ми просто не знаємо достатньо, щоб діяти інакше. Деколи знаємо, але ще не виробили жодних практичних альтернатив. Врешті життя людей зовсім не легке навіть зараз – а ще кілька десятиліть тому більшість людських істот були голодні, хворі та неписьменні.¹⁶⁹ Хоч ми й багаті (і стаємо багатші по цілому світі), але досі живемо лише стільки десятиліть, скільки на пальцях можна перелічити. Навіть зараз великою рідкістю є родина, в якій нема принаймні одного члена із серйозною хворобою – і всі врешті-решт зіткнуться з цієї проблемою. Ми робимо те, що можемо, щоб зробити найкраще – з нашою вразливістю і крихкістю, і планета жорстокіша до нас, ніж ми до неї. Варто бути до себе хоч трішечки поблажливими.

Люди – це все-таки дуже визначні істоти. Нам немає рівних, і не відомо, чи є в нас якісь справжні межі. Зараз відбуваються такі речі, які здавалися для людей неможливими в той недавній час, коли ми тільки-но почали усвідомлювати нашу відповідальність в масштабі планети. За кілька тижнів до того, як це написав, я натрапив на два супротивні відео на «YouTube». В одному було зображено золоті олімпійські медалі за опорні стрибки з 1956 року; в другому – срібні олімпійські медалі за опорні стрибки у 2012 році. Це не було схоже ні на той самий спорт, ні навіть на ту саму тварину. Те, що Маккейла Мероні зробила у 2012 році вважалося б надлюдським у п'ятдесятих. Паркур – спорт, що виник із французького військового тренувального подолання смуги перешкод – це неймовірна річ, так само, як і фріран.¹⁰⁷ Я дивлюся збірки таких видовищ із нестримним захопленням.

Деякі дітлахи зістрибують із триповерхових будівель без жодних травм. Це небезпечно – і дивовижно. Кранові альпіністи теж такі сміливі, що аж памороки забиває. Те саме стосується екстремальних гірських велосипедистів, фрістайлових сновбордистів, серферів на п'ятнадцяти-метрових хвилях і скейтбордистів.

Хлопці, які розстріляли колумбайнівську школу – про яких ми говорили раніше – вони призначили себе суддями людської раси. Як і той професор із конференції «TEDx», хоча і в набагато більш крайній мірі. Як і Кріс, мій приречений друг. Для Еріка Гаріса (більш письменного з двох убивць), люди були провальним і корумпованим видом. Якщо прийняти таку вихідну передумову, її внутрішня логіка неминуче виявиться. Якщо щось є чумою, як казав Девід Аттенборо,^{170 m108} або раком, як заявляв Римський клуб,¹⁷¹ тоді той, хто це знищує – герой, а в нашому разі справжній рятівник планети. Справжній месія доведе цю сувору моральну логіку до кінця і знищить себе теж. Це те, що зазвичай роблять масові вбивці, якими рухає майже нескінченна ненависть. Навіть їхнє власне Єство не виправдовує існування людства. Вони і вбивають себе саме для того, щоб показати чистоту своєї відданості знищенню. Ніхто у сучасному світі без заперечень не висловлює думки про те, що існування покращиться, якщо не стане гебраїв, чорних, мусульман чи англійців. Чому ж тоді добродешною вважається пропозиція, що планеті буде краще, якщо на ній буде менше людей? Я так і бачу, як за такими заявами ховається пика вишкіреного черепа, який радіє можливості апокаліпсису. І чому так часто саме ті люди, які так виразно виступають проти упереджень, вважають за свій обов'язок оголошувати людство поганим?

Я бачив університетських студентів, особливо гуманітарних дисциплін, у яких погіршувався психічний стан – через псевдофілософські дорікання, якими за належність до людського роду їх обдаровували ті поборники планети. Як на мене, то для молодих чоловіків це ще гірше. Як привілейованих бенефіціарів патріярхату їхні досягнення вважають незаслуженими. Їх підозрюють, як можливих послідовників культури звалтування. Їхні амбіції роблять їх грабіжниками планети. Їм не раді. На рівні середньої школи, старшої школи та університету, вони відстають в освіті. Коли моєму синові було чотирнадцять, ми поговорили про його оцінки. Він преспокійно заявив, що ще непогано справляється, як на хлопця. Я попросив розповісти більше. Він сказав, що всі знали: дівчата в школі справляються краще за хлопців. Його інтонація виказала здивування моєму невігластву стосовно чогось настільки очевидного. Поки я писав цю книгу, то отримав останнє видання «*The Economist*».^{m109} Що ж на обкладинці? «Слабша стаття» – це про чоловіків. У сучасних університетах жінки тепер становлять більше 50% студентів у майже двох третинах усіх дисциплін.

У сучасному світі хлопці страждають. Вони неслухняніші та самостійніші за дівчат, за що й страждають. Вони не такі м'які. М'якість – це

особистісна риса, яку асоціюють зі жалем, співчуттям і униканням конфлікту.^{ml110} Хлопці менш схильні до тривоги і депресії,¹⁷² принаймні по тому, як обидві статі досягають статевої зрілості.¹⁷³ Інтереси хлопців більше наближені до речей; а дівчата більше цікавляться людьми.¹⁷⁴ Вражає, що ці відмінності, на які сильно впливають біологічні фактори, найвиразніші у скандинавських суспільствах, де статево рівність просували найжорсткіше. Це протилежність тому, чого очікують і на чому щораз голосніше наполягають прихильники твердження, що стать це лише соціальна вигадка. Це не так. І це не підпадає обговоренню. Ми маємо дані.¹⁷⁵

Хлопцям подобається суперництво, їм не подобається підкорятися, особливо тоді, коли вони молоді. В цей час їх тягне втекти від роботи і встановити власне, самостійне існування. Нема різниці між цим і тим, щоб кидати виклик владі. Школи, які були встановлені ще у пізньому ХІХ столітті, призначені виховувати саме покірність,¹⁷⁶ вони не терплять провокативну чи сміливу поведінку, і байдуже, наскільки це виказує вольовий характер і вмільсть хлопця (або дівчини). Інші чинники теж грають роль у занепаді хлопців. Наприклад, дівчата грають у хлопчачі ігри, а от хлопці набагато менш охочі грати в дівчачі ігри. Частково це тому, що для дівчини виграти у суперництві із хлопцем – це похвально. І програти хлопцеві для неї теж нормально. А от для хлопця перемогти дівчину – це часто недобре, і ще гірше, якщо він їй програє. Уявіть собі, що між хлопчиком і дівчинкою девяти років виникне бійка. Просто тому, що він бере в ній участь, хлопчика підозрюють в тому, що саме він її почав. Якщо він виграє, то він нікчема. А якщо програє – це те саме, що кінець його життя. Переможений дівчинкою.

Дівчата можуть перемагати, виграючи у власній ієрархії – будучи вправними в тому, що дівчата цінують, бо воно цінне для дівчат. Вони можуть збільшувати цю перемогу, виграючи ще й у хлопчачій ієрархії. А от хлопці можуть вигравати тільки перемогою у чоловічій ієрархії. Вони втратять статус і серед дівчат, і серед хлопців, якщо досягатимуть успіху в тому, що цінне для дівчат. Це коштує їм репутації перед хлопцями і привабливості перед дівчатами. Дівчата не впадають за хлопцями, які є їхніми друзями, хоч вони можуть їм подобатися, хай би що це означало. Їх приваблюють хлопці, які виграють у статусних змаганнях з іншими хлопцями. Але якщо ви чоловік, то ви не можете бити жінку так само сильно, як іншого чоловіка. Хлопці не можуть (не хочуть) грати в по-справжньому суперницькі ігри з дівчатами. Не ясно, як вони можуть виграти. Тож коли гра стає дівчачою, хлопці таку гру кидають. Невже університети – особливо гуманітарні дисципліни – на порозі того, щоб перетворитися на дівчачу гру? Невже ми цього хочемо?

Ситуація в університетах (і загалом в освітніх установах) набагато проблемніша, ніж про це свідчить звичайна статистика.¹⁷⁷ Якщо усунути так звані програми STEM – науку, технологію, інженерію і математику,^{ml11}

виключаючи психологію – то співвідношення між хлопцями і дівчатами ще більше перехняблене.¹⁷⁸ Майже 80% студентів, які спеціалізуються в галузі охорони здоров'я, громадської адміністрації, психології та освіти (що складає чверть усіх ступенів) – дівчата. Розрив досі швидко збільшується. З такими темпами за п'ятнадцять років чи не в кожній з університетських дисциплін чоловіків майже не залишиться. Для чоловіків це погані новини. Навіть катастрофічні. Але і для жінок теж це погані новини.

Кар'єра і шлюб

Жінкам у закладах вищої освіти, де переважають жінки, стає все важче організувати романтичні стосунки навіть середньої тривалості. Внаслідок цього їм доводиться вдовольнятися короточасними стосунками або й узагалі постійною зміною партнерів. Це може бути поступом до сексуального звільнення, але я в цьому сумніваюся. Я вважаю, що для дівчат це жахливо.¹⁷⁹ Стійкі стосунки, де є кохання – це високо-бажане як для чоловіків, так і для жінок. Проте для дівчат це часто найголовніше. Між 1997 і 2012 роками відповідно до висновків Науково-дослідного центру П'ю,¹⁸⁰ кількість жінок віком від 18 до 34 років, які казали, що успішний шлюб є однією з найважливіших складових життя, виросла з 28% до 37% (збільшення на 30%^{fn2}). Кількість молодих чоловіків, які сказали те саме, за той самий період часу зменшилася на 15% (з 35% до 29%^{fn3}). За цей час пропорція одружених повнолітніх продовжувала зменшуватися від трьох четвертих у 1960 р. до половини зараз.¹⁸¹ І нарешті серед дорослих віком від 30 до 59 років, які не були в шлюбі, чоловіків, налаштованих ніколи не одружуватися, є втричі більше, ніж жінок, налаштованих ніколи не виходити заміж (27% проти 8%).

Врешті, хто це вирішив, що кар'єра важливіша за кохання та сім'ю? Невже 80-годинний робочий тиждень у престижній юридичній фірмі – це справді варте того, щоб віддати в жертву кохання та сім'ю? А якщо варте, то чому? Невелика частка людей (переважно чоловіків, твердих за характером) гіперконкурентна і намагається вигравати за будь-яку ціну. Меншість людей робота цікавить як така. Але для більшості робота не становить особливої цінності, та й гроші не надто покращують життя, коли люди мають їх достатньо, щоб їх не переслідували збирачі боргів. Більше того, більшість надуспішних жінок із високими заробітками мають таких самих надуспішних партнерів із високими заробітками – і це для жінок визначальне. Дані центру П'ю також показують, що друга половина із престижною роботою – високопріоритетна для майже 80% жінок, які ніколи не були в шлюбі, але прагнуть вийти заміж (менше 50% чоловіків, які не були в шлюбі, поділяють цей пріоритет).

Досягши тридцяти років, більшість високоплатних юристів-жінок полишає свої напружені кар'єри.¹⁸² В двох найбільших американських

юридичних фірмах лише 15% партнерів це жінки.¹⁸³ Це число майже не змінилося за останні п'ятнадцять років попри те, що жінок-співробітниць і штатних адвокатів безліч. І це не тому, що юридичні фірми не хочуть, щоб жінки надовго залишалися і досягали успіху. Винятково вправних людей завжди хронічна нестача незалежно від статі, тому юридичні фірми відчайдушно намагаються їх утримати.

Жінки, які звільняються, хочуть мати роботу і життя, які залишають їм трохи вільного часу. По здобутті юридичної освіти, написання публікацій і перших кількох років праці у них розвиваються інші зацікавлення. У великих фірмах усі про це знають (але людям – як чоловікам, так і жінкам – незручно говорити це привселюдно). Нещодавно я бачив, як професорка університету Макгіла^{m113} проводила лекцію перед цілою кімнатою жінок, майже досягли рівня партнера, про те, що брак установ з догляду за дітьми і «чоловіче визначення успіху» перешкоджає поступу їхніх кар'єр і змушує жінок звільнитися. Я знав більшість із цих жінок. Ми багато розмовляли. Я знав, що вони знали, що проблема була зовсім не в цьому. У них були няні і вони могли їх собі дозволити. Вони вже позбулися всіх своїх домашніх обов'язків. Також вони прекрасно розуміли, що успіх визначав ринок, а не чоловіки, з якими вони працювали. Якщо ви висококласний юрист у Торонто і заробляєте по 650 доларів на годину, а клієнт із Японії телефонує вам о 4 ранку в суботу, то ви берете слухавку. Негайно. Ви відповідаєте без найменших зволікань навіть якщо тільки-но зібралися знову спати, погодувавши немовля. Бо якийсь гіперамбітний юрист-консультант у Нью-Йорку буде дуже радий відповісти замість вас – тож саме ринок визначає роботу.

Через те, що чоловіків із університетською освітою стає щораз менше, виникає проблема для жінок, які хочуть одружитися або зустрітися. По-перше, жінки дуже схильні одружуватися горизонтально або вище за ієрархією домінування. Вони віддають перевагу тим, хто їм рівний або вищий за статусом. Так у всіх культурах.¹⁸⁴ А от із чоловіками не так – вони цілком раді одружуватися по горизонталі або вниз (про що свідчать дані центру Пью), хоча схильні обирати дещо молодших за себе жінок. Нещодавня тенденція до спорожіння середньої класи також зростає, оскільки багаті жінки все більше і більше¹⁸⁵ схилиються до вибору на користь багатих чоловіків. Через це, а також через зменшення кількості високоплатних робочих місць для чоловіків (кожен шостий чоловік працездатного віку в Сполучених Штатах наразі без роботи), шлюб дедалі більше стає розкішшю, яку дозволяють собі тільки багаті. Не можу стриматися від того, щоб не вказати, як це кумедно. Така собі чорна іронія. Пригноблювальна патріархальна інституція шлюбу тепер перетворилася на розкіш. Навіщо багатим мучити самих себе?

Чому жінки хочуть працевлаштованого партнера, та ще й бажано з вищим статусом? Не остання серед причин – те, що жінки стають

вразливішими, коли мають дітей. Вони потребують когось компетентного, хто здатен утримувати матір і дитину, коли в цьому буде необхідність. Це цілком раціональна компенсаційна дія, хоча вона може мати й біологічну основу. Навіщо жінці ще один дорослий, за яким треба доглядати, якщо вона вирішила взяти відповідальність за дитину, або й кілька дітей? Отже, чоловік, який не працює, є небажаним – а самотнє материнство є небажаною альтернативою. Діти, які виростають за відсутності батька, мають у чотири рази більшу ймовірність бути бідними. Це означає, що їхні матері теж бідні. Безбатченки набагато більше схильні зловживати наркотиками та алкоголем. Діти, що живуть зі своїми одруженими біологічними батьками і матерями, менше страждають від тривоги і депресії, а також менше схильні до правопорушень, ніж діти, які живуть тільки з одним або двома небіологічними батьком або матір'ю. Діти в родинах, де є тільки матір або тільки батько, з у двічі більшою імовірністю вкорочують собі віку.¹⁸⁶

Сильний поворот у бік політичної коректності в університетах загострив проблему. Бачиться, що голоси, які виступають проти гноблення, стали голоснішими прямо пропорційно до того, наскільки рівними – і навіть з дедалі глибшим перекосом проти чоловіків – стали школи. В університетах є цілі дисципліни, неприховано ворожі до чоловіків. Це сфери навчання, в яких панують постмодерністи-неомарксистки, які заявляють, що культура Заходу – це якась пригноблювальна структура, створена білими чоловіками для того, щоб домінувати над жінками і маргіналізувати їх, а також заподіювати це іншим окремим групам людей. Вони заявляють, що чоловіки успішні винятково через це домінування і маргіналізацію всіх інших.¹⁸⁷

Патріархат: допомагає чи перешкоджає?

Звісно ж, культура є пригноблювальною структурою. *Так було завжди.* Це засаднича універсальна дійсність існування. Тиранічний король це символічна істина; архетипна константа. Те, що ми успадковуємо з минулого – воно застаріле і запліщує очі. Це привид, машина, чудовисько. Це треба відповідно врятувати, поладодити і тримати на відстані за допомогою уваги та зусиль живих людей. Воно чавить, коли молотами виковує нас у суспільно-прийнятну форму, і розтринькує великий потенціал. Але також дає і велику вигоду. Кожне слово, що ми промовляємо, це подарунок наших предків. Кожна думка, яку ми думаємо, була раніше продумана кимось розумнішим. Високо-функціональна інфраструктура, яка нас оточує (особливо на Заході), це подарунок від наших предків: порівняно некорумповані політичні та економічні системи, технологія, багатство, тривалість життя, свобода, розкіш та можливості. Культура відбирає однією рукою, але другою віддає більше. Бачити культуру тільки як пригноблювальну – це не тільки невігластво і невдячність, але й небезпека.

Це не означає (і я сподіваюся, що це досі було цілком зрозуміло зі змісту книги), що культура не має бути предметом критики.

Але також розважте таке стосовно пригноблення: *кожна ієрархія породжує переможців і невдах*. Певна річ, переможці більше будуть виправдовувати ієрархію, а невдахи – критикувати її. Але, по-перше, колективне переслідування будь-якої вартісної мети саме собою утворює ієрархію (оскільки деяким це вдаватиметься краще, а деяким гірше, хай що це було). По-друге, переслідування мети великою мірою надає життю сенс, який це життя підтримує. Ми переживаємо майже всі емоції, які роблять життя глибоким і привабливим, саме внаслідок успішного руху до чогось глибоко бажаного і цінного. Ціна, яку ми платимо за цю участь – невідхильне утворення ієрархій успіху, а неунікненим наслідком цього є різниця в результатах. Для абсолютної рівності треба було б віддати в жертву цінність як таку – а тоді не було б заради чого жити. Замість цього ми можемо з вдячністю відзначити, що складна, витончена культура допускає існування багатьох ігор і багатьох успішних гравців, і ця добре структурована культура дозволяє індивідам, з яких вона складається, грати і вигравати багатьма різними способами.

Також *неправильно* вважати, що культура це творіння чоловіків. Культура символічно, архетипно і міфологічно є чоловічою. Частково в цьому полягає причина, що ідея про «патріярхат» так легко засвоюється. Але це безумовно творіння цілого людства, а не тільки чоловіків (і вже аж ніяк не самих тільки білих чоловіків, які, тим не менше, зробили свій вагомий внесок). Європейська культура була панівною (наскільки взагалі може бути такою) тільки в останні чотириста років. В масштабі культурної еволюції – яку вимірюють щонайменше тисячами років – такий проміжок майже непомітний. Більше того, навіть якщо жінки не зробили ніякого суттєвого внеску в мистецтво, літературу і науку до 1960-го року, тобто до феміністичної революції (з чим я не згоден), то все одно та роля, яку вони відіграли вихованням дітей і роботою в сільському господарстві, була ключовою у зростанні хлопчиків і відкритті можливостей для чоловіків – дуже небагатьох чоловіків – щоб людство могло поширюватися і пориватися вперед.

Ось альтернативна теорія: впродовж історії чоловіки та жінки разом жахливо страждали заради свободи від нездоланих жахів нужди. Під час цієї боротьби жінки часто були в не вигідному становищі, оскільки вони мали усі вразливості чоловіків, а на додачу до цього були обтяжені дітородженням і меншою фізичною силою. На довершення до всього бруду, нещастя, хвороб, голоду, жорстокості та невігластва, що характеризували життя обох статей до XXI століття (коли навіть люди в Західному світі існували на менш ніж один долар на день у перерахунку на сучасні гроші) жінкам доводилося терпіти серйозну практичну незручність менструації, високу ймовірність небажаної вагітності, шанси померти або зазнати поважних травм під час

пологів, а також тягар занадто великої кількості малих дітей. Може, це – достатня причина для різного юридичного і практичного ставлення до чоловіків і жінок, що було характерно для більшості суспільств перед тим, як відбулися нещодавні технологічні революції, серед яких винахід протизаплідних препаратів. Варто взяти до уваги хоча б це, перш ніж вважати за даність, що чоловіки пригноблювали жінок.

Мені здається, що цей так званий патріархальний гніт насправді був недосконалим, розтягненим на тисячоліття спільним намаганням чоловіків і жінок врятувати одне одного від злиднів, хвороб і марудної праці. Добрий приклад – нещодавня історія із людиною на імя Аруначалам Муруганантам. Цей чоловік, «тампоновий король» Індії був незадоволений тим, що його дружина була вимушена користуватися брудними ганчірками під час місячних. Вона сказала, що вибір лежав між покупкою дорогих санітарних серветок або молока для родини. Наступні чотирнадцять років він провів, як вирішили його сусіди, у стані божевілля, намагаючись розв'язати проблему. Навіть дружина і мати його ненадовго покинули, перелякані цією одержимістю. Коли в нього скінчилися жінки-добровольці для випробування зразків прокладок, він став сам носити міхур із свинячою кров'ю. Не бачу, яким чином така поведінка могла покращити його популярність чи статус. Тепер його дешеві серветки місцевого виробництва розлітаються Індією, а виготовляють їх жіночі групи самопомоги. Користувачі його продукції отримали свободу, якої раніше ніколи не мали. У 2014 році його, який навіть не закінчив школу, в журналі «Тайм» було включено до переліку 100 найбільш впливових людей у світі. Я відмовляюся вважати особистий зиск за основний мотив Муруганантама. Він – частина патріархату?

У 1847 році Джеймс Ян Сімсонⁱⁿ¹¹⁴ використав ефір, щоб допомогти жінці з деформованим тазом народити дитину. Після цього він перейшов на дієвіший хлороформ. Першу дитину, яка народилася під його дією, назвали «Анестезією». В 1853 році хлороформ був уже достатньо поширений, щоб ним скористалася королева Вікторія, яка народила сьому дитину під дією цього препарату. Надзвичайно скоро після цього можливість безболісних пологів стала доступна скрізь. Деякі застерігали про небезпеку протистояння словам Бога у Бутті 3:16: «Помножуючи, помножу терпіння твої та болі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти...». Деякі також виступали проти її використання серед чоловіків: мовляв, молодим, здоровим та сміливим чоловікам вона просто не потрібна. Але цей спротив нічого не дав. Використання анестезії поширювалося з шаленою швидкістю (і набагато швидше, ніж це було б можливо зараз). Навіть видатні церковники підтримували її використання.

Перший практичний тампон, «Гампакс», не існував до 1930-го року. Його винайшов доктор Ерл Клівленд Гас.ⁱⁿ¹¹⁵ Він виготовив його зі спресованої бавовни і розробив аплікатор з паперових трубок. Це допомогло зменшити негативне ставлення тих, хто виступав проти того, щоб торкатися

себе. На час настання ранніх 1940-х років уже 25% жінок користувалися тампонами. Тридцять років по тому – вже 70%. Тепер – уже чотири з п'яти жінок, а решта покладається на прокладки, які тепер гіперпоглинальні і тримаються на місці завдяки ефективним клеям (на противагу громіздким санітарним серветкам, схожим на памперси, які недоладно чіпляли ремнями у 1970-і роки). Муруганантам, Сімсон і Гас гнобили жінок чи звільнили їх? А Грегорі Гудвін Пінкус,^{m116} який винайшов протизаплідну таблетку? Яким чином ці прагматичні, просвітлені, наполегливі чоловіки були частиною пригноблювального патріярхату?

Чому ми навчаємо молодих людей, що наша неймовірна культура це наслідок чоловічого гноблення? Осліплені цією центральною ідеєю, ріжноманітні дисципліни (такі, як освіта, соціальна робота, історія мистецтва, гендерні дослідження, література, соціологія і – дедалі більше – юриспруденція) вважають чоловіків гнобителями, а чоловічу діяльність нищівною за своєю суттю. Також вони часто прямо пропагують радикальні (за усіма нормами суспільств, де вони існують) політичні акції, не відрізняючи це від освіти. Наприклад, інститут гендерних і жіночих досліджень ім. Полін Джует в рамках своєї офіційної політики заохочує активізм. На кафедрі гендерних досліджень Королівського університету у Кінгстоні (Онтаріо) «викладають феміністичні, антирасистські та нетрадиційні^{m117} теорії та методи, які зосереджені на активізмі як засобові зміни суспільства», виказуючи підтримку ідеї, що університетська освіта має понад усе виховувати політичну активність конкретного напрямку.

Постмодернізм і довга рука Маркса

Ці дисципліни черпають свою філософію з кількох джерел. Але всі під значним впливом марксистів-гуманістів. Одна з таких постатей це Макс Горкгаймер,^{m118} який розробив критичну теорію у 1930-х роках. Будь-який стислий підсумок його ідей приречений бути надмірно спрощеним, але сам Горкгаймер вважав себе марксистом. Він вважав, що західні принципи свободи особистості і вільного ринку були просто масками, які приховували справжні умови Заходу: нерівність, домінування та експлуатацію. Він вважав, що інтелектуальна діяльність має бути присвячена зміні суспільства, а не просто вивченню, і сподівався звільнити людство з рабства. Горкгаймер і його франкфуртська школа мислителів-однодумців (спершу в Німеччині, а пізніше в США) була спрямована на повномасштабну критику і перетворення західної цивілізації.

Ще важливішою у недавній час була робота французького філософа Жака Деріди,^{m119} лідера постмодерністів, ідеї яких стали модними наприкінці 1970-х. Деріда описував власні ідеї, як радикалізовану форму марксизму. Маркс намагався спростити історію і суспільство до економіки, вважаючи культуру гнобленням, яке багаті здійснювали над бідними. Коли марксизм

був утілений у Радянському Союзі, Китаї, В'єтнамі, Камбоджі та інших країнах, економічні ресурси було жорстко перерозподілено. Приватну власність було знищено, а селян примусово колективізовано. Наслідок? Десятки мільйонів загинули. Ще сотні мільйонів стали жертвами гноблення порівнянного з тим, яке досі діє в Північній Кореї – останньому прихистку клясичного комунізму. Економічні системи, утворені внаслідок цього, були корумповані та нежиттєздатні. Світ увійшов у затяжну і страшенно небезпечну холодну війну. Громадяни тих суспільств жили життям обману, зраджуючи родини, доносячи на сусідів – існували у горі і не скаржилися (інакше ризикували мати ще більше лиха).

Марксистські ідеї були дуже привабливі для інтелектуальних утопістів. Кхіеу Сампханⁱⁿ¹²⁰ був одним із головних архітекторів того жаху, яким були червоні кхмери, але перш ніж стати номінальним головою Камбоджі у середині 1970-х, він здобув докторську ступінь в Університеті Сорбонни. У своїй докторській дисертації, написаній у 1959 році, він заявив, що праця у містах, позаяк її не здійснювали селяни-фермери, була непродуктивна: банкіри, бюрократи та підприємці нічого не давали суспільству. Натомість вони паразитували на справжніх цінностях, утворених сільським господарством, малою промисловістю та ремісництвом. Ідеї Сампхана були схвально оцінені французькими інтелектуалами, які нагородили його докторським званням. А у себе в Камбоджі він отримав можливість втілити свої теорії на практиці. Червоні кхмери евакуювали камбоджійські міста, вигнавши всіх жителів до сільської місцевості, позакривали банки, заборонили використання валюти та знищили всі ринки. Чверть населення Камбоджі було примусово до смерті працювати на полях.

Не забуваймо: ідеї мають наслідки

Коли після Першої світової війни російські комуністи заснували Радянський Союз, людям можна було пробачити надію на можливість здійснення утопічних колективістських мрій, які їм згодували їхні нові проводирі. Згнилий суспільний порядок кінця дев'ятнадцятого століття утворив окопи і масові бійні Великої війни. Розрив між багатими і бідними був екстремальним і більшість людей гарували в умовах гірших, ніж пізніше описував Орвел. Попри отримання звісток про жахи, здійснювані Леніном після російської революції, Заходу було важко оцінити його дії здала. Росія була в післямонархічному хаосі, обнадійливими були новини про широкий розвиток промисловості і перерозподіл власності на користь тих людей, які ще донедавна були кріпаками. Додало складності те, що СРСР (і Мексика) підтримали демократичних республіканців, коли в 1936 році в Іспанії вибухла громадянська війна. Вони боролися проти за своєю суттю фашистських націоналістів, які розвалили крихку демократію, створену лише

за п'ять років до того, і які знайшли союзників у нацистах та італійських фашистах.

Інтелігенція в Америці, Великій Британії та в інших країнах була сильно розлючена нейтралітетом своїх держав. Тисячі іноземців рушили до Іспанії на боротьбу за республіканців, служачи в інтернаціональних бригадах. Джордж Орвел був одним із них. Ернест Гемінгвей^{m121} працював там журналістом і підтримував республіканців. Молоді політично активні американці, канадці та британці відчували моральний обов'язок припинити балачки і почати боротися.

Все це відвернуло від подій, які паралельно відбувалися в Радянському Союзі. У 1930-х роках під час Великої депресії сталінський СРСР заслав два мільйони куркулів, своїх найбагатших селян, до Сибіру (тих, хто мав на кілька корів, наймитів, чи соток землі більше за норму). З погляду комуністів ці куркулі накопичили своє багатство шляхом грабунку співвітчизників і тому заслуговували на таку долю. Багатство означало гноблення, а приватна власність була крадіжкою. Настав час зрівняння. Більше тридцяти тисяч куркулів було розстріляно на місці. Ще більше зустріли свою долю, коли до них дотяглися їхні найбільш заздрісні, ображені та непродуктивні сусіди, які скористалися високими ідеалами комуністичної колективізації, аби замаскувати злочинні заміри.

Куркулі були «ворогами народу», мавпами, виродками, паразитами, брудом, свинями. «Пустимо куркулів на мило» – казав один особливо жорстокий функціонер із містян, якого партія і радянський виконком мобілізували до села. Куркулів роздягали і зганяли на вулиці, били і примушували копати власні могили. Жінок гвалтували. Їхні речі «експропріювали», що на практиці означало цілковите розграбування їхніх домівок, не залишаючи абсолютно нічого. Багато де інші селяни, не куркулі, чинили спротив (особливо жінки) – вони оточували переслідувані родини, затуляючи їх своїми тілами. Такий спротив виявився марним. Куркулів, яких не вбили, вивозили до Сибіру, часто посеред ночі. Перші ешелони почали їхати у лютому, коли стояв смалький російський мороз. Прибулих до безлюдної тайги чекали найубогіші житла. Багато з них, особливо діти, померли від тифу, кору і скарлатини.

«Паразитичні» куркулі в основному були найуміліші і найпрацьовитіші селяни-виробники. Від невеликої кількості людей залежить основна маса виробництва в будь-якій сфері, те саме стосується і фермерства. Сільгоспвиробництво впало. Крихти, які залишалися, було примусово відібрано і передано в міста. Селяни, які після жнив ходили на поля, щоб збирати окремі зернини для своїх голодних сімей, ризикували розстрілом. У 1930-х роках в Україні, житниці Радянського Союзу від голоду загинуло шість мільйонів людей. «Їсти власних дітей – це варварство» – було написано на плякатах радянського режиму.

Попри те, що про такі жажіття було відомо далеко не з чуток, ставлення багатьох західних інтелектуалів до комунізму залишалося стійко позитивним. Вони переймалися іншими речами, Друга світова війна звела Радянський Союз і західні країни в спілку проти Гітлера, Муссоліні та Хірохіто. Проте деякі пильні очі не заплющилися. Малкольм Магерідж^{tn122}, починаючи з 1933-го року публікував низку статей в «*Manchester Guardian*», де описав знищення селян у СРСР. Джордж Орвел зрозумів, що ж відбувалося під керівництвом Сталіна, і зробив це широко відомим. У 1945-у році він попри серйозний спротив видав «*Ферму тварин*», казку-сатиру на Радянський Союз. Багато з тих, хто мав би бути обачнішим, ще довго після цього тримали очі заплющеними. Але ніде це твердження не було таким слухним, як у Франції, серед інтелектуалів.

Найвідоміший французький філософ середини століття Жан-Поль Сартр був відомим комуністом (хоч і без партбилета), поки не засудив радянське вторгнення до Угорщини в 1956 році. Тим не менше він залишався прихильником марксизму і не порвав із Радянським Союзом до 1968-го року, коли СРСР жорстоко придушив чехословаків під час Празької весни.

Незадовго після цього вийшов «*Архіпелаг ГУЛАГ*» Александра Солженіцина, яку ми в подробицях обговорили в попередніх розділах. Як уже було зазначено (і що варто зазначити ще раз), ця книга цілковито знищила моральний авторитет комунізму – спершу на Заході, а тоді й у самій радянській системі. Вона поширювалася підпільно, у форматі *самвидаву*. Росіяни мали по двадцять чотири години на те, щоб прочитати свою рідкісну копію, перш ніж мали передати її наступному в черзі. Радіо Свобода подавала російськомовне читання цієї книги до Радянського Союзу.

Солженіцин заявив, що радянська система ніколи не змогла б вижити без тиранії та рабської праці; що насіння її найгірших надмірностей безумовно були засіяні ще в часи Леніна (апологетами якого досі виступали західні комуністи); і що це все трималося на нескінченній брехні, водночас індивідуальній та колективній. Гріхи системи не можна просто свалити на звичайний культ особи, на чому наполягали її прихильники. Солженіцин задокументував масове знущання над політичними в'язнями в Радянському Союзі, його корумповану юридичну систему, його масові вбивства, він старанно і в подробицях показав, що це були не якісь відхилення, а прямий вияв комуністичної ідеології. Після «*Архіпелагу ГУЛАГу*» уже ніхто не міг захищати комунізм – навіть самі комуністи.

Це не означає, що серед інтелектуалів – особливо французьких – зникло захоплення марксистськими ідеями. Воно просто перевтілилося. Деякі просто відмовилися засвоїти урок. Сартр засудив Солженіцина, як «небезпечного елемента». Деріда вчинив більш м'яко – замінив ідею грошей ідеєю влади і продовжив іти попереднім шляхом. Така лінгвістична спритність рук дала змогу зберегти свій світогляд усім досі нерозкаяним

марксистам, що населяли інтелектуальні вершини Заходу. Суспільство більше не становило собою гноблення бідних багатими. Тепер ті, хто мають владу, гнобили всіх.

Згідно з Дерідою ієрархічні структури з'явилися тільки для того, щоб включати когось до групи бенефіціярів структури (давати змогу отримувати вигоду) і виключати всіх інших (позбавляти цієї можливості і таким чином пригноблювати). Але й таке твердження не було достатньо радикальне. Деріда заявив, що розбіжність і гноблення були вбудовані просто в мову – вбудовані в самі категорії, які ми використовуємо для того, щоб прагматично спростувати і висловлювати світ. Слово «жінки» існує тільки для того, щоб чоловіки могли отримувати вигоду, виключаючи їх. Вираз «чоловіки і жінки» існує тільки для того, щоб члени цієї більш гетерогенної групи могли отримувати вигоду з виключення меншини людей, чия біологічна сексуальність аморфна. Наука дає вигоду тільки вченим. Політика дає вигоду тільки політикам. З погляду Деріди ієрархії існують для того, щоб здобувати вигоду від пригноблення тих, хто туди не входить. І саме ця нечесно здобута вигода дозволяє їм процвітати.

Він зробив одну знамениту заяву (хоча згодом заперечив це): «Il n'y a pas de hors-texte». Це часто перекладають як «There is nothing outside the text». [m123](#) Прихильники Деріди кажуть, що цей переклад хибний, і що еквівалент виразу Деріди в англійській мові такий: There is no outside-text. [m124](#) Хай там як, та все одно важко прочитати це твердження з іншим значенням, аніж «все є тлумаченням». Саме так працює Деріда переважно і трактували.

Майже неможливо переоцінити нігілістичну та нищівну природу цієї філософії. Вона ставить сам факт категоризації під сумнів. Нівелює ідею того, що відмінності між чимось можна називати з будь-якої іншої причини, окрім влади. Біологічні відмінності між чоловіками і жінками? Попри існування незліченної кількості наукової літератури різних напрямків, яка вказує, що на статевої відмінності сильно впливають біологічні фактори, наука для Деріди і його сучасних послідовників-постмодерністів і марксистів – просто ще одна гра влади, в якій заяви на її користь дають вигоду тим, хто на вершині наукового світу. Не існує фактів. Розташування в ієрархії та репутація як наслідок вміння і компетентності? Усі визначення таких термінів, як вміння і компетентності просто вигадані тими, хто від цього виграє, і для того, щоб виключати інших і отримувати вигоду особисто та егоїстично.

У заявах Деріди є достатньо правди, щоб пояснити їхню підступну природу. Влада – це засаднича мотиваційна сила (одна з них, але не єдина). Люди змагаються за те, щоб піднятися на вершину, і переймаються тим, де саме вони розташовані в ієрархіях домінування. Але (і саме тут ми розмежуємо метафоричних хлопчиків від чоловіків з погляду філософії) *те, що влада грає роль у мотивації людини не означає, що ця роль єдина або основна.* Аналогічно те, що ми не можемо знати абсолютно все, ставить усі

наші спостереження і вислови в залежність від того, щоб щось брати до уваги, а щось пропускати (це в подробицях розібрано в Правилі 10). Це не виправдовує заяви про те, що все є тлумаченням, чи що категоризація це просто недопущення інших до вигоди. Стережіться тлумачень однією причиною – і людей, які їх поширюють.

Хоч факти не можуть говорити самі за себе (так само, як широка земля перед мандрівником не може йому сказати, як нею пройти), і хоч навіть для невеликої кількості об'єктів є безліч способів взаємодії та їх сприйняття – це не означає, що всі тлумачення однаково слухні. Деякі завдають шкоди вам та іншим. Інші ставлять вас на шлях зіткнення з суспільством. Деякі неможливо утримувати весь час. Інші не допомагають дістатися туди, куди ви хочете дістатися. Багато з цих обмежень вбудовані в нас внаслідок мільярдів років еволюційного процесу. Інші з'являються тоді, коли нас соціалізують, щоб ми співпрацювали і змагалися з іншими мирно. Ще більше тлумачень з'являється тоді, коли ми покидаємо непродуктивні стратегії шляхом навчання. Дійсно, нескінченне число тлумачень: це нічим не відрізняється від твердження про нескінченне число проблем. *Але є цілком обмежене число придатних рішень.* Инакше життя було б легким. А це не так.

Можна сказати, що деякі з моїх переконань належать до лівого політичного спектру. Наприклад, я вважаю, що схильність цінних речей поширюватися з виразною нерівністю – це вічна загроза, що нависає над стабільністю суспільства. Думаю, є вагомі свідчення, які це підтверджують. Це не означає, що рішення проблеми самоочевидне. Ми не знаємо, як перерозподіляти багатство і при цьому не породжувати ще цілу купу інших проблем. Усякі західні суспільства пробували розмаїті підходи. Наприклад, шведи впровадили рівність до крайньої межі. США пішли протилежним шляхом, вирішивши, що створення чистого багатства руками відкритого капіталізму становить ту хвилю, яка підіймає всі плавзасоби. Наслідки цих експериментів ще не повністю настали, та й країни різняться у важливих аспектах. Робити прямі порівняння важко через відмінності в історії, географічному розташуванні, величину населення та етнічне різноманіття. Але примусовий перерозподіл заради утопічної рівності це безперечно такі ліки, що гірші за саму хворобу.

Також я вважаю, що (і це теж можна віднести до лівого переконання) поступове перетворення університетських адміністрацій на приватні корпорації є помилка. Як на мене, то наука менеджменту – це псевдонаука. Я переконаний, що держава часом може бути рушієм добра, а також необхідним арбітром невеликої низки потрібних правил. Тим не менше я не розумію, чому наше суспільство забезпечує громадським фінансуванням установи та викладачів, які заявляють про потребу відвертого і свідомого нищення культури, яка їх підтримує. Такі люди мають повне право на свої думки і дії, якщо вони залишатимуться в рамках закону. Але у них нема

жодного обґрунтування на право отримувати суспільне фінансування. Якби радикальні праві отримували державне фінансування для політичної діяльності, замаскованої під університетські курси, як це відбувається з радикальними лівими, то обурення серед прогресивістів^{m125} по всій Північній Америці було б оглушливим.

У радикальних дисциплінах криються й інші серйозні проблеми поза хибністю їхніх теорій та методів і наполяганням на тому, що колективний політичний активізм є моральним обов'язком. Нема жодних доказів на користь будь-якого з їхніх основних тверджень: що суспільство Заходу патологічно патріархальне; що головним уроком історії є те, що саме чоловіки, а не природа, були основним джерелом гноблення жінок (а не їхні партнери і прихильники, як було у більшості випадків); що всі ієрархії засновані на владі та спрямовані на виключення. Ієрархії існують з багатьох причин (деякі з яких є дійсними, а деякі ні) і з погляду еволюції вони неймовірно древні. Самці ракоподібних пригноблюють самиць ракоподібних? Треба скинути і їхні ієрархії?

У суспільствах, які працюють справно (не у порівнянні з гіпотетичною утопією, але у протиставленні до інших чинних або історичних культур), *компетентність*, а не влада, є основним фактором, що визначає статус. Компетентність. Вміння. Навички. А не *влада*. Це очевидно і з особистого досвіду, і фактично. Жодна людина з раком мозку, хай як переконана в ідеї рівності, не відмовиться від послуг хірурга з найкращою освітою, найчистішою репутацією і найвищим заробітком. Більше того, особистісними рисами (які є найбільшими чинниками імовірного успіху в далекій перспективі) у західних країнах виступають інтелект (який вимірюють за когнітивними здібностями чи IQ-тестом), і сумлінність (риса, яку характеризують підприємливістю і методичністю).¹⁸⁸ Наявні і винятки. У підприємців та митців рівень відкритості до досвіду¹⁸⁹ (ще одна основна особистісна риса) вищий за рівень сумлінності. Але відкритість асоціюють із вербальним інтелектом і творчістю, тож цей виняток доречний і прийнятний. Точність прогнозу, який можна робити на основі цих параметрів, надзвичайно висока – одна з найвищих серед будь-чого, що колись вимірювали у математиці й економіці. Належний набір особистісних/когнітивних тестів може збільшити ймовірність прийняття на роботу когось більш компетентного, а не посереднього, з 50:50 до 85:15. Ці факти, на користь яких є найбільше свідчень у соціальних науках (і це вагомніше, ніж можна подумати – адже соціальні науки ефективніші, ніж визнають їхні цинічні критики). Отже, держава не тільки підтримує однобокий радикалізм, а й ідеологічне навернення. Ми не вчимо своїх дітей, що світ плоский. Тож не маємо вчити їх і ідеологізованим теоріям про природу чоловіків та жінок чи природу ієрархії.

Якби деконструкціоністи на цьому і зупинилися, то цілком розумно було би зазначити, що наука може бути упередженою, зацікавленою у владі. Тоді

варто зробити застереження або вказати, що доказами надто часто виявляється те, що вирішують могутні люди, включно з науковцями. Зрештою, вчені – це теж люди, а люди люблять владу так само, як її люблять лобстери (і так само, як деконструкціоністи люблять прославлятися своїми ідеями і праведно добиватися того, щоб сидіти на вершинах своїх академічних ієрархій). Але це не означає, що наука – чи навіть деконструкціонізм – це тільки влада. Навіщо в таке вірити? Навіщо на цьому наполягати? Можливо, з цієї причини: *якщо існує тільки влада, то її застосування стає цілком виправдане*. Таке застосування неможливо обмежити доказами, методом, логікою чи навіть потребою послідовності. Неможливо обмежити будь-чим, що «за межами тексту». Залишаються тільки погляд і сила. А застосування сили надто привабливе за таких умов, і те, що її застосовують в інтересах погляду, є безсумнівне. Наприклад, божевільні та незбагненні наполягання постмодерністів на тому, що всі статеві відмінності сконструйовані суспільством – це стає цілком зрозуміло, якщо дотягтися до їхнього морального імперативу, якщо остаточно зрозуміти їхнє виправдання сили: *суспільство треба змінювати або усувати упередження, поки всі здобутки не стануть рівними*. Але фундаментом позиції соціального конструктивізму є бажанням другого, а не переконання в справедливості першого. Якщо всі нерівності здобутків треба усунути (якщо нерівність є серцевиною всього зла), тоді всі відмінності між статями обов'язково належить вважати штучно створеними суспільством. Инакше потяг до рівності мав би надто радикальний вигляд, а доктрина – надто очевидно пропагандистський. Тому логічний порядок розвернуто задом наперед, щоб ідеологію можна було замаскувати. Той факт, що такі твердження одразу спричиняють внутрішні непослідовності всередині ідеології, завжди залишається поза увагою. Стать – штучно створена, але індивіда, який бажає здійснити операцію зі зміни статі, обов'язково належить вважати чоловіком, що застряг у тілі жінки (і навпаки). *Те, що обидва твердження не можуть бути дійсними одночасно, просто ігнорують* (або відбювкуються ще однією жахливою постмодерною заявою: сама логіка – а разом і наукові методи – це просто ще одна частина пригноблювальної патріархальної системи).

Ясна річ, всі здобутки неможливо урівняти. По-перше, їх треба виміряти. Достатньо просто порівнювати зарплати людей, які займають однакові посади (хоча це сильно ускладнюється такими деталями, як час працевлаштування, адже, скажімо, попит на працівників може бути різним у різні періоди). Але є й інші виміри порівняння, які можуть бути так само важливі: термін перебування на посаді, темп підвищення на посадах та суспільний вплив. Впровадження аргументу «рівної плати за рівну працю» миттєво ускладнює навіть саме порівняння зарплати настільки, що це виходить за межі практичності. Причина цього проста: хто вирішує, яка праця рівна? Це неможливо. Тому існує ринок. Ще гірша проблема – групове

порівняння: жінки мають заробляти стільки ж, скільки й чоловіки. Гарзд. Чорні жінки мають заробляти стільки ж, скільки й чоловіки. Гарзд. Тоді зарплату слід підганяти під усі параметри раси? На якому рівні роздільності? Які расові категорії «реальні»?

Візьмімо один бюрократичний приклад: Національний інститут здоров'я Сполучених Штатів визнає американських індіанців або аборигенів Аляски, азіятів, чорних, іспанців, аборигенів Гаваїв або островів Тихого океану і білих. Але ж одних тільки племен американських індіанців більше п'яти сотень. За якою взагалі логікою «американський індіанець» має бути канонічною категорією? Члени племені Осейдж в середньому заробляють 30 тис. доларів на рік, в той час як Тогоно-Оодами заробляють 11 тис. доларів. Вони зазнають рівного гноблення? А як щодо інвалідів? Інваліди мають заробляти стільки ж, скільки й повносправні. Гарзд. На поверхні – це шляхетна, співчутлива і справедлива заява. Але хто ж неповносправний? Якщо хтось живе із батьком-матір'ю, у яких хвороба Альцгеймера, то він теж інвалід? Якщо ні, то чому? А якщо в когось низький IQ? А якщо хтось менш привабливий? Надмірно важить? Деякі люди ідуть крізь життя помітно переобтяжені проблемами, які їм не під силу, але дуже рідко трапляється людина, яка не страждає принаймні від однієї серйозної катастрофи в будь-який час – особливо, якщо включити до цього рівняння також і родину цієї особи. І чому б цього не робити? Ось фундаментальна проблема: *групову ідентичність можна подрібнити аж до рівня особистості*. Це речення належить писати великими літерами. Кожна людина унікальна – і не просто в тривіальному сенсі: вона важливо, суттєво, значущо унікальна. Членство у групі не може охопити цю мінливість. Крапка.

Мислителі-постмодерністи/марксистичні ніколи не говорять про цю складність. Натомість їхній ідеологічний підхід зафіксує точку істини, мов Полярну зізду, і примушує все обертатися навколо неї. Заяву про те, що усі статеві відмінності є наслідком соціалізації неможливо ані довести, ані спростувати, бо культура може так сильно тиснути на групи та окремих людей, що практично будь-який результат можливий, якщо ми готові заплатити ціну. Наприклад, ми знаємо з досліджень ідентичних близнюків, усиновлених у різні сім'ї,¹⁹⁰ що культура може утворити п'ятнадцятибальне (величина однієї стандартної дев'яції) підвищення IQ (приблизно та сама різниця, що й між середньостатистичним учнем старших класів і середньостатистичним студентом вишу) за рахунок збільшення багатства на три стандартні дев'яції.¹⁹¹ Це приблизно означає, що двоє ідентичних близнюків, розділених відразу після народження, будуть різнитися за своїм IQ на п'ятнадцять пунктів, якщо перший близнюк зростатиме в родині, яка бідніша за 85% інших родин, а другий зростатиме в родині, багатшій за 95% інших родин. Щось таке недавно було продемонстровано уже не з багатством, а з освітою.¹⁹² Ми не знаємо, яке багатство чи різниця в освіті могла б утворити екстремальніше перетворення.

Такі дослідження натякають, що ми могли б звести до мінімуму природні відмінності між хлопчиками і дівчатками, якщо будемо готові застосувати достатній тиск. Це жодним чином не гарантуватиме, що ми звільнимо людей обох статей і дамо їм можливість обирати самостійно. Але в ідеологічній картині нема місця для вибору: якщо чоловіки та жінки добровільно діятимуть так, що здобутки поміж статями будуть нерівні, то це значить, що сам їхній вибір був продиктований культурним упередженням. Відповідно щоразу, коли наявні якісь статеві відмінності, усі виявляються жертвами з промитими мізками, а суворий теоретик-критикан морально зобов'язаний їх виправити. Це означає, що навіть ті скандинавські чоловіки, які вже налаштовані на рівність, але яких не дуже цікавить догляд за дітьми, потребують ще більшого перенавчання. Те ж саме стосується і тих скандинавських жінок, які не надто цікавляться інженерією.¹⁹³ На що буде скидатися таке перенавчання? Де пролягатимуть його межі? Такі практики часто виходять за будь-які резонні межі, перш ніж їх покидають. Кривава Культурна революція Мао мала б дати нам цей урок.

Із хлопців у дівчата

У теорії соціального конструктивізму є така догма: світ став би набагато кращим, якби хлопчиків соціалізували як дівчаток. Пропоненти таких теорій вважають, по-перше, що агресія це набута поведінка, тож до неї можна просто не привчати, а по-друге, що (беручи конкретний приклад) «хлопчиків належить соціалізувати так, як традиційно соціалізують дівчаток, щоб заохотити їх до розвитку суспільно-позитивних якостей, таких, як ніжність, чутливість до почуттів, турботливість, цінування співпраці та естетики». На думку таких мислителів, агресію можна зменшити тільки якщо підлітків і молодих людей чоловічої статі «приєднати до тих самих стандартів поведінки, до яких традиційно заохочували жінок».¹⁹⁴

З цієї ідеєю стільки всього не так, що важко й вибрати з чого почати. По-перше, до агресії не привчають. Агресія є від самого початку. Є, так би мовити, древні біологічні ланцюги, які лежать в основі захисної та хижацької агресії.¹⁹⁵ Вони настільки фундаментальні, що досі працюють навіть у так званих котів-декорикатів. Це тварини, у яких повністю вилучено найбільші та еволюційно наймолодші частини мозку, тобто, більшість від загальної структури. Це свідчить, що агресія не тільки природня, але і є наслідком активності у найбільш фундаментальних, основних областях мозку. Якби мозок був деревом, тоді агресія (разом із голодом, спрагою та статевим потягом) була б у самому стовбурі.

З цього випливає, що певна кількість дворічних хлопчиків (десь 5%) має досить агресивний характер. Вони відбирають іграшки в інших дітей, копаються, кусаються і б'ються. Проте більшість із них ефективно соціалізуються до чотирьох років.¹⁹⁶ Але це відбувається не тому, що їх

заохочують поводитися так, як маленькі дівчатка. Натомість у ранньому дитинстві їх привчають (або вони якось інакше навчаються) вбудовувати свою схильність до агресії в більш витончені програми поведінки. Агресія лежить в основі потягу до виняткових досягнень, бажання бути такими, яких неможливо зупинити, жаги змагатися, перемагати – і активно здійснювати добрі діла, принаймні в одному вимірі. Рішучість – це її прекрасна, суспільно-сприятлива подоба. Агресивні малі діти, які не роблять свої характерні більш витонченими до кінця раннього дитинства, приречені на непопулярність, оскільки їхній первісний антагонізм більше не служить їм у старшому віці. Їх цураються однолітки, їм бракує дальших можливостей соціалізації, вони опиняються в статусі вигнанців. Саме такі індивіди навіть у підлітковому та дорослому віці залишаються з більшою схильністю до антисоціальної та кримінальної поведінки. Але це аж ніяк не означає, що агресивний потяг не має застосування чи цінності. Він щонайменше необхідний для самозахисту.

Співчуття як шкідлива звичка

Багато з моїх клієток (можливо навіть більшість), яких я зустрів під час моєї клінічної практики, мають проблеми у себе на роботі і в сімейному житті не через надлишок агресивності, а через її нестачу. Такі люди переважно характеризуються жіночними рисами м'якості (ввічливості та співчуття) та невротизму (тривоги й емоційного болю), і когнітивно-поведінкові терапевти позначають їхню терапію такою назвою: «тренування твердості».¹⁹⁷ Недостатньо агресивні жінки – і, рідше, чоловіки – забагато роблять для інших. Вони схильні ставитися до тих, хто їх оточує, як до дітей, які потребують допомоги. Вони схильні до наївності. Вважають, що співпраця має бути основою всіх соціальних взаємодій, і уникають конфлікту (це означає, що вони уникають і не дивляться в очі проблемам у своїх стосунках, а також на роботі). Вони безперервно жертвують заради інших. Це може скидатися на доброту – і таке ставлення дійсно має певні суспільні переваги – але воно часто може стати і таки стає непродуктивно однобоким. Оскільки надмірно м'які люди занадто сильно стараються заради інших, вони не можуть як належить за себе постояти. Вони думають, що інші мислять так само, як вони, і очікують (замість того, щоб забезпечити) взаємність за свої дбайливі дії. Коли цього не відбувається, вони нічого не кажуть. Вони не хочуть або не можуть прямо вимагати визнання їхніх зусиль. Через це підкорення проявляється темний бік їхнього характеру і вони стають ображеними.

Я вчу надмірно м'яких людей помічати появу такої образи – дуже важливої, але й дуже отруйної емоції. Для образи є тільки дві великі причини: те, що вас егоїстично використовують (чи ви добровільно піддасте себе цьому), або те, що ви плаксиво відмовляєтеся взяти на себе

відповідальність та подорослішати. Якщо ви ображені, шукайте причини. Можете обговорити проблему із кимось, кому довіряєте. Вам по-дитячому здається, що з вами жорстоко вчинили? Якщо після уважного міркування ви вирішите, що причина не в цьому, тоді може бути таке, що хтось вами користується. Це значить, що тепер перед вами моральний обов'язок постояти за себе. Можливо, вам доведеться вступити в конфлікт із начальником, чоловіком, дружиною, дитиною або батьком-матір'ю. Можливо, доведеться стратегічно збирати докази для того, щоб тоді, коли ви постанете перед цією людиною, ви мали змогу навести докази поганої поведінки (щонайменше три), аби вони не могли просто вивернутися від ваших звинувачень. Можливо, доведеться не поступатися, коли вони висловлять свої контраргументи, яких рідко знаходиться більше чотирьох. Якщо ви залишатиметеся незворушними, то вони розсердяться, розплачуться або втечуть. В таких ситуаціях дуже корисно слухати сльози. Їх використовують, щоб породити провину в обвинувача через те, що той – в теорії – скривдив почуття і спричинив біль. Але сльози також часто проливають від злості. Червоне обличчя – чіткий показник. Якщо ваші аргументи вистоять після перших чотирьох відповідей і ви не похитнетесь перед вибухами емоцій, то почнете здобувати увагу і, можливо, навіть повагу цієї людини. Проте це справжнє протистояння, яке не буде ані приємне, ані легке.

Ви також маєте чітко знати, що хочете здобути в цій ситуації, і чітко висловити своє бажання. Слушною думкою буде сказати цій людині, що ви хочете, щоб вона робила тепер – замість обговорювати, що вона робила раніше або вже робить зараз. Можна подумати: «Якби ця людина мене любила, то знала б, що робити». Це голос образи. Припускайте, що річ у невігластві, а не у лихих намірах. Ніхто не має чіткого зв'язку з вашими бажаннями і потребами – навіть ви. Визначити, чого саме хочете, може виявитися важчою справою, ніж здається. Той, хто вас пригноблює, радше за все не набагато мудріший за вас, і знає про вас не більше за вас. Прямо висловіть, що саме для вас було б найліпшою альтернативою, коли з'ясуєте, яка вона. Зробіть своє прохання настільки невеликим і розумним, наскільки можливо – але переконайтеся, що його виконання вас задовольнить. Таким чином ви прийдете до дискусії з рішенням, а не лише з проблемою.

М'які, співчутливі, емпатійні та неконфліктні люди (всі ці риси поєднуються разом) дають іншим наступати на себе і стають озлобленими. Вони жертвують собою заради інших, часом надмірно, і не можуть зрозуміти, чому їм не відповідають взаємністю. М'які люди поступливі, і це відбирає їхню незалежність. Пов'язану з цим небезпеку посилює високий рівень невротизму. М'які люди погоджуються з будь-якими пропозиціями замість того, щоб хоч інколи наполягати на своєму. Тож вони збиваються з власного шляху, стають нерішучими, їх стає надто легко похитнути. Якщо вони ще й легко лякаються і їм легко завдати болю, то вони мають ще менше причин податися власною дорогою – адже це відкриває їх перед загрозою і

небезпекою (принаймні в короткій перспективі). Ця стежина веде до розладу особистості.¹⁹⁸ Можна сказати, що це цілковита протилежність антисоціального розладу – набору рис, для якого характерна дрібна злочинність у дитинстві й підлітковому віці та серйозний кримінал у зрілому. Було б прекрасно, якби протилежністю злочинця був святий – але це не так. Протилежність злочинця це Едіпова мати, теж своєрідний вид злочинця.

Едіпова мати (батько теж може грати цю роллю, але це трапляється порівняно рідко) каже своїй дитині: «Я живу тільки заради тебе». Вона заради своїх дітей робить усе. Зав'язує їм шнурівки, готує їм їжу, надто часто дозволяє заповзати до ліжка, де вона зі своїм партнером. Це ще й добрий та безконфліктний спосіб уникати небажаної сексуальної уваги.

Едіпова мати укладає угоду з собою, своєю дитиною і самим дияволом. Умови такі: «Головне, ніколи не покидай мене. За це я робитиму для тебе все. Поки ростимеш, не дорослішаючи, ти станеш нікчемним і озлобленим, але тобі ніколи не доведеться брати на себе відповідальність і всі твої хибні вчинки будуть провинною когось іншого». Діти можуть прийняти або відхилити це – і вони можуть зробити певний вибір у цьому питанні.

Едіпова мати – це відьма з розповіді про Гензеля і Гретель. У тій казці в двох дітей з'явилася нова мачуха. Вона наказує чоловікові покинути його чад у лісі, оскільки триває голод і на її думку вони забагато їдять. Він підкоряється дружині, відводить дітей глибоко в хаші лісу і залишає їх там помирати. Заблукані, зголоднілі та самотні, вони натрапляють на диво. Будинок. І не просто будинок. Дім, зроблений із солодощів. Пряниковий будиночок. Той, хто ще не зробився надто турботливим, емпатійним, співчутливим і радим до співпраці, може поставитися до цього скептично і спитати: «А чи не занадто це добре, щоб бути правдою?». Але діти надто малі й у дуже великому розпачі.

Всередині будиночка – добра стара жінка, рятувальниця дітей, які потрапили в біду. Вона дуже добра й обожнює гладити голівки і витирати носики, і співслова пожертвує собою заради кожного їхнього бажання. Вона годує дітей усім, чого вони хочуть і коли лишень захочуть, і їм ніколи не треба нічого робити. Але таке забезпечення дітей пробуджує голод у ній самій. Вона саджає Гензеля до клітки, щоб він товстів ще швидше. Хлопчик прикидається, що все ще худий, підкладаючи стару кістку, коли вона намагається перевірити ніжність його м'яса на нозі. З часом вона доходить до розпачу від чекання і розтоплює піч, збираючись спекти і зїсти об'єкти своєї несамовитої любові. Гретель, яку, очевидно, не заколисало солодким життям до повного підкорення, дочекалася мити, коли стара добра жінка втратить пильність, і заштовхнула її до печі. Діти втекли і повернулися до батька, який повністю розкаюється за свій лихий учинок.

У такій родині найкраще дитяче м'ясо – це дух, його завжди поглинають першим. Забагато захисту розорує душу, яка ще тільки розвивається.

Відьма в казці про Гензеля і Гретель – це жажлива мати, темна половина символічного жіночого Єства. Ми глибоко соціальні за своєю суттю і дивимося на світ, як на розповідь, персонажами якої є мати, батько і дитина. Жіноче в цілому це незнана природа за межами культури, це творіння і нищення: це захисні руки матері та нищівна стихія часу, прекрасна діва-мати і стара поморщена шкорба. В XIX столітті цю архетипну сутність сплутали з об'єктивною історичною дійсністю, і зробив це швейцарський антрополог на ім'я Йоганн Якоб Бахофен.¹⁹⁹ Бахофен висловив припущення, що людство за свою історію пройшло через низку стадій розвитку.

Перша, грубо кажучи (після дещо анархічного і хаотичного початку), була «Дас Мутеррехт»¹⁹⁹ ¹⁹⁹ ¹⁹⁹ – суспільство, де жінки займали домінуюче становище у владі, повазі та честі. Там панували полігамія і безладні статеві зв'язки, була відсутня будь-яка визначеність батьківства. Другою була Діонісійська стадія – перехідна, під час якої первинні матриархальні засади було скинуто і владу взяли чоловіки. Третя, Аполонійська, триває і досі. Панує патріархат, і кожна жінка належить винятково одному чоловікові. Ідеї Бахофена стали вельми впливовими у певних колах попри цілковиту відсутність доказів на їхнє підтвердження. Наприклад, археолог Марія Гімбутас²⁰⁰ у 1980-1990 рр. зробила знамениту заяву про те, що мирна культура в центрі з богинею і жінкою колись була хараткерна для Неолітичної Європи.²⁰⁰ Вона заявила, що її витіснила і придушила загарбницька ієрархічна культура воїнів, яка стала основою сучасного суспільства. Мистецтвознавиця Мерлін Стонн²⁰¹ висловила таку саму думку в своїй книзі *«Коли Бог був жінкою»*.²⁰¹ Вся ця вервечка архетипно-міфологічних ідей стала пробними каменями для теології жіночого руху і матриархальних досліджень фемінізму 1970-х років. Ситнія Елер,²⁰² яка написала книгу з критикою таких ідей – *«Міф доісторичного матриархату»*²⁰² ²⁰² ²⁰² – називала цю теологію «ушляхетнювальною брехнею».²⁰²

За кілька десятиріч до цього на ідеї Бахофена про первісний матриархат натрапив Карл Юнг. Але він дуже скоро зрозумів, що рух розвитку, описаний ранішим швейцарським мислителем, був уявленням про психологічну, а не історичну дійсність. Юнг побачив у думках Бахофена той самий процес перенесення уявної фантазії на зовнішній світ, який привів до заселення космосу сузір'ями і богами. У книгах *«Походження та історія свідомості»*²⁰³ та *«Велика мати»*²⁰⁴ – працях Еріха Ноймана, колеги Юнга, цей аналіз було розширено. Нойман прослідкував появу свідомості, символічно мужньої і протиставив її його символічно жіночому матеріальному (мати, матриця) походженню, підвівши теорію Фрейда про Едіпове виховання дітей до ширшого архетипного моделю. Для Ноймана і Юнга свідомість (завжди символічно чоловіча, навіть у жінок) намагається рухатися до світла. Її розвиток супроводжується болем і тривогою, оскільки несе із собою усвідомлення вразливості та смерті. Над нею постійно висить спокуса знову втонути в залежності та несвідомості і скинути тягар

існування. Цьому патологічному бажанню сприяє все, що протистоїть просвітленню, висловленню, раціональності, самовизначенню, силі та компетентності – все, що занадто оберігає, а отже душить і пожирає. Такий надмірний захист – це фройдівський кошмар Едіпової родини, який ми великими темпами перетворюємо на соціальну політику.

Жахлива Мати – це древній символ. Наприклад, в найдавнішій знайденій писаній розповіді, месопотамській *Енума Еліш*, він проявляється у подобі Тіямат. Тіямат це матір всіх речей, богів і людей. Вона – це невідоме, хаос і природа, що народжує усе. Але також вона божественна жінка-дракон, що вирішила знищити власних дітей, коли ті легковажно вбили свого батька і намагалися жити на трупі. Жахлива Мати – це дух безтурботної несвідомости, що спокушає вічно живий дух усвідомлення і просвітлення сховатися в захисних обіймах підземного світу, немов у утробі. Це жах, що його відчувають молоді чоловіки перед привабливими жінками, які є самою природою, завжди готовою відштовхнути їх на особистому, щонайглибшому можливому рівні. Ніщо не навіює сором, не підриває відвагу і не вирощує почуття нігілізму та ненависти так, як це – хіба що надто міцні обійми занадто дбайливої мами.

Жахлива Мати з'являється у багатьох казках, а також у багатьох історіях для дорослих. У *Сплячій красуні*, вона – Зла Королева, сама темна природа – Малєфісента у діснеївській версії. Батько-матір принцеси Аврори, король і королева, не запросили цю нічну стихію на хрестини своєї доньки. Отже, вони занадто оберігали її від нищівного та небезпечного боку дійсности, віддаючи перевагу тому, щоб вона виросла не турбуючись такими речами. Їхня нагорода? Досягши зрілости, вона досі несвідома. Чоловічий дух, її принц – це водночас чоловік, який міг урятувати її, відірвавши від батькаматери, а також це її власна свідомість, замкнена в підземелля хитрощами темного боку жіночности. Коли той принц утік і надто сильно надавив на Злу Королеву, вона перетворилася на самого Дракона Хаосу. Символічна чоловічість перемогла її правдою і вірою, знайшла принцесу, чиї очі розплющилися внаслідок поцілунку.

Можна заперечувати (як це було зроблено у новішому і виразно пропагандистському мультфільмі *«Крижане серце»*) і казати, що жінці не потрібен чоловік, який її врятує. Може, й так, а може, й ні. Може бути таке, що тільки та жінка, яка хоче завести (або вже має) дитину, потребує чоловіка, який її врятує – або хоча б забезпечуватиме і підтримуватиме її. Так чи інакше жінка однозначно потребує порятунку свідомости і, як було зазначено вище, свідомість символічно чоловіча, та й була такою від початку часів (в образі порядку та Логоса, принципу посередництва). Принц може бути коханцем, але також може бути пильністю жінки, її ясністю бачення, стійкою незалежністю. Це чоловічі риси – і в дійсності, і символічно, адже чоловіки в середньому справді мають не такий піддатливий розум, не такі м'які, як жінки, а також менше схильні до тривоги та емоційного болю. І

повторю: по-перше, це найбільше справдилося у тих скандинавських країнах, де було зроблено максимальну кількість кроків до статевої рівності, по-друге, відмінності між статями там і далі аж ніяк не малі за тими стандартами, якими таке вимірюють.

Відносини між чоловічістю та свідомістю також символічно зображено у мультфільмі *«Русалонька»*. Героїня Аріель досить жіночна, але також має сильний дух незалежності. Тому вона є улюбленицею свого батька, хоча вона також і завдає йому найбільше клопоту. Її батько Тритон – король, що представляє відоме, культуру, порядок (з дрібною гнітючого законодавця і тирана). Оскільки порядкові завжди протистоїть хаос, Тритон має супротивницю Урсулу – восьминога з мацаками (змію, горгону, гідру). Отже, Урсула – це та сама архетипна категорія, що й королева-дракон Малефіцента у *«Сплячій красуні»* (чи заздрісна старша королева в мультфільмі *«Білосніжка»*, леді Тремейн у мультфільмі *«Попелюшка»*, Червона Королева в мультфільмі *«Аліса в країні чудес»*, Лютелла де Віль в мультфільмі *«101 далматинець»*, міс Медуза в мультфільмі *«Рятувальники»* і матінка Готел в мультфільмі *«Залутана історія»*).

Аріель хоче розпалити роман із принцом Еріком, якого вона перед цим врятувала в кораблетроші. Урсула хитрощами спонукає Аріель пожертвувати своїм голосом, щоб протягом трьох днів пожити в подобі людини. Урсула добре знає, що німа Аріель не зможе завязати стосунки з принцом. Без здатності говорити – без Логоса; без божественного Слова – вона залишиться під водою, у несвідомості, назавжди.

Після того, як Аріель не змогла увійти в союз із принцом Еріком, Урсула викрадає її душу та вкладає її в ріжноманітних зморщених та покривлених напівістот, добре захищених її жіночою благодаттю. Коли король Тритон приходить і вимагає повернути його дочку, Урсула дає йому жакливу пропозицію: він може зайняти її місце. Певна річ, знищення Мудрого Короля (який знову-таки представляє добродійний бік патріархату) від самого початку було лихим задумом Урсули. Аріель звільнено, але Тритон тепер став жалюгідною тінню самого себе. І, що важливіше, Урсула заволоділа чарівним тризубом Тритона, джерелом його божественної сили.

На щастя, для усіх, хто в цьому замішаний (крім Урсули), принц Ерік повернувся і гарпуном відволік злу королеву підземного світу. Це дає Аріель можливість напасти на Урсулу, яка відреагувала на це тим, що виросла до страхітливих пропорцій – так само, як Малефіцента, зла королева зі *«Сплячої красуні»*. Урсула викликає великий шторм і піднімає цілу флотилію затонулих кораблів із дна океану. Поки вона готується вбити Аріель, Ерік бере розбитий корабель і таранить її зламаним бушпритом. Це звільняє Тритона та інші увязнені душі. Після цього омолоджений Тритон перетворює свою доньку на людину, щоб вона змогла залишитися з Еріком. Ці історії кажуть, що жінці, аби стати повноцінною, треба увійти у стосунки з чоловічою свідомістю і безпосередньо виступити проти жакливого світу

(який інколи проявляється і ці прояви мають подобу її занадто всюдисущої матери). Реальний чоловік може у певній мірі допомогти це здійснити, але краще, щоб ніхто не ставав занадто залежним.

Одного дня, коли ще був малим, я грав із друзями у софтбол. В обох командах були і хлопці, і дівчата. Ми вже були достатньо дорослі, щоб хлопці та дівчата починали цікавитися одне одним так, як не цікавилися раніше. Статус ставав важливим і суттєвим. Ми з моїм другом Джейком от-от мали почати битися, штовхаючи одне одного біля насипу для кидання, коли повз нас пройшла моя мама. Вона була досить далеко, десь за тридцять метрів, але я одразу розгледів, як змінилися рухи її тіла – вона знала, що тут коїлося. Звісно ж, інші діти теж її бачили. Вона просто пройшла повз нас. Я усвідомлював, що їй було від цього боляче. Якась її частина переживала, що я повернуся додому з розбитим носом і синяком під оком. Для неї було б легко гукнути «Діти, ану припиніть!» чи навіть підійти та втрутитися. Але вона цього не зробила. Кілька років по тому, коли я мав підліткові труднощі з батьком, мама сказала: «Якщо вдома буде надто добре, то ти ніколи не підеш звідси».

Моя мама – людина з тендітним серцем. Вона співчутлива, м'яка, готова до співпраці. Часом вона дозволяє іншим командувати собою. Коли вона приходила на роботу після того, як була вдома з малими дітьми, їй було важко давати відсіч чоловікам. Інколи вона через це ставала ображеною – їй бувало вона відчувала цю образу стосовно мого батька, який мав велику схильність робити те, що хоче, тоді, коли хоче. Попри все це вона – не Едіпова мати. Вона плекала незалежність своїх дітей навіть тоді, коли їй від цього було тяжко. Вона чинила правильно, хоча це спричиняло їй емоційне страждання.

Ану щурі, будьте твердіші

У молодості я провів одне літо в преріях центрального Саскачевану, працюючи в залізничній бригаді. Кожного чоловіка у цій групі (яка складалася винятково з чоловіків) протягом перших двох тижнів після найняття перевіряли інші чоловіки. Чимало інших робітників були північно-криські індіанці.^{un132} Хлопці в основному тихі та безтурботні, поки не напивалися, тоді їхні затаєні образи починали проступати. Вони встигли побувати в тюрмах, як і більшість їхніх родичів. Не соромилися цього, вважаючи це просто ще однією частиною системи білих людей. А ще в тюрмах взимку було тепло, та й годували регулярно і ситно. Одному з цих криських хлопців я якось позичив п'ятдесят баксів. Замість того, щоб повернути гроші, він дав мені кілька підпорок для книжок, вирізаних із рейки першої залізниці, прокладеної через західну Канаду. Вони й досі в мене. Це було краще за п'ятдесят баксів.

Коли з'являвся новенький, інші робітники обов'язково давали йому образливе прозвисько. Коли мене було прийнято в бригаду, вони обізвали мене Гауді-Дуді, ^{tn133} що мені й досі трохи соромно визнати. Коли я спитав автора прозвиська, чому він обрав саме таке, він дотепно і дещо абсурдно відповів: «Бо ти на нього анітрохи не схожий». Чоловіки-роботяги часто бувають великими дотепниками, і то гумор їхній вельми їдкий, гострий та образливий (що було обговорено у Правилі 9). Вони весь час допікали одне одному, частково заради розваги, частково через змагання за вищість, яке ніколи між ними не вщухало. Але також і для того, щоб, перевірити, що людина робитиме, коли потрапляє під дію соціального стресу. Це частина процесу оцінки характеру, а також товаришування. Коли все працює справно (коли всі і отримують, і дають відповідного відкоша́, і здатні давати й отримувати) – це велика частина того, що дає чоловікам, які живуть за рахунок фізичної роботи, витримувати й навіть отримувати задоволення від прокладання труб, роботи на нафтодобуванні, лісопозалі, в ресторанних кухнях та на всіх інших гарячих, брудних, фізично-важких і небезпечних роботах, якими досі займаються майже винятково чоловіки.

Незадовго після того, як я почав працювати в бригаді залізничників, моє ім'я змінили на Гауді. Це було велике покращення, бо мало хорошу західну конотацію і не було очевидно пов'язане з тією дурнуватою лялькою. Чоловікові, якого найняли наступним, пощастило менше. Він мав при собі вигадливу скриньку для обідів (англ. lunchbucket – пер.). Носити таке – це помилка, оскільки прийнятними і непоказними вважалися брунатні паперові пакети. Ця скринька була надто гарна і нова. Ніби це йому мама купила для нього і клала туди їжу. Тож це і стало його ім'ям. Ланчбакет не був добродушний хлопець. Постійно на все скаржився і мав поганий характер. У нього завжди у всьому був винен хтось інший. Він був образливий і не вмів влучно відповідати.

Ланчбакет не зміг прийняти своє ім'я, освоїтися на своїй роботі. Він став відповідати зверхньо та роздратовано, коли до нього зверталися, і на роботу реагував так само. З ним не було весело, і він не витримував жартів. В робочій бригаді це фатально. Він поведився зверхньо і так, ніби до нього ставилися несправедливо. І ось із цим своїм кепським гумором він пропрацював ще три дні, після чого Ланчбакет став зазнавати знущань, які вже не обмежувалися прозвиськом. Він роздратовано працював на лінії в оточенні близько сімдесяти чоловіків, що розтяглися більше, ніж на п'ятсот метрів. Раптово і невідомо звідки прилітає камінець, націлений йому в каску. Пряме влучання спричинило цюкаючий звук, від якого всі робітники тихо зловтішалися. Але це не знімало його роздратовання. Тож камінці летіли щораз більші. Ланчбакет починав чимось займатися і відволікався. Тоді «цюк!» – влучно кинутий камінь бив його по маківці, спричиняючи вибух роздратовання і безсилої люті. Тихий сміх хвилиною прокочувався по

залізничній лінії. Після кількох днів цього знущання, з кількома синяками, проте так нічого і не зрозумівши, Ланчбакет зник.

Коли чоловіки працюють разом, вони примушують одне одного дотримуватися певного кодексу поведінки. Працюй. Роби свою роботу. Не спи і будь уважним. Не скигли і не будь чутливим. Вмій постояти за своїх друзів. Не підлизуйся і не будь донощиком. Не ставай рабом тупих правил. Не будь, згідно з безсмертними словами Арнольда Шварцнегера, чоловіком-бабою. Не будь залежним. Ніяк. Ніколи. Крапка. Знущання, яке є частиною прийняття в робочу бригаду, це перевірка: чи ти достатньо сильний, цікавий, компетентний і надійний? Якщо ні, то йди геть. Все настільки просто. Ми не зобов'язані тебе жаліти. Ми не хочемо миритися з твоїм себелюбством і не хочемо робити твою роботу.

Була така знаменита рекляма у вигляді сторінки коміксу, яку кілька десятиліть тому видав культурист Чарльз Атлас.^{m134} Вона називалася «Образа, яка зробила з макаронини чоловіка». Її можна було знайти майже в кожному коміксі, більшість із яких читали хлопчики. Головний герой Мак^{m135} сидів на пляжі з гарною молодою жінкою. Підбіг хуліган і ногою підкинув їм пісок у обличчя. Мак запротестував. Здоровило схопив його за руку і мовив: «Слухай сюди. Я б розквасив тобі пику... але ти такий сухорлявий, що тебе тільки розвіє порохом». Сказавши це, хуліган пішов. Мак каже дівчині: «От хуліганисько! Колись я з ним поквітаюся». Дівчина стала в провокативну позу і відповіла: «Ой, та не переймайся, хлопчику». Мак пішов додому, замислився над своєю слабосилою статуєю і купив програму Атласа. І ось незабаром у нього вже нове тіло. Наступного разу, пішовши на пляж, він вривав хуліганові по носі. Дівчина тепер ним захоплюється і тримає за руку. Каже: «О, Мак! Ти таки справжній чоловік».

Ця рекляма стала знаменитою не просто так. За якихось сім картинок вона передає цілу статову психологію людини. Занадто слабкий молодий чоловік цілком слушно відчуває сором і прискіпчивість до себе. На що він годиться? Його принижують інші чоловіки, та ще гірше – жаданні жінки. Замість того, щоб захлунутися образою, замкнутися в підвалі та грати в відеоігри в одних спідніх штанцях і крихтах від чіпсів, він дав собі те, що Альфред Адлер, найбільш практичний колега Фрейда, назвав «компенсаторною фантазією».²⁰⁵ Мета такої фантазії не стільки у виконанні бажання, скільки в тому, щоб показати справжній шлях вперед. Мак серйозно звертає увагу на свою тичиноподібну статуру і вирішує, що йому треба розвинути сильніше тіло. І що важливіше, він втілює свій задум. Ідентифікує себе з тією частиною власного я, яка здатна перевершити чинний стан, і стає героєм власної пригоди. Повертається на пляж і бе хулігана по пиці. Перемагає. Перемагає і дівчина, яка врешті-решт стала його. І всі інші перемагають.

Для жінок очевидною перевагою є те, щоб чоловіки поміж собою не мирилися із залежністю. Частина причини того, чому стільки жінок із

робітничої кляси тепер не одружуються, полягає в тому, що (і на що ми вже натякали) жінка не бажає доглядати водночас і за чоловіком, який не може знайти роботи, і за своїми дітьми. Це правильно. Жінка має доглядати за своїми дітьми – але це не все, що вона повинна робити. І чоловік має доглядати за жінкою і дітьми – але і для нього це теж не все, чим він має займатися. Проте жінка не має доглядати за чоловіком. Вона має дбати за дітьми, а чоловік не має бути дитиною. Це означає, що він не має бути залежним. Ось одна з причин, чому чоловіки не терплять залежних чоловіків. І не забуваймо: лихі жінки можуть створювати залежних синів, можуть підтримувати і навіть одружуватися із залежними чоловіками, проте пильні та свідомі жінки хочуть пильних та свідомих чоловіків.

Саме тому Нельсон Мюнс із мультсеріалу *«Сімсо́ни»* настільки потрібний у вузькій суспільній групі, яка оточує Барта, Гомерового сина-антигероя. Без Нельсона, Короля Хуліганів, школу б заповнили ображені та вразливі Мілгавзи, себелюбні інтелектуали Мартіни Принци, пухкі німецькі діти-чocolядажерери та інфантильні Ральфі Вігами. Мюнс – коригувальна сила, міцний, самодостатній хлопець, який використовує власну здатність зневажати, щоб вирішувати, яку межу незрілої та нікчемної поведінки просто не можна перетинати. Частина геніальності *«Сімсо́нів»* у тому, що його сценаристи відмовилися просто змалювати Нельсона, як невинного хулігана. Враховуючи, що його покинув негідний батько і (на щастя) занедбала його бездумна матір-шльондра, то Нельсон ще непогано тримається. Також на свій цілковитий жах і збентеження, до нього проявляє романтичний інтерес абсолютна прогресивістка Ліса (причини практично ті самі, через які книга *«П'ятдесят відтінків сірого»* стала всесвітнім феноменом).

Колі м'якість і беззубість стають єдиними свідомо-прийнятними чеснотами, тоді жорсткість та домінування починають викликати несвідоме захоплення. Частково це означає, що, якщо чоловіків надто сильно примушувати до ожіночнення, вони будуть щораз більше цікавитися фашистською політичною ідеологією. *«Бійцівський клуб»* – чи не найбільш фашистський популярний фільм, випущений Голлівудом у недавні роки за винятком хіба що серії фільмів про «Залізну Людину» – дає виразні приклади такого неунікненого ваблення. Наплив популістської підтримки Дональда Трампа в США це частина того самого процесу, як і (набагато зловісніший) нещодавній підйом крайніх правих політичних партій у навіть таких поміркованих і ліберальних країнах, як Голяндія, Швеція і Норвегія.

Чоловікам треба зміцніти. Чоловіки цього вимагають, а жінки хочуть, хоч і не завжди схвалюють жорстке і презирливе ставлення, яке є невід'ємною частиною суспільно-вимогливого процесу, що вирощує і примушує до такої міцності. Деяким жінкам не хочеться втрачати своїх маленьких хлопчиків, тож вони залишають їх у себе назавжди. Деяким жінкам не подобаються чоловіки і вони віддають перевагу покiрним самцям,

навіть якщо від них жодного позитку. Це також дає їм чималий привід жаліти себе. Насолоду від таких жалощів до себе не можна недооцінювати.

Чоловіки міцніють, бо самі бажають стати сильнішими, і тому, що конкурують з іншими. Коли я був підлітком, хлопці набагато частіше потрапляли в автокатастрофи, ніж дівчата (і так досі є). Це тому, що вони ночами накручували кола на закрижанілих автостоянках. Вони займалися дрегрейсингом і ганяли по бездоріжжі, по пагорбах, що простягалися від ближньої річки до рівнин за сотні метрів вище. Хлопці були схильніші битися, прогулювати заняття, посилати вчителів і кидати школу, бо їм набридало піднімати руки і просити дозволу піти до вбиральні, тоді як вони були достатньо великі та сильні, щоб працювати на нафтових вишках. Вони були схильніші до того, щоб взимку ганяти на мотоциклах по замерзлих озерах. Як скейтбордисти, карнолази та фріранери, вони робили небезпечні речі, намагаючись зробити себе корисними. Коли цей процес заходить надто далеко, хлопці (та чоловіки) переходять у антисоціяльну поведінку, яка набагато більше поширена серед чоловіків, ніж серед жінок.²⁰⁶ Це не означає, що кожен вияв відваги та сміливості є чимось кримінальним.

Коли хлопці накручували кола, вони також перевіряли можливості своїх машин, свої водійські здібності, здатність контролювати в ситуації, яка виходить з-під контролю. Коли вони посилали своїх вчителів, вони виступали проти влади, щоб перевірити, чи є там реальна влада – така, на яку взагалі можна покласти в кризі. Коли вони кидали школу, то йшли працювати трударями на нафтові вишки, коли було сорок бісових градусів морозу. Не слабкість витягла стількох із клясної кімнати, де на них могло чекати краще майбутнє, а могло і не чекати. А сила.

Здорові жінки не хочуть хлопчиків. Вони хочуть чоловіків. Вони хочуть таких, з якими можна поборотися. Якщо вони сильні, то хочуть когось сильнішого. Якщо розумні, то розумнішого. Вони бажають когось такого, хто здатен принести на стіл те, чого вони принести не здатні. Через це сильним, розумним і привабливим жінкам часто буває важко знайти партнерів: навколо не так багато чоловіків, які б могли достатньо їх перевершити. Чоловік має довести, що він гідний того, щоб жінка його хотіла (як сказано в одній дослідницької публікації – «вищий прибуток, освіта, свідомість, інтелект, владність та соціяльне становище»)²⁰⁷ Відповідно дух, який втручається, коли хлопчики намагаються стати чоловіками, не є другом ані для жінок, ані для чоловіків. Цей дух протестуватиме так само голосно і по-праведницьки («не можна так робити, це небезпечно»), коли маленькі дівчатка намагаються стати на ноги. Він нівелює свідомість. Це антилюдськість, прагнення провалу, заздрість, ображеність і руйнування. Жодна особа на боці людства не уклала б із таким союз. Ніхто, прагнучи рухатися вгору, не дозволив і не дозволила б йому заволодіти собою. І, якщо ви гадаєте, що сильні чоловіки небезпечні, то зачекайте, поки не побачите, на що здатні чоловіки слабкі.

Не займайте дітей, коли ті на скейтбордах.

Правило 12:

Погладьте кота, якого зустрінете на вулиці

Пес також годиться

Почну цей розділ з того, що скажу прямо: у мене є пес, американський ескімос, один із численних варіантів звичайного шпіца. Вони були відомі, як німецькі шпіци, поки внаслідок Першої світової війни стало неприпустимим визнавати, що хоч щось добре походить з Німеччини. Американські ескімоси – одні з найгарніших собак. Мають гостру, клясично-вовчу морду, прямі вуха, довгу густу шерсть і кучерявий хвіст. А ще вони дуже розумні. Нашого пса звали Сікко – мовою інуїтів це означає «лід», як сказала моя донька, яка й дала йому це ймення. Він дуже хутко навчився всяких трюків і навіть зараз може їх робити, хоча вже старий. Коли йому добігло тринадцять, я навчив його нового трюку. Він уже знав, як подавати лапу і як утримувати щось на носі. Я навчив його робити обидві дії одночасно. Проте не очевидно, чи йому це подобається.

Ми купили Сікко для моєї доньки, Мікаїли, коли вона мала десять років. Він був на диво миле цуценя. Маленький носик і вушка, кругла мордочка, великі очка, незграбні рухи – такі риси автоматично викликають турботливу поведінку в людей обох статей.²⁰⁸ Стенно так сталося і з Мікаїлою, яка була зайнята ще й доглядом за бородатими драконами, геконами, королівськими пітонами, хамелеонами, ігуанами, а також за десятикілограмовим, вісімдесятисантиметровим фламандським кролем-гігантом на імя Джордж, який погриз все в будинку і часто втівав (вселяючи жах у сусідів, які помічали його величезну силлоету у їхніх крихітних міських садках). Вона володіла усіма цими тваринами тому, що мала алергію на звичніших домашніх улюбленців за винятком Сікко, у якого була додаткова перевага – гіпоалергенність.

Сікко заробив собі п'ятдесят прозвиськ (ми їх рахували), які широко рїжнилися за своїм емоційним забарвленням і передавали водночас як любов, так (час від часу) і роздратовання через його звірині звички. Бруднюк було моє улюблене, але я також полюбляв казати Щуропес,^{m136} Хутрик і Песидур. Діти найчастіше казали Невидимчик і Пищун, часом причіпляючи в кінці «о», але також додавали Рибко, Шкіряк і Слонопотам,^{m137} хоч це й страшно визнавати. Хропун – прозвисько, якому наразі надає перевагу Мікаїла. Вона використовує його, щоб вітатися з ним після довгої розлуки. Для повного ефекту це треба вимовити високим тоном і зі здивуванням.

Так склалося, що у Сікко є власний гештег в «Instagram»: #JudgementalSikko (англ. judgemental – осудливий).

Я описую свого пса замість того, щоб писати безпосередньо про котів, бо не хочу втрапити у феномен, відомий як «мінімальна групова ідентифікація», відкритий соціальним психологом Генрі Тайфелем.²⁰⁹ ^{m138} Тайфель привів своїх піддослідних до лябораторії і посадив перед екраном, де проблимала певна кількість крапок. Піддослідних попросили приблизно порахувати їхню кількість. Тоді він категоризував переоцінювачів та недооцінювачів, а також стотних і нестотних, і розвів на відповідні групи. Тоді він попросив розділити гроші поміж членами всіх груп.

Тайфель виявив, що піддослідні явно робили вибір на користь членів своїх груп, відкидаючи рівноправну^{m139} стратегію розподілу, диспропорційно винагороджуючи тих, із ким вони тепер ідентифікували себе. Інші дослідники призначали людей до всяких груп за ще більш довільними стратегіями – наприклад, підкидання монетки. Навіть коли піддослідних інформували, за яким принципом складено їхні групи, це нічого не змінювало. Люди все одно надавали перевагу членам своїх власних груп.

Дослідження Тайфеля показали дві речі: по-перше, *люди – соціальні*; по-друге, *люди – антисоціальні*. Люди соціальні, бо їм подобаються члени своєї власної групи. Люди антисоціальні, бо їм не подобаються члени інших груп. Відтоді справжня причина цього була темою безперервних суперечок. Думаю, це може бути розв'язанням складної проблеми оптимізації. Такі проблеми з'являються, наприклад, тоді, коли є два або більше важливих факторів, але жоден із них неможливо повністю задовольнити, при цьому не віднімаючи від інших. Така проблема проявляється, наприклад, через антипатію між співпрацею і суперництвом, обидві з яких є соціальною і психологічно бажаними. Співпраця – для безпеки і товариства. Суперництво – для особистого росту і статусу. Проте, якщо група надто мала, то вона не має влади, престижу і не може давати відсічі іншим групам. Як наслідок, бути членом такої групи не так уже й корисно. Але якщо група надто велика, то зникає ймовірність, що вдасться видертися високо або на саме її верхівя. Стає надто важко добиватися успіху. Люди можуть ідентифікувати себе з групами, визначеними навіть за підкиданням монетки, бо глибоко бажають організувати себе, захистити, і при цьому мати шанс піднятися в ієрархії домінування. Вони надають перевагу своїй групі, бо це допомагає їй розвиватися – бо ж добиватися успіху в неуспішній групі це не надто корисна стратегія.

В кожному разі саме через те, що Тайфель відкрив парадигму мінімальної групи, я почав цей розділ (який начебто про котів), описуючи свого пса. Інакше самої згадки про котів у назві було б достатньо, щоб відвернути від мене багатьох любителів собак – просто тому, що я не спромігся включити представників собачого роду до групи істот, яких слід гладити. Оскільки я теж люблю собак, то для мене нема сенсу відвертати від

себе одностороннім. Отже, якщо ви полюбляєте гладити собак, яких зустрічаєте на вулиці, то вам не обов'язково мене ненавидіти. Натомість можете бути певні, що ця діяльність я теж схвалюю. Також хочу перепросити всіх любителів котів, які тепер почуваються ображеними, бо сподівалися на котячу історію, а натомість були змушені читати про собак. Спішу запевнити, що коти навіть ліпше ілюструють те, про що я розповідатиму, і про котів я теж буду говорити. Але спершу – інше.

Страждання та обмеження Єства

Ідея, що життя – страждання, так чи інакше є догматом кожної найбільшої релігійної доктрини, про що ми вже говорили. Буддисти кажуть про це безпосередньо. Християни виражають це хрестом. Гевраї вшановують пам'ять про страждання, пережите за тисячоліття. Таке міркування повсюдно характеризує великі креда, оскільки людські істоти дійсно крихкі. Ми можемо зазнати пошкоджень, навіть злаватися емоційно та фізично, і ми всі підвладні спустошенню старости та втрати. Це страхітливий набір фактів, і цілком обґрунтовано ставити питання, як же можна сподіватися на успіх і щастя (чи навіть як взагалі можна хотіти існувати) за таких умов.

Нещодавно я розмовляв з клієнткою, чоловік якої протягом п'яти років агонії успішно боровся з раком. В цей період вони обоє трималися винятково стійко і сміливо. Проте страшна хвороба перейшла у фазу метастазування і, як наслідок, жити йому залишалося дуже недовго. Мабуть, чути такі страшні новини найважче тоді, коли все ще перебуваєш в крихкому стані після покращання, яке настає за успішної боротьби з попередніми поганими новинами. В такий час трагедія здається особливо несправедливою. Це щось таке, що може змусити не довіряти навіть самій надії. Часто цього достатньо, щоб завдати дійсної травми. Ми з клієнткою обговорили низку питань, деякі з яких були філософські й абстрактні, а деякі більш конкретні. Я поділився з нею деякими думками щодо причин вразливості людей.

Коли моєму синові Джуліану було три роки, він був особливо милим. Зараз він на двадцять років старший, але досі дуже милий (і я певен, що йому цей комплімент особливо сподобається, коли він це прочитає). Через нього я багато думав про крихкість малих дітей. Трирічного легко пошкодити. Його можуть покусити собаки. Можуть збити машини. Жорстокі діти можуть над ним знущатися. Він може захворіти (часом так і бувало). Джуліан мав схильність до сильних гарячок і марень, яке вони інколи викликають. Нерідко мені доводилося брати його в душ і охолоджувати, коли в нього були галюцинації, або коли він навіть відбивався від мене у цьому гарячковому стані. Мало що може так ускладнити прийняття фундаментальних обмежень людського існування, як хвора дитина.

У Мікаїлі, що на один рік і кілька місяців старша за Джуліана, теж були проблеми. Коли їй було два роки, я садив її собі на плечі і так носив. Діти

таке люблять. Але після цього, коли я повертав її на місце і ставив ногами на землю, вона сідала і плакала. Тому я перестав це робити. Здавалося, що це поклато проблемі край – з одним на перший погляд дрібним «але». Моя дружина Темі сказала, що у Микаїлі було щось не так із ходою. Я нічого такого не помітив. Темі думала, що це було якось пов'язано її з реакцією на те носіння на плечах.

Микаїла була сонячною дитиною, з нею було дуже легко ладнати. Одного дня, коли ми жили в Бостоні, а Микаїлі було десь чотирнадцять місяців, я взяв її, Темі, а також дідуся і бабусю до Кейп-Коду.^{m140} Коли ми туди дісталися, Темі пішла вперед зі своїми батьком-матір'ю, залишивши мене з Микаїлою в машині. Ми були на передньому сидінні. Вона лежала собі на сонечку, безтурботно белькочучи. Я нахилився, щоб послухати, що вона казала.

«Щастя, щастя, щастя, щастя, щастя».

Ось така вона була.

Проте, коли їй стукнуло шість, на неї почав накочуватися сум. Зранку її важко було підняти з ліжка. Вона дуже повільно вдягалася. Коли ми кудись ішли, вона відставала. Скаржилася, що в неї боліли ноги і черевики тисли. Ми купили їй десять усяких пар взуття, але це не допомогло. Коли ходила до школи, то не опускала голови і поводитися нормально. Але коли поверталася додому і бачила маму, то зривалася на плач.

Незадовго перед тим ми переїхали з Бостона до Торонто, тож списали ці зміни на стрес від переїзду. Але краще не стало. Микаїла стала підніматися і спускатися сходами по одній сходинці за раз. Стала рухатися, як стара і немічна. Вона скаржилася, коли її брали за руку (а одного разу, набагато пізніше, вона спитала мене: «Тату, а коли ти бавився зі мною в „цю маленьку свинку“, це мусило бути так боляче?» Якби ж я тільки знав...).

Лікар у нашій місцевій клініці сказав нам: «Вряді-годи у дітей бувають болі від росту. Це нормально. Але можете взяти її на огляд до фізіотерапевта». Ми так і зробили. Фізіотерапевт спробував покругити п'ятку Микаїли. Вона не рухалася. Це був поганий знак. Фізіотерапевт сказав нам: «У вашої дочки ювенільний ревматоїдний артрит». Це зовсім не те, що ми хотіли почути. Цей фізіотерапевт нам не сподобався. Ми повернулися назад до клініки. Там інший лікар сказав нам відвезти Микаїлу до «Лікарні для хворих дітей». У лікарні порадили: «Відведіть її до кімнати невідкладної допомоги. Так ви зможете швидше потрапити до ревматолога». Що ж, у Микаїли таки був артрит. Фізіотерапевт, який приніс небажані новини, мав рацію. Постраждало тридцять сім суглобів. Тяжкий поліартікулярний ювенільний ідіопатичний артрит. Причина? Невідома. Прогноза? Численні ранні пересадки суглобів.

Який Бог міг створити світ, у якому таке взагалі могло трапитися? Тим більше з такою невинною і щасливою маленькою дівчинкою? І для віруючих, і для невіруючих, це питання абсолютної фундаментальної ваги. Цю

проблему (як і багато інших важких питань) розкрито в книзі «*Брати Карамазові*», великому романі Достоевського, який ми почали обговорювати в правилі 7. Достоевський висловлює свої сумніви щодо правильності Єства через персонажа Івана, який, якщо пам'ятаєте, гарний і добре вмє говорити. Такий собі витончений брат (і заклятий супротивник) чернечого послушника Альоші. «Я не Бога не приймаю, зрозумій ти це, я світу, Ним створеного, світу-то Божого не приймаю і не могу погодитися прийняти».

Іван розповідає Альоші історію про маленьку дівчинку, яку батько-матір для покарання замикали на ніч у холодному нўжнику надворі (цю історію Достоевський вибрав з газети, яка виходила в ті часи). «... і ця мати була здатна спати, поки вночі лунав стогін бідної дитинки, замкненої в підлому місці! Чи розумієш ти це, коли маленька істота, ще не вмє навіть осмислити, що з нею робиться, бе себе в підлому місці, в темряві і в холоді, крихітним своїм кулачком в надірвану грудку і плаче своїми кривавими незлобивими, лагідними слізками до «Боженьки» , щоб той захистив її. ... уяви, що це ти сам зводиш будівлю долі людської з метою у фіналі ошчасливити людей, дати їм нарешті мир і спокій, але для цього необхідно і неминуче мав би замучити всього тільки одне крихітне створіннячко, ось ту саму дитинку, ... погодився б ти бути архітектором на цих умовах, скажи і не бреши! Ні, не погодився б, – тихо промовив Альоша».²¹⁰ Він не хотів робити те, чому Бог дозволяв безперешкодно відбуватися.

Я згадав щось доречне, що за багато років до цього сталося з трирічним Джуліяном (пам'ятаєте його? :)). Мені думалося: «Я люблю свого сина. Йому три роки, він милий, маленький і смішний. Але ще я за нього боюся, бо він може поранитися. Якби я мав силу це змінити, що би я зробив?» Тоді подумав: «Він може бути шестиметрового зросту, а не однометрового. Тоді над ним ніхто не міг би знущатися. Він може бути збрлений з титану, а не з плоти та кісток. Тоді, якби якийсь шибеник жбурнув йому в голову іграшкову вантажівку, йому було б байдуже. У нього може бути мозок, підсилений компютером. І навіть, якщо він якось пошкодиться, то його частини можна буде одразу замінити. Проблему вирішено!» Але ні, проблему не було вирішено, і не тільки тому, що таке наразі неможливо. Штучно укріпити Джуліяна – це те саме, що знищити його. Замість того, щоб бути трирічним собою, він став би холодним, твердим, сталевим роботом. Це вже був би не Джуліян. А чудовисько. Такими міркуваннями я зрозумів, що те, що можна по-справжньому любити в людині, невід'ємне від її обмежень. Джуліян не був би маленьким, гарненьким і милим, якби не був також вразливим до хвороб, втрат, болю і тривоги. Оскільки я дуже його любив, то вирішив, що він був хороший в такому вигляді, в якому вже був попри свою крихкість.

З донькою було важче. Коли її хвороба почала прогресувати, то щоб ми могли ходити на прогулянки, я почав носити її на спині (а не плечах). Вона почала приймати напроксен і метотрексат, останне – потужний

хіміотерапійний засіб. Їй робили численні уколи кортизолу (в зап'ястя, плечі, щиколотки, лікті, коліна, кульшові суглоби, суглоби пальців рук і ніг, а також сухожилля), завжди під загальною анестезією. Це тимчасово допомогло, але потім погіршення продовжилося. Одного дня Темі взяла Микаїлу до зоопарку. Вона повезла її в інвалідному візку.

День видався поганий.

Її ревматолог порадив преднізолон – кортикостероїд, яким давно користуються проти запалення. Але преднізон мав багато побічних дій, не найгіршою з яких був сильний набряк обличчя. Навіть не знаю, чи це було краще за артрит – принаймні, не для маленької дівчинки. На щастя, якщо так узагалі можна сказати, ревматолог розповів нам про новий препарат. Його раніше застосовували, але тільки на дорослих. Тож Микаїла стала першою канадською дитиною, якій дали етанерцепт, «біологічний» засіб, спеціально розроблений для аутоімунних хвороб. Під час кількох перших уколів Темі випадково використала вдсятеро більші дози, ніж було рекомендовано. Пуф! І Микаїла пішла на поправку. Через кілька тижнів після поїздки до зоопарку вона вже бігала, граючи в молодшій лізі футболу. Темі провела ціле літо просто дивлячись на те, як вона бігала.

Ми хотіли, щоб Микаїла контролювала стільки свого життя, скільки могла. Гроші завжди були для неї сильним мотиватором. Одного дня ми знайшли її надворі, оточену книжками зі свого раннього дитинства, які вона продавала перехожим. Одного вечора я посадив її та сказав, що дам п'ятдесят доларів, якщо зможе сама робити собі уколи. Їй було вісім років. Вона промучилася тридцять п'ять хвилин, тримаючи голку біля стегна. А тоді зробила це. Наступного разу я заплатив їй двадцять доларів, але дав тільки десять хвилин. Після цього – десять доларів за п'ять хвилин. На десяти доларах ми залишалися досить довго. Це була добра ціна.

Через кілька років у Микаїлі зникли абсолютно всі симптоми. Ревматолог порадив поступово припиняти застосування ліків. У деяких дітей проходить ювенільний ідіопатичний артрит, коли вони досягають статевого дозрівання. Ніхто не знає, чому. Вона перейшла на метотрексат у формі таблеток замість уколів. Чотири роки все було добре. Тоді одного дня у неї почав боліти лікоть. Ми знову відвели її до лікарні. Помічник ревматолога сказав: «У тебе тільки один суглоб з активним артритом». А от і не «тільки». Два це не набагато більше за один, зате один це набагато більше за нуль. Один ревматичний суглоб означав, що вона не переросла своєї хвороби попри перерву. Ця новина розбила її на місяць, але вона досі ходила на уроки танців і грала з друзями в м'яча на вулиці перед нашим будинком.

Ревматолог повідала ще кілька неприємних речей наступного вересня, коли Микаїла перейшла в одинадцятий клас. Через МРТ було виявлено погіршення в кульшовому суглобі. Вона сказала Микаїлі: «До тридцяти років твій кульшовий суглоб доведеться замінити». Можливо, ушкодження було завдано ще до того, як етанерцепт здійснив своє чудо? Ми не знали. Це були

зловісні новини. Якось за кілька тижнів після цього, Мікаїла грала у вуличний хокей в спортзалі своєї школи. Її кульшовий суглоб заклинив. Їй довелося відшкандибати з майданчика. Воно боліло щораз більше. Ревматолог сказала: «Частина твоєї стегнової кістки мертва. Заміна потрібна не після тридцяти років, а просто зараз».

Коли я сидів зі своєю клієнткою, яка розповідала про хворобу, що розвивалася у її чоловіка, ми говорили про крихкість життя, катастрофу існування та відчуття нігілізму, викликане примарою смерті. Я почав з того, що переповів свої думки про сина. Вона, як і всі в її ситуації, спитала: «Чому саме мій чоловік? Чому саме я? Чому саме це? Моє розуміння тісного поєднання вразливості та Єства це найкраща відповідь, яку я міг їй дати. Я розповів їй стару гебрайську історію, яка є, наскільки мені відомо, частиною коментаря про Тору. Вона починається з питання, побудованого, як дзен коан. *Уявіть собі Єство, всезнаюче, всюдисуще і всемогутнє. Чого бракуватиме такому Єству?*²¹¹ Відповідь: *обмеження*.

Якщо ви вже все, усюди і завжди, то нема куди рухатися і нема чим стати. Все, що може бути, вже є, і все, що може статися, вже сталося. І саме тому, як сказано в розповіді, Бог створив людину. Без обмеження нема історії. Нема історії, нема Єства. Ця ідея допомогла мені справитися з жахливою крихкістю Єства. Клієнтці теж допомогло. Я не хочу перебільшити важливість цього. Не хочу казати, що завдяки цьому все якимось чином стає гаразд. Клієнтка все ще була змушена постати перед раком, який вразив її чоловіка, так само, як і я був змушений дивитися у вічі жахливій хворобі моєї дочки. Але щось є в тому, щоб сказати, що існування та обмеження нерозривно пов'язані.

*«Хоча з тридцяти спиць складається колесо,
але саме порожнеча між ними
робить колесо корисним.
Не глина, яку гончар місить,
робить посуд корисним,
а простір всередині форми,
з якої зроблено горщик.
Без дверей у кімнату не увійти,
а без вікон темно.
Такою є користь неіснування.»*²¹²

Глибше усвідомлення цього недавно виявилось в популярній культурі під час еволюції Супермена, культурної ікони коміксів «DC». Супермена у 1938 р. створили Джері Сігел та Джо Шустер.ⁱⁿ¹⁴¹ На початку він міг рухати машини, поїзди і навіть кораблі. Міг бігти швидше за локомотив. Міг «одним стрибком перелітати через високі будівлі». Але в міру того, як він розвивався протягом наступних чотирьох десятиліть, сили Супермена розширювалися. Наприкінці шістдесятих він уже міг літати швидше за світло. Мав супер-слух

та Х-променевний зір.^{m142} Міг стріляти палючими променями з очей. Міг заморожувати речі та спричиняти гурагани своїм диханням. Міг рухати цілі планети. Ядерні вибухи не шкодили йому. А якщо він якимось чином і отримував поранення, то миттєво його загоював. Супермен став невразливим.

Тоді сталася дивна річ. Він став нудним. Що неймовірнішими ставали його сили, то важче було придумати, щоб такого цікавого він міг робити. «ДС» вперше подолала цю проблему в 1940-х рр. Супермен став вразливим до випромінення криптоніту, матеріалу, що залишився від його розтрощеної рідної планети. Врешті-решт з'явилося більше двох десятків варіацій. Зелений криптоніт ослаблював Супермена. За достатньої дози міг навіть убити його. Червоний примушував його дивно поводитися. Червоно-зелений спричиняв у нього мутації (одного разу в нього на потилиці виросло третє око).

Для того, щоб історія про Супермена залишалася цікава, були використані й інші техніки. У 1976 р. йому було призначено битися зі Спайдерменом. Це був перший кросовер порівняно молоді «Marvel Comics» Стена Лі,^{m143} чий персонажі були менш ідеалізовані, і «ДС», яка володіла правами на Супермена і Бетмена. Але Марвел довелося підсилити Спайдермена, щоб така битва була правдоподібна. А це було порушення правил гри. Спайдермен це Спейдермен, бо він має сили павука.^{m144} Якщо йому раптом дати ще якусь силу, то він уже не Спайдермен. Весь сюжет розвалюється.

На початок 1980-х Супермен уже був на термінальній стадії *deus ex machina* – це латинський вираз, що означає «бог із машини». У ньому йдеться про порятунок героя в грецькій або римській песі завдяки чуду – несподіваній появі всесильного Бога. Аж до сьогодні у погано написаній літературі персонаж, який потрапляє в халепу або зазнає поразки, рятується завдяки неправдоподібній магії чи іншому крутіству, яка не збігається з резонними очікуваннями читача. «Marvel Comics», наприклад, часами саме в такий спосіб рятує історію, спрямованої до поразки. До прикладу, Лайфгард,^{m145} персонаж із «Людей Ікс», здатний набувати будь-які здібності чи сили, що необхідні для порятунку життя. Це дуже корисний персонаж. У популярній культурі є і багато інших прикладів. Скажімо, в романі Стівена Кінга «Протистояння»^{m146} – обережно, далі подробиці сюжету – сам Бог знищує лихих персонажів. Весь дев'ятий сезон (1985-1986) праймтаймового серіалу «Даллас»^{m147} пізніше виявився сновидінням. Фани протестують проти такого, і цілком слушно. Їх обдурили. Коли люди слідкують за історією, вони придушують невіру в її вигаданість доти, поки обмеження, що роблять історію можливою, залишаються узгодженими і послідовними. Сценаристи, своєю чергою, погоджуються дотримуватися власних початкових рішень. Коли сценаристи або письменники починають шахрувати, це дратує фанів. Їм хочеться викинути книжку в камін або жбурнути цеглиною в телевізор.

І це стало проблемою Супермена: він розвинув сили настільки екстремальні, що міг «деуснути» себе з будь-якої проблеми, в будь-який час. Через це у 1980-х роках ця франшиза ледь не вмерла. Художник-сценарист Джон Берн перезапустив її і переписав Супермена, залишивши йому попередню біографію, але позбавивши багатьох нових сил. Він більше не міг піднімати літаки чи бути невразливим до термоядерної бомби. Також він став залежати від сонця, яке давало йому силу – такий собі упир навпаки. Він набув прийнятних обмежень. Супергерой, який може робити все, виявляється ніяким не героєм. Він не щось конкретне, тому він ніщо. Йому нема проти чого боротися, тож за нього неможливо вболівати. *З цього випливає, що повноцінне існування неможливе без обмежень.* Може, це тому, що на додаток до просто сталого існування Єство потребує також і Становлення – а для того, щоб стати чимось, треба стати чимось більшим або хоча б чимось іншим. А це можливе тільки для чогось обмеженого.

Нехай.

Але що ж тоді зі стражданням, яке спричинене такими обмеженнями? Може, обмеження, конче потрібні для Єства, настільки крайні, що весь цей проект варто просто припинити. Достоевський дуже чітко висловлює цю думку голосом головного персонажа повісти *«Записки з підпілля»*: «Одним словом, все можна сказати про всесвітню історію, все, що тільки може найбільш розладнаній уяві уявитися. Одного тільки не можна сказати – що розсудливо. На першому слові подавитесь».²¹³ Як ми бачили у *«Фаусті»* Гьоте – Мефістофель, противник Єства проголошує своє протиставлення безпосередньо до творіння Бога. Багато років по тому Гьоте написав продовження *«Фауста»*. Там Диявол знову повторює своє кредо у дещо іншій формі просто для того, щоб остаточно висловити свою ідею:²¹⁴

*«Адже ж пройшло – це те ж, що й не було.
Все, що твориться, що існує,
Колись унівець поверну я!
«Пройшло, пройшло!» І що б це означало?
Усе одно, що й зовсім не бувало,
А крутиться все круга – мов і є ...
Одвічна пустота – прихилище моє.»*

Кожен може зрозуміти ці слова, коли розвалюється мрія, уривається шлюб або коли члена родини розбиває страшна хвороба. Як дійсність може бути побудована такою нестерпною? Як так може бути?

Можливо, як і стверджували колумбайнівські хлопці (див. Правило 6), ліпше було б узагалі не бути. Може, було б краще, якби не існувало самого Єства. Але люди, які доходять до першого висновку, заграють із самогубством, а ті, що доходять до другого – із чимось гіршим, чимось воістину жахливим. Вони злигаються з ідеєю знищення всього. Вони граються із геноцидом – і гірше. Навіть найтемніші місця мають ще темніші

закутки. І що по-справжньому жахає, так це те, що такі висновки цілком можна зрозуміти, вони можуть бути навіть неунікненними – хоч люди і не завжди діють відповідно до них. Чи припустимо думати так людині, яка зіткнулася, наприклад, зі стражданням дитини? Хіба розсудлива, співчутлива людина не перейнялася б такими думками? Як може добрий Бог дозволити існувати такому світові?

Хоч такі думки й логічні. Хоч вони й зрозумілі. Але в цих висновках є одна страшна заковика. Дії, які чинять відповідно з цими висновками (якщо це не самі тільки висновки без учинків) невідхильно роблять погану ситуацію ще гіршою. Ненависть до життя, зневага до життя – навіть за справжній біль, якого воно завдає – робить життя тільки гіршим, нестерпно гіршим. В цьому нема справжнього протесту. В цьому нема нічого доброго, тільки жага творити страждання заради страждання. Це сама сутність зла. Люди, що доходять до таких висновків, є за крок до цілковитого кровожерного шаленства. Часом їм просто бракує інструментів. Часом, як у випадку Сталіна, у них під руками ядерна кнопка.

Але чи є будь-яка прийнятна альтернатива, враховуючи самоочевидні жахи існування? Чи існує виправдання для самого Єства з його малярійними комарами, солдатами-дітьми та дегенеративними неврологічними хворобами? Не певен, що зміг би дати правильну відповідь на це питання у дев'ятнадцятому столітті – тобто, до двадцятого століття з його тоталітарними жахіттями, заподіяними мільйонам людей. Не знаю, як можна пояснити, чому такі сумніви морально неприпустимі без фактів Голокосту, сталінських чисток (і Голодомору – ред..) і катастрофи, якою був «великий стрибок» Мао.²¹⁵ А також не думаю, що на це питання можна відповісти *думанням*. Думання невблаганно веде до безодні. Воно не спрацювало для Толстого. Може, навіть і для Ніцше не спрацювало, а навряд чи хтось в історії мав чіткіше мислення про такі речі. Але, якщо на мислення не можна покладатися в найтяжчих ситуаціях, тоді що ж залишається? Адже думка є врешті-решт найвище досягнення людини?

Може, й ні.

Є щось вище за мислення попри його воістину неймовірну силу. Коли існування виявляється екзистенційно нестерпним, мислення розвалюється. В таких ситуаціях – у глибинах – треба не думати, а бути *уважними*. Можете почати з цього: коли ви когось любите, то любите *не попри вади, а за них*. Звісно ж, це складно. Не обов'язково бути закоханими у кожную ваду і просто приймати. Не треба відмовлятися від спроб робити життя кращим чи не протистояти стражданням. Але є межі на шляху до вдосконалення, за які нам не варто виходити, інакше ми пожертвуємо власною людяністю. Звісно ж, легко казати «Єство потребує обмеження» і ходити собі безтурботно, коли світить сонце, в батька нема хвороби Альцгеймера, діти здорові, а шлюб щасливий. А коли щось іде не так?

Розпад і біль

Микаїла провела багато ночей без сну, коли в неї тривав біль. Коли до неї приїжджав дідусь, він давав їй кілька таблеток Тиленолу 3, які містили кодеїн. Після цього вона могла спати. Але не довго. Наш ревматолог, яка зіграла головну роль у ремісії Микаїли, дійшла до межі своєї сміливості, коли займалася болем нашої дитини. Колись вона виписала опіяти маленькій дівчинці і та стала залежною. Вона заприсяглася більше ніколи так не робити. Сказала: «Ви пробували ібупрофен»? Микаїла дізналася, що лікарі далеко не все знають. Для неї ібупрофен – це те саме, що крихта хліба для того, хто вмирає з голоду.

Ми поговорили з новим лікарем. Він уважно нас вислухав. І допоміг Микаїлі. Попервах він виписав Тиленол 3, той самий препарат, яким з нею ділився дідусь. Це було сміливо. На лікарів сильно тиснуть, щоб вони не виписували опіяти – і тим більше дітям. Але опіяти *працюють*. Проте невдовзі Тиленолу було вже недостатньо. Вона почала приймати оксикотин, опіод, якого обзивають «героїном для селяків». Це знімало біль, але породило нові проблеми. Через тиждень після того, як Микаїла почала заживати прописані ліки, Темі повела її на обід. Вона здавалася п'яною. Говорила нечітко. Голова хиталася. Це було не добре.

Моя своячка працювала медсестрою паліативної допомоги. Вона сказала, що ми могли б до оксикотину додати Риталін – амфетамін, який часто використовуються для гіперактивних дітей. Риталін відновив жвавість Микаїли і навіть мав деякі власні якості придушення болю – добре це знати, коли доводиться мати справу з чимись нерозв'язним стражданням. Але її біль почав ставати дедалі нестерпнішим. Вона почала падати. Тоді в неї знову заклинив кульшовий суглоб, цього разу в метро, коли тоді не працював ескалатор. Її хлопець виніс її нагору сходами. Вона приїхала додому на таксі. Метро перестало бути надійним способом пересування. Того березня ми купили Микаїлі п'ятдесятикубовий скутер. Було небезпечно дозволяти їй на ньому їздити. Але позбавляти її всієї свободи теж було небезпечно. Ми обрали першу безпеку. Вона пройшла свої учнівські екзамени, що дало їй право водити транспортний засіб вдень. На отримання постійних прав їй дали ще кілька місяців.

У травні їй замінили кульшовий суглоб. Хірургові вдалося навіть врахувати вже існуючу півсантиметрову різницю в довжині ніг. І кістка не відмерла. Це була просто тінь на радіографії. Її тітка та дідусь із бабусею прийшли її провідати. В цей час було трохи краще. Проте одразу по операції Микаїлу поклали в реабілітаційний центр для дорослих. В тій місцині вона була наймолодша з різницею десь у шістьдесят років. Її дуже невротичний однопалатник похилого віку не давав вимикати світло навіть уночі. Одна стара жінка не могла дійти до вбиральні і була змушена використовувати підкладне судно. І вона не дозволяла, щоб двері її палати зачиняли. А позаяк

це було одразу біля стійки медсестри з нескінченними дзвінками і гучними розмовами, то спати було неможливо – і то там, де сон був просто необхідний. По сьомій вечора відвідувачів переставали пускати. Фізіотерапевт – сама причина перебування Микаїла в цьому місці – був у відпустці. Єдиною людиною, що їй допомогла – коли вона сказали черговій медсестрі, що не могла спати – виявився прибиральник, який зголосився перевезти її до загальної палати. Медсестра сміялася, коли дізналася, до якої палати поклали Микаїлу.

Вона мала там пролежати шість тижнів. А пролежала три дні. Коли фізіотерапевт повернувся з відпустки, Микаїла стала підніматися сходами реабілітаційного центру і одразу опанувала свої необхідні додаткові вправи. Поки вона це робила, ми обладнали наш дім потрібним поруччям. Після цього ми забрали її додому. Увесь той біль і операція – з цим вона справилася прекрасно. А жакливий реабілітаційний центр? Це спричинило симптоми посттравматичного стресу.

У червні Микаїла почала ходити на повноцінні мотоциклетні курси, щоб мати змогу і далі законно їздити на скутері. Ми всі страшенно боялися цієї необхідності. А що, як вона впаде? А що, як потрапить в аварію? Першого дня Микаїла тренувалася на справжньому мотоциклі. Він був важкий. Вона кілька разів його впустила. Побачила, як інший мотоцикліст-початківець впав і покотився через стоянку, де проходили курси. Нанарок наступного дня до курсів вона боялася повернутися. Не хотіла вилізати з ліжка. Ми довго говорили і вирішили, що їй варто хоча б доїхати разом із Темі до місця проведення курсів. Якщо вона не наважиться, то зможе залишатися в машині до кінця курсів. По дорозі туди її сміливість повернулася. Коли вона отримала свій сертифікат, всі інші випускники стояли і аплодували.

Тоді у неї розпалася права щиколотка. Лікарі хотіли сплавити постраждалі кістки в одну. Але це б спричинило розклад інших, менших кісток в її стопі, які тепер зазнавали більшого тиску. Коли тобі вісімдесят років, то це ще можна терпіти, хоча й тоді це не жарти. Але в підлітковому віці це ніяке не рішення. Ми наполягли на штучній заміні, хоч технологія була ще нова. У черзі довелося б стояти три роки. Це просто неприйнятно. Пошкоджена щиколотка спричиняла набагато більше болю за несправний кульшовий суглоб. Однієї поганої ночі вона впала в нестяму. Я не міг її заспокоїти. Я знав, що вона досягла своєї межі. Сказати, що це було напружено, значить не сказати нічого.

Ми провели багато тижнів, а потім і місяців, відчайдушно досліджуючи різноманітні пристрої для заміни кісток, намагаючись оцінити їхню придатність. Шукали максимально швидку операцію по всіх усюдах: Індія, Китай, Іспанія, Великобританія, Коста-Рика, Флориди. Зв'язалися з Міністерством охорони здоров'я провінції Онтаріо. Вони нам дуже допомогли. Знайшли в країні спеціаліста у Ванкувері. Щиколотку Микаїлі замінили у листопаді. Після операції вона була в абсолютній агонії. Її нога

була неправильно укладена. Гіпс причавлював шкіру до кістки. Клініка відмовлялася давати їй достатньо оксикотину, щоб опанувати біль. Мікаїла виробила високу стійкість до цього препарату через попереднє застосування.

Коли вона повернулася додому, зазнаючи вже меншого болю, то почала злізати з опіятів. Вона ненавиділа оксикотин, хоч його було необхідно застосовувати. Казала, що він робив її життя сірим. Може, це було і добре за таких умов. Вона перестала ним користуватися, щойно змога. Мучилася від ломки кілька місяців, по ночах пітніючи та потерпаючи від відчуття, ніби під шкірою повзли мурахи. Вона втратила здатність переживати хай яке задоволення. Це була ще одна дія опіятної ломки.

Під час більшої частини цього періоду нас немов затопило. Вимоги щоденного життя не зникають просто тому, що вас звалила катастрофа. Все, що ви завжди робили, все ще треба робити. То як із цим справитися? Ось що ми з'ясували:

...Виділіть трохи часу, щоб поговорити і подумати про хворобу чи іншу кризу, і як із нею справлятися кожного дня. *Не говоріть і не думайте* про це в інший час. Якщо не обмежити дію біди, то ви виснажитесь і все пропаде. А це нічим не допоможе. Економте сили. Ви не в одній битві, а на війні, яка складається з багатьох битв. Треба в кожній битві залишатися боєздатними. Коли хвилювання щодо кризи з'являтиметься в неналежний час, то нагадуйте собі, що обдумаєте це тоді, коли заплянували. Зазвичай це працює. Частини мозку, які виробляють тривогу, більше зацікавлені в самому факті існування пляну, а не в його деталях. Не призначайте час обдумування на вечір чи ніч. Бо не зможете спати. А якщо не зможете спати, то все хутко покотиться вниз.

Змініть одиницю часу, якою користуєтеся для виміру життя. Коли сонце світить, тривають добрі часи, є вдосталь хліба, можна плянувати і на наступний місяць, і рік, і п'ять років. Можна мріяти навіть на десятиліття вперед. Але цього не можна робити, коли ногу затис в зубах крокодил. «Кожний день має досить своєї турботи» – це Матвія 6:34. Це часто розуміють як «живи сьогодні, не переймайся завтрашнім днем». Але це не те, що малося на увазі. Той припис треба інтерпретувати у контексті Нагірної проповіді, невід'ємною частиною якої він є. Ця проповідь дистилує десять заборон із Заповідей Мойсея в єдину вказівку. Христос прийшов до своїх учнів, щоб дати їм віру в Царство Боже на Небі та істину. Це свідоме прийняття віри, що доброта є основа Єства. Це акт сміливості. Прагніть до більшого, як Джемметто у книзі про Пінокію. Загадайте бажання під зіркою і дійте правильно, відповідно до цього бажання. Коли налаштуєтеся на добро, зможете зосередитися на сьогодні. Будьте уважні. Наведіть порядок у тому, що вам підвладне. Полагодьте те, що вийшло з ладу, і вдоскональте те, що вже добре. Ви маєте всі шанси справитися, якщо будете уважні. Люди дуже сильні. Вони можуть переживати багато болю і втрат. Але для того, щоб не зламатися, вони мають бачити добро у Єстві. Якщо вони втратять це, тоді вони самі воістину втрачені.

І знову про псві – але нарешті й про котів

Собаки подібні на людей. Вони їхні друзі і союзники. Соціяльні, ієрархічні та одомашнені. Їх цілком влаштовує залишатися в самому низу родинної піраміди. За увагу, яку отримують, вони платять вірністю, захопленням і любовю. Собаки чудові.

А от коти – самі в собі. Вони не соціяльні та не ієрархічні (хіба що мимохідь). Лише частково одомашнені. Не роблять фокусів. Вони дружні тільки на власних умовах. Собак приручили, а коти самі зробили рішення. Вони готові взаємодіяти з людьми з якихось власних незрозумілих причин. Для мене коти це вияви природи, Єства у майже чистому вигляді. Більше того, вони така подоба Єства, яка бачить людей і схвалює їх.

Коли ви на вулиці натрапляєте на kota, багато чого може статися. Наприклад, коли я бачу kota вдалині, то лиха частина мене хоче злякати його голосним звуком пфф! – передні зуби по нижній губі. Це змусить нервового kota настовбурчити шерсть і стати в профіль, щоб здатися більшим. Мабуть, мені не варто сміятися над котами, але цьому важко опиратися. Вже один той факт, що їх можна злякати – це одна з найкращих їхніх рис (на пару з тим, що вони миттєво відчують роздратовання і ніяковіють від своєї надмірної реакції). Але коли можу себе опанувати, я схиляюся і підкликаю kota, щоб погладити. Інколи він тікає. Інколи він зовсім не звертає на мене уваги – бо це кіт. Але інколи кіт підходить, впирається головою в мою підставлену руку і має від цього задоволення. Інший раз він навіть перевертається і вигинає спину на запилюченому бетоні (хоча в такій позі коти часто кусають і дряпають навіть дружню руку).

На вулиці, де моє помешкання, навпроти живе кішка, яку звати Руда. [m148](#) Руда – це розкішна сіямська кішка, дуже спокійна і стримана. За особистісним тестом Великої п'ятірки вона має низький рівень невротизму (індекс тривожности, страху та емоційного болю). Руда анітрохи не переймається собаками. Наш пес Сікко із нею дружить. Буває, коли її покликати – а часом і без цього – Руда перебігає через вулицю з високо задертим хвостом, який закручується на кінцівці. Тоді вона перевертається на спину перед Сікко, який радіє і весело махає хвостом. Після цього, якщо вона того захоче, то прийде до вас у гості на півхвилини. Це слухна нагода зробити перерву. Це трішки додаткового світла в добрий день і невеличкий перепочинок у поганій.

Якщо бути уважним навіть у поганій день, то може пощастити, і вам подарують маленькі можливості саме такого шибу. Можна навіть побачити маленьку дівчинку, яка танцює на вулиці, бо вдягнена в балетний костюм. Може трапитися особливо добре горнятко кави в кавярні, де дбають про своїх клієнтів. Можна викроїти хвилин десять-двадцять, аби зробити щось, якусь дрібну несусвітність, яка відволіче вас або нагадає, що ви здатні сміятися над абсурдністю існування. Особисто я люблю дивитися серії

«Сімпсонів» на швидкості в півтора рази більшій, за звичайну: всі жарти чути, а займає на третину менше часу.

Ви можете йти на роботу, і у вас крутиться голова, а тут з'явиться кіт і, якщо уважно глянути на нього, то ви на п'ятнадцять секунд отримаєте нагадування про те, що чудо Єства може компенсувати те непереборне страждання, яке його супроводжує.

Погладьте kota, коли зустрінете його на вулиці.

P.S. Незадовго після того, як я написав цей розділ, хірург Микаїли сказав їй, що штучну щиколотку доведеться усунути, а щиколотку – сплавити. Все йшло до ампутації. Вона страждала від болю вісім років після операції із заміни і її рухомість була значно порушена, хоча і те, й інше вже було набагато краще за те, що було раніше. Через чотири дні після цього вона натрапила на нового фізіотерапевта. Він був великою, могутньою, уважною людиною. Спеціалізувався на лікуванні щиколоток в Лондоні. Він наклав свої руки навколо її щиколотки і стискав протягом сорока секунд, а в цей час Микаїла рухала стопою вперед і назад. Неправильно розташована кістка засковзнула назад на місце. Біль зник. Вона ніколи не плакала перед медперсоналом, а тут розридалася. Її коліна випрямилися. Тепер вона може ходити на великі відстані та обережно прошкувати босоніж. Литковий м'яз на її ушкодженій нозі відростає. Штучний суглоб став набагато гнучкішим. Цього року вона одружилася і народила дівчинку Елізабет, названу на честь покійної матери моєї дружини.

Все добре.

Поки що.

Кода

Що я робитиму зі своєю ручкою світла?

Наприкінці 2016-го року я поїхав до північної Каліфорнії на зустріч із другом і бізнес-партнером. Ми провели вечір, міркуючи і розмовляючи. В певний момент він дістав із піджака ручку і зробив кілька записів. Ручка була обладнана світлодіодом, щоб було легше писати в темряві. «Просто ще один гаджет» – подумав я. Проте пізніше, коли я був у більш метафоричному настрої, мене глибоко вразила ідея світляної ручки. В цьому було щось символічне, щось метафізичне. Адже всі ми більшість часу перебуваємо в темряві. Кожному з нас не завадить щось написане світлом, аби спрямовувати нас на шляху. Коли ми сиділи і розмовляли, я сказав йому, що хочу трохи пописати, і попросив цю ручку в якості подарунку. Коли він мені її простяг, я був безмірно задоволений. Тепер я можу писати в темряві підсвічені слова! Звісно ж, важливо робити це правильно. Я спитав себе цілком наповажно: «Що я робитиму зі своєю новою ручкою світла?». Цього стосуються два вірші в Новому Заповіті. Я багато про них думаю:

«Просьте і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам; Бо кожен, хто просить одержує, хто шукає знаходить, а хто стукає відчинять йому» (Матвія 7:7-8).

На перший погляд це ніщо інше, як заповіт до магії молитви в сенсі вимолування у Бога милости. Але Бог – хай ким або чим Він є – це не якийсь виконавець бажань. Коли Христа у пустелі спокушав Диявол – про що йшлося у Правилі 7 (Добивайтеся суттєвого [а не швидкодоступного]) – то навіть сам Ісус не хотів просити свого Отця про послугу; більше того, кожного дня молитви людей, опанованих розпачем, залишаються без відповіді. Можливо, це тому, що питання, які в них закладені, не сформульовані належним чином. Мабуть, нерозумно просити Бога порушувати закони фізики щоразу, як ми падаємо додолу чи здійснюємо серйозну помилку. Мабуть, в такі часи не можна поставити віз поперед коня і просто побажати, щоб ваша проблема вирішилася у якийсь чарівний спосіб. Натомість можна запитати, що вам треба зробити зараз, щоб збільшити власну рішучість, підкріпити характер і знайти сили на те, щоб рухатися далі. Можна попросити змоги побачити істину.

За тридцять років нашого шлюбу ми з дружиною багато разів у чомусь не доходили згоди – іноді в дуже глибоких питаннях. Нашу єдність було зламано на якомусь незбагненно глибокому рівні, ми не могли легко

вирішити цей розрив розмовою. Натомість ми потрапили у пастку емоційної, сердитої і тривожної суперечки. Ми домовилися, що в таких обставинах ми тимчасово підемо нарізно: вона – в одну кімнату, я – в іншу. Часто це бувало важко зробити, бо важко вийти із самого розпалу сварки, коли злість створює бажання долати і перемагати. Але це краще, ніж ризикувати наслідками суперечки, яка загрожувала вийти з-під контролю.

На самоті, намагаючись заспокоїтися, ми обоє ставили собі однакове питання: Що кожен із нас зробив, щоб спричинити ситуацію, через яку ми сперечалися? Хай які дрібні чи віддалені в часі були помилки... але ми обидвоє їх зробили. Після цього ми знову сходилися разом і ділилися результатами наших роздумів: «Ось у чому я не мав(ла) рації!...»

Трудність з тим, що поставити собі таке питання полягає в тому, що треба по-справжньому хотіти знайти відповідь. А з цим проблема в тому, що відповідь вам не сподобається. Коли ви з кимось сперечаетесь, то хочеться мати рацію, а також хочеться, щоб ваш суперник рації не мав. Тоді саме йому доведеться чимось пожертвувати і змінитися, а не вам, тож здається, що це краще. А якщо рації не маєте ви, то і змінитися доведеться вам – доведеться поміркувати про себе, про спогади з минулого, про спосіб існування в теперішньому і про пляни на майбутнє. Тоді доведеться хотіти вдосконалитися і з'ясувати, як це зробити. І доведеться це дійсно зробити. Це виснажливо. Потрібна регулярна практика, аби втілити нові сприйняття і зробити нові дії звичкою. Набагато легше просто не усвідомлювати, не визнавати і не торкатися. Набагато легше відвернутися від істини і зумисне заплющувати очі.

Саме в такий момент обов'язково треба вирішити: ви бажаєте мати рацію чи хочете миру?²¹⁶ Належить вирішити, наполягати на абсолютній слухності свого погляду, чи слухати і домовлятися. Миру не досягти правотою. Ви просто матимете рацію, а співрозмовник ні – і буде переможений. Зробіть так десять тисяч разів і вашому шлюбові настане кінець (або ви почнете про це мріяти). Щоб обрати альтернативу – пошук миру – належить зважитися більше прагнути знайти відповідь, ніж мати рацію. Це шлях із тюрми впертих упереджень. Передумова для перемовин. Це означає по-справжньому дотримуватися Правила 2 («Ставтеся до себе, як до того, кому вам належить допомагати»).

Ми з дружиною з'ясували, що, якщо поставити собі таке питання і по-справжньому забажати відповіді (байдуже, наскільки ганебна, жахлива і сороміцька вона може виявитися), тоді з глибин вашого розуму впливе спогад про те, що такого нерозумного і хибного ви зробили у загалом не такому вже й далекому минулому. Тоді можна буде повернутися до співрозмовника і пояснити, в чому ваша дурість, а також (щиро) перепросити його. Тоді ця людина зможе зробити те саме для вас і теж (щиро) попросити вибачення, після чого ви двоє таких дурнувятих знову зможете розмовляти. Може, це і є істинна молитва: питання «Що я зробив(ла) не так, і що я можу

зробити, щоб бодай трохи щось виправити?». Але ваше серце має бути відкрите до страшної правди. Ви мусите бути здатні сприймати те, чого не хочеться чути. Коли ви вирішите дізнатися про свої вади, щоб їх можна було виправити, то відкриєте лінію зв'язку з джерелом усіх думок одкровення. Це може бути те саме, що радитися зі своїм сумлінням. Це може бути, в певному сенсі, те саме, що розмова з Богом.

Саме в такому дусі, маючи перед собою аркуш паперу, я поставив собі питання: *Що я робитиму зі своєю новою ручкою світла?* Спитав так, якби по-справжньому хотів дізнатися відповіді. Чекав на відповідь. Я вів розмову між двома різними частинами себе. Я щиро думав – або слухав, у такому сенсі, як було описано в Правилі 9 («Вважайте, що ваш співрозмовник може знати те, чого не знаєте ви»). Це правило можна застосовувати на собі так само, як і на інших. Звісно ж, це я поставив питання – і я сам на нього відповів. Але ці два «я» не однакові. Я не знав, яка буде відповідь. Чекав, щоб вона з'явилася в театрі моєї уяви. Чекав, щоб слова вистрибнули з порожнечі. Хіба може хтось додуматися до чогось, що його самого здивує? Як він може не знати того, що думає? Звідки з'являються нові думки? Хто чи що їх думає?

Оскільки мені щойно дали з усіх можливих речей Ручку Світла, якою можна писати в темряві Освітлені Слова, я хотів зробити нею найкраще з того, що міг. Отже, я поставив слушне питання – і відповідь майже миттєво виявила себе: *Запишіть слова, які ви хочете вивірити на своїй душі.* Я записав їх. Непогано – треба визнати, трохи з романтичним ухилом – проте це відповідало грі. Тоді я підняв ставки. Вирішив поставити собі найважчі питання, як тільки міг придумати, і записати відповіді. Врешті-решт, якщо у вас є Ручка Світла, нею можна скористатися, щоб відповісти на тяжкі питання. Ось перше: *Що я робитиму завтра?* Відповідь: *Найбільше, скільки це можливо, добра за найкоротший період часу.* Це і приємно – поєднання амбіційного спрямування з вимогою максимальної ефективності. Гідне випробування. Друге питання в такому ж дусі: *Що робитиму наступного року?* *Постараюся подбати про те, щоб те добро, яке тоді робитиму, було перевершене тільки добром, яке робитиму новим наступним роком.* Це теж солідно – добре продовження амбіцій, описаних у попередній відповіді. Я сказав своєму другові, що проводжу серйозний експеримент із писанням тією ручкою, що він дав. Спитав його, чи можу я прочитати йому те, що встиг скласти. Він теж схвалив мої питання і відповіді. Це добре. Це спонукало продовжувати.

Наступне питання завершило перший набір: *Що я робитиму зі своїм життям?* *Спрямуюся на Рай і зосереджуся на сьогодні.* Ага! Я знав, що це значило. Це те, що Джепетто робив у діснеївському мультфільмі «Пінокіо», коли загадував бажання під зіркою. Дідусь-різьбяр звів свої очі до блискотливого діаманта, завислого високо над буденним світом щохвилиних людських турбот, і висловив своє найглибше бажання: щоб

лялька, яку він створив, позбулася своїх ниток, якими нею маніпулюватимуть інші, та перетворилася на справжнього хлопчика. Це також центральне повідомлення Нагірної проповіді, як ми з'ясували у Правилі 4 («Порівняйте себе з тим, ким були вчора...»), але яке варто повторити тут:

«І про одяг чого ви клопочетесь? Погляньте на ті он лілеї, як вони не прядуть, ані тчуть. Та ж кажу вам, що й Соломон у розквіті слави своєї не вдягався у такі вишукані шати, як вони. І коли он траву, що сьогодні на полі, а взавтра до печі вкидається, Бог так зодягає, скільки ж краще зодягне Він вас, маловірні! Тож не піклуйтеся й не питайте: „Що нам їсти?“ або „Що нам пити?“ або „У що нам вбратися?“ Але ж Отець Ваш Небесний знає, чого ви потребуєте. Натомість дбайте насамперед про Царство Боже та робіть усе, що Господь від вас вимагає, й тоді усе інше Він неодмінно вам надасть».

Що це все значить? Правильно орієнтуйте себе. Тоді – і тільки тоді – зосереджуйтеся на чинному дні. Спрямуйтеся на Добро, на Прекрасне та Істинне, а тоді цілеспрямовано і пильно зосередьтеся на справах кожної миті. Безперервно цільтеся на Небеса, поки ретельно працюєте на землі. Уважно дбайте про майбутнє в такий спосіб, поки уважно дбаєте про теперішнє. Тоді матимете найбільші шанси довести до ідеалу і те, й інше.

Після цього я переніс увагу з використання часу на взаємини з людьми, написав і прочитав ці питання й відповіді моєму другові: Що я робитиму з дружиною? Ставитимуся до неї так, ніби вона – Свята Матір Божа, щоб вона могла народити героя, здатного врятувати світ. Що робитиму з донькою? Підтримуватиму, слухатиму, оберігатиму, тренуватиму її розум, і дам знати, що, якщо захоче стати матір'ю, то це нормально. Що робитиму зі своїми батьком і матір'ю? Діятиму так, щоб ці дії виправдали пережите ними страждання. Що робитиму з сином? Заохочуватиму його бути справжнім Сином Божим.

Шанувати свою дружину як Божу Матір – означає помічати і підтримувати священний елемент її материнської ролі (не тільки власних дітей, а взагалі). Суспільство, яке про це забуло, не може вижити. Мати Гітлера народила Гітлера, а мати Сталіна народила Сталіна. Щось було не так у їхніх взаєминах, які мали вирішальне значення? Цілком імовірно, враховуючи, наскільки важливою є материнська роля для встановлення довіри²¹⁷ – це один із життєво-важливих прикладів. Можливо, вагу їхніх материнських обов'язків і взаємин зі своїми дітьми не було правильно застосовано; можливо, те, що ті жінки робили у своїй материнській подобі було недостатньо оцінено їхніми чоловіками, батьками й суспільством. А кого могла б натомість створити жінка, якби до неї ставилися нормально, з честю та увагою? Врешті-решт доля світу залежить від кожної нової дитини – малесенької, крихкої і вразливої до загроз, але, з часом здатної промовляти слова і чинити дії, що підтримують вічну, тендітну рівновагу між хаосом і порядком.

Підтримувати доньку? Це значить заохочувати її у всьому, що вона сміливо прагнуче робити, але включати в це щиру вдячність за факт її жіночності: визнати важливість того, щоб мати сімю, дітей та відмовитися від спокуси зневажити чи знецінити це, порівнюючи з досягненнями особистих амбіцій чи кар'єри. Не просто так Свята Матір і Дитина це божественні образи. Суспільства, які перестають шанувати цей образ, тобто, перестають вважати стосунки трансцендентно і фундаментально важливими – такі суспільства перестають існувати.

Діяти так, щоб виправдати страждання своїх батька-матери – це означає пам'ятати жертви, на які пішли всі, хто жив до вас (і не в останню чергу ваші батько й матір), заради вас, протягом всього жахливого минулого. Це значить бути вдячними за весь той прогрес, якого цим вдалося досягти, і діяти відповідно до цієї пам'яті та вдячності. Люди здійснили велетенські жертви заради того, щоб створити те, що ми маємо зараз. У багатьох випадках вони буквально гинули за це – і ми маємо поважати цю жертву.

Заохочувати сина бути справжнім Сином Божим? Це означає понад усе бажати, щоб він *чинив правильно*, і намагатися підтримувати його, коли він це робить. Я вважаю, що це частина жертвовного послання: цінувати і підтримувати відданість свого сина трансцендентному добру понад усіма речами (включно з «його земним прогресом», безпекою і – можливо – навіть його життям).

Я продовжував ставити питання. Не проходило й кількох секунд, як з'являлися відповіді. *Що я робитиму із незнайомцем? Запрошу в дім, ставитимуся, як до брата, щоб він міг ним стати.* Це значить простягти комусь руку довіри, щоб його або її найкраща частина могла вийти наперед і відповісти взаємністю. Це означає виявляти священну гостинність, яка робить можливим життя поміж усіма тими, кого ми ще не знаємо. *Що я робитиму з упалою душою? Простягну щиру і уважну руку, але не присєднаюся до неї у трясовині.* Це добрий підсумок того, що ми охопили в Правилі 3 («Дружіть із тими, хто бажає вам найкращого»). Це застереження водночас від того, щоб розсипати перли перед свинями, і від того, щоб маскувати свої вади під чесноти. *Що я робитиму зі світом? Поводитимуся так, ніби Єство цінніше за Неєство.* Чиніть так, щоб не стати ображеними і оскверненими через трагедії існування. Це суть Правила 1 («Встаньте і розправте плечі»): зустрічайте непевність світу добровільно, з вірою і сміливістю.

Як я просвітлюватиму ближніх? Ділитимуся з ними тим, що вважаю по-справжньому важливим. Це Правило 8 («Кажіть правду, або хоч не брешіть»). Це означає цілитися на мудрість, дистилювати цю мудрість у слова і вимовляти ці слова так, якби вони мали значення, зі справжньою турботою й уважністю. Це все стосується також і наступного питання (і відповіді): *Що я робитиму з розірваною країною? Об'єднаю її за допомогою уважних слів істини.* За останні кілька років важливість цього припису стала,

цілком можливо, навіть очевиднішою: ми розділяємося, поляризуємося і дрейфуємо в бік хаосу. За таких умов, якщо ми хочемо уникнути катастрофи, кожному з нас необхідно приносити правду, якою ми її бачимо: не аргументи, які виправдовують наші ідеології, не махінації, які просувають наші амбіції, а голі, чисті факти нашого існування, розкриті для інших, щоб вони їх бачили і обдумували – для того, щоб ми могли дійти згоди і рухатися далі разом.

Що я робитиму для Бога, мого Отця? Пожертвую всім, що для мене дороге, заради ще більшої досконалості. Дозволю мертвій деревині згоріти, щоб новий ліс міг вирости і вижити. Це жажливий урок Каїна та Авеля, детально розглянутий у дискусії щодо значення Правила 7. Що я робитиму із брехуном? Дам йому говорити, щоб він викрив себе. Правило 9 («Вважайте...») знову тут доречне, так само, як і ще один уривок із Нового Заповіту:

«За їхніми плодами ви пізнаєте їх. Бо хіба ж виноград на тернині збирають, або фіги із будяків? Так ото родить добрі плоди кожне дерево добре, а дерево зле плоди родить лихі. Не може родить добре дерево плоду лихого, ані дерево зле плодів добрих родити. Усяке ж дерево, що доброго плоду не родить, зрубується та в огонь укидається. Ото ж бо, за їхніми плодами ви пізнаєте їх!» (Матвія 7:16-7:20)

Гниль треба виявити, щоб щось добре можна було поставити на її місце, як уже було зазначено в Правилі 7. Все це доречно для розуміння наступних питань і відповідей: *Як поведуся із просвітленим? Заміню його істинним шукачем просвітлення.* Просвітлених нема. Є тільки той, хто шукає дальшого просвітлення. Правильне Єство – це процес, а не стан; подорож, а не пункт призначення. Це безперервне перетворення того, що ви знаєте, через зустріч із тим, чого ви не знаєте – а не відчайдушне чіпляння до певності того, що в кожному разі завжди недостатне. Це свідчить про важливість Правила 4 («Порівняйте себе...»). Завжди вважайте становлення важливішим за те, що вже є. Це означає, що необхідно визнавати і приймати свою недостатність, щоб її можна було безперервно виправляти. Це, безперечно, боляче – але це хороша ціна.

Кілька наступних серій питань і відповідей утворили ще одну чітку групу, цього разу зосереджену на невдячності: *Що я робитиму, коли ненавидітиму те, що маю? Пам'ятатиму тих, хто не має нічого, і намагатимуся бути вдячним.* Оцініть те, що просто перед вами. Поміркуйте над Правилем 12, хоч воно й дещо жартівливе («Погладьте kota, якого зустрінете на вулиці»). Також подумайте над тим, що ваш прогрес може зупинятися не через брак можливості – а через те, що ви були занадто зарозумілі для того, щоб повністю скористатися вже наявним. Це Правило 6 («Досконало владнайте власний дім, а тоді вже критикуйте решту світу»).

Нещодавно я говорив про такі речі з одним молодим чоловіком. Досі він практично не покидав свою родину і ніколи не виїжджав за межі

батьківщини – але прибув до Торонто, щоб відвідати одну з моїх лекцій і завітати до мого дому. Він надто сильно ізолював себе протягом свого короткого життя і тяжко страждав від тривоги. Коли ми вперше зустрілися, він ледве міг говорити. Тим не менше минулого року він вирішив щось із цим зробити. Почав з того, що взявся за скромну роботу посудомийника. Він поклав собі виконувати її добре, хоча міг ставитися з презирством. Він був достатньо розумний, щоб образитися на світ, бо той не визнав його талантів, проте замість цього вирішив зі щирою скромністю прийняти себе і свій стан (цей крок – істинний провісник мудрости), і постановив собі скористатися будь-якою можливістю, яку міг знайти. Тепер він живе самостійно. Це краще, ніж жити вдома. Тепер у нього є якісь гроші. Не багато. Але більше за ніякі. І він їх заробив. Тепер він постає перед соціальним світом і отримує вигоду через конфлікт, який це породжує:

*«Той, хто знає людей,
розумний.*

*Той, хто пізнав себе,
просвітлений.*

Той, хто вміє перемагати ворогів, сильний.

*Той, хто перемагає самого себе,
могутній.*

*Той, хто має матеріальний статок,
живе забезпечено.*

*Хто ж досяг злиття з Дао
і не втрачає його,
той досяг Вищого Буття».*

(переклад Сергія Косянчука за редакцією Володимира Антонова)²¹⁸

Якщо мій досі тривожний, але цілеспрямований і здатний до самоперетворення відвідувач йтиме своїм чинним шляхом, то скоро стане набагато компетентнішим і успішнішим. Але це відбудеться тільки тому, що він прийняв свій нікчемний стан і зміг проявити достатню вдячність, щоб зробити перший (так само нікчемний) крок на шляху від цього. Це краще за нескінченне очікування чарівного приходу Годо. Це краще за зарозуміле, безживне, незмінне існування, в той час як демони люти, образи і непрожитого життя збираються навколо.

Що я робитиму, коли мене поглинатиме жадаба? Пам'ятатиму, що віддавати воістину краще, ніж отримувати. Світ – це форум, де всі діляться і обмінюються (знову, Правило 7), а не скарбниця, яку можна грабувати. Давати – значить чинити те, що ви в змозі чинити, щоб зробити щось

кращим. Добро, яке є в людях, відгукнеться і буде це підтримувати, повторювати, множити, повертати і плекати, щоб усе покращувалося і рухалося вперед.

Що я робитиму, коли знищу мої річки? Шукатиму живу воду і дам їй очистити Землю. Мені це питання, а також відповідь на нього здалися особливо неочікуваними. Здається, воно пов'язане з Правилем 6 («Досконало владнайте власний дім...»). Технічне тлумачення наших проблем докільля може бути не надто влучним. Найліпше тлумаченням може бути психологічне. Що більше людей наведуть у собі лад, то більше вони на себе візьмуть відповідальності за світ навколо них, і то більше проблем зможуть вирішити.²¹⁹ Як у приказці: краще правити власним духом, ніж містом. Легше подолати ворога зовні, ніж того, який усередині. Проблеми з докільлям в кінцевому підсумку можуть бути духовими. Якщо ми наведемо лад у собі, то, можливо, зможемо зробити те саме для світу. Ну, звісно, що ж іще міг придумати психолог?

Наступний набір був пов'язаний з правильною реакцією на кризу і виснаження:

Що я робитиму, коли мій ворог досягатиме успіху? Цілитимуся трохи вище і буду вдячним за урок. Повертаючись до Матвія: «Ви чули, що сказано: Люби свого ближнього, і ненавидь свого ворога. А Я вам кажу: Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творить добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі» (5:43-5:45). Що це означає? Навчайтеся з успіху ваших ворогів; прислухайтеся (Правило 9) до їхньої критики, щоб з їхнього протистояння зібрати будь-які уривки мудрости, які ви можете засвоїти собі на користь; прийміть як свою амбіцію створення світу, у якому ті, хто працюють проти вас, побачать світло, прокинуться і досягнуть успіху, щоб те вдосконалення, на яке ви спрямовані, могло охопити і їх теж.

Що я робитиму, коли буду втомлений і нетерплячий? Вдячно прийму запропоновану допомогу. В цьому двояке значення. Це вказівка, по-перше, звертати увагу на обмеженість однієї людини, а по-друге – приймати і бути вдячним за підтримку інших – і родини, і друзів, і знайомих, і незнайомих. Виснаження і нетерплячість неунікненні. Роботи занадто багато, а часу на неї занадто мало. Але нам не обов'язково працювати наодинці, і тільки краще буде від розподілу відповідальності, співпраці в зусиллях, і від того, щоб ділитися честю за дієву і суттєву працю, виконану в такий спосіб.

Що я робитиму з фактом старіння? Заміню потенціал юности досягненнями зрілості. Це перегукується з дискусією про дружбу в Правилі 3, історією суду над Сократом і його смертю – що можна підсумувати таким чином: *Повноцінно прожите життя виправдовує його обмеження.* Молода людина без нічого має можливості, які можна протиставити досягненням тих, хто за неї старший. І це необов'язково погано для обох сторін. Вільям Батлер Єйтс писав так: «Старіти завжди неприємно, коли вже глибоко в

літах/Стаєш як дрантя рване темне, опудало для сивих птах/Але змінити можна старість, душею починай співать/За кожен день, за кожен клаптик, що тілом можна ще назвать...». (переклад Андрія Рябошука)220

Що я робитиму зі смертю своєї дитини? Підтримуватиму інших, кого я люблю, і зцілю їхній біль. Треба бути сильним перед обличчям смерти, бо вона невід'ємна від життя. Саме з цієї причини я кажу своїм студентам: на похованні свого батька прагнуть бути тією людиною, на яку всі зможуть покластися у їхньому горі та нещасті. Ось шляхетна і гідна амбіція: сила перед обличчям лиха. Це зовсім не те, що бажання безтурботного життя.

Що я робитиму наступної тяжкої миті? Зосереджу увагу на наступному русі. Наближається повінь. Вона наближається завжди. Апокаліпсис завжди на обрії. Саме тому розповідь про Ноя така архетипна. Все розвалюється – ми наголосили на цьому під час дискусії в Правилі 10 («Дотримуйтеся стотности в тому, що кажете») – основа не буде вічна. Коли все стає хаотичне і непевне, провідником для вас залишається тільки характер, який ви перед цим побудували, цілячись угору і зосереджуючись на чинній миті. Якщо не спромогтися на це, то ви в момент кризи провалитесь, а тоді нехай Бог милує.

Той останній набір мав у собі питання, які для мене були найважчі з тих, що я поставив тієї ночі. Смерть дитини – це, мабуть, найгірша з катастроф. Багато стосунків розвалюються після такої трагедії. Проте розрив перед обличчям такого жаху не є невідхильний, хоча його і можна зрозуміти. Я бачив багатьох людей, які значно зміцнили ті родинні звязки, які в них залишилися після смерті близької людини. Бачив, як вони обернулися до тих, хто залишився, подвоїли свої зусилля встановити з ними звязок і підтримували їх. Завдяки цьому всі принаймні частково відновили щось із того, що було так жакливо відірвано смертю. Тому ми маємо співпереживати у нашому горі. Поставши перед трагедією, ми маємо зійтися разом. Наші родини можуть бути мов кімнати, де затишний вогонь у каміні, де привітно і тепло в той час, коли снігові бурі бушують за вікном.

Загострене знання крихкості та смертності, спричинене смертю, може вселяти жах, образу, і може розривати звязки. А ще воно може пробуджувати. Може нагадати тим, хто зазнав горя, щоб вони не сприймали дорогих їм людей як належне. Якимось я зробив деякі моторошні підрахунки щодо моїх батька-матери, яким зараз уже за вісімдесят. Це був приклад невинної арифметики, що ми бачили в обговоренні Правила 5 («Не дозволяйте своїм дітям робити те, через що вони вам не подобаються») – і я пройшов крізь усі питання, щоб залишатися повністю свідомим. Я бачуся з мамою і татом десь двічі на рік. Зазвичай ми проводимо разом кілька тижнів. У проміжках між візитами ми спілкуємося у телефон. Але ймовірна тривалість життя після вісімдесяти складає менше десяти років. Це означає, що я у ліпшому разі побачу своїх батька й матір менше двадцяти разів. Знати

таке – це жахливо. Але таке знання не дає мені сприймати ті можливості як належне.

Наступний набір питань – і відповідей – пов'язаний із розвитком характеру. *Що я скажу безвірному братові? Те, що Король Проклятих – кепський суддя для Єства.* Я твердо переконаний, що найліпший шлях виправити світ (мрію кожного майстра на всі руки) – це виправити себе, про що ми говорили в Правилі 6. Все інше – зухвальство. Все інше створює ризик завдати шкоди через невігластво і брак уміння. Але це нормально. Роботи вдосталь там, де ви є. Врешті-решт ваші конкретні особисті вади погано впливають на світ. А свідомі та добровільні гріхи (бо на це нема кращого слова) роблять все ще гіршим, ніж воно має бути. Бездіяльність, інерція і цинізм усуває зі світу ту частину вас, яка могла б навчитися стишувати страждання і встановлювати мир. Це не добре. Нескінченними є причини для відчаю щодо світу, а стати сердитими і ображеними означає прагнути помсти.

Непокладання правильних жертв, нерозкриття себе, неказання правди в житті – все це ослаблює вас. У цьому ослабленому стані ви не зможете процвітати у світі, і від вас не буде жодної користі ані для вас самих, ані для інших людей. Ви будете зазнавати невдач і страждання по-дурному. Це осквернить вашу душу. Хіба може бути інакше? Життя достатньо тяжке навіть тоді, коли в ньому все йде добре. А коли все погано? Я пройшов крізь багато болючих переживань, щоб зрозуміти: жоден стан не може бути настільки поганим, щоб його не можна було погіршити. Саме тому Пекло це бездонна яма. Саме тому пекло асоціюють зі згаданим вище гріхом. У найгіршому випадку страждання нещасних душ – це, за їхнім власним судженням, наслідок помилок, які вони свідомо зробили у минулому: вчинки зради, обману, жорстокости, недбалости, боягузтва і найбільш поширеного з усіх – заплющення очей. Жахливо страждати і знати, що ви причина цього – ось що таке Пекло. І коли в Пеклі, то дуже легко проклинати саме Єство. І не дивно. Але це не виправдано. *І саме тому Король Проклятих – кепський суддя для Єства.*

Як побудувати з себе того, на кого можна покластися і в найкращі часи, і в найгірші – і в мирі, і у війні? Як побудувати для себе такий характер, який не буде в стражданні та нещасті діяти за одно з тими, хто живе у Пеклі? Питання і відповіді продовжувалися і були так чи інакше пов'язані з правилами, які я окреслив у цій книзі:

Що я робитиму для того, щоб зміцнити дух? Не казатиму брехні і не робитиму того, що зневажаю.

Що я робитиму для того, щоб ушляхетнити тіло? Використовуватиму його тільки на служіння душі.

Що я робитиму з найважчими питаннями? Вважатиму їх ворітьми до шляху життя.

Що я робитиму з тяжким становищем бідної людини? Намагатимуся правильним прикладом підняти її розбите серце.

Що я робитиму, коли великий натовп манитиме мене? Стоятиму прямо і говоритиму свої зламані істини.

І на цьому все. У мене досі є моя Ручка Світла. Відтоді я нею більше нічого не написав. Може, ще напишу, коли буде настрій і щось підніметься з глибини. Але навіть якщо цього не буде, вона допомогла мені знайти правильні слова, щоб завершити цю книгу.

Маю надію, що написане мною стане вам у пригоді. Що воно відкрило вам щось таке, що ви знали, але не відали, що знали. Що стародавня мудрість, про яку я говорив, дасть вам силу і роздмухає у вас іскру. Що ви зможете випрямитися, навести лад у родині та принести мир та процвітання вашій спільноті. Що відповідно до Правил 11 («Не займайте дітей, коли ті на скейтбордах»), ви будете зміцнювати і заохочувати тих, кому випало бути під вашою опікою, а не захищатимете їх до такої міри, що це зробить їх слабкими.

Бажаю вам усього найкращого і сподіваюся, що ви зможете бажати найкращого й іншим.

Що ви напишете власною ручкою світла?

Джерела

- ¹. Solzhenitsyn, A.I. (1975). *The Gulag Archipelago 1918-1956: An experiment in literary investigation* (Vol. 2). (T.P. Whitney, Trans.). New York: Harper & Row, p. 626.
- ². Якщо хочете серйозно дослідити лобстерів, можна почати з цього: Corson, T. (2005). *The secret life of lobsters: How fishermen and scientists are unraveling the mysteries of our favorite crustacean*. New York: Harper Perennial.
- ³. Schjelderup-Ebbe, & T. (1935). *Social behavior of birds*. Clark University Press. Взято з <http://psycnet.apa.org/psycinfo/1935-19907-007>; також див. Price, J. S., & Sloman, L. (1987). “Depression as yielding behavior: An animal model based on Schjelderup-Ebbe's pecking order.” *Ethology and Sociobiology*, 8, 85–98.
- ⁴. Sapolsky, R. M. (2004). “Social status and health in humans and other animals.” *Annual Review of Anthropology*, 33, 393–418.
- ⁵. Rutishauser, R. L., Basu, A. C., Cromarty, S. I., & Kravitz, E. A. (2004). “Long-term consequences of agonistic interactions between socially naive juvenile American lobsters (*Homarus americanus*).” *The Biological Bulletin*, 207, 183–7.
- ⁶. Kravitz, E.A. (2000). “Serotonin and aggression: Insights gained from a lobster model system and speculations on the role of amine neurons in a complex behavior.” *Journal of Comparative Physiology*, 186, 221-238.
- ⁷. Huber, R., & Kravitz, E. A. (1995). “A quantitative analysis of agonistic behavior in juvenile American lobsters (*Homarus americanus* L.)”. *Brain, Behavior and Evolution*, 46, 72–83.
- ⁸. Yeh S-R, Fricke RA, Edwards DH (1996) “The effect of social experience on serotonergic modulation of the escape circuit of crayfish.” *Science*, 271, 366–369.
- ⁹. Huber, R., Smith, K., Delago, A., Isaksson, K., & Kravitz, E. A. (1997). “Serotonin and aggressive motivation in crustaceans: Altering the decision to retreat.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 94, 5939–42.
- ¹⁰. Antonsen, B. L., & Paul, D. H. (1997). “Serotonin and octopamine elicit stereotypical agonistic behaviors in the squat lobster *Munida quadrispina* (*Anomura, Galatheididae*).” *Journal of Comparative Physiology A: Sensory, Neural, and Behavioral Physiology*, 181, 501–510.

11. Credit Suisse (2015, Oct). *Global Wealth Report 2015*, p. 11. Взято з <https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=F2425415-DCA7-80B8-EAD989AF9341D47E>
12. Fenner, T., Levene, M., & Loizou, G. (2010). “Predicting the long tail of book sales: Unearthing the power-law exponent.” *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 389, 2416–2421.
13. de Solla Price, D. J. (1963). *Little science, big science*. New York: Columbia University Press.
14. As theorized by Wolff, J.O. & Peterson, J.A. (1998). “An offspring-defense hypothesis for territoriality in female mammals.” *Ethology, Ecology & Evolution*, 10, 227-239; Generalized to crustaceans by Figler, M.H., Blank, G.S. & Peek, H.V.S (2001). “Maternal territoriality as an offspring defense strategy in red swamp crayfish (*Procambarus clarkii*, Girard).” *Aggressive Behavior*, 27, 391-403.
15. Waal, F. B. M. de (2007). *Chimpanzee politics: Power and sex among apes*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press; Waal, F. B. M. de (1996). *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
16. Bracken-Grissom, H. D., Ahyong, S. T., Wilkinson, R. D., Feldmann, R. M., Schweitzer, C. E., Breinholt, J. W., Crandall, K. A. (2014). “The emergence of lobsters: Phylogenetic relationships, morphological evolution and divergence time comparisons of an ancient group.” *Systematic Biology*, 63, 457–479.
17. A brief summary: Ziolkiewicz-Wichary, A. (2016). “Serotonin and dominance.” In T.K. Shackelford & V.A. Weekes-Shackelford (Eds.). *Encyclopedia of evolutionary psychological science*, DOI 10.1007/978-3-319-16999-6_1440-1. Взято з https://www.researchgate.net/publication/310586509_Serotonin_and_Dominance
18. Janicke, T., Häderer, I. K., Lajeunesse, M. J., & Anthes, N. (2016). “Darwinian sex roles confirmed across the animal kingdom.” *Science Advances*, 2, e1500983. Взято з <http://advances.sciencemag.org/content/2/2/e1500983>
19. Steenland, K., Hu, S., & Walker, J. (2004). “All-cause and cause-specific mortality by socioeconomic status among employed persons in 27 US states, 1984–1997.” *American Journal of Public Health*, 94, 1037–1042.
20. Crockett, M. J., Clark, L., Tabibnia, G., Lieberman, M. D., & Robbins, T. W. (2008). “Serotonin modulates behavioral reactions to unfairness.” *Science*, 320, 1739.

21. McEwen, B. (2000). "Allostasis and allostatic load implications for neuropsychopharmacology." *Neuropsychopharmacology*, 22, 108–124.
22. Salzer, H. M. (1966). "Relative hypoglycemia as a cause of neuropsychiatric illness." *Journal of the National Medical Association*, 58, 12–17.
23. Peterson J.B., Pihl, R.O., Gianoulakis, C., Conrod, P., Finn, P.R., Stewart, S.H., LeMarquand, D.G. Bruce, K.R. (1996). "Ethanol-induced change in cardiac and endogenous opiate function and risk for alcoholism." *Alcoholism: Clinical & Experimental Research*, 20, 1542-1552.
24. Pynoos, R. S., Steinberg, A. M., & Piacentini, J. C. (1999). "A developmental psychopathology model of childhood traumatic stress and intersection with anxiety disorders." *Biological Psychiatry*, 46, 1542–1554.
25. *Olweus, D. (1993). Bullying at school: What we know and what we can do. New York: Wiley-Blackwell.*
26. Ibid.
27. *Janoff-Bulman, R. (1992). Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma. New York: The Free Press.*
28. Weisfeld, G. E., & Beresford, J. M. (1982). "Erectness of posture as an indicator of dominance or success in humans." *Motivation and Emotion*, 6, 113–131.
29. Kleinke, C. L., Peterson, T. R., & Rutledge, T. R. (1998). "Effects of self-generated facial expressions on mood." *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 272–279.
30. Tamblyn, R., Tewodros, E., Huang, A., Winslade, N. & Doran, P. (2014). "The incidence and determinants of primary nonadherence with prescribed medication in primary care: a cohort study." *Annals of Internal Medicine*, 160, 441-450.
31. Дещо з цього я окреслив тут: Peterson, J.B. (1999). *Карти значення: Будова переконання*. New York: Routledge.
32. Van Strien, J.W., Franken, I.H.A. & Huijding, J. (2014). "Testing the snake-detection hypothesis: Larger early posterior negativity in humans to pictures of snakes than to pictures of other reptiles, spiders and slugs." *Frontiers in Human Neuroscience*, 8, 691-697. Загальніший розгляд див. у Ledoux, J. (1998). *The emotional brain: The mysterious underpinnings of emotional life*. New York: Simon & Schuster.
33. Клясичну монографію з цього питання можна читати тут: Gibson, J.J. (1986). *An ecological approach to visual perception*. New York: Psychology Press. Також див. Floel, A., Ellger, T., Breitenstein, C. & Knecht, S. (2003).

- “Language perception activates the hand motor cortex: implications for motor theories of speech perception.” *European Journal of Neuroscience*, 18, 704-708, дискусія щодо стосунку між мовою і дією. Більш загальний огляд стосунку між дією і сприйняттям, див. Pulvermüller, F., Moseley, R.L., Egorova, N., Shebani, Z. & Boulenger, V. (2014). “Motor cognition–motor semantics: Action perception theory of cognition and communication.” *Neuropsychologia*, 55, 71-84.
- Flöel, A., Ellger, T., Breitenstein, C. & Knecht, S. (2003). “Language perception activates the hand motor cortex: Implications for motor theories of speech perception.” *European Journal of Neuroscience*, 18, 704-708; Fadiga, L., Craighero, L. & Olivier, E (2005). “Human motor cortex excitability during the perception of others' action.” *Current Opinions in Neurobiology*, 15, 213-218; Palmer, C.E., Bunday, K.L., Davare, M. & Kilner, J.M. (2016). “A causal role for primary motor cortex in perception of observed actions.” *Journal of Cognitive Neuroscience*, 28, 2021-2029.
- ³⁴. Barrett, J.L. (2004). *Why would anyone believe in God?* Lanham, MD: Altamira Press.
- ³⁵. For a decent review, see Barrett, J.L. & Johnson, A.H. (2003). “The role of control in attributing intentional agency to inanimate objects.” *Journal of Cognition and Culture*, 3, 208-217.
- ³⁶. В цьому контексті я також вельми раджу книгу видатного учня і колеги К.І. Юнга: Neumann, E. (1955). *The Great Mother: An analysis of the archetype*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ³⁷. https://www.dol.gov/wb/stats/occ_gender_share_em_1020_txt.htm
- ³⁸. Muller, M.N., Kalhenberg, S.M., Thompson, M.E. & Wrangham, R.W. (2007). “Male coercion and the costs of promiscuous mating for female chimpanzees.” *Proceedings of the Royal Society (B)*, 274, 1009-1014.
- ³⁹. Велику кількість цікавих статистик, складених на основі аналізу даних із його сайту знайомств «OkCupid», див. тут: Rudder, C. (2015). *Dataclysm: Love, sex, race & identity*. New York: Broadway Books. Також на таких сайтах незначна меншість людей отримує переважну більшість запитів від зацікавлених (ще один приклад розподілу Парето).
- ⁴⁰. Wilder, J.A., Mobasher, Z. & Hammer, M.F. (2004). “Genetic evidence for unequal effective population sizes of human females and males.” *Molecular Biology and Evolution*, 21, 2047-2057.
- ⁴¹. Miller, G. (2001). *The mating mind: How sexual choice shaped the evolution of human nature*. New York: Anchor.

- ⁴². Pettis, J. B. (2010). “Androgyny BT.” In D. A. Leeming, K. Madden, & S. Marlan (Eds.). *Encyclopedia of psychology and religion* (pp. 35-36). Boston, MA: Springer US.
- ⁴³. Goldberg, E. (2003). *The executive brain: Frontal lobes and the civilized mind*. New York: Oxford University Press.
- ⁴⁴. Клясичні праці: Campbell, D.T. & Fiske, D.W. (1959). “Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix.” *Psychological Bulletin*, 56, 81-105. Подібну ідею розвинуто тут: Wilson, E.O. (1998). *Consilience: The unity of knowledge*. New York: Knopf. Також з цієї причини у нас є п'ять чуттів – щоб ми, спираючись на них, могли прокладати свій курс у світі. При цьому режими сприйняття якісно відокремлені, але працюють одночасно і перехресно перевіряють.
- ⁴⁵. Headland, T. N., & Greene, H. W. (2011). “Hunter-gatherers and other primates as prey, predators, and competitors of snakes.” *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 108, 1470–1474.
- ⁴⁶. Keeley, L. H. (1996). *War before civilization: The myth of the peaceful savage*. New York: Oxford University Press.
- ⁴⁷. «Поступово мені відкрилося, що межа, яка розділяє добро, проходить не крізь держави, не крізь кляси, і не крізь політичні партії – а просто через кожне людське серце, крізь усі людські серця. Межа пересувається. Всередині нас вона коливається з плином років. І навіть у серцях переповнених злом залишається маленький пляцдарм добра. І навіть у найкращих серцях, які лишень існують, залишаються ... не викорчовані паростки зла. Відтоді я зрозумів суть усіх релігій світу: Вони борються зі злом усередині людини (кожної людини). Неможливо повністю вигнати зло зі світу, але у кожній людині його можна обмежити». Solzhenitsyn, A.I. (1975). *The Gulag Archipelago 1918-1956: An experiment in literary investigation* (Vol. 2). (T.P. Whitney, Trans.). New York: Harper & Row, p. 615.
- ⁴⁸. Найкращим дослідженням цього, яке я тільки бачив, є в блискучому документальному фільмі 1995-го року «Крuxма» (Crumb – пер.) про підпільного карикатуриста Роберта Крамба (Robert Crumb – пер.). Режисером був Тері Звігоф, а випуском займалася компанія «Sony Pictures Classic». Про образу, обман, самовпевненість, ненависть до людства, сексуальний сором, матір-людоджерку і батька-тирана – цей фільм розповість так багато про ці речі, скільки ви й самі не воліли би знати.
- ⁴⁹. Bill, V.T. (1986). *Chekhov: The silent voice of freedom*. Allied Books, Ltd.

- ⁵⁰. Costa, P.T., Teracciano, A. & McCrae, R.R. (2001). “Gender differences in personality traits across cultures: robust and surprising findings.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 322-331.
- ⁵¹. Isbell, L. (2011). *The fruit, the tree and the serpent: Why we see so well*. Cambridge, MA: Harvard University Press; також див. Hayakawa, S., Kawai, N., Masataka, N., Luebker, A., Tomaiuolo, F., & Caramazza, A. (2011). “The influence of color on snake detection in visual search in human children.” *Scientific Reports*, 1, 1-4.
- ⁵². Virgin and Child (с. 1480) by Geertgen tot Sint Jans (с. 1465- с. 1495) надає прекрасний приклад цього з Марією, Христом-дитиною і змієм, і все це на тлі середньовічних музичних інструментів (ще й маленький Христос грає роллю диригента).
- ⁵³. Osorio, D., Smith, A.C., Vorobyev, M. & Buchanan-Smieth, H.M. (2004). “Detection of fruit and the selection of primate visual pigments for color vision.” *The American Naturalist*, 164, 696-708.
- ⁵⁴. Macrae, N. (1992). *John von Neumann : The scientific genius who pioneered the modern computer, game theory, nuclear deterrence, and much more*. New York: Pantheon Books.
- ⁵⁵. Wittman, A. B., & Wall, L. L. (2007). “The evolutionary origins of obstructed labor: bipedalism, encephalization, and the human obstetric dilemma.” *Obstetrical & Gynecological Survey*, 62, 739–748.
- ⁵⁶. Other explanations exist: Dunsworth, H. M., Warrener, A. G., Deacon, T., Ellison, P. T., & Pontzer, H. (2012). “Metabolic hypothesis for human altriciality.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 109, 15212–15216.
- ⁵⁷. Heidel, A. (1963). *The Babylonian Genesis: The story of the creation*. Chicago: University of Chicago Press.
- ⁵⁸. Salisbury, J. E. (1997). *Perpetua's passion: The death and memory of a young Roman woman*. New York: Routledge.
- ⁵⁹. Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature: Why violence has declined*. New York: Viking Books.
- ⁶⁰. Nietzsche, F.W. & Kaufmann, W.A. (1982). *The portable Nietzsche*. New York: Penguin Classics (Maxims and Arrows 12).
- ⁶¹. Peterson, J.B. (1999). *Карти значення: Будова переконання*. New York: Routledge, p. 264.

62. Miller, G. (2016, November 3). Could pot help solve the U.S. opioid epidemic? *Science*. Взято 3
<http://www.sciencemag.org/news/2016/11/could-pot-help-solve-us-opioid-epidemic>
63. Barrick, M. R., Stewart, G. L., Neubert, M. J., and Mount, M. K. (1998). "Relating member ability and personality to work-team processes and team effectiveness." *Journal of Applied Psychology*, 83, 377-391; схожий ефект у дітей описано тут: Dishion, T. J., McCord, J., & Poulin, F. (1999). "When interventions harm: Peer groups and problem behavior." *American Psychologist*, 54, 755–764.
64. McCord, J. & McCord, W. (1959). "A follow-up report on the Cambridge-Somerville youth study." *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 32, 89-96.
65. Див. <https://www.youtube.com/watch?v=jQvvmT3ab80> (з *MoneyBART*: Серія 3, Сезон 23 мультсеріалу «Сімпсо́ни»).
66. Роджерс окреслив шість умов для того, щоб могла відбутися конструктивна зміна особистості. Другою з них був «стан неузгодженості» клієнта, що є, грубо кажучи, знанням, що щось не так і що воно має змінитися. Див. Rogers, C. R. (1957). "The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change." *Journal of Consulting Psychology*, 21, 95–103.
67. Poffenberger, A.T. (1930). "The development of men of science." *Journal of Social Psychology*, 1, 31-47.
68. Taylor, S.E. & Brown, J. (1988). "Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health." *Psychological Bulletin*, 103, 193–210.
69. Слово *grix* (англ. *sin* – пер.) походить від грецького ἀμαρτάνειν (*амартанейн*), що означає *схибити*. Побіжне значення: помилкове судження; фатальна вада. Див. <http://biblehub.com/greek/264.htm>
70. Див. Gibson, J. J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.
71. Simons, D. J., & Chabris, C. F. (1999). "Gorillas in our midst: Sustained inattention blindness for dynamic events." *Perception*, 28, 1059–1074.
72. <http://www.dansimons.com/videos.html>
73. Azzopardi, P. & Cowey, A. (1993). "Preferential representation of the fovea in the primary visual cortex." *Nature*, 361, 719-721.

- ⁷⁴. Див. <http://www.earlychristianwritings.com/thomas/gospelthomas113.html>
- ⁷⁵. Nietzsche, F. (2003). *Beyond good and evil*. Fairfield, IN: 1st World Library/Literary Society, p. 67.
- ⁷⁶. <http://www.nytimes.com/2010/02/21/nyregion/21yitta.html>
- ⁷⁷. Balaesque, P., Poulet, N., Cussat-Blanc, S., Gerard, P., Quintana-Murci, L., Heyer, E., & Jobling, M. A. (2015). “Y-chromosome descent clusters and male differential reproductive success: young lineage expansions dominate Asian pastoral nomadic populations.” *European Journal of Human Genetics*, 23, 1413–1422.
- ⁷⁸. Moore, L. T., McEvoy, B., Cape, E., Simms, K., & Bradley, D. G. (2006). “A Y-chromosome signature of hegemony in Gaelic Ireland.” *American Journal of Human Genetics*, 78, 334–338.
- ⁷⁹. Zerjal, T., Xue, Y., Bertorelle, G., Wells et al. (2003). “The genetic legacy of the Mongols.” *American Journal of Human Genetics*, 72, 717–21.
- ⁸⁰. Jones, E. (1953). *The life and work of Sigmund Freud* (Vol. I). New York: Basic Books. p. 5.
- ⁸¹. Такі ідеї непогано підсумовано тут: <https://www.britannica.com/art/noble-savage>
- ⁸². Дуже добре розглянуто тут: Roberts, B. W., & Mroczek, D. (2008). “Personality trait change in adulthood.” *Current Directions in Psychological Science*, 17, 31–35.
- ⁸³. Ретельне, емпірично обґрунтоване і надійне дослідження цих питань див. тут: Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- ⁸⁴. Goodall, J. (1990). *Through a window: My thirty years with the chimpanzees of Gombe*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- ⁸⁵. Finch, G. (1943). “The bodily strength of chimpanzees.” *Journal of Mammalogy*, 24, 224–228.
- ⁸⁶. Goodall, J. (1972). *In the shadow of man*. New York: Dell.
- ⁸⁷. Wilson, M.L. et al. (2014). “Lethal aggression in Pan is better explained by adaptive strategies than human impacts.” *Nature*, 513, 414–417.
- ⁸⁸. Goodall, J. (1990). *Through a window: My thirty years with the chimpanzees of Gombe*. Houghton Mifflin Harcourt, pp. 128–129.
- ⁸⁹. Chang, I. (1990). *The rape of Nanking*. New York: Basic Books.

- ⁹⁰. United Nations Office on Drugs and Crime (2013). *Global study on homicide*.
Взято 3
https://www.unodc.org/documents/gsh/pdfs/2014_GLOBAL_HOMICIDE_BOOK_web.pdf
- ⁹¹. Thomas, E.M. (1959). *The harmless people*. New York: Knopf.
- ⁹². Roser, M. (2016). *Ethnographic and archaeological evidence on violent deaths*.
Взято з <https://ourworldindata.org/ethnographic-and-archaeological-evidence-on-violent-deaths/>
- ⁹³. *Ibid*; also Brown, A. (2000). *The Darwin wars: The scientific battle for the soul of man*. New York: Pocket Books.
- ⁹⁴. Keeley, L.H. (1997). *War before civilization: The myth of the peaceful savage*. Oxford University Press, USA.
- ⁹⁵. Carson, S.H., Peterson, J.B. & Higgins, D.M. (2005). "Reliability, validity and factor structure of the Creative Achievement Questionnaire." *Creativity Research Journal*, 17, 37-50.
- ⁹⁶. Stokes, P.D. (2005). *Creativity from constraints: The psychology of breakthrough*. New York: Springer.
- ⁹⁷. Wrangham, R. W., & Peterson, D. (1996). *Demonic males: Apes and the origins of human violence*. New York: Houghton Mifflin.
- ⁹⁸. Peterson, J.B. & Flanders, J. (2005). Play and the regulation of aggression. In Tremblay, R.E., Hartup, W.H. & Archer, J. (Eds.). *Developmental origins of aggression*. (pp. 133-157). New York: Guilford Press; Nagin, D., & Tremblay, R. E. (1999). "Trajectories of boys' physical aggression, opposition, and hyperactivity on the path to physically violent and non-violent juvenile delinquency." *Child Development*, 70, 1181-1196.
- ⁹⁹. Sullivan, M.W. (2003). "Emotional expression of young infants and children." *Infants and Young Children*, 16, 120-142.
- ¹⁰⁰. Див. BF Skinner Foundation:
<https://www.youtube.com/watch?v=vGazyH6fQQ4>
- ¹⁰¹. Glines, C.B. (2005). "Top secret World War II bat and bird bomber program." *Aviation History*, 15, 38-44.
- ¹⁰². Flasher, J. (1978). "Adulthood." *Adolescence*, 13, 517-523; Fletcher, A. (2013). *Ending discrimination against young people*. Olympia, WA: CommonAction Publishing.
- ¹⁰³. de Waal, F. (1998). *Chimpanzee politics: Power and sex among apes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- ¹⁰⁴. Panksepp, J. (1998). *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. New York: Oxford University Press.
- ¹⁰⁵. Tremblay, R. E., Nagin, D. S., Séguin, J. R., Zoccolillo, M., Zelazo, P. D., Boivin, M., ... Japel, C. (2004). "Physical aggression during early childhood: trajectories and predictors." *Pediatrics*, *114*, 43-50.
- ¹⁰⁶. Krein, S. F., & Beller, A. H. (1988). "Educational attainment of children from single-parent families: Differences by exposure, gender, and race." *Demography*, *25*, 221; McLoyd, V. C. (1998). "Socioeconomic disadvantage and child development." *The American Psychologist*, *53*, 185–204; Lin, Y.-C., & Seo, D.-C. (2017). "Cumulative family risks across income levels predict deterioration of children's general health during childhood and adolescence." *PLOS ONE*, *12*(5), e0177531. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0177531>; Amato, P. R., & Keith, B. (1991). "Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis." *Psychological Bulletin*, *110*, 26–46.
- ¹⁰⁷. Щоденник Еріка Гарпика: <http://melikamp.com/features/eric.shtml>
- ¹⁰⁸. Goethe, J.W. (1979). *Faust, part one* (P. Wayne, Trans.). London: Penguin Books. p. 75.
- ¹⁰⁹. Goethe, J.W. (1979). *Faust, part two* (P. Wayne, Trans.). London: Penguin Books. p. 270.
- ¹¹⁰. Tolstoy, L. (1887-1983). *Confessions* (D. Patterson, Trans.). New York: W.W. Norton, pp. 57-58.
- ¹¹¹. *The Guardian* (2016, June 14). *1000 mass shootings in 1260 days: this is what America's gun crisis looks like*. Взято з <https://www.theguardian.com/us-news/ng-interactive/2015/oct/02/mass-shootings-america-gun-violence>
- ¹¹². Слова Еріка Гарпика: https://schoolshooters.info/sites/default/files/harris_journal_1.3.pdf
- ¹¹³. Cited in Kaufmann, W. (1975). *Existentialism from Dostoevsky to Sartre*. New York: Meridian, pp. 130-131.
- ¹¹⁴. See Solzhenitsyn, A.I. (1975). *The Gulag Archipelago 1918-1956: An experiment in literary investigation* (Vol. 2). (T.P. Whitney, Trans.). New York: Harper & Row.
- ¹¹⁵. Piaget, J. (1932). *The moral judgement of the child*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Company; також див. Piaget, J. (1962). *Play, dreams and imitation in childhood*. New York: W.W. Norton and Company.

- ¹¹⁶. Franklin, B. (1916). *Autobiography of Benjamin Franklin*. Rahway, New Jersey: The Quinn & Boden Company Press. Взято з <https://www.gutenberg.org/files/20203/20203-h/20203-h.htm>
- ¹¹⁷. Див Ксенофонову апологію Сократа, секцію 23, взяту з <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0212%3Atext%3DApol.%3Asection%3D23>
- ¹¹⁸. Ibid., section 2.
- ¹¹⁹. Ibid., section 3.
- ¹²⁰. Ibid., section 8.
- ¹²¹. Ibid., section 4.
- ¹²². Ibid., section 12.
- ¹²³. Ibid., section 13.
- ¹²⁴. Ibid., section 14.
- ¹²⁵. Ibid., section 7.
- ¹²⁶. Ibid.
- ¹²⁷. Ibid., section 8.
- ¹²⁸. Ibid.
- ¹²⁹. Ibid., section 33.
- ¹³⁰. Goethe, J.W. (1979b). *Faust, part two* (P. Wayne, Trans.). London: Penguin Books. p. 270.
- ¹³¹. Дуже корисні коментарі щодо кожного біблійного вірша: <http://biblehub.com/commentaries/> і щодо конкретно цього вірша: <http://biblehub.com/commentaries/genesis/4-7.htm>
- ¹³². «Звідки ж/ Крім як від автора усього злого/ Могла з'явитися злочинна воля/ Роду людському на бентегу/ І на змішання землі й пекла/ Усе на зло великому Творцю?» Milton, J. (1667). *Paradise Lost*, Book 2, 381–385. Взято з https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_2/text.shtml
- ¹³³. Jung, C.G. (1969). *Aion: Researches into the phenomenology of the self* (Vol. 9: Part II, Collected Works of C. G. Jung): Princeton, N.J.: Princeton University Press. (chapter 5).

- ¹³⁴. <http://www.acolumbinesite.com/dylan/writing.php>
- ¹³⁵. Schapiro, J.A., Glynn, S.M., Foy, D.W. & Yavorsky, M.A. (2002). "Participation in war-zone atrocities and trait dissociation among Vietnam veterans with combat-related PTSD." *Journal of Trauma and Dissociation*, 3, 107-114; Yehuda, R., Southwick, S.M. & Giller, E.L. (1992). "Exposure to atrocities and severity of chronic PTSD in Vietnam combat veterans." *American Journal of Psychiatry*, 149, 333-336.
- ¹³⁶. See Harpur, T. (2004). *The pagan Christ: recovering the lost light*. Thomas Allen Publishers. Про це також є тут: Пітерсон, Дж. Б. (1999). *Карту значення: Будова переконання*. New York: Routledge.
- ¹³⁷. Lao-Tse (1984). *The tao te ching*. (1984) (S. Rosenthal, Trans.). Verse 64: Staying with the mystery. Взято з <https://terebess.hu/english/tao/rosenthal.html#Kap64>.
- ¹³⁸. Jung, C.G. (1969). *Aion: Researches into the phenomenology of the self* (Vol. 9: Part II, Collected Works of C. G. Jung): Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- ¹³⁹. Dobbs, B.J.T. (2008). *The foundations of Newton's alchemy*. New York: Cambridge University Press.
- ¹⁴⁰. До ефесян 2:8–2:9, наприклад, у версії Короля Джеймса (далі подано український переклад – пер.): «Бо спасені ви благодаттю через віру, а це не від вас, то дар Божий, не від діл, щоб ніхто не хвалився». Схожий сентимент відлунює у До Римлян 9:15–9:16: «Бо Він каже Мойсеєві: Помилую, кого хочу помилувати, і змилосерджуся, над ким хочу змилосердитись. Отож не залежить це ні від того, хто хоче, ні від того, хто біжить, але від Бога, що милує». У Новій міжнародній версії це переказано так: «Отже, не від людського бажання чи зусиль це залежить, а від милости Божої».
- ¹⁴¹. Nietzsche, F.W. & Kaufmann, W.A. (1982). *The portable Nietzsche*. New York: Penguin Classics. Містить, зокрема, працю Ніцше: *Сутінки ідолів і Антихрист: або як робити філософію молотом-бияком*.
- ¹⁴². Nietzsche, F. (1974). *The gay science* (Kaufmann, W., Trans.). New York: Vintage, pp. 181-182.
- ¹⁴³. Nietzsche, F. (1968). *The will to power* (Kaufmann, W., Trans.). New York: Vintage, p. 343.
- ¹⁴⁴. Dostoevsky, F.M. (2009). *The grand inquisitor*. Merchant Books.

- ¹⁴⁵. Nietzsche, F. (1954). *Beyond good and evil* (Zimmern, H., Trans.). In W.H. Wright (Ed.), *The Philosophy of Nietzsche* (pp. 369-616). New York: Modern Library, p. 477.
- ¹⁴⁶. «Нехай наші припущення й теорії помруть замість нас! Ми ще можемо навчитися вбивати свої теорії замість того, щоб убивати одне одного ... Можливо, не такою вже й утопічною є мрія про те, щоб побачити перемогу ставлення (раціонального чи наукового), яке спонукає знищувати свої теорії і кути зору з допомогою раціональної критики – замість знищення одне одного». From Popper, K. (1977). “Natural selection and the emergence of mind.” Lecture delivered at Darwin College, Cambridge, UK. Див.
- http://www.informationphilosopher.com/solutions/philosophers/popper/natural_selection_and_the_emergence_of_mind.html
- ¹⁴⁷. Це також описано у вступі до даної праці: Peterson, J.B. (1999). *Карти значення: будова переконання*. New York: Routledge.
- ¹⁴⁸. Adler, A. (1973). “Life-lie and responsibility in neurosis and psychosis: a contribution to melancholia.” In P. Radin (Trans.). *The practice and theory of Individual Psychology*. Totawa, N.J.: Littlefield, Adams & Company.
- ¹⁴⁹. Milton, J. (1667). *Paradise Lost*. Book 1: 40-48. Взято з https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_1/text.shtml
- ¹⁵⁰. Milton, J. (1667). *Paradise Lost*. Book 1: 249-253. Взято з https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_1/text.shtml
- ¹⁵¹. Milton, J. (1667). *Paradise Lost*. Book 1: 254-255. Взято з https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_1/text.shtml
- ¹⁵². Milton, J. (1667). *Paradise Lost*. Book 1: 261-263. Взято з https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_1/text.shtml
- ¹⁵³. Це описано тут: Peterson, J.B. (1999). *Карти значення: Будова переконання*. New York: Routledge.
- ¹⁵⁴. Hitler, A. (1925/2017). *Mein kampf* (M. Roberto, Trans.). Independently Published, pp. 172-173.
- ¹⁵⁵. Finkelhor, D., Hotaling, G., Lewis, I.A. & Smith, C. (1990). “Sexual abuse in a national survey of adult men and women: prevalence, characteristics, and risk factors.” *Child Abuse & Neglect*, 14, 19-28.

- ¹⁵⁶. Rind, B., Tromovitch, P. & Bauserman, R. (1998). "A meta-analytic examination of assumed properties of child sexual abuse using college samples." *Psychological Bulletin*, 124, 22-53.
- ¹⁵⁷. Loftus, E.F. (1997). "Creating false memories." *Scientific American*, 277, 70-75.
- ¹⁵⁸. Taken from Rogers, C. R. (1952). "Communication: its blocking and its facilitation." *ETC: A Review of General Semantics*, 9, 83-88.
- ¹⁵⁹. See Gibson, J.J. (1986). *An ecological approach to visual perception*, New York: Psychology Press, for the classic treatise on this issue. Також див. Floel, A., Ellger, T., Breitenstein, C. & Knecht, S. (2003). "Language perception activates the hand motor cortex: implications for motor theories of speech perception." *European Journal of Neuroscience*, 18, 704-708 – розгляд стосунку мови і дії. Більш загальний огляд стосунку між дією і сприйняттям, див. Pulvermüller, F., Moseley, R.L., Egorova, N., Shebani, Z. & Boulenger, V. (2014). "Motor cognition–motor semantics: Action perception theory of cognition and communication." *Neuropsychologia*, 55, 71-84.
- ¹⁶⁰. Cardinali, L., Frassinetti, F., Brozzoli, C., Urquizar, C., Roy, A.C. & Farnè, A. (2009). «Використання знаряддя спричиняє морфологічне оновлення схеми тіла». *Current Biology*, 12, 478-479.
- ¹⁶¹. Bernhardt, P.C., Dabbs, J.M. Jr., Fielden, J.A. & Lutter, C.D. (1998). «У вболівальників на спортивних змаганнях тестостерон змінюється під час переживань виграшу і програшу». *Physiology & Behavior*, 65, 59-62.
- ¹⁶². Дещо з цього, але не все, описано тут: Gray, J. & McNaughton, N. (2003). *The neuropsychology of anxiety: An enquiry into the functions of the septal-hippocampal system*. Oxford: Oxford University Press. Також див. Peterson, J.B. (2013). "Three forms of meaning and the management of complexity." In T. Proulx, K.D. Markman & M.J. Lindberg (Eds.). *The psychology of meaning* (pp. 17-48). Washington, D.C.: American Psychological Association; Peterson, J.B. & Flanders, J.L. (2002). "Complexity management theory: Motivation for ideological rigidity and social conflict." *Cortex*, 38, 429-458.
- ¹⁶³. Yeats, W.B. (1933) *The Second Coming*. In R.J. Finneran (Ed.). *The poems of W.B. Yeats: A new edition*. New York: MacMillan, p. 158.
- ¹⁶⁴. As reviewed in Vrolix, K. (2006). "Behavioral adaptation, risk compensation, risk homeostasis and moral hazard in traffic safety." *Steunpunt Verkeersveiligheid*, RA-2006-95. Взято з

<https://doclib.uhasselt.be/dspace/bitstream/1942/4002/1/behavioraladaptation.pdf>

- ¹⁶⁵. Nietzsche, F.W. & Kaufmann, W.A. (1982). *The portable Nietzsche*. New York: Penguin Classics, pp. 211-212.
- ¹⁶⁶. Orwell, G. (1958). *The road to Wigan Pier*. New York: Harcourt, pp. 96-97.
- ¹⁶⁷. Carson, R. (1962). *Silent spring*. Boston: Houghton Mifflin.
- ¹⁶⁸. Див. <http://reason.com/archives/2016/12/13/the-most-important-graph-in-the-world>
- ¹⁶⁹. <http://www.telegraph.co.uk/news/earth/earthnews/9815862/Humans-are-plague-on-Earth-Attenborough.html>
- ¹⁷⁰. «Земля хвора на рак, й ім'я йому – людина». Mesarović, M.D. & Pestel, E. (1974). *Mankind at the turning point*. New York: Dutton, p. 1. Ідею було вперше запропоновано тут (і звідти ж взято цитату): Gregg, A. (1955). “A medical aspect of the population problem.” *Science*, 121, 681-682, p. 681 і далі розвинуто тут: Hern, W.M. (1993). “Has the human species become a cancer on the planet? A theoretical view of population growth as a sign of pathology.” *Current World Leaders*, 36, 1089-1124. From the Club of Rome's King, A. & Schneider, B. (1991). *The first global revolution*. New York: Pantheon Books, p. 75: «У людства спільним ворогом є людина. Шукаючи нового ворога, який би нас об'єднав, ми вирішили, що глобальне потепління, нестача води, голод і таке інше підійдуть на цю роль. Всі ці небезпеки спричинені людським втручанням і тільки через зміну власного ставлення і поведінки їх можна подолати. Таким чином справжнім ворогом є саме людство».
- ¹⁷¹. Costa, P. T., Terracciano, A., & McCrae, R. R. (2001). “Gender differences in personality traits across cultures: robust and surprising findings.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 322–31; Weisberg, Y. J., DeYoung, C. G., & Hirsh, J. B. (2011). “Gender differences in personality across the ten aspects of the Big Five.” *Frontiers in Psychology*, 2, 178; Schmitt, D. P., Realo, A., Voracek, M., & Allik, J. (2008). “Why can't a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 168–182.
- ¹⁷². De Bolle, M., De Fruyt, F., McCrae, R. R., et al. (2015). “The emergence of sex differences in personality traits in early adolescence: A cross-sectional, cross-cultural study.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 108, 171–85.
- ¹⁷³. Su, R., Rounds, J., & Armstrong, P. I. (2009). “Men and things, women and people: A meta-analysis of sex differences in interests.” *Psychological Bulletin*, 135, 859–884. Розгляд з погляду нейро-розвитку див. тут: Beltz, A. M., Swanson, J. L., & Berenbaum, S. A. (2011). “Gendered occupational interests:

prenatal androgen effects on psychological orientation to things versus people.” *Hormones and Behavior*, 60, 313–7.

¹⁷⁴. Bihagen, E. & Katz-Gerro, T. (2000). “Culture consumption in Sweden: the stability of gender differences.” *Poetics*, 27, 327-3409; Costa, P., Terracciano, A. & McCrae, R.R. (2001). “Gender differences in personality traits across cultures: robust and surprising findings.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 8, 322-331; Schmitt, D., Realo, A., Voracek, M. & Alli, J. (2008). “Why can't a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 168-182; Lippa, R.A. (2010). “Sex differences in personality traits and gender-related occupational preferences across 53 nations: Testing evolutionary and social-environmental theories.” *Archives of Sexual Behavior*, 39, 619-636.

¹⁷⁵. Gatto, J. N. (2000). *The underground history of American education: A school teacher's intimate investigation of the problem of modern schooling*. New York: Odyssey Group.

¹⁷⁶. See *Why are the majority of university students women?* *Statistics Canada: Взято з*

<http://www.statcan.gc.ca/pub/81-004-x/2008001/article/10561-eng.htm>

¹⁷⁷. Наприклад, див. Hango, D. (2015). “Gender differences in science, technology, engineering, mathematics and computer science (STEM) programs at university.” *Statistics Canada*, 75-006-X: Взято з http://www.statcan.gc.ca/access_acces/alternative_alternatif.action?!=eng&loc=/pub/75-006-x/2013001/article/11874-eng.pdf

¹⁷⁸. Не в мене одного таке враження. Наприклад, див. Hymowitz, K.S. (2012). *Manning up: How the rise of women has turned men into boys*. New York: Basic Books.

¹⁷⁹. Див. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2012/04/26/young-men-and-women-differ-on-the-importance-of-a-successful-marriage/>

¹⁸⁰. Див. <http://www.pewresearch.org/data-trend/society-and-demographics/marriage/>

¹⁸¹. Це було широко обговорено в засобах масової інформації: див.

https://www.thestar.com/life/2011/02/25/women_lawyers_leaving_in_droves.html;
<http://www.cbc.ca/news/canada/women-criminal-law-1.3476637>;
http://www.huffingtonpost.ca/andrea-lekushoff/female-lawyers-canada_b_5000415.html

- ¹⁸². Jaffe, A., Chediak, G., Douglas, E., Tudor, M., Gordon, R.W., Ricca, L. & Robinson, S. (2016) “Retaining and advancing women in national law firms.” *Stanford Law and Policy Lab, White Paper*: Взято з <https://www-cdn.law.stanford.edu/wp-content/uploads/2016/05/Women-in-Law-White-Paper-FINAL-May-31-2016.pdf>
- ¹⁸³. Conroy-Beam, D., Buss, D. M., Pham, M. N., & Shackelford, T. K. (2015). “How sexually dimorphic are human mate preferences?” *Personality and Social Psychology Bulletin*, *41*, 1082–1093. Розгляд того, як вподобання щодо партнерів змінюються у жінок внаслідок суто біологічних (овуляційних) факторів: Gildersleeve, K., Haselton, M. G., & Fales, M. R. (2014). “Do women's mate preferences change across the ovulatory cycle? A meta-analytic review.” *Psychological Bulletin*, *140*, 1205–1259.
- ¹⁸⁴. Див. Greenwood, J., Nezih, G., Kocharov, G & Santos, C. (2014).” Marry your like: Assortative mating and income inequality.” *IZA discussion paper No. 7895*. Взято з <http://hdl.handle.net/10419/93282>
- ¹⁸⁵. Добре дослідження таких страшних питань можна прочитати у Suh, G.W., Fabricious, W.V., Parke, R.D., Cookston, J.T., Braver, S.L. & Saenz, D.S. “Effects of the interparental relationship on adolescents' emotional security and adjustment: The important role of fathers.” *Developmental Psychology*, *52*, 1666-1678.
- ¹⁸⁶. Hicks, S. R. C. (2011). *Explaining postmodernism: Skepticism and socialism from Rousseau to Foucault*. Santa Barbara, CA: Ockham' Razor Multimedia Publishing. PDF доступний тут: <http://www.stephenhicks.org/wp-content/uploads/2009/10/hicks-ep-full.pdf>
- ¹⁸⁷. Higgins, D.M., Peterson, J.B. & Pihl, R.O. “Prefrontal cognitive ability, intelligence, Big Five personality, and the prediction of advanced academic and workplace performance.” *Journal of Personality and Social Psychology*, *93*, 298-319.
- ¹⁸⁸. Carson, S.H., Peterson, J.B. & Higgins, D.M. (2005). “Reliability, validity and factor structure of the Creative Achievement Questionnaire.” *Creativity Research Journal*, *17*, 37-50.
- ¹⁸⁹. Bouchard, T.J. & McGue, M. (1981). “Familial studies of intelligence: a review.” *Science*, *212*, 1055-1059; Brody, N. (1992). *Intelligence*. New York: Gulf Professional Publishing; Plomin R. & Petrill S.A. (1997). “Genetics and intelligence. What's new?” *Intelligence*, *24*, 41–65.
- ¹⁹⁰. Schiff, M., Duyme, M., Dumaret, A., Stewart, J., Tomkiewicz, S. & Feingold, J. (1978). “Intellectual status of working-class children adopted early into

upper-middle-class families.” *Science*, 200, 1503–1504; Capron, C. & Duyme, M. (1989). “Assessment of effects of socio-economic status on IQ in a full cross-fostering study.” *Nature*, 340, 552–554.

¹⁹¹. Kendler, K.S., Turkheimer, E., Ohlsson, H., Sundquist, J. & Sundquist, K. (2015). “Family environment and the malleability of cognitive ability: a Swedish national home-reared and adopted-away cosibling control study.” *Proceedings of the National Academy of Science USA*, 112, 4612-4617.

¹⁹². Що про це кажуть в OECD можна побачити тут: *Closing the gender gap: Sweden*, що починається з розгляду статистики, яка свідчить, що дівчатка мають перевагу над хлопчиками в освіті і що жінок набагато більше у сфері охорони здоров'я, а тоді одразу ж починають осуджувати все ще явну перевагу чоловіків у компютерних науках. Взято з

<https://www.oecd.org/sweden/Closing%20the%20Gender%20Gap%20-%20Sweden%20FINAL.pdf>

¹⁹³. Eron, L. D. (1980). “Prescription for reduction of aggression.” *The American Psychologist*, 35, 244–252 (p. 251).

¹⁹⁴. Reviewed in Peterson, J.B. & Shane, M. (2004). “The functional neuroanatomy and psychopharmacology of predatory and defensive aggression.” In J. McCord (Ed.). *Beyond empiricism: Institutions and intentions in the study of crime*. (Advances in Criminological Theory, Vol. 13) (pp. 107-146). Piscataway, NJ: Transaction Books; також див. Peterson, J.B. & Flanders, J. (2005). “Play and the regulation of aggression.” In Tremblay, R.E., Hartup, W.H. & Archer, J. (Eds.). *Developmental origins of aggression*. (Chapter 12; pp. 133-157). New York: Guilford Press.

¹⁹⁵. As reviewed in Tremblay, R. E., Nagin, D. S., Séguin, J. R., et al. (2004). “Physical aggression during early childhood: trajectories and predictors.” *Pediatrics*, 114, 43-50.

¹⁹⁶. Heimberg, R. G., Montgomery, D., Madsen, C. H., & Heimberg, J. S. (1977). “Assertion training: A review of the literature.” *Behavior Therapy*, 8, 953–971; Boisvert, J.-M., Beaudry, M., & Bittar, J. (1985). “Assertiveness training and human communication processes.” *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 15, 58–73.

¹⁹⁷. Trull, T. J., & Widiger, T. A. (2013). “Dimensional models of personality: The five-factor model and the DSM-5.” *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 15, 135–46; Vickers, K.E., Peterson, J.B., Hornig, C.D., Pihl, R.O., Séguin, J. & Tremblay, R.E. (1996). “Fighting as a function of personality and neuropsychological measures.” *Annals of the New York Academy of Sciences*. 794, 411-412.

- ¹⁹⁸. Bachofen, J.J. (1861). *Das Mutterrecht: Eine untersuchung über die gynaikokratie der alten welt nach ihrer religiösen und rechtlichen natur*. Stuttgart: Verlag von Kraiss und Hoffmann.
- ¹⁹⁹. Gimbutas, M. (1991). *The civilization of the goddess*. San Francisco: Harper.
- ²⁰⁰. Stone, M. (1978). *When God was a woman*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- ²⁰¹. Eller, C. (2000). *The myth of matriarchal prehistory: Why an invented past won't give women a future*. Beacon Press.
- ²⁰². Neumann, E. (1954). *The origins and history of consciousness*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ²⁰³. Neumann, E. (1955). *The Great Mother: An analysis of the archetype*. New York: Routledge & Kegan Paul.
- ²⁰⁴. Для прикладу див. Adler, A. (2002). Theoretical part I-III: The accentuated fiction as guiding idea in the neurosis. In H.T. Stein (Ed.). *The collected works of Alfred Adler volume 1: The neurotic character: Fundamentals of individual psychology and psychotherapy* (pp. 41-85). Bellingham, WA: Alfred Adler Institute of Northern Washington, p. 71.
- ²⁰⁵. Moffitt, T.E., Caspi, A., Rutter, M. & Silva, P.A. (2001). *Sex differences in antisocial behavior: Conduct disorder, delinquency, and violence in the Dunedin Longitudinal Study*. London: Cambridge University Press.
- ²⁰⁶. Buunk, B.P., Dijkstra, P., Fetchenhauer, D. & Kenrick, D.T. (2002). "Age and gender differences in mate selection criteria for various involvement levels." *Personal Relationships*, 9, 271-278.
- ²⁰⁷. Lorenz, K. (1943). "Die angeborenen Formen möglicher Erfahrung." *Ethology*, 5, 235-409.
- ²⁰⁸. Tajfel, H. (1970). "Experiments in intergroup discrimination." *Nature*, 223, 96-102.
- ²⁰⁹. Taken from Dostoevsky, F. (1995). *The brothers Karamazov* (dramatized by David Fishelson). Dramatists Play Service, Inc., pp. 54-55. Взято з <http://bit.ly/2ifSkMn>
- ²¹⁰. І рік не в можливості так сильно розіграти буріто в мікрохвильовій, що навіть Він сам не зміг би його зісти (про що питав Гомер, у серії «Weekend at Burnsie's» (епізод 16, сезон 13, «Сімсопи»).
- ²¹¹. Lao-Tse (1984). *The tao te ching*. (1984) (S. Rosenthal, Trans.). Verse 11: The Utility of Non-Existence. Взято з <https://terebeess.hu/english/tao/rosenthal.html#Kap11>

- ²¹². Dostoevsky, F. (1994). *Notes from underground/White nights/The dream of a ridiculous man/The house of the dead* (A.R. MacAndrew, Trans.). New York: New American Library, p. 114.
- ²¹³. Goethe, J.W. (1979). *Faust, part two* (P. Wayne, Trans.). London: Penguin Books. p. 270.
- ²¹⁴. Dikotter, F. *Mao's great famine*. London: Bloomsbury.
- ²¹⁵. See Peterson, J.B. (2006). Peacemaking among higher-order primates. In Fitzduff, M. & Stout, C.E. (Eds.). *The psychology of resolving global conflicts: From war to peace. In Volume III, Interventions* (pp. 33-40). New York: Praeger. Взято з https://www.researchgate.net/publication/235336060_Peacemaking_among_higher-order_primates
- ²¹⁶. See Allen, L. (2011). Trust versus mistrust (Erikson's infant stages). In S. Goldstein & J. A. Naglieri (Eds.). *Encyclopedia of child behavior and development* (pp. 1509–1510). Boston, MA: Springer US.
- ²¹⁷. Lao-Tse (1984). *The tao te ching*. (1984) (S. Rosenthal, Trans.). Verse 33: Without force: without perishing. Взято з <https://terebess.hu/english/tao/rosenthal.html#Kap33>
- ²¹⁸. Візьмімо для прикладу великого і сміливого Бояна Слата (нідерл. Boyan Slat – пер.). Цей молодий нідерляндський чоловік, якому ледве було за двадцять, розробив технологію, яка могла робити саме це, і то прибутково і в усіх океанах світу. Ось це – справжній захисник довкілля: Див. <https://www.theoceancleanup.com/>
- ²¹⁹. Yeats, W.B. (1933). Sailing to Byzantium. In R.J. Finneran (Ed.). *The poems of W.B. Yeats: A new edition*. New York: MacMillan, p. 163.

Подяка

Коли я писав цю книгу, то переживав, м'яко кажучи, буремні часи. Проте зі мною було достатньо компетентних і надійних людей, слава Богу. Особливо я хотів би подякувати моїй дружині Темі, яка протягом майже п'ятдесяти років була для мене великим і добрим другом. Вона була справжньою опорою чесності, стійкості, підтримки, практичної допомоги, організації та терпіння протягом років, які пішли на написання – її допомога не припинялася незважаючи ні на що, хай яке нагальним і важливим воно було. Дочка Микаїла і син Джуліан, а також батько Волтер і мати Беверлі теж були поруч зі мною, завжди уважні, вони обговорювали зі мною складні питання і допомагали впорядкувати мої думки, слова та дії. Те саме можна сказати про мого свояка Джима Келера, неперевершеного архітектора комп'ютерних чипів, а також мою завжди надійну і відчайдушну сестру Боні. Дружба з Водеком Шембергом та Естерою Бекер виявилася для мене безцінною у багатьох сенсах і протягом багатьох років – так само, як і закулісна, м'яка підтримка професора Вільяма Канінгема. Доктор Норман Дойдж пішов далі, ніж від нього очікували щодо написання і редагування передмови до цієї книги, яка зайняла набагато більше зусиль, ніж я передбачав на початку. Дружба, якою нас обіграли він і його дружина Керен була глибоко оцінена всією моєю сімєю. Було приємно співпрацювати з Крейгом Петом, моїм редактором у видавництві «Random House Canada». Крейгові ретельна увага до подробиць та вміння дипломатично виправляти надмірні вияви пристрасти (а часом і роздратовання) в моїх численних чорновиках посприяли тому, що книга вийшла виваженіша і врівноваженіша.

Грег Гурвіц, письменник, сценарист і друг, використав багато з моїх життєвих правил у своєму бестселері «*Orphan X*» задовго до того, як моя книга була написана, що стало чудовим компліментом і показником її потенційної цінності та привабливості для публіки. Грег також зголосився на роллю відданого, ретельного, брутально-гострого і комічно-цинічного редактора і коментатора, поки я писав і редагував. Він допоміг мені вирізати зайву багатослівність (принаймні частину з неї) і не сходити з рейок розповіді. А ще Грег порадив мені Ітана ван Скайвера, який зробив чудові ілюстрації, подані на початку кожного розділу – я б хотів висловити йому за це подяку, а також зняти капелюха й перед самим Ітаном, чий малюнок додали належного відтінку легкості, примхливості і тепла книзі, яка інакше була б занадто темною і драматичною.

Врешті я хотів би подякувати Салі Гардінг, моєму агентові, а також добрим людям, з якими вона працює в «CookeMcDermid». Без Салі ця книга ніколи не була би написана.

Початок

Нехай почнеться розмова...

Читайте Penguin [Twitter.com/penguinUKbooks](https://twitter.com/penguinUKbooks)

Будьте в курсі всіх наших новин YouTube.com/penguinbooks

Пришпильте 'Penguin Books' у вашому Pinterest

Підтримайте 'Penguin Books' у Facebook.com/penguinbooks

Слухайте Penguin на SoundCloud.com/penguin-books

Дізнайтеся більше про автора і знаходьте схожі книги на Penguin.co.uk

ALLEN LANE

Британія | США | Канада | Ірландія | Австралія
Індія | Нова Зеландія | ПАР

Allen Lane є частиною групи компаній Penguin Random House, чиї адреси можна знайти на global.penguinrandomhouse.com.

Вперше видано в Канаді видавництвом Random House Canada у 2018 р.
Вперше видано в Британії видавництвом Allen Lane у 2018 р.

Авторське право © Luminare Psychological Services, Ltd., 2018

Автор передмови © Норман Дойдж, 2018

Авторство ілюстрацій © Luminare Psychological Services, Ltd., 2018

Моральне право автора було затверджено

Автор обкладинки Ліса Ягр

ISBN: 978-0-241-35165-9

Зауваги автора

Передмова

^{fn1} Деякі помилково вважають, що Фройд (якого часто згадано на цих сторінках) посприяв тому, що ми зараз прагнемо мати культуру, школи та інституції, які «не осуджують». Він справді рекомендував психоаналітикам бути терпимими, співчутливими і не виголошувати критичних чи моралізаторських суджень – коли ті слухають своїх пацієнтів під час терапії. Але це винятково для того, щоб дати пацієнтам можливість комфортно висловлювати щирі думки і не применшувати своїх проблем. Це заохочувало саморефлексію і давало їм можливість розвідувати заборонені почуття, бажання і навіть антисуспільні пориви. А ще – і це завершальний штрих – такі умови дозволяли їм відкривати власну несвідому свідомість (і її судження), власну жорстку самокритику своїх «упущень», власну несвідому провину, яку вони часто ховали від себе, але яка нерідко формувала основу низької самооцінки, депресію та тривожність. Хай там як, але Фройд показав, що ми водночас і моральніші, і аморальніші, ніж вважаємо. Цей вид «неосуду» *в терапії* – потужна і воледайна техніка або тактика, яка допомагає краще себе зрозуміти. Фройд ніколи не казав (на відміну від тих, які хочуть перетворити цілу нашу культуру на одну велику групову терапію), що можна жити *ціле життя* і *ніколи* не вдаватися до суджень або не мати моралі. Власне, у своїй праці «*Цивілізація і її незадоволення*» (Civilization and Its Discontents – пер.) він писав, що цивілізація з'являється тільки тоді, коли є певні обмежувальні правила і мораль.

Вступ

^{fn1} Символ їнь/ян є другою частиною більш всеосяжної *тайцзи-ту*, діаграми з п'яти частин, що становить абсолютну первинну єдність та її розділення на множинність видимого світу. Про це детально написано в Правилі 2, нижче, а також і в інших частинах книги.

^{fn2} Я використовую термін Єство (з великої літери) частково через моє знайомство з ідеями Мартіна Гайдегера, німецького філософа з 20-го століття. Гайдегер намагався розрізнити реальність, яку ми уявляємо об'єктивною, і загал людського переживання (його «Єство»). Єство (з великої літери) – це те, що кожен із нас переживає суб'єктивно, особисто та індивідуально, а також те, що ми переживаємо разом з іншими. Як таке, воно включає емоції, потяги, мрії, видіння і одкровення, а також наші особисті думки та сприйняття. І врешті Єство приходить до

існування також завдяки дії, тож його природа є в невизначеній мірі наслідком наших рішень і виборів – те, чому ми надаємо форми нашої гіпотетично вільною волею. Побудоване в такий спосіб Єство, по-перше, не є чимось, що можна легко і безпосередньо спростити до матеріального і об'єктивного, а по-друге, є чимось, що безперечно потребує власного терміну, і щоб довести це, Гайдегер працював десятиліттями.

Правило 2: Ставтеся до себе, як до когось, кому ви зобов'язані допомагати

[fn1](#) У цьому сенсі викликає великий інтерес те, що *тайцзи-ту* (згадане в [Розділі 1](#) і джерелі простішого символу їнь/ян) пояснює походження космосу спершу із нерозрізненого абсолютного, тоді поділеного на їнь і ян (хаос/порядок, жіноче/чоловіче), потім на п'ять дійових сил (дерево, вогонь, земля, метал, вода), а після цього, кажучи просто, на «десять тисяч речей». Зірка Давида (хаос/порядок, жіноче/чоловіче) в такий самий спосіб дала початок п'яти основним стихіям: вогню, повітрю, воді та землі (з яких побудовано все інше). Подібну гексаграму використовують індуси. Трикутник, спрямований униз, символізує Шакті, жіноче; трикутник, спрямований вгору, символізує Шиву – чоловіче. Ці дві компоненти відомі в санскриті як *ом* і *трім*. Дивовижні приклади концептуального паралелізму.

[fn2](#) Або в іншій інтерпретації, Він розбив первинного андрогінного індивіда на дві частини, чоловічу та жіночу. Відповідно до цієї лінії розуміння, Христос, «другий Адам», також є первинною Людиною до статевого поділу. Символічне значення цього має бути очевидне для тих, хто слідкував за провадженою досі думкою.

Правило 5: Не дозволяйте своїм дітям робити те, через що вони вам не подобаються

[fn1](#) Тут і далі протягом цілої книги я багато разів звертатимуся до мого клінічного досвіду (як уже звертався до особистої історії). Я намагався залишити мораль розповідей цілою, в той самий час маскуючи деталі, щоб не розкривати особистості причетних людей. Сподіваюся, мені вдалося втримати рівновагу.

Правило 7: Добивайтеся суттєвого (а не швидкодоступного)

^{fn1} І, зверніть увагу, це все справджується незалежно від того, чи *дійсно* є така могутня істота («в небі» :)

^{fn2} Відповідає цьому спостереженню той факт, що слово Сет є етимологічним попередником слова Сатана. Див. Murdock, D.M. (2009). *Christ in Egypt: the Horus-Jesus connection*. Seattle, WA: Stellar House, p. 75.

^{fn3} Для тих, хто думає, що це нереалістично, враховуючи конкретну матеріальну дійсність і справжнє страждання, пов'язане зі злиднями, я знову пораджу «*Архінелаз ГУЛАГ*» Солженіцина, в якому є низка винятково глибоких обговорень правильної етичної поведінки і її збільшеної, а не зменшеної ваги в ситуаціях крайньої нужди і страждання.

Правило 9: Вважайте, що ваш співрозмовник може знати те, чого не знаєте ви

^{fn1} Тут знову я приховав багато подробиць цього випадку, щоб зберегти приватність причетних осіб, при цьому намагаючись зберегти основне значення подій.

^{fn2} Стратегія розмови з індивідами – не лише життєво-важлива для того, щоб донести послання, а також помічне зілля проти страху привселюдного мовлення. Нікому не хочеться, щоб на них дивилися сотні недружніх, осудливих очей. Проте майже кожен може говорити до тільки однієї уважної людини. Отже, якщо вам треба виголосити промову (ще одна жахлива фраза), то робіть так. Розмовляйте з окремими людьми з аудиторії – і не ховайтеся: ні за подіюмом, ні за опущеними очима, ні за надто тихим або нечітким мовленням, ні за проханнями вибачити через брак розуму чи підготовки, ні за чужими ідеями, ні за кліше.

Правило 10: Дотримуйтеся стотности в тому, що кажете

^{fn1} Наприклад, на те, щоб створити роботів, які могли б автономно діяти у світі, пішло набагато більше часу, ніж ми спочатку передбачали. Проблема сприйняття є набагато складніша, ніж нам здається через миттєвий і легкий доступ до власних сприйнятів. Власне, проблема сприйняття настільки складна, що майже насмерть зупинила прогрес штучного розуму (з перспективи того часу), оскільки ми виявили, що безтілесний, абстрактний розум не здатен вирішити навіть найпростішої

проблеми з реального світу. Піонери цієї сфери, такі, як Родні Брукс в кінці 1980-х і на початку 1990-х висловили припущення, що дієві тіла були необхідною передумовою для перекладу світу в речі, яким можна дати раду, а революція штучного розуму відродила впевненість у цьому і його поступ.

^{fn2} Запис доступний на Peterson, J.B. (2002). Slaying the Dragon Within Us. Оригінал лекції вийшов у етер на «TVO»: доступний за посиланням https://www.youtube.com/watch?v=REjUkEj1O_0

Правило 11: Не займайте дітей, коли ті на скейтбордах

^{fn1} Імена та інші подробиці було змінено заради приватності.

^{fn2} $37-28/28 = 9/28 = 32\%$

^{fn3} $35-29/35 = 6/35 = 17\%$

Зауваги перекладача

- [m1](#) англ. *commandment* також означає наказ, команда.
- [m2](#) Wodek Szemberg, Estera Bekier.
- [m3](#) FUBAR.
- [m4](#) Tammy.
- [m5](#) Maps of Meaning.
- [m6](#) Lewis Feuer.
- [m7](#) Ideology and the Ideologists.
- [m8](#) Richard Dawkins.
- [m9](#) покоління народжених у 1980-2000 рр.
- [m10](#) англ. *virtue signalling*.
- [m11](#) англ. *procrastination* – відкладання неприємних справ на потім.
- [m12](#) Big Ideas.
- [m13](#) Gregg Hurwitz.
- [m14](#) Orphan X.
- [m15](#) гра словами; англ. *crabby* означає роздратований, але також схоже на слово *краб*.
- [m16](#) англ. *pecking order*.
- [m17](#) нерозкладені рештки тварин, їхніх відходів, або рослин.
- [m18](#) скорочено СІЗС.
- [m19](#) «Prozac», також відомий як флуоксетин, поширений антидепресант кляси СІЗС.
- [m20](#) Derek J. de Solla Price.
- [m21](#) грец. *πολυμαθής* – той, що багато вивчив.
- [m22](#) Fifty Shades of Grey.
- [m23](#) Frans de Waal.
- [m24](#) але й сам шайтан його не змусить пити.
- [m25](#) теракт 11 вересня.
- [m26](#) двостатевости.
- [m27](#) Lynn Isbell.
- [m28](#) Hans Baldung Grien.
- [m29](#) John von Neumann.
- [m30](#) Grace Kelly, Anita Ekberg, Monica Bellucci.
- [m31](#) Fairview, Alberta.
- [m32](#) англ. *frontier* – межа колоніального освоєння континенту Північної Америки, що поступово рухалася на захід.
- [m33](#) Bradbury, Heinlein, Clarke.
- [m34](#) англ. *be alert* це заклик, що значить *будьте уважні*, але водночас співзвучний з *be a Lert* – *будьте Лерттом*.

- [tn35](#) англ. *cheerleader* – букв. *лідер підбадьорювання*, так називають дівчат з команди підтримки спортсменів, які виступають у групі і застосовують відпрацьовані вигуки й танцювальні номери.
- [tn36](#) «Чекаючи на Годо» – пєса С. Беккета.
- [tn37](#) тобто, школа надавала їм харчування і житло.
- [tn38](#) англ. *Bear Canyon* – буквально *ведмежий каньйон*.
- [tn39](#) Grande Prairie Regional College.
- [tn40](#) Carl Rogers.
- [tn41](#) в ориг. вжито англ. *homecoming queen/king* – почесні звання для жінки і чоловіка, яких обирають «правити» зборами випускників школи чи ВНЗ певного року.
- [tn42](#) Jimmy Page, Jack White.
- [tn43](#) у *спі керлінг*.
- [tn44](#) Daniel Simons.
- [tn45](#) *десинхроноз* – стан десинхронізації біологічних ритмів внаслідок перетинання декількох часових поясів на реактивному літаку.
- [tn46](#) Yitta Schwartz.
- [tn47](#) Warren Beatty, Wilt Chamberlain.
- [tn48](#) англ. *Russian* означає саме росіянин, але, враховуючи схожість написання, автор міг мати на увазі просто жителів Руси.
- [tn49](#) характерна мовна особливість або конкретне слово, пароля, що дозволяє ідентифікувати групу людей.
- [tn50](#) англ. *diversity*.
- [tn51](#) узагальнена характеристика культури певної соціальної спільноти, яка виражена в системі їх панівних цінностей і норм поведінки.
- [tn52](#) William Golding.
- [tn53](#) Jane Goodall.
- [tn54](#) англ. *murder* і *kill* перекладаються однаково, але перше кажуть тільки стосовно людей.
- [tn55](#) також відоме як *Над-Я*; компонента особистости, що визначає суспільні норми, правила, етику, а також почуття провини, сорому і гідности.
- [tn56](#) 张纯如.
- [tn57](#) Elizabeth Marshall Thomas.
- [tn58](#) бренд солодких злакових сніданків.
- [tn59](#) «High Noon», американський фільм-вестерн.
- [tn60](#) Jim Henson – лялькар, творець телевізійної програми-комедії «The Muppet Show», що виходила у 1976-1981 рр..
- [tn61](#) *Muppet* – назва ляльок із телепрограми, згаданої вище; походить від перекрученого англійського слова *puppet*, що значить *лялька*.
- [tn62](#) з ґратами.
- [tn63](#) B.F. Skinner.
- [tn64](#) англ. *Maleficent* означає *та, що має лихі наміри*.
- [tn65](#) англ. *unconsciousness* означає одночасно і *непритомність*, і *несвідомість*.

- [tn66](#) англ. *adult* означає *дорослий*.
- [tn67](#) Mikhaila.
- [tn68](#) покарання, схоже на ставлення в куток, але зазвичай дитину садять на стілець.
- [tn69](#) Carl Panzram.
- [tn70](#) свято тубільних народів тихоокеанського та північно-західного узбережжя Північної Америки.
- [tn71](#) Lake Pontchartrain.
- [tn72](#) як у виставі.
- [tn73](#) *Я знаю, наскільки важко помістити їжу в вашу сімю.*
- [tn74](#) переінакшення підзаголовка розділу *grab while the grabbing's good*, що буквально означає *схопити, поки ж є що ханати*.
- [tn75](#) Theodor Adorno.
- [tn76](#) Eric Harris.
- [tn77](#) в англійському варіанті, буквально: *Не піддавай Господа Бога свого перевірки*.
- [tn78](#) Karl Popper.
- [tn79](#) або Голодомор, якщо перекласти на українські реалії.
- [tn80](#) англ. *restraining order* це судовий припис, який забороняє особі здійснювати певні дії щодо іншої, зазвичай у контексті насильства або переслідування.
- [tn81](#) No Country for Old Men.
- [tn82](#) англ. *margarita* це суміш мексиканського алкогольного напою текіли з цитрусовим соком.
- [tn83](#) англ. *corruption* означає і *осквернення*, і *корупція*.
- [tn84](#) Man's Search for Meaning.
- [tn85](#) придушення.
- [tn86](#) англ. *reason* – раціональність, причина, резон.
- [tn87](#) для безробітних.
- [tn88](#) різновид розширеного резюме для працевлаштування.
- [tn89](#) демагогічний принцип, що полягає в спростуванні слабшого аргумента, ніж насправді був висловлений опонентом.
- [tn90](#) англ. *common* – спільний, загальний; *commonly* – зазвичай; в англійській мові ці слова мають однаковий корінь.
- [tn91](#) англ. *response* – означає і *відповідь*, і *реакція*.
- [tn92](#) англ. *give the devil his due*.
- [tn93](#) персонаж з роману «Аліса в Задзеркаллі» Льюїса Керрола.
- [tn94](#) англ. *hoarding* у цьому контексті означає навязливу поведінку, через яку людина не може викидати непотрібні речі та сміття, нескінченно накопичуючи їх.
- [tn95](#) англ. *blue-collar worker* означає робітника, чия професія пов'язана з фізичною працею.
- [tn96](#) спецпідрозділ ВМС США.

- [m97](#) англ. *meditate* також можна трактувати, як медитацію.
- [m98](#) речі, які заваджають.
- [m99](#) йдеться про теракт 11 вересня, в ході якого було знищено два хмаросяги Всесвітнього торгового центру.
- [m100](#) івр. מִדְּבַר יְהוָה:
- [m101](#) івр. מִדְּבַר.
- [m102](#) англ. *emergency* – надзвичайна ситуація та *emergence* – поява або спливання; буквально: спливання на поверхню.
- [m103](#) Jack Kent. *There's No Such Thing as a Dragon*.
- [m104](#) англ. *omission* – пропущення.
- [m105](#) в оригіналі *revelation*, тобто, *одкровення*.
- [m106](#) Thomas Huxley, Aldous Huxley.
- [m107](#) англ. *free running* – *буквально вільний біг*.
- [m108](#) David Attenborough.
- [m109](#) авторитетний тижневик, присвячений економіці, бізнесу, політиці та науці.
- [m110](#) англ. *agreeable* – буквально той, хто легко погоджується, або з яким легко погодитися.
- [m111](#) абrevіатура: science, technology, engineering, mathematics.
- [m112](#) Pew Research Centre.
- [m113](#) McGill University.
- [m114](#) James Young Simpson.
- [m115](#) Earle Cleveland Haas.
- [m116](#) Gregory Goodwin Pincus.
- [m117](#) англ. *queer*.
- [m118](#) Max Horkheimer.
- [m119](#) Jacques Derrida.
- [m120](#) Khieu Samphan.
- [m121](#) Ernest Hemingway.
- [m122](#) Malcolm Muggeridge.
- [m123](#) за межами тексту нічого нема.
- [m124](#) буквально: *нема зовнішнього тексту*; в переносному значенні: *нема сенсу поміж рядками*.
- [m125](#) англ. *progressivism* – це ідейно різношерстий рух з розмитими рамками, спрямований на вдосконалення суспільства шляхом реформ; прихильники цього руху закликають до відстоювання прав меншин та інших, на їхню думку, пригноблених груп.
- [m126](#) Johann Jakob Bachofen.
- [m127](#) нім. *Das Mutterrecht* – *буквально влада матері*.
- [m128](#) Marija Gimbutas.
- [m129](#) Merlin Stone.
- [m130](#) Cynthia Eller.
- [m131](#) *The Myth of Matriarchal Prehistory*.

[tn132](#) *англ. Northern Cree Indians.*

[tn133](#) «Howdy Doody» – це дитяче телевізійне шоу, яке транслювали в США продовж 1947-1960рр., з однойменним головним персонажем-лялькою.

[tn134](#) Charles Atlas.

[tn135](#) від скорочення слова *макаронина*.

[tn136](#) тут і далі прозвиська адаптовані за змістом.

[tn137](#) *англ. Snorfalorogus* – етимологія слова не ясна, але може походити від Snuffleupagus, слоноподібного персонажа з телевізійної передачі «Sesame Street».

[tn138](#) Henri Tajfel.

[tn139](#) *англ. egalitarian.*

[tn140](#) Cape Cod – півострів на північному сході США.

[tn141](#) Jerry Siegel, Joe Shuster.

[tn142](#) в східній Європі та Росії поширена назва рентгенівські промені.

[tn143](#) Stan Lee.

[tn144](#) *англ. spider* – павук.

[tn145](#) *англ. lifeguard* – рятувальник; буквально: охорона життя.

[tn146](#) The Stand.

[tn147](#) Dallas.

[tn148](#) Ginger.